The Department of Public Instruction, Bombay.

THE

VYÂKARAṆA-MAHÂBHÂSHYA

OF

PATANJALI.

EDITED

BY

F. KIELHORN, PH. D.,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GÖTTINGEN;

LATE PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE.

VOLUME II.

[*Registered under Act XXV. of* 1867.]

BOMBAY:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1883.

BOMBAY: PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

DEDICATED

TO

THE PRINCIPAL AND PROFESSORS

OF

DECCAN COLLEGE,

IN MEMORY

OF SIXTEEN HAPPY YEARS.

PREFACE.

FOR this second volume of the Vyâkaraṇa-mahâbhâshya I have used throughout the manuscripts G E g and B mentioned in the preface to the first volume. The Ms. D I have regularly compared only to the end of Adhyâya III; the fifth Adhyâya is missing in this MS., and the fourth so carelessly written that I have consulted it only in very difficult or doubtful passages.

Besides I have compared the following Devanâgarî MSS. purchased for Government in 1881:—

A. A carefully made and complete copy of the whole Mahâbhâshya,[1] written for Ananta-sarasvatî by one Jâgeśvara at Vṛiddhanagara (Vaḍnagar) in Saṃvat 1545 and 1546.

a. A MS. of Adhyâyas III-VIII of the Mahâbhâshya written by one Nârâyaṇa at Iladurga (Idar) in Saṃvat 1513 and 1514. The

---

[1] On the authority of the MS. A, I would now for कृतेस्तर्कः in vol. I, page 31, 16, write कृतेस्तर्कु which is supported by vol. II, p. 87, 16; Nirukta II, 1; and Uṇâdi-sûtra I, 17.

In the peculiarly idiomatic expression of the Mahâbhâshya which commences with यदि पुनः and conveys the meaning 'Suppose we were to read ... ', 'How would it be if we were to say ......?', 'Would there be the same objection if the following course were adopted ......?' (Kaiyaṭa on P IV, 1, 90 says, अतो ऽयं दोषो न स्यादिति वाक्यशेषः) the verb is by the MSS. more often put in the Present Indicative than in the Present Potential of the Passive; *i. e.* we frequently read यदि पुनः... उच्यते, यदि पुनः ... क्रियते and meet only occasionally with यदि पुनः ... उच्येत, यदि पुनः ... क्रियेत etc. The MS. A on the other hand shows a decided preference for the Potential, and I now believe that mood only to be correct (vol. I, 66, 18; 19; 94, 19; 130, 7 etc.) It should be observed that when any form but a 3rd person Sing. of the Present Passive is used after यदि पुनः, the MSS. agree in putting it in the Potential. See *e.g.* यदि पुनः ... स्यात् vol. II, 82, 20; यदि पुनः ... स्युः I, 18, 12; 18, 16; 429, 4; II, 408, 14; and on P. VIII, 3, 29; यदि पुनः ... पठ्येरन् on P. VII, 1, 59; यदि पुनः... विशेष्येयाताम् vol. II, 303, 2.

As an instance of another fairly numerous class of cases where we must sometimes disregard the readings of even the best MSS. I may cite किमुच्यते ... यावतेदानीमेवोक्तं ... (vol. I, p. 230, 14), 'How can you say ... when only now you have been saying ......?' The word here translated by 'when' is in about half the number of cases given by the MSS. as यावता, in the remaining cases the MSS. have यदा, or more rarely यद् and यदि. I believe the correct reading to be everywhere यावता, which is used in the same adverbial sense in the Kâśikâ-vṛitti; on P. I, 4, 84 Haradatta appends to it the note यावताशब्दो निपातो नन्वित्यर्थः। पश्येत्यर्थ इत्यन्ये.

appearance of the MS. as well as the fact that it was written Srînârâyaṇadâsa-vijayarâjye render it probable that these figures denote years of the Śaka era. (See Forbes Râs-mâlâ, 2nd Ed., page 303).

Both these MSS. agree in general more with the MSS. G D than with the group E g B, and in the greater number of instances where G and D happen to differ from one another, A agrees with G, and a with D. For the restitution of the text of the Mahâbhâshya, and particularly for the attempt to separate the Vârttikas[1] from the bulk of Patanjali's work, the MSS. G A a D are decidedly more valuable than the other Devanâgarî MSS.

I have also used for this volume the manuscripts written in the Śârada characters which were brought by Dr. Bühler from Kaśmîr, and which in his list are numbered 303, 304, and 305. They are denoted in my Various Readings by the letters k and K.

k=Dr. Bühler's 304. This MS. consists of altogether 79 leaves, numbered 70-86, 102, and 2-62. Foll. 70-86 give the text of the Mahâbhâshya from vol. I, p. 167, 16 to p. 215, 1 of my edition; fol. 102 contains vol. I, p. 258, 27 to p. 261, 15; and foll. 2-62 give the text from vol. I, p. 393, 11 to vol. II, p. 53, 20. The MS. may be about 150 years old; the leaves numbered 2 and 62 are much torn, and of the leaves 27-61 portions have been eaten away;

---

[1] On a former occasion I have intimated that Vârttikas disappear from the MSS. chiefly because Patanjali, when about to explain a Vârttika, frequently opens his comment with the very identical words of the Vârttika. A more continuous study of the MSS. has since shown to me that such disappearance takes place by degrees, and that we may observe in the different MSS. four distinct stages by which it is brought about. One writer, to save himself trouble, instead of copying the same words (viz. the text of the Vârttika and so much of the commentary as may be identical with it) twice, writes them only once with the figure 2 after them; another omits the figure 2 and puts in its place a stop; a third omits the stop but still leaves the word preceding the stop of his predecessor and the word following it unjoined by the rules of Sandhi; a fourth does observe the rule of Sandhi and no trace is left of the Vârttika. This remark may explain why in the Various Readings I have occasionally stated that a Vârttika is omitted in the MSS., but that in the line following it the figure 2 or a stop is put in some MSS. after a particular word, or that the Sandhi-rules have not been observed.

On pages 78, 79, and 486 of vol. I, I have printed certain statements as Vârttikas but have put them in brackets because they are omitted in the MSS. which at the time were accessible to me. The newly-acquired MS. A, though it agrees with the other MSS. in not giving those Vârttikas separately, has in 8 cases out of the 9 a stop before the word प्रयोजनम् in the line following; this stop I should now consider a sufficient reason for omitting the brackets from the text.

besides on fol. 60 *b* the writing is partly effaced. It is carefully written, but short passages have occasionally been omitted. I have compared this MS. up to the end of the third Âhnika of Adhyâya III, Pâda 1.

K. This MS. contains the text of the Mahâbhâshya up to the beginning of the sixth Adhyâya. It consists of two parts, the first of which may be about 120 and the second from 80 to 100 years old. The first part (Dr. Bühler's 303) contains the leaves 2-120 and the text from vol. I, p. 1, 13 to p. 196, 19 of my edition, the second (Dr. Bühler's 305) the leaves 121-394 and the text from vol. I, p. 196, 20 Throughout this MS. has been carelessly written and short passages have frequently been omitted. In the second part the following pages have been left empty: fol. 226 *a* l. 18 to the end of fol. 227 *a* = Ed. I, p. 462,1 to p. 464, 26; fol. 246 *a* l. 22 to the end of fol. 247 *a* = Ed. II, p. 16, 12 to p. 18, 10; fol. 362 *b* to fol. 364 *a* = Ed. II, p. 350, 7 to p. 356, 7; and on fol. 281, *a* l. 22 the writer has omitted the text from Ed. II, p. 108, 5, to p. 111, 8, without having left any empty space.

I believe that both these MSS. are copies from one and the same original, and that this original MS., in a fair state of preservation when the older MS. k was being copied from it, had subsequently become much injured and defective. This at least would account on the one hand for the general agreement of k and K, and on the other for the fact that in the same places where k omits short passages, K leaves out longer ones or even whole pages. It is difficult to determine precisely the relation of the Kaśmîr MSS. to the Devanâgarî MSS, but in general their text will be found to approach nearest to the text of the MSS. E g B. At the same time I would repeat here that in more cases than one the Kaśmîr MSS. appear to have preserved readings which are preferable to those of all the known Devanâgarî MSS. In vol. I, p. 495, 14 the Devanâgar MSS. read, as I have printed, उक्तमेतत्; I believe that the MSS. k K are correct in reading वक्तव्यमेवैतत् instead, for the statement सर्वत्रैव पाग्रहणे ऽलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् occurs nowhere else in the Mahâbhâshya.[1]

---

[1] I would draw attention to a few other passages in the first volume of the Mahâbhâshya where the Kaśmîr MSS. alone seem to have preserved the right readings:—

Page 181, 22, the Devánâgarî MSS. known to me read विंशति पद्मानि...त्रिंशत्... चत्वारिंशत्, which is contrary to the rules of grammar. The MS. k has विंशतिं पद्मानि... त्रिंशतं... चत्वारिंशतम्; but the value of this reading is somewhat lessened by the fact that K agrees with the Devanâgarî MSS.

Page 247, 16, I have printed in the text what at the time I considered to be the

Or, to give a more typical instance, vol. II, p. 120, 18 the Devanâgarî MSS., when reading सुप्रमत्तयोरुत्तमः सुप्रमत्तयोरुत्तम इति वक्तव्यम्, would oblige us to take the words सुप्रमत्तयोरुत्तमः as a Vârttika; in my opinion the MS. K is right in omitting one सुप्रमत्तयोरुत्तमः, for the first Vârttika on a rule should be so worded as to contain some distinct reference to that rule,[1] which would not be the case with सुप्रमत्तयो-

---

reading of the Devanâgarî MSS., षोडशपलाश्च माषशंवट्यः; subsequently I have altered माषशंवट्यः to माषशम्बट्यः because I had found that in the best MSS. of the Mahâbhâshya on P. VI, 1, 28 the second member of this compound is spelt शम्बटी and because I had come to regard the word as related to शिम्ब, शिम्बी, &c. The MS. K reads शोडशफलाश्च माषशश्वान्याः, and I now believe that in accordance with this reading we must alter the passage still further to षोडशफलाश्च माषशम्बट्यः, and that we have to translate it by 'and the pods of beans contain 16 fruits.' The point of the argument is that the number sixteen is equally associated both with the word माष denoting a particular weight, and with माष in the sense of 'bean'. That the whole passage has given trouble to others before me may be seen from the mark 卐 placed opposite it in the margin of MS. G. The same sign reoccurs in G on P. v, 3, 99, and in other difficult passages, and may be compared with the *kuṇḍalas* of which Dr. Bühler is speaking in his Kaśmîr Report, p. 71.

Pages 302 and 303, MS. K alone appears to give correctly the Vârttikas 30, 33, and 34, as they are quoted by Helârâja in his commentary on the Sâdhanasamuddeśa of the Prakîrṇaka. See my Corrigenda in Vol. I.

Page 425, 11, the Devanâgarî MSS. read नैषो ऽस्तेर्लट्. Considering that लट् is used as a feminine in Vol. II, p. 392, 14, लृट् in Vol. II, p. 139, 14, and सुप् in Vol. I, p. 376, 18, it appears that the MSS. k K are right in reading नैषास्तेर्लट्.

Besides I am certain that the MS. k K are right in omitting what the Devanâgarî MSS. give as Vârt. 20 on P. II, 2, 24. and suspect that the omission by K of Vârt. 8 on P. II, 1, 2 is more than accidental. But of these and other doubtful Vârttikas I hope to treat elsewhere,

[1] As Pâṇini's rules were not numbered, and as therefore Kâtyâyana was unable to state in figures to what rule he was appending a remark of his, the principle expressed in the above is so natural and it is so generally observed that I regard with great suspicion all cases where seemingly it has not been followed. In about half the number of these suspicious Vârttikas—they do not exceed twenty in the two first volumes of the Mahâbhâshya—the MSS. do not agree with each other, and in the case of some of them there can be no doubt that the copyists, by repeating certain words which should have been written only once, have given the appearance of a Vârttika to what in reality is a remark of Patanjali's. Besides it should be observed that Kâtyâyana frequently (in the present volume more than fifty times) commences the first Vârttika on a rule with the very words of that rule, and that negligent writers have occasionally omitted these introductory words of the Vârttika and with them the reference to Pâṇini's rule in at least some of the MSS known to us. On P. IV, 3, 87, the words अधिकृत्य कृते ग्रन्थे are omitted from the Vârttika in the MSS. g B (and in the Calcutta Ed. of Pâṇini), on P. V, 1, 33 the words खार्या ईकन् from the first Vârttika in K. (and in the Calcutta Ed.) just because these words are identi-

स्त्तमः, but *is* the case with what I regard as the only Vârttika on P. III, 2, 115, परोक्षे लिडत्यन्तापह्नवे च. Bearing in mind the general inaccuracy of the MS. K, a various reading or an omission of this kind may in some cases be considered as purely accidental, and it is therefore much to be wished that scholars in India may succeed in securing at least one old and really trustworthy MS. written in the śârada characters.

As regards commentaries and other works which were likely to throw light on the text of the Mahâbhâshya, I have neglected nothing of what was accessible to me, and I am especially glad that, owing to the kindness of Dr. Rost, I have been able to study for the whole of this volume the *Padamanjarî* of Haradattamiśra. This work, though in the first instance a commentary on the Kâśikâ-vṛitti, is of great value also for the understanding of the Mahâbhâshya, because its author discusses, often at great length, most of the arguments advanced in the older work. It is a common saying amongst Indian scholars that, so long as one does *not* know the Mahâbhâshya, it is vain to attempt the study of the Padamanjarî, and that, when one does know the Mahâbhâshya, it is useless to do so. Whatever truth there be in this remark, I can say for myself that I have been much assisted by Haradatta's learned work, even though it be based to a great extent on the Mahâbhâshya itself and on Kaiyaṭa's commentary.[1]

Of Bhartṛihari's commentary on the Mahâbhâshya no complete

---

cal with the immediately preceding words of Pâṇini's rules, and what has occurred here in *some* MSS. may have happened in *all* elsewhere.

The Vârttika on the *Yâjnavalkâni Brâhmaṇâni* (P. IV, 3, 105), which has often been discussed, induces me to add, that the repetition of Paṇini's rule at the beginning of a Vârttika is sometimes *solely* intended to point out the rule to which the remark contained in the following words of the Vârttika refers. Accordingly the words पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु in the Vârt. on IV. 3, 105, are simply equivalent to 'Note on P. IV, 3, 105,' Kâtyâyana's note itself is given in the words याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्, and when Patanjali on P. IV, 2, 66 (page 286, 14) has reason to quote the Vârttika on IV, 3, 105, he quotes only these words and omits the rest. (As to the meaning of the Vârttika, I understand Kâtyâyana to say that the Brâhmaṇas proclaimed by Yâjnavalkya, &c., do *not* follow the rule IV, 3, 105, and that it is necessary explicitly to state this because those Brâhmaṇas are not, as Pâṇini assumed, modern works, but are as old as those which Pâṇini had in view when giving his rule).

[1] Besides the Padamanjarî Haradatta has composed a work entitled *Mahâpadamanjarî*, for on P. I, 1, 20, he says भाष्यवार्त्तिकविरोधस्तु महापदमञ्जर्यामस्माभिः प्रपञ्चितः.

manuscript has yet been discovered, and for a knowledge of that work we can therefore only consult the fragments preserved in the Berlin Library.[1] This is the more to be regretted because Bhartṛihari holds an important place in Sanskrit grammar, and because, thanks to Professor Müller's discoveries, we know now that he lived before the middle of the 7th century A.D. The doubts which have been raised regarding the text of the Mahâbhâshya may justify my attempting to prove here, from the scanty and very imperfect materials at my command, that generally speaking our text is at any rate the same text for which Bhartṛihari composed his commentary, and that his commentary was preceded by other commentaries whose text cannot have materially differed from Bhartṛihari's. To show this I have to enter somewhat into details, and to give something definite I shall place before the reader those words from the introductory Âhnika of the Mahâbhâshya on which Bhartṛihari has been commenting, exactly as they have been cited by him. The Berlin MS. begins on fol. *3a* in the midst of the commentary on the phrase लौकिकानां वैदिकानां च; after that the words quoted and explained by Bhartṛihari are:—

Ed., page 1, लौकिकास्तावत् । गौरश्वः पुरुषो हस्ती[2] ब्राह्मण इति । शमादयः॥ अथ गौरित्यत्र कः शब्दः । किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलखुरककुदविषाण्यर्थरूपम्[3] । नेत्याह । द्रव्यं नाम तत् । यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितम् । नेत्याह । क्रिया नाम सा । यत्तर्हि शुक्लो[4] नीलः । नेत्याह । गुणो नाम सः । यत्तर्हि भिन्नेष्वभिन्नं[5] छिन्नेष्वच्छिन्नं[6] सामान्यभूतम् । नेत्याह । आकृतिर्नाम सा । कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन । अथवा प्रतीतपदार्थकः । शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति ध्वनिं कुर्वन्नुच्यते[7] ॥

---

[1] Bhartṛihari's commentary is called in the Berlin MS. simply भर्तृहरि (or भर्तृहर)-टीका, or श्रीमहाभाष्यटीका भर्तृहरिविरचिता, or श्रीमहोपाध्यायभर्तृहरिविरचिता श्रीमहाभाष्यदीपिका. The MS., of which the first two leaves are missing, begins on fol. *3a* in the midst of the explanation on Ed. I, 1, 3 लौकिकानां वैदिकानां च, and breaks off on fol. 218*b* in the midst of the commentary on P, I, 1, 55. Besides, the commentary on the following portions of my edition has been omitted: pages 37–43, pages 68,12–70, 3, pages 75, 5–79, 10, page 80, 15 to the end of page 85, and pages 122,19–125, 15. The MS. has been written by eight different writers, of whom only one, the writer of foll. 3-38, and 84-96, has done his work fairly well.

[2] Ed. हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण.

[3] Ed. °लाङ्गूलककुदखुरविषाण्य°.

[4] Ed. यत्तर्हि तच्छुक्लो; but GD यत्तर्हि शुक्लो.

[5] Ed. यत्तर्हि तद्भिन्ने°; but GDB यत्तर्हि भिन्ने°.

[6] Ms. भिन्नेष्वभिन्नमिति.

[7] Ed. कुर्वन्नेवमुच्यते; but GD कुर्वन्नुच्यते.

कानि[1] पुनरस्य[2] शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदाननुपालयिष्यति[3]। ऊहः खल्वपि। आगमः खल्वपि। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयः। ब्राह्मणेन शब्दा[4] ज्ञेयाः। याज्ञिकाः पठन्ति। स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति॥

Page 2, इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि।

ते ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः। तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै। म्लेच्छा मा भूमेति॥

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः.. ...॥

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधः........॥

तस्मादनर्थकं[5] माधिगीष्महि[6]॥

यस्तु[7] प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे........।

कः। वाग्योगविदेव। यो हि शब्दाञ्जानाति। भूयांसो ह्यपशब्दा[8] अल्पीयांसः शब्दाः। अज्ञानं तस्य शरणम्। नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति। एवं तर्हि। क्व पुनरिदं पठितम्।

Page 3, भ्राजा नाम श्लोकाः। किं च भोः श्लोका अपि वै[9] प्रमाणम्।

यदुदुम्बरवर्णानां........।

प्रमत्तगीत एष तत्रभवतः॥

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे......।

प्रयाजाः सविभक्तिकाः॥

स आर्त्विजीनः॥

चत्वारि पदजातानि। त्रयः कालाः। द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च।

सप्त विभक्तयः॥

नेङ्गयन्ति॥

Page 4, पश्यन्नपि न पश्यति। शृण्वन्नपि न शृणोति॥

सक्तुमिव तितउना...... ..।
अत्रा सखायः......॥

---

[1] Ms. किं. [2] Ed. पुनः. [3] Below the Ms. has परिपालयिष्यति like Ed.
[4] Ed. ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा. [5] Ed. तस्मादविज्ञातार्थमनर्थकं; but DECgB तस्मादनर्थकं.
[6] Ms. °र्थकमधिगीष्मही. [7] Ms. अस्तु. [8] Ed. ऽपशब्दाः. [9] Ed. *om.* वै.

आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य ॥

दशम्यां पुत्रस्य नाम[1] विदध्यात् ॥

सुदेवो असि वरुण...... ।

Page 5, किं पुनरिदं...न पुनरन्यदपि किंचित् । ओमित्युक्त्वा वृत्तान्ततः[2] । पुराकल्प एतदासीत् । तत्र स्थानकरणानुप्रदानज्ञेभ्यः[3] । तदद्यत्वे न तथा । वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति ॥

उक्तः शब्दः । शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । उभयोपदेशः । अन्यतरोपदेशेन[4] । तद्यथा । भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । किं पुनरत्र ज्यायः । इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति ॥

अथैतस्मिञ्शब्दोपदेशे सति... प्रतिपदपाठः । अनभ्युपायः । एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय... शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । किं पुनरद्यत्वे... चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्तोपयुक्ता[5]

Page 6, भवत्यागमकाल स्वाध्यायकाल प्रवचनकाल व्यवहारकाल । किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं... अल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् ॥

किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्यम् । उभयमित्याह । उभयथा ह्याचार्येण ॥

किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः । संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं[6] नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति । उभयथापि लक्षणं[7] प्रवर्त्यमिति ॥ कथं पुनरिदं भगवतः ।

सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे

अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते । यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि दृश्यते[8] । संग्रहे[9] कार्यप्रतिद्वन्द्विभावात् । इहापि तदेव । अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । सिद्ध एव यो[10] न साध्य इति । अथवा पूर्वोत्तरपदलोपो[11]ऽत्र द्रष्टव्यः । अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः । मङ्गलार्थम् । माङ्गलिकः...

Page 7, महतः शास्त्रौघस्य...प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि[12] चाध्ये-

---

[1] Ed. दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम. [2] Ms. °मित्युक्त्वा वृत्तांत; Ed. वृत्तान्तशः. [3] Ed. स्थानकरणनादानुप्रदान°. [4] Ms. अन्यतमोपदेशेन. [5] Ms. चतुर्भिश्च प्रकारैः विद्योपकल्कोपयुक्ता; Ed. °विद्योपयुक्ता. [6] Ms. परीक्षते. [7] Ms. उभयया क्षणं. [8] Ed. वर्तते. [9] Ed. संग्रहे तावत्कार्य°. [10] Ed. *om.* यो. [11] Ed. पूर्वपदलोपो. [12] Ed. वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि.

तारश्च सिद्धार्थाः । आभीक्ष्ण्ये । कं पुनः पदार्थं मत्वैष विग्रहः[1] क्रियते सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । आकृतिमित्याह । आकृतिर्हि नित्या । अथ द्रव्ये पदार्थे कथं[2] विग्रहः कर्तव्यः । सिद्धे शब्दे ऽर्थसंबन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः । द्रव्य एव पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः...द्रव्यं हि नित्यम् । आकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः । न क्वचिदुपरतेति कृत्वातः[3] सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्योपलभ्यते[4] । अथवा नेदमेव नित्यलक्षणं ध्रुवं कूटस्थमविचालि । अथवा किं न एतेनेदं नित्यमिदमनित्यमिति । यदस्माकं नित्यं[5] तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति ॥

कथं पुनर्ज्ञायते[6] । लोकतः । कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति ।

Page 8, तावत्येवार्थमर्थमुपादाय[7] शब्दान् । यदि तर्हि लोकः शब्देषु[8] प्रमाणम् ।

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः

धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः । धर्मप्रयोजनो वा ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः । अथवा युक्त एवात्र[9] तद्धितार्थः । कृतान्त । लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । शक्यं...क्षुत् । तथा खेदात् । वेदे खल्वपि पयोव्रतो ब्राह्मणः । बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादिति । तथाग्नौ[10] कपालानि । एवमिहापि समानायामर्थगतौ[11] शब्देन च । अभ्युदयकारि च[12] भवतीति ॥

अस्त्यप्रयुक्तः[13] । ऊषादयः । इदं विप्रतिषिद्धम् । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः । नैतद्विप्रतिषिद्धम् ।

Page 9, न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति । अभ्यन्तरोऽहं लोके न त्वहं लोकः ॥

अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात्[14] ॥

उषिताः ॥

अप्रयुक्ते दीर्घसत्त्रवत् ॥

सर्वे देशान्तरे ॥

वाकोवाक्यमितिहासः । शवतिर्गतिकर्मा सर्वविभक्त्यन्तः[15] कम्बोजेष्वेव भाषितो[16] विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति ॥

---

[1] Ms. कः पुनः पदार्थस्यत्वेष परिग्रहः. [2] Ms. *om.* कथं. [3] Ed. कृत्वा. [4] Ed. द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते. [5] Ed. यन्नित्यं. [6] Ms. पुनस्तूयते. [7] Ms. °र्थपादाय. [8] Ed. लोक एषु. [9] Ed. एव. [10] Ms. यथाग्नौ. [11] Ed. °र्थावगतौ. [12] Ed. *om.* च. [13] Ms. अथ प्रयुक्त. [14] Ms. प्रयोगात्पत्वं. [15] Ed. *om.* सर्वविभक्त्यन्तः. [16] Ed. भाषितो भवति.

Page 10, किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे ।

ज्ञाने धर्म इति चेत्तद्वदधर्मः[1] ॥

आचारे नियमः ॥

प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥

शास्त्रपूर्वे[2] प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन ॥

यो ऽग्निष्टोमेन यजते[3] य उ चैनमेवं ... । अपर आह । अथवा पुनरस्तु ज्ञान एव ।

Page 11, शब्दप्रमाणका वयम् । अथवाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञानस्य[4] । अथवा कूपखानकवत्[5] । याज्ञे कर्मणि स नियमः । एवं हि श्रूयते । प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञा विदितवेदितव्याः ॥

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूत्रम् ।

षष्ठ्यर्थो ऽनुपपन्नः ॥

शब्दाप्रतिपत्तिः

किं तर्हि । व्याख्यानतः । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं[6] भवति । न केवलानि चर्चापदानि ॥

शब्दे ल्युडर्थः ॥

Page 12, भवे

प्रोक्तादयः ॥

पुरस्तादिदम् । तद्यथा । प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति । अथवा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । नाश्वो न गर्दभ इति । एवं तर्हि

लक्ष्यलक्षणे ॥

समुदायेषु च[7] शब्दाः प्रवृत्ताः[8] । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । अविजानत एतदेवं[9] भवति । यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत[10] ॥

Page 13, किमर्थो वर्णानामुपदेशः ।

वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥

वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायः । वृत्तिप्रयोजनो वा ।

---

[1] Ed. चेत्तथाधर्मः. [2] Ed. °पूर्वके. [3] Ms. यजति. [4] Ed. शब्दज्ञाने. [5] Ms. °खनकवत्. [6] Ms. व्याख्या. [7] Ed. *om.* च ; DECgB. हि. [8] Ms. शब्दः प्रवृत्तः. [9] Ms. एतदेव. [10] Ms. कथयत्यदो गृह्यते.

का पुनर्वृत्तिः । शास्त्रप्रवृत्तिः । उच्चारणम् । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि[1] वर्णानाहोपदिष्टा मया[2] वर्णा इति ॥

अनुबन्धकरणार्थश्च ॥

समवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ॥

इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः ।

उदात्तादीनामप्युपदेशः कर्तव्यः ।

आकृत्युपदेशात्सिद्धम् ।

संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । कलो ध्मात एणीकृतः ।

एताः स्वरदोषभावनाः ।

अतो ऽन्ये व्यञ्जनदोषाः । गर्गादिविदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति[3] ।

Page 14, अस्त्यन्यद्गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनम् । एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकाम् । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तथा द्विष्टान्यपि[4] वाक्यानि । श्वेतः । अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । धातवो ऽपि शुद्धाः पद्यन्ते । यानि तर्ह्यग्रहणानि । एतेषामप्यवश्यं[5] स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः ॥

A comparison of the printed text with the above must render it more than probable that our MSS. give the text of the Mahâbhâshya which was current in the 7th century. In saying this I would however not wish to deny the possibility that some explanatory remarks *may* have found their way into the text after Bhartṛihari's time, and it is certain that some of Bhartṛihari's readings are preferable to those of the MSS., and that he knew of readings which have not yet been met with elsewhere. A few instances may prove this.

Page 1, 11, it appears as if Bhartṛihari had not had in his text the words लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते (। तद्यथा ।), and as if those words had been added to explain the word प्रतीतपदार्थकः. It is unnecessary to define *śabda*, because everybody knows what *śabda* means. (See प्रतीतपदार्थक in I, 39, 25; 323, 3; अनवस्थितपदार्थक in I, 207, 2, and on P. VIII, 2, 84; अव्यक्तपदार्थक in II, 47, 20; 170, 17; निवृत्तपदार्थक in I, 411, 3; see also I, 102, 6; 256, 20). '*Śabda* conveys that meaning which at once is understood from the word *śabda*,' *i.e.* it is synonymous

---

[1] Ms. ते ।. [2] Ed. इमे. [3] Ms. °दीनां स्वरनिवृत्ति°. [4] Ms. निष्ठान्यपि; Ed. वाक्यान्यपि द्विष्ठानि. [5] Ed. एतेषामपि.

with *dhvani*, not with *kriyâ*, *dravya*, etc. Bhartṛihari explains: अथवा प्रतीतपदार्थक इति। शब्द इत्येतस्य प्रतीतः पदार्थो ध्वनिः। ध्वनिरस्याभिधेयः। ध्वनावयमर्थप्रकरणशब्दान्तराण्यन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते। एतमेवार्थं [MS. एवमेवार्थं] पदग्रहणेन व्याचष्टे। पदस्यायमर्थो नार्थवाक्यगम्य इति। ... य एव प्रसिद्धः शब्दस्तस्यैव शब्दशब्देन ग्रहणम्। प्रतीतपदार्थकतां च कथयति। शब्दं कुरु ......

Page 2, 19, Bhartṛihari explains the reading of the MSS. विशेषे, but he adds that others read विशेषैः (अन्येषां ग्रन्थः कुशलो विशेषैरिति। विशेषैः शास्त्रप्रतिपादितैरित्यर्थः).

Page 5, 6, Bhartṛihari reads वृत्तान्ततः, but he also knows the reading वृत्तान्तशः; his remarks are: वृत्तान्तत[MS. वृत्तांत] इति। वृत्तान्ताः प्रपाठका उच्यन्ते। तत्राद्यादित्वात्तसिः। वृत्तान्तैः प्रपाठकैः पठन्ति। अन्येषां वृत्तान्तश इति पाठः। त एवं पठन्ति। वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीति वृत्तान्तशः पठन्तीति।.

Page 5, 7, Bhartṛihari's reading स्थानकरणानुप्रदानज्ञेभ्यः is better than the reading of the MSS. स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यः; the expression स्थानकरणानुप्रदानानि occurs again I, 208, 18. (See also I, 61, 17, and Danielsson in Zeitschrift der D. Morg. Ges. XXXVII, page 29, Note 3).

The very incorrect state of the Berlin MS. prevents me from speaking positively about one or two other passages of the first Âhnika, where I suspect Bhartṛihari's text to have differed from the current text; and as regards the subsequent Âhnikas I can for the same reason do no more than point out those various readings only—of the existence of any important differences I am not aware—which have been given as such by Bhartṛihari himself.[1]

[1] It may be interesting to observe that the various readings mentioned by Kaiyaṭa up to P. I, 1, 55, where the Berlin MS. ends, have all been copied either directly or indirectly from Bhartṛihari. The same is the case with Kaiyaṭa's notes on the word संग्रह p. 6, 12 and 21 (Bh. चतुर्दश सहस्राणि वस्तून्यस्मिन्संग्रहग्रन्थे and संग्रहोऽप्यस्यैव शास्त्रस्यैकदेशः। तत्रैकतन्त्रत्वाद्व्याडेश्च प्रामाण्यादिहापि तथैव सिद्धशब्द उपात्तः); with the rule quoted on p. 16, 16 ऋवृतः संवृता अन्यत्रार्भवसाम्नः; with the remark on p. 22, 21 अन्तःपादस्थस्याव्यपरस्यार्धमेकारमर्धमोकारं च विदधति which according to Bh. is taken from a Prâtiśâkhya of the Chhandogas; with the statement on p. 93, 3 that *some* (according to Bh. the *Âpiśalâḥ*) have arranged the words in the Gaṇa *sarvâdi* in a different order; and with the remark on p. 92, 19 that the words contained in the so-called *Âkṛitigaṇas* have been collected by later scholars, not by Paṇini himself. On the other hand, Kaiyaṭa has *not* taken from Bhartṛihari his quotation from the Phiṭsûtra on p. 91, 20; his objection to the statement occurring in the Kâśikâ-vṛitti on P. I, 1, 11, मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः, on p. 68, 7, (वाक्यपदीयम् is given as an instance in the Kâśikâ-vṛitti on P. IV, 3, 88); his quotation दश समानाः on p. 24, 1 (see Kâtantra I, 1, 3); nor the remark that the *Bhrâjâḥ ślokâḥ* are by Kâtyâyana. Altogether Kai-

Page 28, 18, Bh. reads, as printed, यदयुक्ता वहन्त्यनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते, but he adds: अन्येषां ग्रन्थो यदयुक्ता वहन्त्यनुपदिष्टाः श्रूयन्त इति । ते ऽयुक्ता वहन्तीत्यस्यैवार्थमनुपदिष्टाः श्रूयन्त इत्यनेन प्रदर्शयन्ति ॥ (See Kaiyaṭa's note: क्वचित्तु चशब्दो न पठ्यते.)

Page 30, 12, Bh. gives two readings, *viz.*: besides the reading स ककारस्य, also the reading स सककारस्य.

Page 55, 16, अपर्याप्तश्चैव; Bh. mentions the reading सुपर्याप्तश्चैव. (See Kaiyaṭa's note: केषांचित्पाठः सुपर्याप्तश्चैव हीति).

Page 56, 9, श्यन्व्यत्ययेन. Bh. seems to mention two other readings, शव्यत्ययेन, which is mentioned also by Kaiyaṭa, and शब्व्यत्ययेन.

Page 56, 19, अन्तरैषामिति. Bh. mentions another reading (केषांचिद्ग्रन्थः) which, so far as I can make out, is अन्तरे येषामिति.

Page 60, 6, यमानुस्वाराणामेव. Bh. mentions the reading यमानुस्वाराणामपि.

Page 66, 3, उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्. Bh. appears to mention the reading उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्. (See Kaiyaṭa: क्वचिदनुनासिकग्रहणमस्ति । तद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितम्.)

Page 67, 23, अत्र हीदादि द्विवचनं तदन्तं च भवति. Bh. knows the two readings अत्र हीदादि च द्विवचनं तदन्तं च भवति, and अत्र हीदाद्यन्तं च श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति. (See Kaiyaṭa's note: क्वचित्तु पाठ ईदाद्यन्तं च श्रूयत इति.)

Page 72, 10, Bh. mentions the reading किमर्थो योगविभागः । शाकल्यविभाषा मा भूत्.

Page 93, 8, ज्ञातिधनपर्यायवाची; others read (अन्येषां ग्रन्थः): अज्ञातिधनपर्यायवाची.

Page 96,2, त्रयः कृदर्था ग्रहणेन योगाः. Bh. reads त्रयः कृदन्ता ग्रहणेन योगाः and he mentions the reading त्रयः कृदर्थाग्रहणेन योगाः, where कृदर्थाग्रहण is taken as a Bahuvrîhi-compound (कृदर्थमग्रहणं यस्मिन्हेतौ स कृदर्थाग्रहणः । यस्मिन्हेतावाश्रीयमाणे कृदर्थाग्रहणमारभ्यते । कश्चासौ हेतुः । न सर्वा विभक्तिरिति...).

Page 99, 1, वर्णाश्रयः. Some divide ऽवर्णाश्रयः. (See Kaiyaṭa's note: अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः).

Page 112, 16, तस्यासाध्वभिमतस्य. Bh. appears to mention the reading तस्य साध्वभिमतस्य (साधूनामभिमतस्य).

---

yaṭa's commentary is much more succint than Bhartṛihari's, and he has more than once omitted to state all the possible explanations of a particular passage, intimating that he knew more than he is telling us by such phrases as व्याख्यानान्तरमत्र क्लिष्टत्वान्नोक्तम्, अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम् etc.

Page 122, 6, Bh. mentions the two readings क्वचिद्द्विरूप्यं and क्वचिद्द्विरूप्यं.

Page 125, 17, उः स्थाने ऽणेव. Some omit एव. (See Kaiyaṭa's note: केषांचित्पाठो ऽण्भवति रपरश्चेति).

Page 129, 5 कल्पिपद°. Some read कल्पपद°. (See Kaiyaṭa's note: क्वचित्तु कल्पपदसंघातभक्त इति पाठः).

Page 130, 4, किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणमाहोस्विदादेशविशेषणम् । किं चातः ।. Bh. mentions the reading किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् । एवं भवितुमर्हति ।.

The manner in which the meaning of these various readings is discussed by Bhartṛihari shows that he must have had commentaries before him in which they had been adopted, and it is reasonable to suppose that Bh. would not have concealed from us more important discrepancies had he found such in the works of his predecessors. That Bhartṛihari had access to a very extensive commentatorial literature, superseded by his own work as his own writings have in turn been superseded by those of later authors, is proved by almost every page of his commentary. In fact I know of few grammarians who so frequently quote the opinions of others[1] as he does, and nothing is more to be regretted

---

[1] In addition to Commentators Bhartṛihari cites of writers on grammar the following:—

Another grammar or *other* grammars (*Vyâkaraṇântara*) are mentioned on p. 144*a*, 146*a* and 178*b* of the Berlin MS.; other grammarians (*anye vaiyâkaraṇâḥ*) on p. 138*a*, where four different rules are quoted about उभ and उभय. Former grammarians (*Pûrvâchâryâḥ*) are spoken of several times and on p. 41*b* we find the usual statement that the term *sandhyakshara* was invented by them. By name are mentioned the Vṛittikâra *Kuṇi* to whom is ascribed the explanation of असर्वविभक्ति on p. 95, 27 of the Mahâbhâshya, and the *Âpiśalâḥ* who had arranged the words in the Gaṇa *sarvâdi* in a different order; theirs also is the curious opinion (p. 192*a* इहास्तेः केचित्सकारमात्रमुपदिश्य पित्स्वडागमं विदधति.) referred to already by Patanjali that the root from which spring the forms अस्ति, स्तः, सन्ति etc. consists of the single letter स् to which अ is prefixed in the so-called strong forms. (See Mâhâbhâshya I, p. 280 अस्ति सकारमातिष्ठते, and *Jinendrabuddhi*: सकारमात्रमस्तिधातुमापिशलिः प्रतिजानीते । तथा हि । न तस्य पाणिनेरिवास भुवीति पाठः । किं तर्हि । स भुवीति । स एवागमौ गुणवृद्धी. आतिष्ठत इति । एवं प्रतिजानीत इत्यर्थः ।).

As regards works whose contents are more or less closely related to the subject of grammar, it deserves to be noticed that Bhartṛihari's text of the *Nirukta* appears to have somewhat differed from the published text. Referring to Nir. I, 18, Bhartṛihari says तत्र निरुक्तकारो ऽविज्ञातार्थमिति वर्णयति, but in the printed text the word अविज्ञातम् has not been explained at all. Moreover on p. 85*a* we read: प्रजापतिर्वै यत्किंचन मनसाधीधित्तदाधीतं [? MS. °धेततदधीन] यजुर्भिरेवाप्नोति तदाधीतयजुषामाधीतयजुष्ट्वम् । एतन्निरुक्ते ध्यायतेर्वर्ण्यते [MS. °ते वर्ण्यते] । अयं हि तत्र व्याख्यानमन्थः । प्रजापतिर्वै यत्किंचन मन-

than that he should have introduced those opinions by such vague expressions as *Eke varṇayanti, anye varṇayanti, apare varṇayanti, anyeshâm darśanam, aparesham vyâkhyânam*, etc., and should not have recorded the names of the scholars to whom he must have been indebted for his own learning.

There are many passages in the text contained in this volume which have caused me no slight difficulty, and some on which I have not yet been able to form a decisive opinion. Without the different commentaries on the Mahâbhâshya, the Vâkyapadîya, the Kâśikâ-vṛitti, Siddhânta-Kaumudî, etc., each of which has proved useful in turn, my labour would have been much greater than it has been, yet sometimes all have failed me when I should have most prized their assistance. On a passage like ईदृशौ वध्रौ कुरु । ईदृशौ पुटकौ कुरु । on p. 36, 9, they say nothing; on one like मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः on p. 429, 3, nothing that carries with it conviction. Here then, and wherever else I have been at all doubtful, I have given the text of the best and have recorded the readings of all the other MSS. I have done the same with names of peoples and places, such as कडेरः on p. 270, 3, निषाहकर्षू on p. 294, 19, etc., and other terms such as धीवबन्धु on p. 227, 7, which have not yet been met with elsewhere.

I have verified most of Patanjali's quotations from Vedic works, but for some I have had to trust to the MSS. alone which, I fear, have not in every case (as *e.g.* on p. 150, 18 and 213, 12)

साध्यायत् तदेभिराप्तवानिति [? MS. तादतिराप्तवानिति] । तथा होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेदित्ययमपि ध्या[य]तेरेव । होत्राय वृत[:]कृपायमाणो ऽन्वध्यायदिति । ... क्षणः क्षणोतेः प्रक्ष्णुतः कालो भवति क्ष्णौतिः क्षयकर्मेति ।. The first passage here referred to I do not find in the published text; the second occurs Nir. II, 12; and the last, but without the words भवति क्ष्णौतिः क्षयकर्मा, II, 25. On the other hand Nir. II, 2 and V, 23 are quoted by Bhartṛihari as printed.

That Bhartṛihari has frequent occasion to quote the works of the three great grammarians need hardly be stated, but it may perhaps be mentioned that Kâtyâyana is far more often styled *Vâkyakâra* than *Vârttikakâra* and that the Bhâshyakâra is three times quoted by the title *Chûrṇikâra*. Pâṇini's text is referred to as the *Vṛittisûtra*, an expression used already by Patanjali (vol. I, p. 371, 18 and p. 424, 21), and opposed to it we find the word *Bhâshyasûtra*, equivalent to Kaiyaṭa's *Vyâkhyânasûtra*, a term intended to denote the Vârttikas and generally such additional statements as are meant to elucidate the original text of Pâṇini's grammar. To the *Ślokavârttikakâra*, as distinguished from the *Vâkyakâra*, are ascribed the verses in Vol. I, p. 36 of this edition, which have wrongly been considered to belong to Kâtyâyana.

enabled me to give a satisfactory text. Where the MSS. agree with one another I have followed them even though the published text of a Vedic work happened to furnish different readings. I have thus, *e.g.* on p. 278, 10, printed तिल्पिञ्जं दण्डानतम्, and on p. 437, 11, नाभा पृथिव्या निहितो दविद्युतत्, although I consider the passages to have been taken from Atharva-veda XII, 2, 54, and VII, 62, 1, and have acted similarly in other cases where it would have been easy to substitute the actual readings of the Ṛig- or Atharva-veda, or of the Taittirîya-saṃhitâ. I need hardly say that I have prepared a complete list of all the quotations in the Mahâbhâshya, which I hope to publish after the completion of the text.

It will be observed that on a few occasions, as on p. 52 and 283, I have printed certain statements in small type, and have intimated thereby that I do not regard them as Vârttikas of Kâtyâyana, notwithstanding the fact that they have been commented upon by Patanjali. The prominence which I have given to those statements by putting them in each case at the beginning of a new line, may attract the student's attention and at the same time convince him that, what I have done, I have done intentionally, and for what I have considered cogent reasons. Taking *e.g.* the case on p. 52, it appears to me that the three sentences सिद्धं तु सिचो यादित्त्वात्, चङङोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्, चिणो ऽनित्त्वात् refute an objection which has not been raised by Kâtyâyana at all, and that that objection again is directed against an assumption which is actually opposed to Kâtyâyana's teaching on P. III, 1, 43; moreover Patanjali's concluding remarks on III, 1, 44 show that the Vârtt. 7 is final and that only when we adopt it can we account for all the Aorist-forms of the verbs enumerated in the Vârttika. We know from the Mahâbhâshya that there have been authors of Vârttikas after Kâtyâyana, and in this particular case the context renders it probable that Patanjali has been stating *their* arguments, just as we know for certain that, *e.g.* on p. 209, 8, he is quoting a Vârttika of the Saunâgas, without telling us that he is doing so.—If again we consider what at first sight might appear to be Vârttikas on P. IV, 2, 60, a word like स्मृत: which is foreign to the real Vârttikas, or a term like ल which is never used by Kâtyâyana, will be sure to rouse our suspicions, and a more careful examination will convince us that what we have before us, are not Vârttikas, but fragments or adaptations of verses; and we shall regard it probable that

Patanjali is quoting from that grammatical work composed in verse of which some parts of his own work may be said to be a prose version. I know that on such and similar questions opinions may differ, and do not regard my undertaking to separate from one another the several constituent parts of the Mahâbhâshya as more than a first attempt, to be improved on by others or by myself in the course of my own studies.

I cannot conclude these remarks without expressing my gratitude to the Director of Public Instruction and to the authorities of the Deccan and Elphinstone Colleges for the great kindness with which they have placed at my disposal the valuable MSS. belonging to the Government of Bombay, even after my departure from India.

F. KIELHORN.

Göttingen, August 1883.

प्रत्ययः ॥ ३ । १ । १ ॥

अधिकारेणेयं प्रत्ययसंज्ञा क्रियते । सा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति । तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृति । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् [३.१.५] । उपपद । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः [३.२.१३] । उपाधि । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ [३.२.२५] । एतेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं च स्याद्यद्येतेषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् । परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येते विधयः* प्रसज्येरन् ॥ अत उत्तरं पठति ।

प्रत्ययाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अधिकारेणापि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः ॥ प्रत्ययसंज्ञा कस्मान्न भवति ।

निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादन्यत्रापि ॥ २ ॥

निमित्तानि हि निमित्तिकार्यार्थानि भवन्ति । किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती । प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तं प्रत्ययो निमित्ती । अन्यत्रापि चैष न्यायो दृष्टः । क्वान्यत्र । लोके । तद्यथा । बहुष्वासीनेषु कश्चित्कंचित्पृच्छति कतमो देवदत्तः कतरो यज्ञदत्त इति । स तस्मा आचष्टे । यो ऽश्वे यः पीठ इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादध्यवस्यत्ययं देवदत्तो ऽयं यज्ञदत्त इति नेदानीमश्वस्य पीठस्य वा देवदत्त इति संज्ञा भवति ॥ किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती । निर्ज्ञातो ऽर्थो निमित्तमनिर्ज्ञातो ऽर्थो निमित्ती । इह च प्रत्ययो ऽनिर्ज्ञातः प्रकृत्युपपदोपाधयो निर्ज्ञाताः । क्व । धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च । ते निर्ज्ञाता निमित्तत्वेनोपादीयन्ते ॥

---

* ३.१.२; ३; १.४.१३.

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथवा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति । किं च प्रधानम् । प्रत्ययः । तद्यथा । बहुषु यात्सु कश्चित्कंचित्पृच्छति को यातीति । स आह राजेति । राजेत्युक्ते प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्यः पृच्छति यश्चाचष्ट उभयोः संप्रत्ययो भवति ॥ किंकृतं पुनः प्राधान्यम् । अर्थकृतम् । यथा पुनर्लोके ऽर्थकृतं प्राधान्यं शब्दस्येदानीं किंकृतं प्राधान्यम् । शब्दस्यापूर्वोपदेशः प्राधान्यम् । यस्यापूर्वोपदेशः स प्रधानम् । प्रकृत्युपपदोपाधयश्चोपदिष्टाः । क्व । धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च ॥

यद्येत्र निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादथापि प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रकृत्युपपदोपाधीनां न भवति विकारागमानां तु प्राप्नोति । हनस्त च [३.१.१०८] त्रपुजतुनोः षुक् [४.३.१३८] इति । एतेषां ह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यं निमित्तिनश्चैवैते ।

विकारागमेषु च परविज्ञानात् ॥ ४ ॥

विकारागमेषु च परविज्ञानात्प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते* न च विकारागमाः परे संभवन्ति ॥ किं पुनः कारणं समाने ऽपूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो विकारागमा न परे ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्य च तद्युक्तत्वात् ॥ ५ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्तं पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते ॥

प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु ॥ ६ ॥

प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते । क्व । यत्र विकारागमा विधीयन्ते । हनस्त च । त्रपुजतुनोः षुगिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । विकारागमयुक्तत्वादपञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्च ॥

तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । इह तावद्धनस्त चेति धातोः [३.१.९१] इति वर्तते । इह त्रपुजतुनोः षुगिति प्रातिपदिकादिति† वर्तते । यद्येवं हनस्त च धातोः क्यब्भवतीति धातुमात्रात्क्यप्प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातुमात्रात्क्यब्भवतीति यदयमेतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् [३.१.१०९]

* ३.१.२. † ४.१.१.

इति परिगणनं करोति । अथवा हन्तिमेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभन्त्स्यामः । हनस्तो भवति धातोः क्यब्भवतीति । कस्मात् । हन्तेरिति ॥

अर्थाश्रयत्वाद्वा ॥ ८ ॥

अथवार्थाश्रयः प्रत्ययविधिः । यस्तमर्थं संप्रत्याययति स प्रत्ययः ॥ किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । प्रत्याययतीति प्रत्ययः । यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययो ऽविकादीनां* प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि ते किंचित्प्रत्याययन्ति । एवं तर्हि प्रत्याय्यते प्रत्यय इति । एवमपि सनादीनां† न प्राप्नोति । एवं तर्ह्युभयसाधनो ऽयं कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च ॥ एवमपि कुत एतत्समाने ऽपूर्वोपदेशे त्वापुषम् जातुषमित्यत्राकारस्तमर्थं संप्रत्याययति न पुनः षकार इति । अन्यत्राप्यकारेण तस्यार्थस्य वचनान्मन्यामहे ऽकारस्तमर्थं संप्रत्याययति न षकार इति । क्वान्यत्र । बिल्वादिभ्यो ऽण् [४.३.१३६] बैल्वः ॥

परश्च ॥ ३ । १ । २ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । परो यथा स्यात्पूर्वो मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छति पूर्वमाह तम् । विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु [५.३.६८] इति । मध्ये तर्हि मा भूदिति । मध्येऽपि यमिच्छत्याह तम् । अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः [५.३.७१] इति । य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेण वचनं पर एव भविष्यतीति नार्थः परवचनेन ॥ एवमपि येषामेव प्रत्ययानां देशो नियम्यते त एव नियतदेशाः स्युर्य इदानीमनियतदेशः स कदाचित्पूर्वः कदाचित्परः कदाचिन्मध्ये स्यात् । तद्यथा । मातुर्वत्सः कदाचिदग्रतः कदाचित्पृष्ठतः कदाचित्पार्श्वतो भवति । पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परवचनम् ॥

परवचनमनर्थकं पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ १ ॥

परग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य कार्यमुच्यते‡ ।

---

* ५.४.२८. † ३.१.७. ‡ १.१.६७.

तद्यथा । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् [६. ३. ९७] इति । विषम उपन्यासः । सतस्तत्र परस्य कार्यमुच्यत इहेदानीं कस्य सतः परस्य कार्यं भवितुमर्हति । इहापि सत एव । कथम् । परत्वं स्वाभाविकम् । अथ वाचनिके परत्वे सत्यर्थः स्यात्परग्रहणेन । वाचनिके च नार्थः । एतद्धि तत्परस्य कार्यं यदसौ परः स्यात् । अथवा यदस्य परस्य सतः संज्ञा स्यात् ॥

यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च पञ्चमी नास्ति । यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते । क्व च विकारागमाः शिष्यन्ते । हनस्त च [३.१.१०८] त्रपुजतुनोः षुक् [४.३.१३८] इति ।

विकारागमेषु चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धमिति* ॥

अत्यन्तापरदृष्टानां वा परभूतलोपार्थम् ॥ ३ ॥

अत्यन्तापरदृष्टानां तर्हि परभूतलोपार्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । य एते ऽत्यन्तापरदृष्टाः क्विबादयो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपो यथा स्यादपरभूतानां मा भूत् । किं पुनरत्यन्तापरदृष्टानां परभूतलोपवचने प्रयोजनम् । किति ङितीति कार्याणि यथा स्युरिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यत्यन्तापरदृष्टाः परभूता लुप्यन्त इति यदयं तेषु कादीननुबन्धानासजति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अनुबन्धासञ्जन एतत्प्रयोजनं किति ङितीति कार्याणि यथा स्युरिति । यदि चात्रात्यन्तापरदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते ततो ऽनुबन्धासञ्जनमर्थवद्भवति ॥

प्रयोगनियमार्थं वा ॥ ४ ॥

प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् । परभूतानां प्रयोगो यथा स्यादपरभूतानां मा भूदिति ॥ अस्ति पुनः किंचिदनिष्टं दृश्यते यदर्थो नियमः स्यात् । अस्तीत्याह ।

प्रकृतेरर्थाभिधाने प्रत्ययादर्शनात् ॥ ५ ॥

प्रकृतिरर्थाभिधाने ऽप्रत्ययिका दृश्यते । क्व स देवदत्तः क्व स यज्ञदत्तो बभ्रुर्मण्डुर्लमक इति । बाभ्रव्यो माण्डव्यो लामकायन इति प्रयोक्तव्ये† बभ्रुर्मण्डुर्लमक इति प्रयुज्यते ॥

* ३.१.१*. † ४.१. १०५ ; ९९.

द्वयसजादीनां च केवलदृष्टत्वात् ॥ ६ ॥

द्वयसजादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते । किमस्य द्वयसम् किमस्य मात्रम् काद्य तिथीति ॥ द्वयसादयो वै वृत्तिजसदृशा अवृत्तिजा यथा बहुस्तथा*॥

वावचने चानुत्पत्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

वावचने चानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । वावचनेनानुत्पत्तिरपि यथा स्यात् । अथ क्रियमाणे ऽपि वै परग्रहणे कथमिव वावचनेनानुत्पत्तिर्लभ्या । क्रियमाणे परग्रहणे वावचनेन वा पर इत्येतदभिसंबध्यते । अक्रियमाणे पुनः परग्रहणे वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्द्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते ॥

वावचने चोक्तम् ॥ ८ ॥

किमुक्तम् । वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन इति † ॥

प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथैतस्मिन्प्रयोगनियमार्थे सति किमयं प्रत्ययनियमः । प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यो ऽप्रकृतिपरो नेति । आहोस्वित्प्रकृतिनियमः । प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्याप्रत्ययपरा नेति । कश्चात्र विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाभावः ॥ ९ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति । अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति । क्व स देवदत्तः क्व स यज्ञदत्तो बभ्रुर्मण्डुर्लमक इति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः ।

प्रकृतिनियमे प्रत्ययानियमः ॥ १० ॥

प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययस्य नियमो न प्राप्नोति । किमस्य द्वयसम् किमस्य मात्रम् काद्य तिथीति । अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति ॥

सिद्धं तूभयनियमात् ॥ ११ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनियमात् । उभयनियमो ऽयम् । प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति ॥ किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।

---

* ५.२. ३७; ५२; ५.३. ६८. † ३.१. ७*.

कथमनुच्यमानं गंस्यते । परग्रहणसामर्थ्यात् । अन्तरेणापि परग्रहणं स्यादयं परः । पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम् ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ । १ । ३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । आद्युदात्तो यथा स्यादन्तोदात्तो मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छत्यन्तोदात्तं करोति तत्र चकारमनुबन्धमाह च चितो ऽन्तोदात्त इति* ॥ मध्योदात्तस्तर्हि मा भूदिति । मध्योदात्तमपि यमिच्छति तत्र रेफमनुबन्धं करोत्याह चोपोत्तमं रिति [६.१.२१७] इति ॥ अनुदात्तस्तर्हि मा भूदिति । अनुदात्तमपि यमिच्छति तत्र पकारमनुबन्धं करोत्याह चानुदात्तौ सुप्पितौ [३.१.४] इति ॥ स्वरितस्तर्हि मा भूदिति । स्वरितमपि यमिच्छति करोति तत्र तकारमनुबन्धमाह च तित्स्वरितम् [६.१.१८५] इति ॥ य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सो ऽन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नार्थ आद्युदात्तवचनेन ॥ एवमपि येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वराः स्युर्य इदानीमनियतस्वरः स कदाचिदाद्युदात्तः कदाचिदन्तोदात्तः कदाचिन्मध्योदात्तः कदाचिदनुदात्तः कदाचित्स्वरितः स्यात् । आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

अथ किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते ऽनुदात्तत्वं† च न यत्रैवान्यस्वरस्तत्रैवायमुच्येत । क्नित्यादिर्नित्यम् [६.१.१९७] प्रत्ययस्य च । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्‡ सुप्पितौ चेति । तत्रायमप्यर्थो द्विराद्युदात्तग्रहणं द्विश्चानुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥ अत उत्तरं पठति ।

आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगे प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं तस्याद्युदात्तार्थम् ॥ १ ॥

आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरण एतत्प्रयोजनं यस्य संज्ञा क्रियते तस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

असंनियोगे हि यस्मात्स तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥ अथ क्रि-

* ६.१.१६३. † ३.१.४. ‡ ६.१.१८६.

यमाणे ऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे ऽनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेराद्युदात्तत्वं न भवति तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् । उत्पन्नः प्रत्ययः प्रत्ययाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति नोत्पद्यमानः । तद्यथा । घटः कृतो घटाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाणः ॥

न वा प्रकृतेराद्युदात्तवचनं ज्ञापकं तदादेरग्रहणस्य ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । यदयं क्षित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न तदादेराद्युदात्तत्वं भवतीति ॥ तदन्तस्य तर्ह्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ।

प्रकृतिस्वरस्य च विधानसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वराभावः ॥ ४ ॥

यदयं धातोरन्तः* प्रातिपदिकस्यान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न तदन्तस्यानुदात्तत्वं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययः प्रकृतिस्वरस्तत्र प्रयोजयति ॥

आगमानुदात्तार्थं वा ॥ ५ ॥

आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृत आगमा अनुदात्ता यथा स्युरिति ॥

न वागमस्यानुदात्तवचनात् ॥ ६ ॥

न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । आगमस्यानुदात्तवचनात् । आगमा अनुदात्ता भवन्तीति वक्ष्यामि ॥ के पुनरागमा अनुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति । इट् । लविता ॥ इट् तावन्न प्रयोजयति । इदमिह संप्रधार्यम् । इट् क्रियतामाद्युदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः† । नित्यमाद्युदात्तत्वम् । कृते ऽपीटि प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । इडपि नित्यः । कृते ऽप्याद्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्य इट् । अन्यथास्वरस्य कृत आद्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । आद्युदात्तत्वमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृत इटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादिडागमः । अन्तरङ्गं तर्ह्याद्युदात्तत्वम् । कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्येडागमः । आद्युदात्तत्व-

---

* ६.१. १६२. † ७.२. ३५.

मपि नान्तरङ्गं यावता प्रत्यय आश्रीयमाणे प्रकृतिरप्याश्रिता भवति। अन्तरङ्गमेवाद्युदात्तत्वम्। कथम्। इदानीमेव ह्युक्तं न प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्भवतीति॥ सीयुट्* तर्हि प्रयोजयति।

अवचने हि सीयुडादेराद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अक्रियमाणे ह्यागमानुदात्तत्वे क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे सीयुडादेर्लिङ आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत। लविषीय पविषीय† ॥

तर्हि वक्तव्यमागमा अनुदात्ता भवन्तीति। न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यागमा अनुदात्ता भवन्तीति यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च [३. ४.१०३] इत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकम्। वक्ष्यत्येतत्। यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति‡। शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवत्यपिच्च लिङ् भवतीति। सो ऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य आगमा अनुदात्ता भवन्तीति। शक्यमिदं लब्धुम्॥

यद्येव वचनादथापि ज्ञापकादागमा अनुदात्ता भवन्त्यागमैस्तु व्यवहितत्वादाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्ष्यामि। यद्यागमा अविद्यमानवद्भवन्तीत्युच्यते लविता अवादेशो न प्राप्नोति। स्वरविधाविति वक्ष्यामि। एवमपि लविता§ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः [८.४.६६] इति स्वरितो न प्राप्नोति। षाष्ठिके स्वर इति वक्ष्यामि। एवमपि शिक्षितः निष्ठा च द्व्यजनात् [६. १.२०५] इत्येष स्वरः प्राप्नोति। प्रत्ययस्वरविधाविति वक्ष्यामि॥ तर्हि वक्तव्यमागमा अविद्यमानवद्भवन्तीति। न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यागमा अविद्यमानवद्भवन्तीति यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकम्। वक्ष्यत्येतत्। यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति। शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवत्यपिच्च लिङ् भवतीति। सो ऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति॥

आद्युदात्तस्य वा लोपार्थम् ॥ ८ ॥

आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते। प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृत उदात्तनिवृत्तिस्वरः¶ सिद्धो भवति। स्रौघ्नी माथुरीति। अत्र हि परत्वाल्लोपः** प्रत्ययस्वरं बाधेत॥

---

* ३.४.१०२. † ३.४.१०६. ‡ ३.४.१०३*. § ३.२.१३५;६.१.१९७.
¶ ६.१.१६१. ** ६.४.१४८.

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ९ ॥

न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणो लोपो ऽन्तरङ्गलक्षणः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अवश्यं चैषा परिभाषाश्रयितव्या ।

अवचने हि ञिनिकित्स्वतिप्रसङ्गः ॥ १० ॥

अनाश्रीयमाणायामस्यां परिभाषायां क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे ञिनिकित्स्वतिप्रसङ्गः स्यात् । औत्सी कंसिकी आत्रेयीति* । अत्र हि परत्वाल्लोपो ञिनिकित्स्वरान्बाधेत ॥ नैष दोषः । ञिनिकित्स्वराः प्रत्ययस्वरापवादाः । न चापवादविषय उत्सर्गो ऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गो ऽभिनिविशते । न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवत्यपवादाञ्ञिनिकित्स्वरान्प्रतीक्षते ॥ कंसिक्यां भूयान्परिहारः । अन्यस्यात्रोदात्तत्वमन्यस्य लोपः । आदेरुदात्तत्वमन्त्यस्य लोपः ॥ इदं तर्हि आत्रेयीति । अत्र हि परत्वाल्लोपः कित्स्वरं बाधेत । तस्मादेषा परिभाषाश्रयितव्या । एतस्यां च सत्यां शक्यं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमवक्तुम् ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्धातोरन्तः ॥ ११ ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्धातोरन्त† इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशो यत्रानुदात्ता प्रकृतिः । समत्वम् सिमत्वम् । धातोरन्त इत्येतस्यावकाशो यत्रानुदात्तः प्रत्ययः । पचति पठति । इहोभयं प्राप्नोति । गोपायति धूपायति‡ । धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

पित्स्वरात्तित्स्वरष्टापि ॥ १२ ॥

पित्स्वरात्तित्स्वरष्टापि भवति विप्रतिषेधेन§ । पित्स्वरस्यावकाशः । पचति पठति । तित्स्वरस्यावकाशः । कार्यम् हार्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । कार्या हार्या । तित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात् ॥ १३ ॥

चित्स्वरश्चापि पित्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन¶ । चित्स्वरस्यावकाशः । चलनः

---

* ४.१. ८६; ६.१. १९७.–५.१. २५; ६.१. १९७.–४.१. १२२; ६.१. १६५. † ६.१. १६२.
‡ ३.१. २८; ३२. § ३.१.४; ६.१. १८५. ¶ ६.१. १६३; ४.१. ७४.

चोपनः । पित्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आम्बष्ठ्या सौवीर्या । चित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वाद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगात् ॥ १४ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगात् । प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरो भविष्यति ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य तित्स्वरस्य च । किं कारणम् ।

टापि स्वरितेनैकादेशः ॥ १५ ॥

टापि स्वरितेनैकादेशो* भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्स्वरितत्वम् । नित्य एकादेशः । कृते ऽपि हि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । स्वरितत्वमपि नित्यम् । कृते ऽप्येकादेशे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्यं स्वरितत्वम् । अन्यस्य कृत एकादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । एकादेशो ऽप्यनित्यः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते स्वरितत्वे स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्य स्वरितत्वम् । स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । पदग्रहणं परिमाणार्थमिति† । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम् । स्वरितत्वे कृत आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य चित्स्वरस्य च । किं कारणम् ।

चापि चित्करणात् ॥ १६ ॥

चापि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ३ । १ । ५ ॥

गुपादिष्वनुबन्धकरणं किमर्थम् ।

गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥ १ ॥

गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्त आत्मनेपदं यथा स्यात्‡ ॥ क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धे-

---

* ६.१.१०१. † ४.३.१४०*. ‡ १.३.१२; ७२.

ष्वात्मनेपदं नैव प्राप्नोति । किं कारणम् । सना व्यवहितत्वात् । पूर्ववत्सनः [१.३.६२] इत्येवं भविष्यति । पूर्ववत्सन इत्युच्यते न चैतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः । एवं तर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भविष्यति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोर्विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । सनं च न व्यभिचरति णिचं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३ । १ । ६ ॥

अभ्यासदीर्घत्वे ऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अभ्यासस्य दीर्घत्वे ऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति । मीमांसते ॥ ननु चेत्त्वे कृते* दीर्घत्वं भविष्यति । कथं पुनरुत्पत्तिसंनियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमित्त्वं प्रतीक्षते । अथ कथमभ्यासं प्रतीक्षते । वचनादभ्यासं प्रतीक्षत इत्त्वं पुनर्न प्रतीक्षते ॥

न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् । अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इत्येवं दीर्घत्वमुच्यमानमित्त्वं न बाधिष्यते ॥

अथवा मान्बधदान्शान्भ्य ई चाभ्यासस्येति वक्ष्यामि । एवमपि हलादिशेषापवाद† ईकारः प्राप्नोति । ई चात्र इति वक्ष्यामि ॥ अथवा मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चेतो ऽभ्यासस्येति वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमभ्यासदीर्घत्वे ऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतन्न वाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति ॥ अथवा नैवं विज्ञायते दीर्घश्च अभ्यासस्येति । कथं तर्हि । दीर्घश्च आभ्यासस्येति । किमिदमाभ्यासस्येति । अभ्यासविकार आभ्यासः तस्येति ॥

---

* ७.४.७९. † ७.४.६०.

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ३ । १ । ७ ॥

धातोरिति किमर्थम् । प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् ।

कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणमनर्थकम् । कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा सन्भवतीत्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ सोपसर्गं वै कर्म तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ।

सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म ॥ २ ॥

सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषक उपसर्गः । अनुपसर्गमेव हि कर्म ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमनुपसर्गं कर्मेति ।

सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वात् ॥ ३ ॥

यो हि मन्यते सोपसर्गं कर्मेति क्रियमाणेऽपि तस्य धातुग्रहणे सनोऽविधिः स्यात् । किं कारणम् । अकर्मत्वात् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं सुबन्तादुत्पत्तिर्मा भूत् ।

सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात् ॥ ४ ॥

सुबन्ताच्च सनोऽप्रसङ्गः । किं कारणम् । क्यजादीनामपवादत्वात् । सुबन्तात्क्यजादयो विधीयन्ते* तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति ॥

अनभिधानाद्वा ॥ ५ ॥

अथवानभिधानात्सुबन्तादुत्पत्तिर्न भविष्यति । न हि सुबन्तादुत्पद्यमानेन सनेच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

इयं तावदगतिका गतिर्यदुच्यतेऽनभिधानादिति ॥ यदप्युच्यते सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वादिति भवेत्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यादात्मेच्छायाम् । परेच्छायां तु प्राप्नोति । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । समानकर्तृकादित्युच्यते न च सुबन्तस्य समानः कर्तास्ति ॥ एवमपि भवेत्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्याद्यस्य कर्ता नास्ति । इह तु प्राप्नोति आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति । इच्छायामर्थे सन्विधीयत इच्छार्थेषु च तुमुन्† । तत्र तुमुनोक्त-

* ३.१.८. † ३.३.१५८.

त्वात्तस्यार्थस्य सन्न भविष्यति ॥ एवमपीह प्राप्नोति आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति*। इह यो विशेष उपाधिर्वोपादीयते द्योत्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यम् । यश्चेहार्थो गम्यते आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति स्वयं तां क्रियां कर्तुमिच्छतीति नासाविह गम्यते आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति । अन्यस्याप्यासनमिच्छतीत्येषो ऽप्यर्थो गम्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते ऽद्योत्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यमिति क्रियमाणे ऽपि तस्य धातुग्रहण इह प्रसज्येत संगतमिच्छति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति ॥

कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् ॥ ६ ॥

कर्मसमानकर्तृकग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । इच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् । इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते ॥

अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वानभिधानम् ॥ ७ ॥

इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते न चाकर्मणो ऽसमानकर्तृकाद्वोत्पद्यमानेन सनेच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अङ्गपरिमाणार्थं तु ॥ ८ ॥

अङ्गपरिमाणार्थं तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यं कर्मग्रहणं धातुग्रहणं वा । अङ्गपरिमाणं ज्ञास्यामीति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । धातुग्रहणमेव ज्यायः । अङ्गपरिमाणं चैव विज्ञातं भवत्यपि च धातोर्विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञो भवतीति सन आर्धधातुकसंज्ञा सिद्धा भवति† ॥

यच्चाप्येतदुक्तं कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे ऽपि सनो ऽविधानमकर्मत्वादिति स्वपक्षो ऽनेन वर्णितः । युक्तमिह द्रष्टव्यं किं न्याय्यं कर्मेति । एतच्चात्र युक्तं यत्सोपसर्गं कर्म स्यात् । ननु चोक्तं सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे ऽपि सनो ऽविधानमकर्मत्वादिति । नैष दोषः । कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी । कर्मणो धातोरिति । किं तर्हि । अवयवयोगैषा षष्ठी । कर्मणो यो धातुरवयव इति । यद्यवयवयोगैषा षष्ठी केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षतीति । एषो ऽपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति ॥ कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः‡ । महान्तं पुत्रमिच्छतीति । कर्मणो यत्सु-

---

* ३.३.११९. † ३.४.११४; (७.२.३५; ७.३.८४). ‡ ३.१.८.

वन्तमवयव इति । न कर्तव्यः । असामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः ॥ ९ ॥

वावचनं चानर्थकम् । किं कारणम् । तत्र नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्द्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन ॥

तुमुनन्ताद्वा तस्य च लुग्वचनम् ॥ १० ॥

तुमुनन्ताद्वा सन्वक्तव्यस्तस्य च तुमुनो लुग्वक्तव्यः। कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥

लिङुन्तमाद्वा ॥ ११ ॥

लिङुन्तमाद्वा सन्वक्तव्यस्तस्य च लिङो लुग्वक्तव्यः । कुर्यामितीच्छति चिकीर्षति ॥

आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम् ॥ १२ ॥

आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्मा लुलुठिषते । कूलं पिपतिषतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवतीच्छेति कूलं चाचेतनम् ॥ अचेतनग्रहणेन नार्थः । आशङ्कायामित्येव । इदमपि सिद्धं भवति श्वा मुमूर्षति ॥

न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः ॥ १३ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं चेतनावति देवदत्ते कूले चाचेतने । किं कारणम् । इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः । इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति । यो ऽप्यसौ कटं चिकीर्षुर्भवति नासावाघोषयति कटं करिष्यामीति । किं तर्हि । संनद्धं रज्जुकीलकपूलपाणिं दृष्ट्वा तत इच्छा गम्यते । कूलस्यापि पिपतिषतो लोष्टाः शीर्यन्ते भिदा जायते देशाद्देशान्तरमुपसंक्रामति । श्वानः खल्वपि मुमूर्षव एकान्तशीलाः शूनाक्षाश्च भवन्ति ॥

उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ १४ ॥

उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । कथम् । लुलुठिषत इव लुलुठिषते । पिपतिषतीव पिपतिषति ॥ न तिङन्तेनोपमानमस्ति । एवं तर्हीच्छेवेच्छा ॥

सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् ॥ १६ ॥

अथवा सर्वं चेतनावत् । एवं ह्याह । कंसकाः सर्पन्ति । शिरीषो ऽधः स्वपिति । सुवर्चला आदित्यमनुपर्येति । आस्कन्द कपिलकेत्युक्ते तृणमास्कन्दति । अयस्कान्तमयः संक्रामति । ऋषिः पठति । शृणोत ग्रावाणः ॥

इम इषयो बहवः पद्यन्ते । तत्र न ज्ञायते कस्यायमर्थे सन्निधीयत इति । इषेश्छत्वभाविनः । यद्येवं कर्तुमन्विच्छति कर्तुमन्वेषणा अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यस्य स्त्रियामिच्छेत्येतद्रूपं निपात्यते* । कस्य चैतन्निपात्यते । कान्तिकर्मणः ॥

अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किं कर्म । इषेरुभे कर्मणी । यद्येवं ग्रामं गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ† न प्राप्नुतः । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्मेषेर्गमिः कर्म । एवमपि इष्यते ग्रामो गन्तुमिति परसाधन उत्पद्यमानेन लेन ग्रामस्याभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्मेषेरुभे कर्मणी ॥

अथ सनन्तात्सना भवितव्यम् । चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति । न भवितव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति एषितुमिच्छति एषिषिषतीति । अस्त्यत्र विशेषः । एकस्यात्रेषेरिषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः ॥ इहापि तर्ह्येकस्येषेः करोतिविशिष्ट इषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सनन्तात्सनः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवतेषिसन इति वक्तव्यम् । भवति हि जुगुप्सिषते मीमांसिषत इति‡ ॥

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सनन्तान्न सनिष्यते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ३.३.१०१. † २.३.१२. ‡ ३.१.५; ६.

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ३ । १ । ८ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितो ऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्*। नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्† ॥ विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अस्य च्वौ क्यचि च [७.४.३२;३३] इति । क्ये चेति ह्युच्यमाने अपि काकः श्येनायते‡ अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति । तदनुबन्धकग्रहणे ऽतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क्व च सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । नः क्ये [१.४.१५] इति ॥

अथात्मग्रहणं किमर्थम् । आत्मेच्छायां यथा स्यात्परेच्छायां मा भूदिति । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ॥ क्रियमाणे ऽपि वा आत्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति । किं कारणम् । आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी । इच्छेत्यकारो भावे । स यथैवात्मन इच्छत्यथापि परस्यात्मेच्छैवासौ भवति ॥ नात्मग्रहणेनेच्छाभिसंबध्यते । किं तर्हि । सुबन्तमभिसंबध्यते । आत्मनो यत्सुबन्तमिति ॥ यद्यात्मग्रहणं क्रियते छन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । तस्मान्नार्थ आत्मग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । अस्त्यत्र विशेषः । अन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । कथं पुनरन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । ते चैव हि वृका एवमात्मका हिंस्राः कश्चात्मनो ऽघमेषितुमर्हति । अतो ऽन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । यथैव तर्हि च्छन्दस्यघशब्दात्परेच्छायां क्यज्भवत्येवं भाषायामपि प्राप्नोति । अघमिच्छतीति । तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम् । छन्दसि कथम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति च्छन्दस्यघशब्दात्परेच्छायां क्यजिति यदयमश्वाघस्यात् [७.४.३७] इति क्यचि प्रकृत§ ईत्वबाधनार्थमाकारं शास्ति ॥

अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सुबन्ताद्वोत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ।

---

* ६.१.१६३. † ३.१.३. ‡ ३.१.११. § ७.४.३३.

अयमस्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति* प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा । कथम् । आरभ्यते नः क्ये [१.४.१५] इति । तच्चावश्यं कर्तव्यं सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्धातोर्मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । धातोः सन्विधीयते† स बाधको भविष्यति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशश्च सन् । को ऽवकाशः । परेच्छा । न परेच्छायां सना भवितव्यम् । किं कारणम् । समानकर्तृकादित्युच्यते यावच्चेहात्मग्रहणं तावत्तत्र समानकर्तृकग्रहणम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वाक्यान्मा भूदिति । महान्तं पुत्रमिच्छतीति । न वा भवति महापुत्रीयतीति । भवति यदैतद्वाक्यं भवति महान्पुत्रो महापुत्रः महापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति । तदा मा भूदिति ॥ अथ क्रियमाणे ऽपि सुब्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । सुबन्तं ह्येतद्वाक्यम् । नैतत्सुबन्तम् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥ अथ यदत्र सुबन्तं तस्मादुत्पत्तिः कस्मान्न भवति ।

समानाधिकरणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेन ।

समानाधिकरणानां सर्वत्रैव वृत्तिर्न भवति । क्व सर्वत्र । समासविधौ प्रत्ययविधौ च । समासविधौ तावत् । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । महत्कष्टं श्रित इति । प्रत्ययविधौ । ऋद्धस्योपगोरपत्यम् । महान्तं पुत्रमिच्छतीति ॥ किं पुनः कारणं समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवति । अयोगादेकेन । न ह्यत्रैकेन पदेन योगो भवति । इह तावदृद्धस्य राज्ञः पुरुष इति षष्ठ्यन्तस्य सुबन्तेन सामर्थ्ये सति समासो विधीयते । यच्चात्र षष्ठ्यन्तं न तस्य सुबन्तेन सामर्थ्यं यस्य च सामर्थ्यं न तत्षष्ठ्यन्तं वाक्यं तत् । ऋद्धस्योपगोरपत्यमिति च षष्ठीसमर्थादपत्येन योगे प्रत्ययो विधीयते । यच्चात्र षष्ठीसमर्थं न तस्यापत्येन योगो यस्य चापत्येन योगो न तत्षष्ठ्यन्तं वाक्यं तत् ॥ समानाधिकरणानामित्युच्यते ऽथ व्यधिकरणानां कथम् । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । एवं तर्हीदं पठितव्यं सविशेषणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेनेति ॥

---

* १.४.१४.　　　† ३.१.७.

द्वितीयानुपपत्तिस्तु ।

द्वितीया तु नोपपद्यते । महान्तं पुत्रमिच्छतीति । किं कारणम् । न पुत्र इषिकर्म । यदि पुत्रो नेषिकर्म न चावश्यं द्वितीयैव । किं तर्हि । सर्वा द्वितीयादयो विभक्तयः । महता पुत्रेण कृतम् । महते पुत्राय देहि । महतः पुत्रादानय । महतः पुत्रस्य स्वम् । महति पुत्रे निधेहि । तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुं न पुत्र इषिकर्मेति । पुत्र एवेषिकर्म तत्सामानाधिकरण्यान्महतो द्वितीयादयो भविष्यन्ति ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् । यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते मुण्डयति* माणवकमित्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । अमुण्डादीनामिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतेऽमुण्डादीनामिति । न वक्तव्यम् । वृत्तिः कस्मान्न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति । अगमकत्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते महान्तं पुत्रीयतीति । एतस्माद्धेतोर्ब्रूमोऽगमकत्वादिति न ब्रूमोऽपशब्दः स्यादिति । यत्र च गमकत्वं भवति भवति तत्र वृत्तिः । तद्यथा । मुण्डयति माणवकमिति ॥

अथास्य क्यजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति । भावः कर्ता च । अथ कर्म । नास्ति कर्म । ननु चायमिषिः सकर्मको यस्यायमर्थे क्यज्विधीयते । अभिहितं तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः संपन्नो न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात् । कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति अपुत्रं पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति† माणवकमिति । अस्त्यत्र विशेषः । द्वे अत्र कर्मणी उपमानकर्मोपमेयकर्म च । उपमानकर्मान्तर्भूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति । तद्यथा । अपि काकः श्येनायते‡ इत्यत्र द्वौ कर्तारावुपमानकर्ता चोपमेयकर्ता च । उपमानकर्तान्तर्भूत उपमेयकर्त्रा सकर्तृको भवति ॥ अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यकर्म विशेषकर्म च । सामान्यकर्मान्तर्भूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति । ननु च वृत्त्यैवात्र न भवितव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नैष दोषः । नात्रोभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । न हि माणवकत्वं क्रियते । यदा चोभौ करोतियुक्तौ भवतो न भवति तदा वृत्तिः । तद्यथा । बलीवर्दं करोति मुण्डं चैनं करोतीति ॥ कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः

* ३.१.२१. † ३.१.१०. ‡ ३.१.११.

माणवकं मुण्डमिच्छतीति नोभाविषियुक्ताविति । न कर्तव्यः । उभावत्रेषियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । कथम् । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति माणवकस्थमसौ मौण्ड्यमिच्छति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि ह्युभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति माणवकस्थमसौ मौण्ड्यं निर्वर्तयति ॥ एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचनाः । गुणवचनाश्च सापेक्षाः । वचनात्सापेक्षाणां वृत्तिर्भविष्यति ॥ अथवा धातव एव मुण्डादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते ॥ अथवा नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषो ऽनुप्रयोक्तव्यः । मुण्डयति । कम् । माणवकमिति । मुण्डविशिष्टेन वा करोतिना तमाप्तुमिच्छति ॥ अथवोक्तमेतन्नात्र व्यापारो ऽनुगन्तव्य इति । गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति मुण्डयति माणवकमिति ॥

अथेह क्यचा भवितव्यम् इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति ॥ केचित्तावदाहुर्न भवितव्यमिति । किं कारणम् । स्वशब्देनोक्तत्वादिति ॥ अपर आहुर्भवितव्यमिति । किं कारणम् । धात्वर्थे ऽयं क्यज्विधीयते स च धात्वर्थः केनचिदेव शब्देन निर्देष्टव्य इति ॥ इह भवन्तस्त्वाहुर्न भवितव्यमिति । किं कारणम् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यत इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते ॥

क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः ॥ १ ॥

क्यचि मान्ताव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । इदमिच्छति । किमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥

गोसमानाक्षरनान्तादित्येके ॥ २ ॥

गामिच्छति गव्यति ॥ समानाक्षरात् । दधीयति मधूयति कर्त्रीयति हर्त्रीयति ॥ नान्तात् । राजीयति तक्षीयति ॥

काम्यच्च ॥ ३ । १ । ९ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितो ऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* ।

* ६.१.१६३.

नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धम्* ॥ ककारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थः । आदितश्चकारः कर्तव्यः† ॥ अत उत्तरं पठति ।

काम्यचश्चित्करणानर्थक्यं कस्येदर्थाभावात् ॥ १ ॥

काम्यचश्चित्करणमनर्थकम् । ककारस्य तर्हीत्संज्ञा कस्मान्न भवति । इदर्थाभावात् । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यम्‡ । अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्ये ऽसति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशो ऽनर्थकः स्यात् ॥ इदं तर्हीत्कार्यम् । अग्निचित्काम्यति । क्ङितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्§ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते¶ न चायं धातोर्विधीयते ॥ इदं तर्हि । उपयट्काम्यति । किर्तीति संप्रसारणं यथा स्यात्** । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः । यजादीनां यः किदिति । कश्च यजादीनां कित् । यजादिभ्यो यो विहित इति ॥ अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यात् । एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव द्विचकारको निर्देशः । सुप आत्मनः क्यच्काम्यच्चेति ॥ अथवा छान्दसमेतत्†† । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति न चात्र संप्रसारणं दृश्यते ॥

उपमानादाचारे ॥ ३ । १ । १० ॥

अधिकरणाच्च ॥ १ ॥

अधिकरणाच्चेति वक्तव्यं प्रासादीयति कुट्याम् कुटीयति प्रासाद इत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

कर्तुः क्यङ्सलोपश्च ॥ ३ । १ । ११ ॥

सलोपसंनियोगेनायं क्यङ्विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव स्यात् । पयायते । इह न स्यात् । अपि काकः श्येनायते ॥ नैष दोषः । प्रधानशिष्टः क्यङ् । अन्वाचयशिष्टः सलोपो यत्र च सकारं पश्यसीति । तद्यथा । कश्चिदुक्तो ग्रामे भिक्षां चर देवदत्तं चानयेति स ग्रामे भिक्षां चरति यदि देवदत्तं पश्यति तमप्यानयति ॥

---

* ६.१. १६२. † १.३.७; ८. ‡ १.३.९. § १.१.५.
¶ ७.३. ८६; ३.४. ११४. ** ६.१. १५. †† ३.२. ७३.

सलोपो वा ॥ १ ॥

सलोपो वेति वक्तव्यम् । पयायते पयस्यते ॥

ओजोऽप्सरसोर्नित्यम् ॥ २ ॥

ओजोऽप्सरसोर्नित्यं सलोपो वक्तव्यः । ओजायमानं यो अहिं जघान । अप्सरायते ॥

अपर आह । सलोपो ऽप्सरस एव । पयस्यत इत्येव भवितव्यमिति ॥ कथमोजायमानं यो अहिं जघानेति । छान्दसः प्रयोगश्छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते ॥

आचारे गल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विब्वा ॥ ३ ॥

आचारे गल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः । अवगल्भते अवगल्भायते । क्लीव । विक्लीवते विक्लीवायते । क्लीव । होड । विहोडते विहोडायते ॥ किं प्रयोजनम् । क्रियावचनता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातव एव गल्भादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवगल्भा विक्लीवा विहोडा । अ प्रत्ययात् [३.३.१०२] इत्यकारो यथा स्यात् । मा भूदेवम् । गुरोश्च हलः [१०३] इत्येवं भविष्यति ॥ इदं तर्हि । अवगल्भांचक्रे विक्लीवांचक्रे विहोडांचक्रे । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे [३.१.३५] इत्याम्यथा स्यात् ॥

अपर आह । सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब्वक्तव्यो ऽश्वति गर्दभतीत्येवमर्थम् ॥ न तर्हीदानीं गल्भाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । आत्मनेपदार्थाननुबन्धानासङ्क्ष्यामीति* । गल्भ क्लीव होड ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ ३ । १ । १२ ॥

हलो लोपसंनियोगेनायं क्यङ्विधीयते तेन यत्रैव हलो लोपस्तत्रैव प्रसज्येत । नैष दोषः । प्रधानशिष्टः क्यङ् । अन्वाचयशिष्टो हलो लोपो यत्र च हलं पश्यसीति ॥

भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणम् ॥ १ ॥

भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । क्व दिवा भृशा भवन्तीति ॥

* १.३.१२.

च्विप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थे क्यङ्वचनात् ॥ २ ॥

च्विप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । भवत्यर्थे क्यङ्वचनात् । भवत्यर्थे हि क्यङ्विधीयते ॥

भवतियोगे च्विविधानम् ॥ ३ ॥

भवतिना योगे च्विर्विधीयते* । तत्र च्विनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ् भविष्यति ॥ डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति । पटपटायते । डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते भवत्यर्थे क्यष्† ।

डाचि वचनप्रामाण्यात् ॥ ४ ॥

डाचि वचनप्रामाण्याद्भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् । लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् [३.१.१३] इति ॥

इह किंचिदक्रियमाणं चोद्यते किंचिच्च क्रियमाणं प्रत्याख्यायते । स सूत्रभेदः कृतो भवति ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमिह कस्मान्न भवति क्व दिवा भृशा भवन्तीति । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं वा यत्किंचिदिह दृश्यते तत्रान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश आनीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यच्वेरिति च्विप्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्व्यन्ते च्विसदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चातोऽन्यदच्व्यन्तं च्विसदृशम् । अभूततद्भावः ॥

इह काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते । अभिमनस् सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस् । तत्र विचार्यते भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात् । अभिभवतौ सुभवतौ उद्भवतौ दुर्भवताविति । प्रकृत्यर्थविशेषणं वा । अभिमनस्शब्दात् सुमनस्शब्दात् उन्मनस्शब्दात् दुर्मनस्शब्दादिति ॥ युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । ननु तेनासंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणेन भवितव्यं यावता प्राक्प्रकृतेः पठ्यन्ते । यदि हि प्रत्ययार्थविशेषणं स्यात्प्राग्भवतेः पठ्येरन् ॥ नेमे शक्याः प्राग्भवतेः पठितुम् । एवं विशिष्टे हि प्रत्ययार्थे भृशादिमात्रादुत्पत्तिः प्रसज्येत । तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुम् । न चेदेवं जायते विचारणा ॥ कश्चात्र विशेषः ।

---

* ५.४.५०. † ५.४.५७; ३.१.१३.

भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषः ॥ ५ ॥

भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषो भवति । अभिमनायते । तिङतिङः [८.१.२८] इति निघातः प्रसज्यते ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणम् ।

सोपसर्गादिति चेदटि दोषः ॥ ६ ॥

सोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति । स्वमनायतेति ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ऽटि दोषो भवतीति । अड्ल्यब्द्विर्वचनेष्विति वक्तव्यम् । अट्युदाहृतम् । ल्यपि । सुमनाय्य । द्विर्वचने । अभिमिमनायिषते ॥ नैष दोषः । अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या असंग्रामयत शूर इत्येवमर्थम् । तन्नियमार्थं भविष्यति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति ॥ यदि नियमः क्रियते स्वरो न सिध्यति । एवं तर्हि भृशादिषूपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं वक्ष्यामि ॥ यदि पराङ्गवद्भाव उच्यते ऽड्ल्यब्द्विर्वचनानि न सिध्यन्ति । स्वरविधाविति वक्ष्यामि । एवं च कृत्वास्तु प्रत्ययार्थविशेषणमपि । ननु चोक्तं भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोष इति । स्वरे पराङ्गवद्भावेन परिहृतम् ॥

अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोषः क्यङोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गस्य प्रयोगो न प्राप्नोति । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । तद्यथा । अपि काकः श्येनायत इति क्यङोक्तत्वादाचारार्थस्याङः प्रयोगो न भवति* । अस्त्यत्र विशेषः । एकेनात्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इह पुनरनेकेन । तत्र मनायत इत्युक्ते संदेहः स्यादभिभवतौ सुभवतावुद्भवतौ दुर्भवताविति । तत्रासंदेहार्थमुपसर्गः प्रयुज्यते ॥ यत्र तर्ह्येकेन । उत्पुच्छयते† । अत्राप्यनेकेन । पुच्छादुदसने पुच्छाद्व्यसने पुच्छात्पर्यसन इति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ ३ । १ । १३ ॥

किमर्थः ककारः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । क्ङितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात्‡ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते§ न चायं धातोर्विधीयते । लोहिता-

* ३.१.११. † ३.१.२०. ‡ १.१.५. § ७.३.८४; ३.४.११४.

दीनि प्रातिपदिकानि ॥ सामान्यग्रहणार्थस्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । नः क्ये [१.४.१५] इति । नायं नान्ताद्विधीयते ॥ इह तर्हि । यस्य हलः क्यस्य विभाषा [६.४.४९;५०] इति । नायं हलन्ताद्विधीयते ॥ इह तर्हि । आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति क्यच्व्योश्च [६.४.१५१;१५२] इति । नायमापत्याद्विधीयते ॥ इह तर्हि । क्याच्छन्दसि [३.२.१७०] इति । याच्छन्दसीत्येतावद्वक्तव्यं चुरण्युः तुरण्युः भुरण्युरित्येवमर्थम्* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । यत्तदकृद्यकार इति दीर्घत्वं† तत्र कृिद्ग्रहणमनुवर्तते‡ तदिहापि यथा स्यात् लोहितायते । किं पुनः कारणं तत्र कृिद्ग्रहणमनुवर्तते । इह मा भूत् । उरुया धृष्णुयेति§ ॥ यदि कृिद्ग्रहणमनुवर्तते पित्र्यमिति पितू रीङ्भावो न प्राप्नोति¶ । रीङ्भावे कृिद्ग्रहणं निवर्तिष्यते ॥ यदि निवर्तते कथमसूया वसूया च यजामहे । असूयतेरसूया वसूयतेर्वसूया । अथवा छान्दसमेतद्दृष्टानुविधिश्च च्छन्दसि भवतीति ॥ यदि च्छान्दसत्वं हेतुर्नार्थः कृिद्ग्रहणेनानुवर्तमानेन । कस्मान्न भवति उरुया धृष्णुयेति । छान्दसत्वात् ॥ अथवास्त्वत्र दीर्घत्वं छान्दसं ह्रस्वत्वं भविष्यति । तद्यथा । उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इति ॥

अथ किमर्थः षकारः । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । वा क्यषः [१.३.९०] इति । वा यादिति ह्युच्यमाने पश्या** अतो ऽपि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । परस्मैपदमित्युच्यते न चातः परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्यामः ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि भविष्यति । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । क्याच्छन्दसीति । याच्छन्दसीत्येवं वक्तव्यं चुरण्युः तुरण्युः भुरण्युरित्येवमर्थम् ॥

लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम् ॥ १ ॥

लोहितडाज्भ्यः क्यष्वक्तव्यः । लोहितायति लोहितायते । पटपटायति पटपटायते ॥ अथान्यानि लोहितादीनि ।

भृशादिष्वितराणि ॥ २ ॥

भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि । किं प्रयोजनम् । ङित इत्यात्मनेपदं†† यथा स्यादिति ॥

---

* ३.१.२७. † ७.४.२५. ‡ ७.४.२२. § ७.१.३९.
¶ ४.३.७९; ७.४.२७; ६.४.१४८. ** ४.२.४९. †† १.३.१२.

कष्टाय क्रमणे ॥ ३ । १ । १४ ॥

कष्टायेति किं निपात्यते । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणे ऽनार्जवे क्यङ्निपात्यते । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते कष्टायेति ।

सत्त्रकक्षकष्टगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम् ॥ १ ॥

सत्त्रकक्षकष्टगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् । सत्त्रायते । सत्त्र ॥ कक्ष । कक्षायते । कक्ष ॥ कष्ट । कष्टायते । कष्ट ॥ गहन । गहनायते ॥

अपर आह । सत्त्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणे ऽनार्जवे क्यङ्वक्तव्यः । एतान्येवोदाहरणानि ॥ सत्त्रादिभ्य इति किमर्थम् । कुटिलाय क्रामत्यनुवाकाय । चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम् । अजः कष्टं क्रामति ॥

तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैतत्प्रत्ययान्तनिपातनम् । किं तर्हि । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । कष्टाय यत्प्रातिपदिकम् । कष्टार्थे यत्प्रातिपदिकमिति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥ ३ । १ । १५ ॥

रोमन्थ इत्युच्यते को रोमन्थो नाम । उद्गीर्णस्य वावगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थ इति । यद्येवं हनुचलन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कीटो रोमन्थं वर्तयतीति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति कीटो रोमन्थं वर्तयति । अनभिधानात् ॥

तपसः परस्मैपदं च ॥ १ ॥

तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम् । तपश्चरति तपस्यति । कथं

तपस्यते लोकजिगीषुरग्नेः ।

छान्दसत्वाद्भविष्यति ॥

वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ ३ । १ । १६ ॥

फेनाच्चेति वक्तव्यम् । फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ ३ । १ । १७ ॥

अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणं कर्तव्यम् । अटा । अटायते ॥ अट्टा । अट्टायते ॥ शीका । शीकायते ॥ कोटा । कोटायते ॥ पोटा । पोटायते ॥ सोटा । सोटायते ॥ प्रुष्टा । प्रुष्टायते ॥ प्लुष्टा । प्लुष्टायते ॥

सुदिनदुर्दिनाभ्यां च ॥ १ ॥

सुदिनदुर्दिनाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुदिनायते दुर्दिनायते ॥

नीहाराच्च ॥ २ ॥

नीहाराच्चेति वक्तव्यम् । नीहारायते ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ ३ । १ । १८ ॥

कर्तृवेदनायामिति किमर्थम् । इह मा भूत् । सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य ॥ कर्तृवेदनायामित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । किं कारणम् । कर्तुरितीयं कर्तरि षष्ठी । वेदनायामिति चानो भावे । स यद्येवात्मनो वेदयते ऽथापि परस्य कर्तृवेदनैवासौ भवति ॥ न कर्तृग्रहणेन वेदनाभिसंबध्यते । किं तर्हि । सुखादीन्यभिसंबध्यन्ते । कर्तुर्यानि सुखादीनि ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ ३ । १ । १९ ॥

नमसः क्यचि द्वितीयानुपपत्तिः ॥ १ ॥

नमसः क्यचि द्वितीया नोपपद्यते । नमस्यति देवान् । किं कारणम् । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते* सा प्राप्नोति ॥

प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते नमस्यतिशब्दश्चायम् । ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दो ऽस्ति तेन योगे प्राप्नोति । नैष दोषः । अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणं न च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दो ऽर्थवान् ॥ अथवोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीया भविष्यति ॥

---

* २.३.१६.

क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः ॥ ३ ॥

क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः । नमसः पूजायाम् । वरिवसः परिचर्यायाम् । चित्रङ आश्चर्ये । भाण्डात्समाचयने । चीवरादर्जने परिधाने वा । पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने चेति* । किं प्रयोजनम् । क्रियावचनता यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति क्रियावचनाः क्यजादय इति यदयं सनाद्यन्ता धातवः [३.१.३२] इति धातुसंज्ञां शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुसंज्ञावचन एतत्प्रयोजनं धातोः [३.१.९१] इति तव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथा स्यात्† । यदि चात्र क्रियावचनता न स्याद्धातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । किं कारणम् । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । पश्यति त्वाचार्यः क्रियावचनाः क्यजादय इति ततः सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञां शास्ति ॥ ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्परसाधन उत्पत्तिं वक्ष्यामीति । न परसाधन उत्पत्त्या भवितव्यम् । किं कारणम् । साधनमिति संबन्धिशब्दोऽयम् । संबन्धिशब्दाश्च पुनरेवमात्मका यदुत संबन्धिनमाक्षिपन्ति । तद्यथा । मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्वा पितरीति संबन्धाच्चैतद्गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि संबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्य धातोर्यत्साधनमिति ॥ अथवा धातव एव क्यजादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति । येनैव खल्वपि हेतुना पचादयः क्रियावचनास्तेनैव क्यजादयोऽपि । एवमर्थं खल्वाचार्यश्चित्रयति । क्वचिदर्थानादिशति क्वचिन्न ॥ एवमप्यर्थादेशनं कर्तव्यं कथमिमेऽबुधा बुध्येरन्निति ॥ अथवा शक्यमर्थादेशनमकर्तुम् । कथम् । करण इति वर्तते‡ करणं च करोतेः करोतिश्च क्रियासामान्ये वर्तते ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ ३ । १ । २१ ॥

इमौ हलिकली स्त इकारान्तौ । अस्ति हलशब्दः कलशब्दश्चाकारान्तः । कयोरिदं ग्रहणम् । याविकारान्तौ तयोरत्वं निपात्यते । किं प्रयोजनम् ।

* ३.१.२०.   † ३.१.९६.   ‡ ३.१.१७.

हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

हलिकल्योरत्वनिपातनं क्रियते सन्वद्भावो* मा भूदिति । अजहलत् अचकलत् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इकारलोपे† कृते ऽग्लोपिनां नेति प्रतिषेधो भविष्यति। वृद्धौ कृतायां‡ लोपस्तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । वृद्धिः क्रियतामग्लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्वृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि प्राप्नोति । अनित्यो लोपः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायां शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । वृद्धिरप्यनित्या । अन्यस्य§ कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपस्तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति ॥ अस्त्वे पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाद्वृद्धिर्वृद्धौ कृतायामप्यगेव लुप्यते। तस्मात्सुष्ठूच्यते हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ ३ । १ । २२ ॥

समभिहार इति कोऽयं शब्दः । समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ् । समभिहरणं समभिहारः । तद्यथा । पुष्पाभिहारः फलाभिहार इति ॥ विषम उपन्यासः । बह्व्यो हि ताः सुमनसस्तत्र युक्तः समभिहारः । इह पुनरेका क्रिया ॥ यद्यप्येका सामान्यक्रियावयवक्रियास्तु बह्व्यः । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः । ताः कश्चित्कार्त्स्न्येन करोति कश्चिदकार्त्स्न्येन । यः कार्त्स्न्येन करोति स उच्यते पापच्यत इति । पुनः पुनर्वा पचति पापच्यत इति ॥

अथ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत । प्राटति भृशमिति ॥ अत उत्तरं पठति ।

यङ्विधौ धातुग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र¶ तावदुक्तं कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे ऽपि सनो ऽविधानमकर्मत्वादिति । एवमिहापि क्रियासमभिहारग्रहणाद्यङ्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गः क्रियासमभिहार इति चेत्क्रियासमभिहारविशेषकत्वा-

---

* ७.४.९३. † ६.४.१५५. ‡ ७.२.११५. § ७.२.११६. ¶ ३.१.७*.

दुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः सोपसर्गस्य हि क्रियासमभिहारत्वे धात्वधिकारेऽपि यङो ऽविधानमक्रियासमभिहारत्वादिति ॥

अथैकाज्झलादिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । जागर्ति भृशम् । ईक्षते भृशम् ॥

एकाज्झलादिग्रहणे च ॥ २ ॥

एकाज्झलादिग्रहणे चोक्तम् । किमुक्तम् । तत्र* तावदुक्तं कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानादकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वानभिधानमिति । इहाप्येकाज्झलादिग्रहणानर्थक्यं क्रियासमभिहारे यङ्वचनादनेकाचो ऽहलादेर्ह्यनभिधानमिति ॥ तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणे ऽपि ह्येकाज्झलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यङार्थस्याभिधानं न भवति न भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा । भृशं शोभते । भृशं रोचते । यत्र चानेकाचो ऽहलादेर्वोत्पद्यमानेन यङार्थस्याभिधानं भवति भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा । अटाट्यते अरार्यते अशाश्यते सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते ॥

ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णोनूयते ॥ अत्यल्पमिदमुच्यत ऊर्णोतेरिति ।

सूचिसूत्रिमूत्र्यटयर्त्यश्यूर्णुग्रहणं यङ्विधौ ।
अनेकाजहलाद्यर्थम् ।

सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यश्यूर्णोतीनां ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् । सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते अटाट्यते अरार्यते अशाश्यते प्रोर्णोनूयते ॥ ऊर्णोतेर्न वक्तव्यम् ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्† ॥

क्रियासमभिहारे यङो विप्रतिषेधेन लोड्विधानम् ॥ ४ ॥

क्रियासमभिहारे लोड् भवति‡ यङो विप्रतिषेधेन । क्रियासमभिहारे यङ् भवतीत्यस्यावकाशः । धातुर्य एकाज्झलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते ऽधातुसंबन्धः । लोलूयते । लोटो ऽवकाशः । धातुर्यो ऽनेकाजहलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धः । स भवाञ्जागृहि जागृहीत्येवायं जागर्ति । स भवानीहस्वेहस्वेत्येवायमीहते ।

---

* ३.१.७.* † ३.१.३६; ७.२.११. ‡ ३.४.२.

धातुर्य एकाज्झलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । स भवाँल्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । लोड् भवति विप्रतिषेधेन ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति स भवाँल्लोलूयस्व लोलूयस्वेत्येवायं लोलूयत इति । भवति च ।

न वा नानार्थत्वात्कर्तृकर्मणोर्हि लविधानं क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् ॥ ५ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । नानार्थत्वात् । का नानार्थता । कर्तृकर्मणोर्हि लविधानम् । कर्तृकर्मणोर्हि लो विधीयते* क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् । तत्रान्तरङ्गत्वाद्यङा भवितव्यम् ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति स भवाँल्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । भवति च । विभाषा यङ् यदा न यङ् तदा लोट् ॥

उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥ ६ ॥

उत्तरयोर्योगयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकम्† । न हि कुटिलं क्रामतीति चङ्क्रम्यत इति गम्यते ॥ अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यङा भवितव्यम् ।

क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः ॥ ७ ॥

क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यङा भवितव्यम् । भृशं जपति ब्राह्मणः भृशं समिधो दहतीत्येव ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ ३ । १ । २५ ॥

सत्यापेति किं निपात्यते ।

सत्यस्य कृञ्यापुक् ॥ १ ॥

सत्यस्य कृञ्यापुक् निपात्यते णिच्च । सत्यं करोति सत्यापयति ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ।

णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक् ॥ २ ॥

णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक्केति वक्तव्यम् । अर्थापयति वेदापयति सत्यापयति॥ यद्यापुक्क्रियते टिलोपः प्राप्नोति‡ । एवं तर्हि पुक्करिष्यते । एवमपि टिलोपः प्राप्नोति । एवं तर्ह्याक्करिष्यते । एवमपि टिलोपः प्राप्नोति । एवं तर्ह्यक्करिष्यते§ । एवमप्य-

---

* ३.४.६९. † ३.१.२३, २४. ‡ ६.४.१५५. § ६.१.९७; ७.२.११५; ७.३.३६.

नाकारान्तत्वात्पुन्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यापुट्करिष्यते ॥ अथवा पुनरस्त्वापुगेव । ननु चोक्तं टिलोपः प्राप्नोतीति । आपुग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु पुगेव । ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति । पुग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्त्वागेव । ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति । आग्वचनान्न भविष्यति ॥

हेतुमति च ॥ ३ । १ । २६ ॥

कथमिदं विज्ञायते । हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति । आहोस्विद्धेतुमति यो धातुर्वर्तत इति ॥ युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता हेतुमतीत्युच्यते । यदि हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्धेतुमत इत्येवं ब्रूयात् ॥ नैतदस्ति । भवन्तीह हि विषयसप्तम्यो ऽपि । तद्यथा । प्रमाणे यत्प्रातिपदिकं वर्तते स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति* । एवमिहापि हेतुमत्यभिधेये णिज्भवति हेतुमति यो धातुर्वर्तत इति जायते विचारणा ॥ अत उत्तरं पठति ।

हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं यथा तनूकरणे तक्षः ॥ १ ॥

हेतुमतीति कारकमुपादीयते । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम् । एवं सति प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति । यथा तनूकरणे तक्षः [३.१.७६] इति तनूकरणमुपादीयते ॥ यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणं भवति । प्रकृत्यर्थविशेषणं हि तत्तत्र विज्ञायते । तनूकरणक्रियायां तक्ष इति ॥ अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । को दोषः । इह ह्युक्तः करोति प्रेषितः करोतीति णिच्प्राप्नोति । प्रत्ययार्थविशेषणे पुनः सति नैष दोषः । स्वशब्देनोक्तत्वान्न भविष्यति ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणे ऽपि सति नैष दोषः । यत्र नान्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति तत्र शब्दः प्रयुज्यते । यत्र ह्यन्तरेणापि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते ॥ इह तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्युभयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं प्राप्नोति† । प्रत्ययार्थविशेषणे पुनः सति न दोषः । प्रधानकर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता लेनाभिधीयते यश्चात्राप्रधानं सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया‡ ॥ इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थानां क्तः कर्तरीति कर्तरि क्तः प्राप्नोति§ । इह च व्यतिभेदयन्ते व्यतिच्छेदयन्त इत्यव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति

* ५.२. ३७; ४.१.३. † ३.४. ६९. ‡ २.३. १८. § ३.४. ७२.

कृत्वा न गतिहिंसार्थेभ्यः [१.३.१५] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम् । यदि प्रत्ययार्थविशेषणं पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । भवति हि तस्य तस्मिन्नीप्सा* । इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ† न प्राप्नुतः । इह च एधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्ने [२.३.५३] इति षष्ठी न प्राप्नोति । इह च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी‡ न प्राप्नोति । इह च अभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वोपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति§ षत्वं न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीति गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणी- त्येतन्नियमार्थं भविष्यति¶ । एतेषामेवाण्यन्तानां यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति ॥ यदप्युच्यत इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुत इति नासावेवं प्रेष्यते गच्छ ग्राममिति । कथं तर्हि । साधनविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते ग्रामं गच्छ ग्रामाय गच्छेति ॥ यदप्युच्यत इह च एधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न प्राप्नोतीति नासावेवं प्रेष्यत उपस्कुरुष्वैधोदकस्येति । कथं तर्हि । साधनविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यत एधोदकस्योपस्कुरुष्वेति ॥ यदप्युच्यत इह च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नोतीत्युक्तं तत्र** कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं कर्तृभूतपूर्वमात्रे ऽपि षष्ठी यथा स्यादिति ॥ यदप्युच्यत इह च अभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वोपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोतीति नासावेवं प्रेष्यते सुन्वभीति । कथं तर्हि । उपसर्गविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते ऽभिषुण्विति ॥

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते पचति पाचयतीति च । बाढं युक्तम् । इह पचेः कः प्रधानार्थः । यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिः । अथेदानीं तदभिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं यत्सर्वः पच्यर्थः स्यात् ॥

अथ हेतुमतीति को मत्वर्थः । हेतुः कर्तास्य हेतुमान् हेतुमतीति ।

* १.४.४९. † २.३.१२. ‡ २.३.६५. § ८.३.६५.
¶ १.४.५२. ** २.३.६५*.

हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रं भिक्षादिषु दर्शनात् ॥ २ ॥

हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रं द्रष्टव्यम् । यावद्ब्रूयान्निमित्तं कारणमिति तावद्धेतुरिति । किं प्रयोजनम् । भिक्षादिषु दर्शनात् । भिक्षादिषु हि णिज्दृश्यते । भिक्षा वासयन्ति । कारीषो ऽग्निरध्यापयतीति ॥ किं पुनः कारणं पारिभाषिके हेतौ न सिध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवति प्रेषणमध्येषणं चेति भिक्षाश्चाचेतनाः । नैष दोषः । नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति य आहोष्यतामिति तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सो ऽपि वासं प्रयोजयति । भिक्षाश्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति । तथा कारीषो ऽग्निर्निवात एकान्ते सुप्रज्वलितो ऽध्ययनं प्रयोजयति ॥

इह कश्चित्कंचिदाह पृच्छतु मा भवान् अनुयुङ्क्तां मा भवानिति । अत्र णिच्कस्मान्न भवति । अकर्तृत्वात् । न ह्यसौ संप्रति पृच्छति । तूष्णीमास्ते । किं च भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं न भूतभविष्यत्कालायाः । भूतभविष्यत्कालाया अपि भवितव्यम् । अभिसंबन्धस्तत्र क्रियत इमां क्रियामकार्षीत् इमां क्रियां करिष्यतीति । इह पुनर्न कश्चिदभिसंबन्धः क्रियते न चासौ संप्रति पृच्छति तूष्णीमास्ते । यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते । अथ कथमस्मिन्नपृच्छत्ययं प्रच्छिर्वर्तते । अभिसंबन्धस्तत्र क्रियत इमां क्रियां कुर्विति । कर्त्रापि तर्ह्यभिसंबन्धः क्रियेते । कथम् । कर्ता चास्याः क्रियाया भवेति । एवं न च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन च लोटाभिधीयते ॥ अथापि कथंचित्कर्ता स्यात् । एवमपि न दोषः । लोटोक्तत्वात्प्रेषणस्य णिज्न भविष्यति । विधीयन्ते ह्येतेष्वर्थेषु प्रैषादिषु लोडादयः * । यत्र च द्वितीयः प्रयोज्यो ऽर्थो भवति भवति तत्र णिच् । तद्यथा । आसय शाययेति ॥

कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः । कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या । एकान्ते तूष्णीमासीन उच्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति । तत्र भवितव्यं पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति ॥

कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥

कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा । कुतः । नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् । नानाक्रियाः कृषेरर्थाः । नावश्यं कृषिर्विलेखन एव वर्तते । किं तर्हि । प्रतिविधाने ऽपि वर्तते । यदसौ भक्तबीजबलीवर्दैः प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः । आतश्च प्रतिविधाने वर्तते यदहरेवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्कर्म न प्रवर्तते ॥

---

* ३.३. १६३.

यज्यादिषु चाविपर्यासः । यज्यादिषु चाविपर्यासो वक्तव्यः । पुष्पमित्रो यजते याजका याजयन्तीति । तत्र भवितव्यं पुष्पमित्रो याजयते याजका यजन्तीति ॥

यज्यादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् ॥ ४ ॥

यज्यादिषु चाविपर्यासः सिद्धः । कुतः । नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् । नानाक्रिया यजेरर्थाः । नावश्यं यजिर्हविष्प्रक्षेपण एव वर्तते । किं तर्हि । त्यागे ऽपि वर्तते । अहो यजत इत्युच्यते यः सुष्ठु त्यागं करोति । तं च पुष्पमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयन्ति ॥

तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥ ५ ॥

तत्करोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सूत्रयत्याद्यर्थम् । सूत्रं करोति सूत्रयति ॥ इह व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयतीति वाक्ये षष्ठ्युत्पन्ने च प्रत्यये द्वितीया । केनैतदेवं भवति । यो ऽसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते ऽस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥

आख्यानात्कृतस्तदाचष्ट इति कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ ६ ॥

आख्यानात्कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति ॥

आख्यानाच्च प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । आख्यानमाचष्ट इति ॥

किं पुनर्यान्येतानि संज्ञाभूतान्याख्यानानि तत उत्पत्त्या भवितव्यमाहोस्वित्क्रियान्वाख्यानमात्रात् । किं चातः । यदि संज्ञाभूतेभ्य इह न प्राप्नोति राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीति । अथ क्रियान्वाख्यानमात्रान्न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ ॥ ८ ॥

दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । कृल्लुक्प्र-

कृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति । मृगरमणमाचष्टे मृगान्रमयतीति । दृश्यर्थायामिति किमर्थम् । यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्ट इत्येव तदा भवतीति ॥

आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ ९ ॥

कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायां कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थ आङ्-लोपश्च । कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयतीति ॥

चित्रीकरणे प्रापि ॥ १० ॥

चित्रीकरणे प्राप्यर्थे कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः । कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते सूर्य-मुद्गमयतीति ॥

नक्षत्रयोगे ज्ञि ॥ ११ ॥

नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः । कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति । मघाभिर्योजयतीति ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम् ॥ १२ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र णिज्भ-विष्यति हेतुमतीति । किं कारणम् । हेतुतो ह्यविशिष्टम् । हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद्भ-वति । तुल्या हि हेतुता देवदत्ते चादित्ये च ॥ न सिध्यति । स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते* न चासावादित्यं प्रयोजयति ॥

स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ १३ ॥

यं भवान्स्वतन्त्रप्रयोजकं मुक्तसंशयं न्याय्यं मन्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति तेनैतत्तुल्यम् । कथम् ।

प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्ष्य ॥ १४ ॥

प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्ष्यैव किंचिद्भवति देवदत्ते चादित्ये च । नेह कश्चित्परोऽनु-

---

* १.४.५५.

ग्रहीतव्य इति प्रवर्तते । सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते । ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते पारलौकिकं च नो भविष्यतीह च नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति । तथा यदेतद्दासकर्मकरं नामैते ऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते भक्तं चेलं च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भविष्यन्तीति । तथा य एते शिल्पिनो नाम ते ऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते वेतनं च लप्स्यामहे मित्राणि च नो भविष्यन्तीति ॥ एवमेतेषु सर्वेषु स्वभूत्यर्थं प्रवर्तमानेषु

कुर्वतः प्रयोजक इति चेत्तुल्यम् ॥ १९ ॥

यदि कश्चित्कुर्वतः प्रयोजको नाम भवति तेनैतत्तुल्यम् ॥ यदि तर्हि सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते कः प्रयोज्यार्थः । यदभिप्रायेषु सज्जन्ते । ईदृशौ वध्रौ कुरु । ईदृशौ पुटकौ कुरु । आदित्यश्चास्याभिप्राये सज्जते । एष तस्याभिप्राय उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयेयेति तं चास्याभिप्रायमादित्यो निर्वर्तयति ॥ भवेदिह वर्तमानकालता युक्ता स्यात् उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते सूर्यमुद्गमयतीति तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति । इह तु कथं वर्तमानकालता कंसं घातयति बलिं बन्धयतीति चिरहते कंसे चिरबद्धे च बलौ । अत्रापि युक्ता । कथम् । ये तावदेते शोभनिका नामैते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति । चित्रेषु कथम् । चित्रेष्वप्युद्गूर्णा निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते कंसकर्षण्यश्च । ग्रन्थिकेषु कथं यत्र शब्दगडुमात्रं लक्ष्यते । ते ऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादृद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान्प्रकाशयन्ति । आतश्च सतो व्यामिश्रा हि दृश्यन्ते । केचित्कंसभक्ता भवन्ति केचिद्वासुदेवभक्ताः । वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति । केचिद्रक्तमुखा भवन्ति केचित्कालमुखाः । त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते । गच्छ हन्यते कंसः । गच्छ घानिष्यते कंसः। किं गतेन हतः कंस इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ ३ । १ । २७ ॥

किमर्थः ककारः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । क्ङितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात्* ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते† न चायं धातोर्विधीयते । कण्ड्वादीनि हि प्रातिपदिकानि ॥

कण्ड्वादिभ्यो वावचनम् ॥ १ ॥

कण्ड्वादिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥

अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम् ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि वावचने नित्यः प्रत्ययविधिः प्रसज्येत ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र धातुविधितुक्प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कण्ड्वौ कण्ड्वः । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ [६.४.७७] इत्युवङादेशः प्रसज्येत । इह च कण्ड्वा कण्ड्वे नोङ्धात्वोः [६.१.१७५] इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ तुक् प्रतिषेद्धव्यः । वल्गुः मन्तुरिति । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्प्राप्नोति‡ ॥

ह्रस्वयलोपौ च ॥ ४ ॥

ह्रस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्याताम् । वल्गुः मन्तुरिति । किमर्थमिदं न ह्रस्व एवायमन्तरङ्गत्वात् । अकृत्सार्वधातुकयोः§ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥ यलोपः । यलोपश्च वक्तव्यः । कण्डूः वल्गुः मन्तुरिति । किमर्थमिदं न वलीत्येव¶ सिद्धम् । वलीत्युच्यते न चात्र वलादिं पश्यामः । ननु च क्विब्वलादिः । क्विब्लोपे कृते** वलाद्यभावान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । क्विब्लोपः क्रियतां वलि लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्क्विब्लोपः । नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः । कृते ऽपि यलोपे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परत्वाच्च क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति†† । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

---

* १.१.५. † ७.३. ८४; ३.४. ११४. ‡ ६.१. ७१. § ७.४. २५.
¶ ६.१. ६६. ** ६.१. ६७. †† १.१. ६२.

अथ क्रियमाणे ऽपि वावचने यदा यगन्तात्क्विप्तदैते दोषाः कस्मान्न भवन्ति । नैतेभ्यस्तदा क्विब्द्रक्ष्यते । किं कारणम् । अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते [३.२.१७८] इत्युच्यते न चैतेभ्यस्तदा क्विब्दृश्यते । यथैव तर्हि क्रियमाणे वावचने ऽन्येभ्यो ऽपि दृश्यत इत्येवमत्र क्विन्न भवत्येवमक्रियमाणे ऽपि न भविष्यति । अवश्यमेतेभ्यस्तदा क्विबेषितव्यः । किं प्रयोजनम् । एतानि रूपाणि यथा स्युरिति ॥

तर्त्तर्हि वावचनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उभयं कण्ड्वादीनि धातवश्चैव प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयं कण्डूयतीति क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते ऽस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य सांनिध्ये ॥

अपर आह ।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३।१।३० ॥

किमर्थो ऽयं णकारः । वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति* वृद्धिर्यथा स्यात् । क्रियमाणे ऽपि वै णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । क्ङिति च [१.१.५] इति प्रतिषेधात् । णित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ १ ॥

णिङि णित्करणं सावकाशम् । को ऽवकाशः । सामान्यग्रहणार्थो णकारः । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । णेरनिटि [६.४.५१] इति । णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद्वृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ ङित्करणमपि तर्हि सावकाशम् । को ऽवकाशः । सामान्यग्रहणाविघातार्थो ङकारः । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । अत्रैव† । शक्यो ऽत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थो ऽन्यो ऽनुबन्ध आसङ्क्तुम् । तत्र ङकारानुरोधाद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारो ऽनुबन्ध आसङ्क्तव्यो ङित इत्यात्मनेपदं यथा स्यात्‡ । एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कमेर्वृद्धिप्रतिषेधो भवतीति यदयं न कम्यमिचमामिति मित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति ।

---

* ७.२. ११६. † ६.४. ५१. ‡ १.३. १२.

मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वात् ॥ २ ॥

मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । अर्थवान्मित्प्रतिषेधः । को ऽर्थः । णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं* मा भूदिति । नन्वेतस्या अपि क्ङिति चेति प्रतिषेधेन भवितव्यम् । न भवितव्यम् । उक्तमेतत्क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणमिति† ॥ एवं तर्हि न णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । णिङा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते‡ नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥ णिङ्येव तर्हि मा भूदिति । णिङि च न प्राप्नोति । किं कारणम् । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ॥ नैव वा पुनर्णिङन्तस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति । किं कारणम् । णिङा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं यत्तच्चिण्णमुलोर्दीर्घो ऽन्यतरस्याम् [६.४.९३] इति दीर्घत्वं तत्कर्मेर्णिङि मा भूदिति । किं पुनः कारणं तत्र दीर्घो ऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वो ऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत । यथाप्राप्तं चापि कमेर्ह्रस्वत्वमेव । तत्रायमप्यर्थो ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । मितां ह्रस्वः [९२] इति । का रूपसिद्धिः अशमि अशामि शमं शमम् शामं शामम् । वृद्ध्या सिद्धम् । न सिध्यति । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः [७.३.३४] इति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । चिण्कृतोः स प्रतिषेधो न णिचि ॥ इदं तर्हि । अजनि अजानि जनं जनम् जानं जानम् । जनिवध्योश्च [३५] इति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । सो ऽपि चिण्कृतोरेव ॥ णिज्व्यवहितेषु तर्हि यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् । शमयन्तं प्रयोजितवान् अशमि अशामि शमं शमम् शामं शामम् । शंशमयतेः अशंशमि अशंशामि शंशमं शंशमम् शंशामं शंशामम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां ह्रस्वो भवतीत्युच्यते यश्चात्र णिश्चिण्णमुल्परो न तस्मिन्मिदङ्गं यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ णिश्चिण्णमुल्परः । णिलोपे तर्हि कृते चिण्णमुल्परः । स्थानिवद्भावान्न चिण्णमुल्परः ॥ अथ दीर्घो ऽन्यतरस्यामित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतत्सिध्यति । एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं दीर्घविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवदिति§ स्थानिवद्भावप्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ यदा खल्वप्यायादय आर्धधातुके वा भवन्ति¶ तदा णिचि णिङ्नास्ति तदर्थं च मित्प्रतिषेधः स्यात् ॥ तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

---

* ६.४.९२. † १.१.५*. ‡ ६.४.५१. § १.१.५८. ¶ ३.१.३१.

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । ताद्धितकाम्योरिक्प्रकरणादिति* ॥

आयादय आर्धधातुके वा ॥ ३ । १ । ३१ ॥

कथमिदं विज्ञायते । आयादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनां निवृत्तिर्भवतीति । आहोस्विदायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनामुत्पत्तिर्भवतीति । किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावदायादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनां निवृत्तिर्भवतीति तदाविशेषेण सर्वमायादिप्रकरणमनुक्रम्यायादय आर्धधातुके वेत्युच्यते । यदाप्यायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनामुत्पत्तिर्भवतीति तदेकं वाक्यं तच्चेदं च । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः [२८] आर्धधातुके वा । ऋतेरीयङ् [२९] आर्धधातुके वा । कमेर्णिङ् [३०] आर्धधातुके वेति ॥ कश्चात्र विशेषः ।

आयादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

आयादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टं प्राप्नोति ॥ यदि विज्ञायत आयादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनां निवृत्तिर्भवतीति गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति । इदं चानिष्टं प्राप्नोति गोपांचकार गोपेति च† । इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायांचकार गोपायेति ॥ अथ विज्ञायत आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनामुत्पत्तिर्भवतीति गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति । इदं चानिष्टं न प्राप्नोति गोपांचकार गोपेति । इदं त्विष्टं न सिध्यति गोपायांचकार गोपायेति ॥ इदं तावदिष्टं सिध्यति गोपायांचकारेति । कथम् । अस्त्वत्रायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं लिट् तस्मिन्नवस्थिते वायादय आम्मध्ये पतिष्यति यथा विकरणास्तद्वत् ॥ इदं तर्हीष्टं न सिध्यति गोपायेति ॥

सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादनाश्रित्य वाविधानम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेणायादीनां वाविधिमुक्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति वक्ष्यामि ॥

---

* १.१.५*. † ३.१.३५; ३.३.१०२.

स्यादिबलीयस्त्वं तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

स्यादिभिस्त्वायादीनां बाधनं प्राप्नोति विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । तुल्यनिमित्तत्वात् । तुल्यं हि निमित्तं स्यादीनामायादीनां च । स्यादीनामवकाशः । करिष्यति हरिष्यति । आयादीनामवकाशः । गोपायति धूपायति । इहोभयं प्राप्नोति । गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति । परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्ति* ॥

न वायादिविधानस्यानवकाशत्वात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । आयादिविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशा आयादय उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । ननु चेदानीमेवावकाशः प्रक्लृप्तो गोपायति धूपायतीति । अत्रापि शप्स्यादिर्भवति† । यद्यप्यत्रापि शप्स्यादिर्भवति नत्वत्रास्ति विशेषः सति वा शप्यसति वा । अन्यदिदानीमेतद्यदुच्यते नास्ति विशेष इति यत्तु तदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तो ऽवकाश इति स नास्त्यवकाशः । अवश्यं खल्वप्यत्र शप्स्यादिरेषितव्यः । किं कारणम् । गोपायन्ती धूपायन्तीति शप्श्यनोर्नित्यम् [७.१.८१] इति नुम्यथा स्यादिति ॥ यदि तर्ह्यनवकाशा आयादय आयादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । यथा पुनरयं सूत्रभेदेन परिहारो यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्यते । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमायादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । आर्धधातुक इति नैषा परसप्तमी । का तर्हि । विषयसप्तमी । आर्धधातुकविषय इति । तत्रार्धधातुकविषय आयादिप्रकृतेरायादिषु कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३ । १ । ३२ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न सनादयो धातव इत्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना‡ ॥ अत उत्तरं पठति ।

सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति § । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः ॥

---

* ३.१.३३. † ३.१.६८. ‡ १.१.७२. § १.४.१४*.

किमर्थं पुनरिदमुच्यते न भूवादयो धातवः [१.३.१] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते न चेमे तत्र पठ्यन्ते । कथं तर्ह्यन्येषामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति । अस्तेर्भूः ब्रुवो वचिः चक्षिङः ख्याञ् [२.४.५२;५३;५४] इति । यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते प्रकृतयस्त्वेषां तत्र पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । इमे ऽपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां त्वर्थ आदिश्यन्ते ते तत्र पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् ॥ न सिध्यति । आदेशः स्थानिवद्भवतीत्युच्यते* न चेम आदेशाः । इमे ऽप्यादेशाः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेश इमे चाप्यादिश्यन्ते ॥ एवमपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते न चेमे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः । षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते† । यदि निवर्तते ऽपवाद उत्सर्गकृतं प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३.२.१] आतो ऽनुपसर्गे कः [३] इति के ऽप्यण्कृतं प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवाद उत्सर्गकृतं भवतीति यदयं श्यनादीन्कांश्चिच्छितः करोति । श्नम् श्ना श्नुरिति ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३ । १ । ३३ ॥

इमे विकरणाः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते क उत्सर्गः को ऽपवाद इति । तत्र वक्तव्यमयमुत्सर्गो ऽयमपवाद इति । इमे ब्रूमो यगुत्सर्गो‡ ऽपवादः शबादिः§ स्यादयश्च ॥

यद्येवमपवादविप्रतिषेधाच्छबादिबाधनम् ॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । शबादीनामवकाशः । पचति यजति । स्यादीनामवकाशः । पक्ष्यते यक्ष्यते । इहोभयं प्राप्नोति । पक्ष्यति यक्ष्यति । परत्वाच्छबादयः प्राप्नुवन्ति ॥

अपवादो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः ॥ अपवादो नाम भवति यत्रानेकलक्षणप्रसङ्गः । तत्र भावकर्मणोर्यग्विधीयते कर्तरि शप्कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि शबादयो बाधेरन् ॥ एवं तर्हि यक्शपावुत्सर्गावपवादाः श्यनादयः¶ स्यादयश्च ॥

अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यनादिबाधनम् ॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यनादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । श्यनादीनामवकाशः । दीव्यति सीव्यति । स्यादीनामवकाशः । पक्ष्यति यक्ष्यति । इहोभयं प्राप्नोति । देविष्यति सेविष्यति । परत्वाच्छ्यनादयः प्राप्नुवन्ति ॥ नैष दोषः । शबादेशाः श्यनादयः करिष्यन्ते शप् स्यादिभिर्बाध्यते तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शबेव नास्ति कुतः श्यनादयः । तत्तर्हि शपो ग्रहणं

* १.१.५६. † १.१.४९;५६. ‡ ३.१.६७. § ३.१.६८. ¶ ३.१.६९.

कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शप् [३. १.६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥ अथवानुवृत्तिः करिष्यते । सार्वधातुके यक् [३.१.६७] स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति* । कर्तरि शप् [६८] स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति । दिवादिभ्यः श्यन् [६९] स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति ॥ अथवान्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गता । लावस्थायामेव स्यादयः सार्वधातुके श्यनादयः ॥

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३ । १ । ३४ ॥

सिबुत्सर्गश्छन्दसि ॥ १ ॥

सिबुत्सर्गश्छन्दसि कर्तव्यः ॥

सनाद्यन्ते नेषत्वाद्यर्थः ॥ २ ॥

सनाद्यन्ते च कर्तव्यः† । किं प्रयोजनम् । नेषत्वाद्यर्थः । इन्द्रो नस्तेन नेषतु गा वो नेष्टात् ॥

प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत् । प्रकृत्यन्तरं नेषतिः ॥

नेषतु नेष्टादिति दर्शनात् ॥ ४ ॥

नेषतु नेष्टादिति दृश्यते ॥

अथ किमर्थः पकारः । स्वरार्थः । अनुदात्तौ सुप्पितौ [३.१.४] इत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

पित्करणानर्थक्यं चानच्कत्वात् ॥ ५ ॥

पित्करणं चानर्थकम् । किं कारणम् । अनच्कत्वात् । अनच्को ऽयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन पकारेणानुबन्धेन ॥ इटि कृते साच्को भविष्यति ।

---

* ३.१.४३; ४४. † ३.१.३२.

इटोऽनुदात्तार्थमिति चेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

आगमानुदात्तत्वेनेटोऽनुदात्तत्वं भविष्यति ॥ एवं तर्हि सबयं कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । यदवयासिसीष्ठाः । एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधो* मा भूदिति । क्वायमकारः श्रूयते । न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भविष्यत्यतो लोप आर्धधातुक इति† । यदि न क्वचिच्छ्रूयते नार्थः स्वरार्थेन पकारेणानुबन्धेन ॥ एवमपि कर्तव्य एव । किं प्रयोजनम् । अनुदात्तस्य लोपो यथा स्यादुदात्तस्य मा भूदिति । किं च स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरः‡ प्रसज्येत ॥

सिब्बहुलं छन्दसि णित् ॥ ७ ॥

सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः§ । सविता धर्मं साविषत् । प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३ । १ । ३५ ॥

कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चकासांचकार ॥ न कर्तव्यम् । चकास्प्रत्ययादिति वक्ष्यामि । चकास्ग्रहणे कास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कासांचक्रे । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानमिति । नैष दोषः । चकास्शब्दे कास्शब्दोऽस्ति तत्र कास्प्रत्ययादित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अर्थवतः कास्शब्दस्य ग्रहणं न च चकास्शब्दे कास्शब्दोऽर्थवान् ॥ एवं तर्हि कास्यनेकाच इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । चुलुम्पाद्यर्थम् । चुलुम्पांचकार दरिद्रांचकार ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३ । १ । ३६ ॥

गुरुमत आम्विधाने लिण्निमित्तात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

गुरुमत आम्विधाने लिण्निमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । इयेष उवोष । गुणे कृते¶ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्राप्नोति ॥ गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

* ७.२.१०. † ६.४.४८. ‡ ६.१.१६१. § ७.२.११५. ¶ ७.३.८६.

गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेण्णल्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेण्णल्युत्तमे यजादीनां* मा भूदिति । इयजाहम् । उवपाहम् ॥

उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम् ॥ यद्युपदेशग्रहणं क्रियत उच्छेराम्वक्तव्यः । व्युच्छांचकारेति ॥

ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक उच्छेराम्भावस्य ॥ ४ ॥

यदयमनृच्छ इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यस्तुग्निमित्ता† यस्य गुरुमत्ता भवति तस्मादामिति ॥ स तर्हि ज्ञापकार्थ ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चावश्यं प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः । नार्थः प्राप्त्यर्थेन । ऋच्छत्यृताम् [७.४.११] इत्यृच्छेर्लिटि गुणवचनं ज्ञापकं नर्च्छेर्लिड्याम्भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अर्त्यर्थमेतत्स्यात् । कथं पुनर्ऋच्छेर्लिटि गुण उच्यमानोऽर्त्यर्थः शक्यो विज्ञातुम् । सामर्थ्यात् । ऋच्छिर्लिटि नास्तीति‡ कृत्वा प्रकृत्यर्थं विज्ञायते । तद्यथा । तिष्ठतेरित् [७.४.५] जिघ्रतेर्वा [६] इति चङि तिष्ठतिजिघ्रती न स्त इति कृत्वा प्रकृत्यर्थं विज्ञायते ॥ किं पुनरर्तेर्लिटि गुणवचने प्रयोजनम् । आरतुः आरुः एतद्रूपं यथा स्यात् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वे च यदि तावद्धातुग्रहणेन ग्रहणमृकारान्तानां लिटि गुणो भवतीति गुणे कृते रपरत्वे च§ अरतुः अरुरित्येतद्रूपं प्रसज्येत । अथाभ्यासग्रहणेन ग्रहणमुरत्त्वं रपरत्वं हलादिशेषो¶ ऽत आदेः [७.४.७०] इति दीर्घत्वमातो लोप इटि च [६.४.६४] इत्याकारलोपः अतुः उरिति वचनमेव श्रूयते । गुणे पुनः सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विर्वचनं हलादिशेषो ऽत आदेरिति दीर्घत्वं ततः सिद्धं भवति यथाटतुः आटुरिति ॥ किं पुनः कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति न पुनरुरत्त्वम्** । परत्वादुरत्त्वेन भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वात् । अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गमुरत्त्वम् । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमङ्गस्योरत्त्वम् । उरत्त्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । वक्ष्यत्येतत्प्रागभ्यासविकारेभ्यो ऽङ्गाधिकार इति†† । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादुरत्त्वम् । उरत्त्वे कृते रपरत्वं हलादिशेषो ऽत आदेरिति दीर्घत्वं परस्य रूपस्य यणादेशः सिद्धं भव-

* ६.१.१७. † ६.१.७३. ‡ ७.३.७८. § ७.४.११; १.१.५१.
¶ ७.४.६६; १.१.५१; ७.४.६०. ** ६.१.१०१; ७.४.६६. †† ६.४.१*.

त्यारतुः आररिति ॥ अथापि कथंचिदर्तेर्लिटि गुणेनार्थः स्यात् । एवमपि न दोषः । ऋच्छत्यृतामित्यृकारो ऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । ऋच्छति ऋ ऋताम् ऋच्छत्यृतामिति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रतुः चक्रुरिति । संयोगादिग्रहणं* नियमार्थं भविष्यति । संयोगादेरेवाकेवलस्य नान्यस्याकेवलस्येति ॥ तदेतदन्तरेणार्तेर्लिटि गुणवचनं रूपं सिद्धमन्तरेण चर्च्छिग्रहणमर्तेर्लिटि गुणः सिद्धः । स एषो ऽनन्यार्थ ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्य उच्छेर्वाम्वक्तव्यः ॥ उभयं न वक्तव्यम् । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति इयेष उवोष ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति† ॥

ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णुनाव ॥ न वक्तव्यम् ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्‡ ॥

अथवोकारो ऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । अनृच्छ उ अनृच्छो दयायासश्च [३.१.३७] इति ॥

उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ३ । १ । ३८ ॥

विदेराम्कित् ॥ १ ॥

विदेराम्किद्वक्तव्यः§ । विदांचकार ॥ न वक्तव्यः । विदिरकारान्तः । यद्यकारान्तो वेत्तीति गुणो न सिध्यति । लिट्संनियोगेन । एवमपि विवेदेति न सिध्यति । एवं तर्ह्याम्संनियोगेन ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति । विदेराम्किन्निपातनाद्वागुणत्वमिति ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३ । १ । ३९ ॥

श्लुवदतिदेशे किं प्रयोजनम् ।

---

* ७.४. १०. † ३.१ ३९*. ‡ २.१. २२; ७.२. ११. § १.१.५.

श्रुवदतिदेशे प्रयोजनं द्वित्वेत्त्वे ॥ १ ॥

बिभरांचकार* ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ३ । १ । ४० ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तो ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

कृञो ऽनुप्रयोगवचनमस्तिभूप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

कृञो ऽनुप्रयोगवचनं क्रियते ऽस्तिभूप्रतिषेधार्थम् । अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा भूदिति ॥

आत्मनेपदविध्यर्थं च ॥ २ ॥

आत्मनेपदविध्यर्थं च कृञो ऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥ उच्यमाने ऽप्येतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थो यत्नः कर्तव्यः† ॥ अस्तिभूप्रतिषेधार्थेन चापि नार्थः ।

इष्टः सर्वानुप्रयोगः ॥ ३ ॥

सर्वेषामेव कृभ्वस्तीनामनुप्रयोग इष्यते । किमिष्यत एवाहोस्वित्प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोति च । कथम् । कृञिति नैतद्धातुग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । कृभ्वस्तियोग इत्यतः प्रभृत्या कृञो ञकारात्‡ ॥

सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यमर्थाभावात् ॥ ४ ॥

सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यं कृञो ऽनुप्रयोगवचनम् । किं कारणम् । अर्थाभावात् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तो ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं कृभ्वस्तीनामेवानुप्रयोगो यथा स्यात्पचादीनां मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

अर्थाभावाच्चान्यस्य ॥ ५ ॥

अर्थाभावाच्चान्यस्य सिद्धम् । कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेष-

---

* ६.१. १०; ७.४. ७६. † १.३. ६३. ‡ ५.४. ५०-५८.

वाचिनः पचादयो न च सामान्यवाचिनोरेव विशेषवाचिनोरेव वा प्रयोगो भवति । तत्र विशेषवाचिन उत्पत्तिः सामान्यवाचिनो ऽनुप्रयोक्ष्यन्ते ॥

लिट्परार्थं वा ॥ ६ ॥

लिट्परार्थं तर्हि कृञो ऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । लिट्परस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यादन्यपरस्य मा भूदिति ॥ किंपरस्य पुनः प्राप्नोति । लट्परस्य । न लट्परस्यानुप्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात् ॥ निष्ठापरस्य तर्हि मा भूदिति । न निष्ठापरस्यानुप्रयोगेण पुरुषोपग्रहौ विशेषितौ स्याताम् ॥ लुङ्परस्य तर्हि मा भूत् । न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनो भूतकालो विशेषितः स्यात् ॥ लङ्परस्य तर्हि मा भूत् । न लङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनः परोक्षः कालो विशेषितः स्यात् ॥ अयं तर्हि भूते परोक्षे ऽनद्यतने लङ्विधीयते हशश्वतोर्लङ् च [३.२.११६] इति तत्परस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भवति । तद्यथा । गोषु स्वाम्यश्वेषु चेति । न च भवति गोषु चाश्वानां च स्वामीति* ॥

अर्थसमाप्तिर्वानुप्रयोगो न स्यात् ॥ ७ ॥

अर्थसमाप्तेस्तर्ह्यनुप्रयोगो न स्यात् । आमन्तेन परिसमाप्तो ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इदानीमेव ह्युक्तमामन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तो ऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यतीति ॥

विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा ॥ ८ ॥

विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृञो ऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचक्रे । चक्र ईहामिति मा भूत् ॥

व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ॥ ९ ॥

व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञो ऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अन्वेव चानुप्रयोगो यथा स्यात् । ईहांचक्रे । व्यवहितस्य मा भूत् । ईहां देवदत्तश्चक्र इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

---

* २.३. ३९.

च्लि लुङि ॥ ३ । १ । ४३ ॥

क्वायं च्लिः श्रूयते । न क्वचिच्छ्रूयत एतस्य सिजादय आदेशा उच्यन्ते* । यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थस्तर्हि च्लिरुत्सर्गः क्रियते न सिजुत्सर्ग एव कर्तव्यः । तस्य क्सादयो ऽपवादा भविष्यन्ति ॥ अत उत्तरं पठति ।

च्ल्युत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः ॥ १ ॥

च्लिरुत्सर्गः क्रियते सामान्यग्रहणार्थः । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः [२.४.८०] इति । तत्रावरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । चङङोः सिच इति ॥

क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः ॥ २ ॥

क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थश्च्लिरुत्सर्गः क्रियते । च्लेरनिटः क्सः सिद्धो भवति† ॥

घसॢभावे च ॥ ३ ॥

घसॢभावे च च्लावेव कृत लृदित इत्यङ् सिद्धो भवति‡ ॥

अथ चित्करणं किमर्थम् ।

च्लेश्चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ ४ ॥

च्लेश्चित्करणं क्रियते विशेषणार्थम् । क्व विशेषणार्थेनार्थः । च्लेः सिच् [३.१.४४] इति । लेः सिजित्युच्यमाने लिङ्लिटोरपि प्रसज्येत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् लुङीत्युच्यते न च लुङि लिङ्लिटौ स्तः ॥

अथेदित्करणं किमर्थम् ।

इदित्करणं सामान्यग्रहणार्थम् ॥ ५ ॥

इदित्करणं क्रियते सामान्यग्रहणार्थम् । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेरिति । आमः [२.४.८१] इति च ॥ इकारे चेदानीं सामान्यग्रहणार्थे क्रियमाणे ऽवश्यं सामान्यग्रहणाविघातार्थश्चकारः कर्तव्यः । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थश्चकारेण । अत्रैव§ ॥

---

* ३.१. ४४-६६. † ३.१.४५. ‡ २.४. ३७; ३.१. ५५. § २.४. ८१.

यथा स्यात्परस्मिन्निमित्ते मा भूदिति । कः पुनरत्र विशेषः सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्वा निमित्ते । अयमस्ति विशेषः । सिचि नलोपे सति नलोपस्यासिद्धत्वादकारलोपो* न भवति । परस्मिन्पुनर्निमित्ते नलोपे सत्यकारलोपः प्राप्नोति । समानाश्रयमसिद्धं व्याश्रयं चेदम् ॥ ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नलोपे सत्यकारलोपो न भवति । कथम् । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । तदेतद्धन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकमेव न सिजन्तस्य नलोपो भवतीति ॥

इदित्त्वाद्वा स्थानिवत्त्वात् ॥ ६ ॥

अथाप्यनेनेदितार्थः स्यादिदितो ऽयमादेशः स्थानिवद्भावादिदिद्भविष्यति ॥

स्पृशमृशकृषतृपदृपः सिज्वा ॥ ७ ॥

स्पृशमृशकृषतृपदृपः सिज्वेति वक्तव्यम्† ॥ स्पृश । अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीः । स्पृश ॥ मृश । अमृक्षत् अम्राक्षीत् । मृश ॥ कृष । अकृक्षत् अक्राक्षीत् । कृष ॥ तृप । अतृपत् अत्राप्सीत् । तृप ॥ दृप । अदृपत् अद्राप्सीत् ॥ किं प्रयोजनम् । सिज्यथा स्यात् । अथ क्सः सिद्धः । सिद्धः शल इगुपधादनिटः [३.१.४५] इति ॥

सिजपि सिद्धः । कथम् । च्लेश्चित्करणं प्रत्याख्यायते‡ तत्र च्लावेव झलक्षणे ऽमागमे कृते§ विहतनिमित्तत्वात्क्सो न भविष्यति ॥ यद्येवमन्त्यस्य सिजादयः प्राप्नुवन्ति¶ ।

सिद्धं तु सिचो यादित्वात् ॥ सिद्धमेतत् । कथम् । यादिः सिच्करिष्यते सो ऽनेकाल्शित्सर्वस्य [१.१.५५] इति सर्वादेशो भविष्यति । किं न श्रूयते यकारः । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥ चङ्ङोः कथम् ।

चङ्ङोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥ चङ्ङोरपि प्रश्लिष्टनिर्देशो ऽयम् । च अङ् चङ् । अ अङ् अङ् । सो ऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥ चिणः कथम्

चिणो ऽनित्त्वात् ॥ चिणो ऽनित्त्वात्सिद्धम् । किमिदमनित्त्वादिति । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपे ऽनेकाल् । यदानेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा** । यदेत्संज्ञा तदा लोपः†† ॥

---

* ६.४. २२; ४८. † ३.१. ४५; ५५. ‡ ३.१. ४३*. § ६.१. ५९. ¶ १.१. ५२. ** १.३.७. †† १.३.९.

एवं च तत्र* वार्त्तिककारस्य निर्णयः सप्रयोजनं चिल्करणमिति । अपि च त्रैशब्द्यं न प्रकल्पते । अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीदिति न सिध्यति । सिचि पुनः सति विभाषा सिच् । सिच्यपि झल्लक्षणोऽमागमो विभाषा ॥ यस्य खल्वप्यमा निमित्तं न विहन्यते स स्यादेव† ॥ तस्मात्सुष्ठूच्यते स्पृशमृशकृषतृपदृपः सिज्वेति ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ३ । १ । ४५ ॥

क्सविधान इगुपधाभावश्च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् ॥ १ ॥

क्सविधान इगुपधस्याभावः । किं कारणम् । च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् । च्लिर्गुणनिमित्तं‡ तत्र च्लावेव गुणे कृत इगुपधादिति क्सो न प्राप्नोति ॥

न वा क्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । क्सस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशः क्सो गुणं बाधिष्यते ॥

अनिड्वचनमविशेषणं च्लेर्नित्यादिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अनिड्वचनमविशेषणम् । किं कारणम् । च्लेर्नित्यादिष्टत्वात् । नित्यादिष्टश्च्लिर्न क्वचिच्छ्रूयते तत्र च्लेरनिट इति क्सो न प्राप्नोति ॥

न वा क्सस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वादनिटि प्रसिद्धे क्सविधिः ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । क्सस्य सिजपवादत्वात् । सिजपवादः क्सः स चानिडाश्रयः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तन्न तावदत्र कदाचित्सिज्भवत्यपवादं क्सं प्रतीक्षते । क्सस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वादनिट्त्वं प्रसिद्धम् । अनिटि प्रसिद्धे क्सविधिः । अनिटि प्रसिद्धे क्सो भविष्यति ॥ सिजिदानीं क्व भविष्यति ।

शेषे सिज्विधानम् ॥ ५ ॥

शेषे सिज्विधानं भविष्यति । अक्रोषीत् अमोषीदिति ॥

---

* ३.१. ४३*. † ३.१. ५५. ‡ ७.३. ८६.

श्लिष आलिङ्गने ॥ ३ । १ । ४६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । नियमार्थम् । श्लिष आलिङ्गन एव क्सो यथा स्यात् । इह मा भूत् । उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । समाश्लिषद्ब्राह्मणकुलमिति ॥ अत उत्तरं पठति।

श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् ॥ १ ॥

श्लिष आलिङ्गने नियमस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । विधेयभावात् । कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । पुषादिपाठादङ्[*] प्राप्तस्तद्बाधनार्थः क्सो विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेत्यपूर्व एव विधिः स्यान्न नियमः ॥ किं च स्याद्यद्ययं नियमो न स्यात् । आत्मनेपदेष्वालिङ्गने चानालिङ्गने च क्सः प्रसज्येत । यथैव च क्सो ऽङं बाधत एवं चिणमपि[†] बाधेत । उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति ॥

सिद्धं तु श्लिष आलिङ्गने ऽचिण्विषये ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । श्लिष आलिङ्गने ऽचिण्विषये क्सो भवतीति वक्तव्यम ॥

अङ्विधाने च श्लिषो ऽनालिङ्गने ॥ ३ ॥

अङ्विधाने च श्लिषो ऽनालिङ्गन इति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावादिति । नैष दोषः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

योगविभागः करिष्यते । श्लिषः । श्लिषः क्सो भवति । किमर्थमिदम् । पुषादिपाठादङ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥ तत आलिङ्गने । आलिङ्गने च श्लिषः क्सो भवति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । श्लिष आलिङ्गन एव । क्व मा भूत् । उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । समाश्लिषद्ब्राह्मणकुलमिति ॥ यदप्युच्यते यथैव क्सो ऽङं बाधत एवं चिणमपि बाधेतेति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानित्येवं क्सो ऽङं बाधिष्यते चिणं न बाधिष्यते । अथवा तत्र[†] वक्ष्यति चिण्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिणेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

---

[*] ३.१. ५५. [†] ३.१. ६६.

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ३ । १ । ४८ ॥

णिश्रिद्रुस्रुषु कर्मेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

णिश्रिद्रुस्रुषु कमेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्* ॥

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिण इति ॥

कर्मकर्तरि च ॥ २ ॥

कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारयति कटं देवदत्तः । अचीकरत कटः स्वयमेव । उच्छ्रयति कटं देवदत्तः । उदशिश्रियत कटः स्वयमेव ॥

न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् ॥ ३ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । कर्मण्यविधानात् । न हि कश्चित्कर्मणि विधीयते यश्चङं बाधेत । कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् । अस्ति च कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति । ननु चायं कर्मणि विधीयते चिण्भावकर्मणोः [३.१.६६] इति । प्रतिषिध्येते तत्र यक्चिणौ । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति† ॥ यस्तर्ह्यहेतुमण्णिच् । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति† ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ३ । १ । ५२ ॥

अस्यतिग्रहणं किमर्थम् ।

अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थम् ॥ १ ॥

अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम् । किमुच्यत आत्मनेपदार्थमिति न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात् । पुषादित्वात् । पुषादिपाठात्परस्मैपदेष्वङ् भविष्यति‡ ॥

कर्मकर्तरि च ॥ २ ॥

कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पर्यास्थेतां कुण्डले स्वयमेव ॥ अत्रापि न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धमित्येव§ ॥

---

* ३.१. ३०; ३१.   † ३.१. ८९*.   ‡ ३.१. ५५.   § ३.१. ४८*.

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ३ । १ । ५८ ॥

इदं ग्लुचिग्रहणं ग्लुञ्चिग्रहणं च क्रियते । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि तावद्ग्लुचिग्रहणं क्रियते ग्लुञ्चिग्रहणं न करिष्यते । तेनैव सिद्धं न्यग्लुचत् न्यग्लोचीत् । इदमिदानीं ग्लुञ्चे रूपं न्यग्लुञ्चीत् ॥ अथ ग्लुञ्चिग्रहणं क्रियते ग्लुचिग्रहणं न करिष्यते । तेनैव सिद्धं न्यग्लुचत् न्यग्लुञ्चीत् । इदमिदानीं ग्लुचे रूपं न्यग्लोचीदिति ॥

चिण्ते पदः ॥ ३ । १ । ६० ॥

अयं तशब्दो ऽस्त्येवात्मनेपदमस्ति परस्मैपदमस्त्येकवचनमस्ति बहुवचनम् । कस्येदं ग्रहणम् । यः पदेरस्ति । कश्च पदेरस्ति । पदिरयमात्मनेपदी ॥

चिण्भावकर्मणोः ॥ ३ । १ । ६६ ॥

चिणिति वर्तमाने* पुनश्चिण्ग्रहणं किमर्थम् । नेत्येवं† तदभूद्धिर्थमिदम् ॥ अथवा वेत्येवं‡ तदभूनित्यार्थमिदम् ॥ अथवा चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं चिणेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ३ । १ । ६७ ॥

इह पश्यामः कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्ते । पच्येते ओदनौ पच्यन्त ओदना इति । भावे पुनरेकवचनमेव । आस्यते भवता आस्यते भवद्भ्याम् आस्यते भवद्भिरिति । केनैतदेवं भवति ॥ कर्मानेकं तस्यानेकत्वाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । भावः पुनरेक एव ॥ कथं तर्हीह द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । पाकौ पाका इति । आश्रयभेदात् । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति भावस्तस्य भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । इहापि तर्हि यावन्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति सर्वे ते तस्या आश्रया भवन्ति तद्भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति ॥ एवं तर्हीदं तावदयं प्रष्टव्यः किमभिस-

---

* ३.१.६०. † ३.१.६४. ‡ ३.१.६१.

मीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते पाकौ पाका इति । यदि तावत्पाकविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चौदनस्य पाको यश्च गुडस्य यश्च तिलानां बहवस्ते शब्दाः सरूपाश्च तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च । तिङभिहिते चापि तदा भावे बहुवचनं श्रूयते । तद्यथा । उष्ट्रासिका आस्यन्ते । हतशायिकाः शय्यन्त इति ॥ अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चाद्यतनः पाको यश्च ह्यस्तनो यश्च श्वस्तनस्तेऽपि बहवः शब्दाः सरूपाश्च तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च । तिङभिहिते चापि तदा भावे ऽसारूप्यादेकशेषो न भवति । आसि आस्यते आसिष्यते ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति । किमिदं द्रव्यवदिति । द्रव्यं क्रियया समवायं गच्छति । कं समवायम् । द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति । तद्वच्चास्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति । पाको वर्तत इति । क्रियावन्न भवति । किमिदं क्रियावदिति । क्रिया क्रियया समवायं न गच्छति । पचति पठतीति । तद्वच्चास्य कृदभिहितस्य न भवति । पाको वर्तत इति ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च । तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च । तिङभिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते ॥ यावता किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषो युक्तं यदयमपि विशेषः स्याल्लिङ्गकृतः संख्याकृतश्चेति ॥

इदं विचार्यते भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था वेति । कथं च सार्वधातुकार्थाः स्युः कथं वा विकरणार्थाः । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यग्भवति कर्तृवाचिनि सार्वधातुके शब्भवतीति* सार्वधातुकार्थाः । भावकर्मणोर्यग्भवति सार्वधातुके कर्तरि शब्भवति सार्वधातुक* इति विकरणार्थाः ॥ कश्चात्र विशेषः ।

भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वात् ॥ १ ॥

भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषु नियमस्यानुपपत्तिः† । किं कारणम् । अतदर्थत्वात् । न हि तदानीमेकत्वादय एव विभक्त्यर्थाः । किं तर्हि । भावकर्मकर्तारोऽपि ॥ सन्तु तर्हि विकरणार्थाः ।

विकरणार्था इति चेत्कृताभिहिते विकरणाभावः ॥ २ ॥

विकरणार्था इति चेत्कृताभिहिते विकरणो न प्राप्नोति । धारयः पारय इति‡ ॥

* ३.१. ६८. † १.४. २१; २२. ‡ ३.१. १३८; ३.४. ६७; ३.१. ६८; ७.३. ८४.

किमुच्यते कृताभिहित इति न लेनाप्यभिधानं भवति । अशक्यं लेनाभिधानमाश्र-यितुम् । पक्षान्तरमिदमास्थितं भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था वेति यदि च लेनाप्यभिधानं स्यान्नेदं पक्षान्तरं स्यात् । कथमशक्यं यदा भवा-नेवाह लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः [३.४.६९] इति । एवं वक्ष्यामि लः कर्मणो भावाच्चाकर्मकेभ्य इति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा न श्रूयन्ते कस्तत्र भा-वकर्मकर्तॄनभिधास्यति । क्व च न श्रूयन्ते । य एते लुग्विकरणाः श्लुविकरणाश्च । अत्राप्युक्ते कर्तृत्वे लुग्भविष्यति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा नैवोत्पद्यन्ते कस्तत्र भा-वकर्मकर्तॄनभिधास्यति । क्व च नैवोत्पद्यन्ते । लिङ्लिटोः । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं न लेनाप्यभिधानं भवतीति । भवति चेदभिहिते विकरणाभाव इत्येव ॥ एवं तर्हीदं स्यात् । यदा भावकर्मणोर्लस्तदा कर्तरि विकरणा यदा कर्तरि लस्तदा भावक-र्मणोर्विकरणाः ॥ इदमस्य यद्येव स्वाभाविकमथापि वाचनिकं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्य-यार्थं सह ब्रूत इति न चास्ति संभवो यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयोर्नानार्थयोर्युगपदनुसहा-यीभावः स्यात् । एवं च कृत्वैकपक्षीभूतमेवेदं भवति सार्वधातुकार्था एवेति ॥ ननु चोक्तं भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वादिति । नैष दोषः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपां तिङां च संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च ॥

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मि-न्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥

भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पच्यते स्वयमेव । पद्यते स्वयमेव ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वम् ॥ ४ ॥

विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वं प्राप्नोति * । शपो ऽवकाशः । पचति पठति । यको ऽवकाशः । पच्यत ओदनो देवदत्तेन । पठ्यते विद्या देवदत्तेन । इहोभयं प्राप्नोति । पच्यते स्वयमेव । पठ्यते स्वयमेव । परत्वाच्छप्प्राप्नोति ॥

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

योगविभागः करिष्यते * । चिण्भावकर्मणोः । सार्वधातुके यग्भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि च यग्भवति भावकर्मणोः ॥

यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि यग्भवत्येवं भावे कर्तरि प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्दः † । नास्य किंचिद्रुजति रोग इति ‡ ॥ द्वितीयो योगविभागः करिष्यते § । चिण्भावे । ततः कर्मणि । कर्मणि च चिण्भवतीति । ततः सार्वधातुके यग्भवति भावे च कर्मणि च । ततः कर्तरि । कर्तरि च यग्भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते भाव इति निवृत्तम् । ततः शप् । शप् भवति कर्तरीत्येव । कर्मणीत्यपि निवृत्तम् ॥ एवमप्युपसंख्यानं कर्तव्यं विप्रतिषेधाद्धि श्यनो बलीयस्त्वं प्राप्नोति ¶ । श्यनोऽवकाशः । दीव्यति सीव्यति । यको ऽवकाशः । पच्यत ओदनो देवदत्तेन । पठ्यते विद्या देवदत्तेन । इहोभयं प्राप्नोति । दीव्यते स्वयमेव । सीव्यते स्वयमेव । परत्वाच्छ्यन्प्राप्नोति ॥ ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुम् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधेत । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ एवं तर्हि शबादेशाः श्यनादयः करिष्यन्ते शप् यका बाध्यते तत्र दिवादिभ्यो यग्विषये शबेव नास्ति कुतः श्यनादयः । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शप् [३.१.६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

अथवा

---

* ३.१. ६८. † ३.३. १८. ‡ २.३. ५४.
§ ३.१. ६६. ¶ ३.१. ६९.

भावकर्मणोरित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यकौ भावाय ।

इह सार्वधातुके यगित्यन्तरेण भावकर्मणोरित्यनुवृत्तिं सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्भावकर्मणोरित्यनुवर्तयति तस्यैतत्प्रयोजनं कर्मकर्तर्यपि यथा स्यात् ॥

कर्तरीति च योगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय ॥

कर्तरीति योगविभागः कर्तव्यः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति ॥

अथवा कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यग्भविष्यति* । अस्त्यन्यत्कर्मवद्भाववचने प्रयोजनम् । किम् । आत्मनेपदं यथा स्यात् । वचनादात्मनेपदं भविष्यति† । चिण्तर्हि यथा स्यात् । चिणपि वचनाद्भविष्यति‡ । चिण्वद्भावस्तर्हि यथा स्यात्§ । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । तत्र कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यग्भविष्यति ॥

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति कर्मकर्तरि यगिति यदयं न दुहस्नुनमां यक्चिणौ [३.१.८९] इति यक्चिणोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ३ । १ । ७१ ॥

अनुपसर्गादिति किमर्थम् । आयस्यति प्रयस्यति ॥ अनुपसर्गादिति शक्यमकर्तुम् । कथमायस्यति प्रयस्यति । संयसश्च [३.१.७२] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । संपूर्वादेव यसो नान्यपूर्वादिति ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ३ । १ । ७८ ॥

किमर्थः शकारः । सार्वधातुकार्थः । शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं ङितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्¶ । भिनत्ति छिनत्तीति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गसंज्ञं भवति ** यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमार्धधातुकसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत†† ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वलादेरार्धधातुकस्याङ्गस्येडुच्यते यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञं भवति

---

* ३.१. ८७.   † १.३. १२*.   ‡ ३.१. ६६.   § ६.४. ६२.
¶ ३.४. ११३; १.२.४; १.१.५.   ** ७.३. ८४; ८६; १.४. १३.   †† ७.२. ३५.

यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः॥ अत उत्तरं पठति ।

श्नमि शित्करणं प्वादिह्रस्वार्थम् ॥ १ ॥

श्नमि शित्करणं क्रियते प्वादीनां शिति ह्रस्वत्वं यथा स्यात्* । पृणति मृणतीति॥

न वा धात्वन्यत्वात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । धात्वन्यत्वात् । धात्वन्तरं पृणिमृणी ॥ यर्त्तर्हि न धात्वन्तरम् । यत्र भूम्यां वृणसे । नैष श्नम् । श्न एतद्ध्रस्वत्वम् । यदि श्नो ह्रस्वत्वं स्वरो न सिध्यति । वृणसे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरो† न प्राप्नोति । तस्माच्छ्नमेषः । यदि श्नं श्नसोरल्लोपः [६.४.१११] इति लोपः प्राप्नोति । उपधाया‡ इति वर्तते ऽनुपधात्वान्न भविष्यति । न स शक्य उपधाया इति विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । अङ्क्तः अञ्जन्ति§ । तस्माच्श्न एव ह्रस्वत्वम् । स्वरः कथम् ।

बहुलं पित्सार्वधातुकं छन्दसि ॥ ३ ॥

सार्वधातुकस्य बहुलं छन्दसि पित्त्वं वक्तव्यम्¶ । पितश्चापित्त्वं दृश्यते ऽपितश्च पित्त्वम् । पितस्तावदपित्त्वम् । मातरं प्रमिणीमि जनित्रीम् । अपितः पित्त्वम् । गृणोत ग्रावाणः ॥ तर्त्तर्हि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इत्येवमर्थम् ॥

विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । श्नान्नलोपः [६.४.२३] इति । नान्नलोप इत्युच्यमाने यज्ञानाम् यत्नानामित्यत्रापि प्रसज्येत । दीर्घत्वे** कृते न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः स्यात् । तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ अथ क्रियमाणे शकार इह कस्मान्न भवति । विश्नानाम् प्रश्नानामिति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति††॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ३ । १ । ७९ ॥

अथ किमर्थं करोतेः पृथग्ग्रहणं क्रियते न तनादिभ्य इत्येवोच्येत । अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि मा भूवन्निति । कानि । अनुनासिकलोपादीनि§§ । दैवरक्ताः किंशुकाः।

---

* ७.३.८०. † ६.१.१८६. ‡ ६.४.८९. § ६.४.२३; २२.

¶ ३.१.४. ** ६.४.३. †† ६.४.१९. §§ ६.४.३७.

अनुनासिकाभावादेवानुनासिकलोपो न भविष्यति ॥ इदं तर्हि तनादिकार्यं मा भूत्त- नादिभ्यस्तथासोः [२.४.७९] इति। ननु च भवत्येवात्र ह्रस्वादङ्गात् [८.२.२७] इति। तेनैव यथा स्यादनेन मा भूदिति। कश्चात्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा। तेन सति सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः* सिद्धो भवति। अनेन पुनः सति चि- ण्वद्भावो न स्यात्। अनेनापि सति चिण्वद्भावः सिद्धः। कथम्। विभाषा लुक्। यदा न लुक्तदा तेन लोपः। तत्र सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः सिद्धो भवति ॥

तनादित्वात्कृञः सिद्धं सिज्लोपे च न दुष्यति।
चिण्वद्भावेऽत्र दोषः स्यात्सोऽपि प्रोक्तो विभाषया ॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ ३। १। ८०॥

क्वायमकारः श्रूयते। न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भवत्यतो लोप आर्धधातुक इति†। यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थमत्वमुच्यते न लोप एवोच्येत। नैवं शक्यम्। लोपे हि सति गुणः प्रसज्येत‡। अत्वे पुनः सत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न भवति§॥ ननु च लोपेऽपि सति न धातुलोप आर्धधातुके [१.१.४] इति प्रतिषे- धो भविष्यति। आर्धधातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधो न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः। अपि च प्रत्याख्यायते स योगः। तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्यादेव। तस्मादत्वं वक्तव्यम् ॥

अथ किमर्थं नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं क्रियते न धिविकृव्योरित्येवोच्येत¶। धिवि- कृव्योरित्युच्यमानेऽत्वे कृतेऽनिष्टे देशे नुम्प्रसज्येत। इदमिह संप्रधार्यम्। अत्वं क्रियतां नुमिति किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नुमागमः। अन्तरङ्गमत्वम्। कान्तरङ्ग- ता। प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनात्वमुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्य नुमागमः। नुमप्यन्तरङ्गः। कथम्। वक्ष्यत्येतन्नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्य- र्थमिति**। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्नुमागमः। तस्माद्धिविकृव्योरिति वक्तव्यम् ॥

हलः श्नः शानज्झौ ॥ ३। १। ८३॥

किमर्थः शकारः। शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं ङितीति प्रतिषेधो यथा स्यात्††। कुषाण पुषाणेति ॥ अत उत्तरं पठति।

* ६.४.६२. † ६.४.४८. ‡ ७.३.८३. § १.१.३.
¶ ७.१.५८. ** ७.१.५८*. †† ३.४.११३; १.२.४; १.१.५.

आविकारस्य शित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात् || १ ||

आविकारस्य शित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । शितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भविष्यति ||

अर्थवत्तु ज्ञापकं सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य || २ ||

अर्थवत्तु आविकारस्य शित्करणम् । कोऽर्थः । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति || किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं हितातङोरपित्त्वम् || ३ ||

हेः पित्त्वं न प्रतिषेध्यम्* । पितो ऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् । सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पिद्भविष्यति || तातङि च ङकारो नोच्चार्यो भवति† । पितो ऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् । सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पिद्भविष्यति ||

तबादिषु चाङित्त्वम् || ४ ||

तबादिषु चाङित्त्वं प्रयोजनम्‡ । शृणोत ग्रावाणः । ङित इम आदेशाः स्थानिवद्भावान्ङितः स्युः । सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नेमे ङितो भवन्ति ||

तस्य दोषो मिप आदेशे पिदभावः || ५ ||

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिप आदेशे पितो ऽभावः§ । अचिनवम् असुनवम् अकरवम् । पितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पिद्भवति । सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्स्यात् || अत्यल्पमिदमुच्यते मिप आदेश इति । तिप्सिब्मिपामादेशा इति वक्तव्यम्¶ । वेद वेत्थ ||

विदेर्वसोः शित्त्वम् || ६ ||

विदेरुत्तरस्य वसोः शित्त्वं वक्तव्यम्** । शितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भवति । सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं शित्स्यात् ||

---

* ३.४. ८७.　† ७.१. ३५.　‡ ७.१. ४५.　§ ३.४. १०१.
¶ ३.४. ८२.　** ७.१. ३६; १.२.४.

किंत्करणाद्वा सिद्धम् ॥ ७ ॥

अथवावश्यमत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थः ककारो ऽनुबन्धः कर्तव्यः । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । वसोः संप्रसारणम् [६.४.१३१] इति । तेनैव यत्नेन गुणो न भविष्यति ॥

अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि । समा दोषा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थो ऽनेन ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि । तानि क्रियन्ते न्यास एव ॥ एवमपि भवेत्पित्करणसामर्थ्यात्पित्कृतं स्यान्ङित्करणसामर्थ्यान्ङित्कृतम् । यत्तु खलु पिति ङित्कृतं प्राप्नोति ङिति च पित्कृतं केन तन्न स्यात् । तमाद्वक्तव्यं पिन्न ङिद्भवतीति ङिच्च न पिद्भवतीति ॥ न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । सार्वधातुकं ङिद्भवति पिन्न*। एवं तावत्पितो ङित्त्वं प्रतिषिद्धम् । ततो ऽसंयोगाल्लिट्किद्भवतीति† ङिच्च पिन्न भवति । एवं ङितः पित्त्वं प्रतिषिद्धम् ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ३ । १ । ८४ ॥

शायच्छन्दसि सर्वत्र ॥ १ ॥

शायच्छन्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम् । क्व सर्वत्र । हौ चाहौ च । किं प्रयोजनम् । मही अस्कभायत् यो अस्कभायत् उद्गृभायत उन्मथायतेत्यर्थम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३ । १ । ८५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति‡ । आण्डा शुष्णस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । म्रियत इति प्राप्ते ॥ ततो बहुलम् । बहुलं छन्दसि विषये सर्वे विधयो भवन्तीति । सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्यय इति ॥ सुपां व्यत्ययः । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम् । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः । मधोर्गृह्णाति । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः ।

* १.२.४. † १.२.५. ‡ ३.१.३३.

श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । आधाता यष्टेत्येवं प्राप्ते*॥ पुरुषव्यत्ययः । अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ॥ आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ॥

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ३ । १ । ८६ ॥

अयमाशिष्यङ्विधीयते । तस्य किं प्रयोजनम् ।

आशिष्यङः प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः ॥ १ ॥

स्था । उपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणाम् । स्था ॥ गा । अञ्जसा सत्यमुपगेयम् । गा ॥ गमि । यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । गमि ॥ वचि । मन्त्रं वोचेमाग्नये । वचि ॥ विदि । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् ॥

शकिरुहोश्चेति वक्तव्यम् । शकेम त्वा समिधम् । अस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥

दृशेरक्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

दृशेरग्वक्तव्यः† पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम् ॥

इह उपस्थेयामेत्याडपि वक्तव्यो न ह्यङैव सिध्यति ॥ न वक्तव्यः । सार्वधातुकत्वात्सलोप आर्धधातुकत्वादेत्वं तत्रोभयलिङ्गत्वात्सिद्धम्‡ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

---

* ३.३. १५.	† ७.४. १६; १.१.५.	‡ ७.२. ७९; ६.४. ६७; ३.४. ११७.

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ३ । १ । ८७ ॥

वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुशूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात्* ॥ कर्मणेति किमर्थम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यः स कर्मवन्मा भूत् । साध्वसिश्छिनत्ति । साधु स्थाली पचति ॥ तुल्यक्रिय इति किमर्थम् । पचत्योदनं देवदत्तः । तुल्यक्रिय इत्यप्युच्यमानेऽत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता । न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियत्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि स कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीति ॥

कर्मवदकर्मकस्य कर्ता ॥ १ ॥

अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । भिद्यमानः कुशूलः पात्राणि भिनत्ति ॥ तथा

कर्म दृष्टश्चेत्समानधातौ ॥ २ ॥

कर्म दृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पचत्योदनं देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेव ॥ तथा

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च ॥ ३ ॥

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति ॥

यत्तावदुच्यतेऽकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । वक्ष्यत्येतत्सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योऽन्यमाश्लिष्यत इति† ॥ यदप्युच्यते कर्म दृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । धातोरिति‡ वर्तते । धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भावोऽतिदिश्यते । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्य धातोर्यत्कर्म तस्य चेत्कर्ता स्यादिति । तद्यथा । धातोः कर्मण्यण्भवतीति§ । तत्र संबन्धादेतद्गम्यते यस्य धातोर्यत्कर्मेति । इह मा भूत् । आहर कुम्भं करोति कटमिति ॥ यदप्युच्यते कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । न वक्तव्यम् । कर्मस्थया

---

* ३.४. ६९; २.३. १८. † ३.१. ८७*. ‡ ३.१. २२. § ३.२.१.

क्रिययायं कर्तारमुपमिमीते न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति ॥

किं पुनः कर्मकर्तरि कर्माश्रयमेव भवत्याहोस्वित्कर्त्राश्रयमपि । किं चातः । यदि कर्माश्रयमेव चङ्शप्कृद्विधयो न सिध्यन्ति । चङ् । अचीकरत* कटः स्वयमेव । शप् । नमते† दण्डः स्वयमेव । कृद्विधिः । भिदुरं‡ काष्ठं स्वयमेव ॥ अथ कर्त्राश्रयमपि सिद्धमेतद्भवति । किं तर्हीति ।

आत्मनेपदशबादिविधिप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आत्मनेपदं विधेयं शबादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ उभयं क्रियते न्यास एव§ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति । कुतः । स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् । स्वातन्त्र्येणैवात्र कर्ता विवक्षितः ॥ किं पुनः सतः स्वातन्त्र्यस्य विवक्षाहोस्विद्विवक्षामात्रम् । सत इत्याह । कथं ज्ञायते । इह भिद्यते कुशूलेनेति न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते । किं च भो विग्रहवतैव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः स्युः । भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानामन्यतमः कर्ता स्यात् । यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षे अचिरकालकृतः कुशूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नान्यः कर्ता भवत्यन्यदतः कुशूलात् ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्तीह तु कथं न स्यात् लूयते केदारः स्वयमेवेति यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः समन्ततो विपरिपतन्दृश्यते । अत्रापि यासौ सुकरता नाम तस्या नान्यः कर्ता भवत्यन्यदतः केदारात् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः ॥ ६ ॥

तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः । लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥

इतरथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अक्रियमाणे हि लग्रहणे कृत्यक्तखलर्थेषु¶ प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ॥ कृत्य ।

---

* (३.१. ८९*); ४८. † (३.१. ८९); ६८. ‡ ३.४. ६७; ३.२. १६२.
§ १.३. ७८*; ३.१. ६७*. ¶ ३.४. ७०.

भेत्तव्यः कुशूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन्प्रतिषिद्धे ऽकर्मकाणां भावे कृत्या भवन्तीति भावे यथा स्यात् । भेत्तव्यं कुशूलेनेति । कृत्य ॥ क्त । भिन्नः कुशूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन्प्रतिषिद्धेऽकर्मकाणां भावे क्तो भवतीति भावे क्तो यथा स्यात् । भिन्नं कुशूलेनेति । क्त ॥ खलर्थः । ईषद्भेदः कुशूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन्प्रतिषिद्धे ऽकर्मकाणां भावे खल्भवतीति भावे यथा स्यात् । ईषद्भेदं कुशूलेनेति ॥ तर्त्तार्हि लग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । लिङ्याशिष्यङ् [३.१.८६] इति द्विलकारको निर्देशः ॥

सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात् ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्राकृतकर्मत्वात् । प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते प्राकृतमेवैतत्कर्मेति ।

आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्मदर्शनात् ॥ ९ ॥

आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्म दृश्यते । क्व । हन्त्यात्मानम् हन्यत आत्मनेति ॥ विषम उपन्यासः । हन्त्यात्मानमिति कर्म दृश्यते कर्ता न दृश्यते । आत्मना हन्यत इति कर्ता दृश्यते कर्म न दृश्यते ॥

पदलोपश्च ॥ १० ॥

पदलोपश्चात्र द्रष्टव्यः । हन्त्यात्मानमात्मा । आत्मना हन्यत आत्मेति ॥ कः पुनरात्मानं हन्ति को वात्मना हन्यते । द्वावात्मानावन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति ॥

सकर्मकाणां प्रतिषेधो ऽन्योऽन्यमाश्लिष्यत इति ॥ ११ ॥

सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अन्योऽन्यमाश्लिष्यतः । अन्योऽन्यं संस्पृशतः । अन्योऽन्यं गृह्णीत इति ॥

तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थम् ॥ १२ ॥

तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं* नियमार्थं भविष्यति । तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य

* ३.१.८८.

सकर्मकस्येति ॥ तस्य तर्ह्यन्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपति ।

तस्य च तपःकर्मकस्यैव ॥ १३ ॥

तस्य च तपःकर्मकस्यैव कर्ता कर्मवद्भवति नान्यकर्मकस्येति । किमिदं तप इति । तपेरयमौणादिको ऽस्कारो भावसाधनः । कः प्रकृत्यर्थः कः प्रत्ययार्थः । स एव संतापः । कथं पुनः स एव नाम प्रत्ययार्थः स्यात्स एव प्रकृत्यर्थः । सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति । तद्यथा । स एतान्पोषानपुष्यद्गोपोषमश्वपोषं रैपोषमिति सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति । एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति ॥

दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः ॥ १४ ॥

दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । दुग्धे गौः पयः । तस्मादुदुम्बरः स लोहितं फलं पच्यते । बहुलवचनं किमर्थम् । परस्मैपदार्थम् । यद्येवं नार्थो बहुलवचनेन । न हि परस्मैपदमिष्यते ॥

सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥ १५ ॥

सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । श्यंस्तु भवति* ॥ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यश्चिणात्मनेपदार्थः । सृज्यते मालाम् । असर्जि मालाम् ॥ युजेस्तु न्याय्ये कर्मकर्तरि यको ऽभावाय । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥

करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलम् ॥ १६ ॥

करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । परिवारयन्ति कण्टकैर्वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमिति ॥

स्रवत्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १७ ॥

स्रवत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्रवति कुण्डिकोदकम् । स्रवति कुण्डिकाया उदकम् । स्रवन्ति वलीकान्युदकम् । स्रवति वलीकेभ्य उदकमिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तुल्यक्रिय इत्युच्यते क्रियान्तरं चात्र गम्यते । इह तावत्स्रवति कुण्डिकोदकमिति विसृजतीति गम्यते । स्रवति कुण्डिकाया उद-

* ६.१. १९७.

कमिति निष्क्रामतीति गम्यते । स्रवन्ति वलीकान्युदकमिति विसृजन्तीति गम्यते । स्रवति वलीकेभ्य उदकमिति पततीति गम्यते ॥

भूषाकर्मकिरतिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥ १८ ॥

भूषाकर्मकिरतिसनां च प्रतिषेधो वक्तव्यो ऽन्यत्रात्मनेपदात् । भूषयते कन्या स्वयमेव । अबुभूषत कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या स्वयमेव । अममण्डत कन्या स्वयमेव ॥ किरति । अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव ॥ सन् । चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ३ । १ । ८९ ॥

यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । णि । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत कटः स्वयमेव । णि ॥ श्रि । उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव । उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव । श्रि ॥ ब्रूञ् । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथा स्वयमेव ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति । यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ३ । १ । ९० ॥

कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम् ॥ १ ॥

कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

अवचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । चुकुषे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव ॥ क्रियमाणे ऽपि सार्वधातुकग्रहण इह प्राप्नोति । कतीह कुष्णानाः* पादाः ॥ श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । कोषिष्यते पादः स्वय-

* ३.२. १२९; ३.४. ११३.

मेव । रङ्क्ते वस्त्रं स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥

यत्तावदुच्यते सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । सार्वधातुके यक् [६७] इति । यदि तदनुवर्तते पूर्वस्मिन्योगे* किं समुच्चयः । ले च सार्वधातुके चेति । आहोस्विल्लग्रहणं । सार्वधातुकविशेषणम् । किं चातः । यदि समुच्चयः कतीह भिन्दानाः कुशूला इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं लिङ्लिटोर्न सिध्यति । बिभिदे कुशूलः स्वयमेव । भित्सीष्ट कुशूलः स्वयमेवेति ॥ अस्तु लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् । ननु चोक्तं लिङ्लिटोर्न सिध्यतीति । लिङ्लिड्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि [३५] लिङ्याशिष्यङ् [८६] इति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं कतीह कुष्णानाः पादा इति प्राप्नोतीति । अत्रापि लविशिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते ॥

यदप्युच्यते श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोतीति । यक्प्रतिषेधसंबन्धेन श्यनं वक्ष्यामि । न दुहस्नुनमां यक्चिणौ [८९] । ततः कुषिरजोः प्राचां यक्चिणौ न भवतः । ततः श्यन्परस्मैपदं चेति ॥ यथैव तर्हि यको विषये श्यन्भवत्येवं चिणोऽपि विषये प्राप्नोति । अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेवेति ॥ एवं तर्हि द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । न दुहस्नुनमां चिण्भवति । ततो यक् । यक् च न भवति दुहस्नुनमाम् । ततः कुषिरजोः प्राचां यग्न भवति । ततः श्यन्परस्मैपदं च ॥ अथवानुवृत्तिः करिष्यते । स्यतासी ललुटोः [३३] च्लि लुङि [४३] च्लेः सिज्भवति† । कर्तरि शप् [६८] स्यतासी ललुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति । दिवादिभ्यः श्यन् [६९] स्यतासी ललुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति । कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च स्यतासी ललुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति ॥ अथवान्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गता । लकारावस्थायामेव स्यादयः सार्वधातुके श्यन् ॥

धातोः ॥ ३ । १ । ९१ ॥

आ कुतोऽयं धात्वधिकारः । किं प्राग्लादेशात्‡ । आहोस्विदा तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः ।

---

* ३.१. ८७. † ३.१. ४४. ‡ ३.४. ७८.

धात्वधिकारः प्राग्लादेशात् ॥ १ ॥

प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः ॥

लादेशे हि व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात् ॥ किं च स्यात् ।

आद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युः

आद्ये योगे* विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिङो न स्युः । पचति पठतीति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । विकरणाः क्रियन्तामादेशा इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशाः । नित्या विकरणाः† । कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्त्यकृतेष्वपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति । अनवकाशास्तर्ह्यादेशाः । सावकाशा आदेशाः । को ऽवकाशः । य एते लुग्विकरणाः श्लुविकरणाश्च लिङ्लिटौ च ॥

न स्यादेत्वं टेष्टितां यद्विधत्ते ।

यच्च टित्संज्ञानामेत्वं विधत्ते‡ तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वान्न स्यात् ॥

एशः शित्त्वं

एकारश्च शित्कर्तव्यः§ । किं प्रयोजनम् । शित्सर्वस्येति¶ सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य [१.१.६७; ५४] इति तकारस्यैत्वे कृते द्वयोरेकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । निवृत्ते पुनर्लादेशे धात्वधिकारे ऽलो ऽन्त्यस्य विधयो ** भवन्तीत्येकारस्यैकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥

यच्च लोटो विधत्ते

तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वान्न स्यात् । किं पुनस्तत् । लोटो लङ्वत् एरुः सेर्ह्यपिच्च वा छन्दसि [३.४.८५-८८] इति ॥

यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न स्यात् ॥

किं पुनस्तत् । नित्यं ङितः इतश्च तस्थस्थमिपां ताम्तम्तामः लिङः सीयुट् या-

* ३.४.७८. † ३.१.३३. ‡ ३.४.७९. § ३.४.८१. ¶ १.१.५५.
** १.१.५२.

लुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च [९९-१०३] इति ॥ तस्मात्प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः ॥
यदि प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारोऽकारः शित्कर्तव्यः*। किं प्रयोजनम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अनुवर्तमाने पुनर्लादेशे धात्वधिकारे तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति थकारस्यात्वे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण† सिद्धं रूपं स्यात् पेच यूयम् चक्र यूयमिति । ननु च निवृत्तेऽपि लादेशे धात्वधिकारेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् । वक्ष्यत्येतदकारस्याकारवचनं समसंख्यार्थमिति‡ ॥ आर्धधातुकसंज्ञायां§ धातुग्रहणं कर्तव्यं धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् वृक्षत्वम् वृक्षतेति ॥ तस्माल्लादेशे धात्वधिकारोऽनुवर्त्यः ॥

ननु चोक्तमाद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युरिति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् । नात्राकृतेष्वादेशेषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । सार्वधातुके विकरणा उच्यन्ते¶ न चाकृतेष्वादेशेषु सार्वधातुकत्वं भवति । ये तर्हि नैतस्मिन्विशेषे विधीयन्ते । के पुनस्ते । स्यादयः** । तत्रापि विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्विहितस्य लस्येति ॥ यद्येवं विन्दतीति णलादयः प्राप्नुवन्ति†† । धातुनात्र विहितं विशेषयिष्यामो विदिना चानन्तर्यम् । धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तरस्येति ॥ इह तर्हि अजक्षिष्यन् अजागरिष्यन्नित्यभ्यस्ताज्झेर्जुस्भवतीति‡‡ जुस्भावः प्राप्नोति । अत्रापि धातुना विहितं विशेषयिष्यामोऽभ्यस्तेनानन्तर्यम् । धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्येति ॥ आतः [३.४.११०] इत्यत्र कथं विशेषयिष्यसि । यदि तावद्धातुग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् अलुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोति । अथाकारग्रहणं विहितविशेषणं धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् अपिबन्नित्यत्रापि प्राप्नोति§§ । अस्तु तर्हि धातुग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् । ननु चोक्तमलुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । लोपे कृते न भविष्यति । नात्र लोपः प्राप्नोति । किं कारणम् । इत्वेन बाध्यते । नात्रेत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तिभावेन बाध्यते । नात्रान्तिभावः प्राप्नोति । किं कारणम् । जुस्भावेन बाध्यते । नात्र जुस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् । लोपेन बाध्यते । लोप इत्वेनेत्वमन्तिभावेनान्तिभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपेनेति¶¶ चक्र-

---

* ३.४.८२. † ६.१.९७. ‡ ३.४.८२*. § ३.४.११४. ¶ ३.१.६७.
** ३.१.३३. †† ३.४.८३. ‡‡ ६.१.६; ३.४.१०९. §§ ७.३.७८.
¶¶ ६.४.११२; ११३; ७.१.३; ३.४.१११.

कमव्यवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा भवितव्यम् । न चात्र हलादिना मुहूर्तमपि शक्यमवस्थातुम् । तावत्येवान्तिभावेन भवितव्यम् । अन्तिभावे कृते लोपः । लोपेन व्यवस्था भविष्यति ॥ यदप्युच्यत एशः शित्त्वमिति । क्रियते न्यास एव ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो* यथा स्युः प्रातिपदिकान्मा भूवन्निति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । साधनाभावादसत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकात्तव्यदादयो न भविष्यन्ति ॥

स्वपादिषु ॥ ४ ॥

स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम् । स्वपिति । सुपतीति मा भूत् ॥

अङ्गसंज्ञा च ॥ ५ ॥

अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् [१.४.१३] इति धातोरङ्गसंज्ञा सिद्धा भवति ॥

कृत्संज्ञा च ॥ ६ ॥

कृत्संज्ञा च प्रयोजनम् । धातुविहितस्य प्रत्ययस्य कृत्संज्ञा सिद्धा भवति† ॥

उपपदसंज्ञा च ॥ ७ ॥

उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति‡ ॥

कृदुपपदसंज्ञे तावन्न प्रयोजयतः । अधिकारादप्येते सिद्धे ॥ स्वपादिषु तर्ह्यङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् ॥

धातुग्रहणमनर्थकं यङ्विधौ धात्वधिकारात् ॥ ८ ॥

धातुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । यङ्विधौ धात्वधिकारात् । यङ्विधौ§ धातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते ॥ तच्चावश्यमनुवर्त्यम् ।

---

* ३.१.९६. † ३.१.९३. ‡ ३.१.९२. § ३.१.२२.

अनधिकारे ह्यङ्गसंज्ञाभावः ॥ ९ ॥

अनधिकारे हि सत्यङ्गसंज्ञाया अभावः स्यात् । करिष्यति हरिष्यतीति* ॥ यदि तदनुवर्तते चूर्णचुरादिभ्यो णिज्भवति† धातोश्चेति धातुमात्राण्णिच्प्राप्नोति ।

हेतुमद्वचनं तु ज्ञापकमन्यत्राभावस्य ॥ १० ॥

यदयं हेतुमति च [३.१.२६] इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्राण्णिज्भवतीति ॥ इह तर्हि कण्ड्वादिभ्यो यग्भवति‡ धातोश्चेति धातुमात्राद्यक्प्राप्नोति ।

कण्ड्वादिषु च व्यपदेशिवद्वचनात् ॥ ११ ॥

यदयं कण्ड्वादिभ्यो यग्भवतीत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्राद्यग्भवतीति ॥ अथवा कण्ड्वादीनेव धातुग्रहणेनाभिसंभन्त्स्यामः । कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्य इति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ३ । १ । ९२ ॥

स्थग्रहणं किमर्थम् । तत्रोपपदं सप्तमीतीयत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात् । स्तम्बेरमः कर्णेजपः§ । यत्र वैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते । सप्तम्यां जनेर्डः [३.२.९७] इति । इह न स्यात् । कुम्भकारः नगरकारः¶ । स्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे यत्र च सप्तमी श्रूयते यत्र च न श्रूयते यत्र चैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते यत्र चान्येन सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति ॥ अथ तत्रग्रहणं किमर्थम् ।

तत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥ १ ॥

विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति ॥

उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम् ॥ २ ॥

उपपदसंज्ञायां समर्थग्रहणं कर्तव्यम् । समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आहर कुम्भं करोति कटमिति¶ ॥ क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोति । न वा भवितव्यं महाकुम्भकार इति । भवितव्यं

---

* ३.१. ३३; ७.३. ८४. † ३.१. २५. ‡ ३.१. २७.
§ ३.२. १३. ¶ ३.२.१.

यदैतद्वाक्यं भवति महान्कुम्भो महाकुम्भः महाकुम्भं करोतीति महाकुम्भकारः। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं कुम्भं करोतीति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति। तदा मा भूदिति॥ यत्तावदुच्यते समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। धातोरिति*वर्तते। धातोः कर्मण्यण्भवति। तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्य धातोर्यत्कर्मेति॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। उपपदमिति महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। उपोच्चारि पदमुपपदमिति। यच्चात्रोपोच्चारि न तत्पदं यच्च पदं न तदुपोच्चारि। यावता चेदानीं पदगन्धो ऽस्ति पदविधिरयं भवति। पदविधिश्च समर्थानां भवति†। तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति॥

अथ च्व्यन्त उपपदे किमणा भवितव्यम्। अकुम्भं कुम्भं करोति कुम्भीकरोति मृदमिति। न भवितव्यम्। किं कारणम्। प्रकृतिविवक्षायां च्विर्विधीयते। तत्सापेक्षम्। सापेक्षं चासमर्थं भवति॥ न तर्हीदानीमिदं भवति इच्छाम्यहं काशकटीकारमिति। इष्टमेवैतद्गोनर्दीयस्य॥

निमित्तोपादानं च ॥ ३ ॥

निमित्तोपादानं च कर्तव्यम्। निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम्॥

अनुपादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः ॥ ४ ॥]

अक्रियमाणे हि निमित्तोपादाने ऽनुपपदे ऽपि प्रत्ययः प्रसज्येत॥ निर्देश इदानीं किमर्थः स्यात्।

निर्देशः संज्ञाकरणार्थः ॥ ५ ॥

यदोपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति॥ तत्तर्हि निमित्तोपादानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्।

तत्रवचनमुपपदसंनियोगार्थम् ॥ ६ ॥

तत्रवचनं क्रियते तदुपपदसंनियोगार्थं भविष्यति। कर्मण्यण्विधीयते तत्र चेत्प्रत्ययो भवतीति। ननु चान्यत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। किम्। तत्रग्रहणं विषयार्थमिति। अधिकारादप्येतत्सिद्धम्॥

---

* ३.१.९१. † २.१.१.

कृदतिङ् ॥ ३ । १ । ९३ ॥

अतिङिति किमर्थम् । पचति करोति ॥ अतिङिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति पचति करोतीति । धातोः परस्य कृत्संज्ञा प्राक् लादेशाद्धात्वधिकारः* ॥ एवमपि स्थानिवद्भावात्कृत्संज्ञा प्राप्नोति† । अथातिङित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतत्सिध्यति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् । अथवा तिङ्भाविनो लकारस्य कृत्संज्ञाप्रतिषेधः ॥ किं च स्याद्यद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात् । कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत‡ । नैष दोषः । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते§ ते चात्र तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वोक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति ॥ टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते¶ न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगो ऽस्ति ॥ अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते** न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगो ऽस्ति ॥ अथापि कथंचिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति यदयं क्वचित्ताद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्च [५.३.५५;५६] इति ॥ इह तर्हि पचति पठतीति ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक्प्राप्नोति†† । धातोरिति वर्तते ॥ एवमपि चिकीर्षतीत्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि शपा व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेवेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

---

* ३.१.९१; ३.४.७८. † ३.४.७७. ‡ १.२.४६; ४.१.१. § १.४ २१; २२. ¶ ४.१.३. ** ४.१.९२. †† ६.१.७१.

वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ३ । १ । ९४ ॥

कथमिदं विज्ञायते । स्त्रियामभिधेयायां वासरूपो न भवतीति । आहोस्वित्स्त्रीप्रत्ययेष्विति । किं चातः । यदि विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति लव्या लवितव्या अत्र वासरूपो न प्राप्नोति* । अथ विज्ञायते स्त्रीप्रत्ययेष्विति व्यावक्रोशी व्यवक्रुष्टिरिति न सिध्यति† ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां नापि स्त्रीप्रत्ययेष्विति । कथं तर्हि । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य‡ ये प्रत्यया विहितास्तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

असरूपस्य वावचनमुत्सर्गस्य बाधकविषये ऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

असरूपस्य वावचनं क्रियत उत्सर्गस्य बाधकविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । तव्यत्तव्यानीयर उत्सर्गास्तेषामजन्ताद्यदपवादः§ । चेयम् । चेतव्यमित्यपि यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताण्ण्यद्विधीयते¶ एतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति ॥ एवं तर्हि ण्वुल्तृचावुत्सर्गौ तयोः पचादिभ्यो ऽजपवादः** । पचतीति पचः । पक्ता पाचक इत्यपि यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतदजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इति†† ॥ एवं तर्हि ण्वुल्तृजच उत्सर्गास्तेषामिगुपधात्को ऽपवादः‡‡ । विक्षिपः विलिखः । विक्षेप्ता विक्षेपक इत्यपि यथा स्यात् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रोत्पत्तिर्वाप्रसङ्गो यथा तद्धिते ॥ २ ॥

तत्रोत्पत्तिर्विभाषा प्राप्नोति यथा तद्धिते ॥ अस्तु । यदा विक्षिपः विलिख इत्येतन्न तदा विक्षेप्ता विक्षेपक इत्येतद्भविष्यति ॥ यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । यथा तद्धित इत्युच्यते तद्धितेषु च सर्वमेवोत्सर्गापवादं विभाषा । उत्पद्यते वा न वा ॥

सिद्धं त्वसरूपस्य बाधकस्य वावचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । असरूपस्य बाधकस्य वावचनात् । असरूपो बाधको वा

---

* ३.१. ९७; ९६. † ३.२. ४३; ९४. ‡ ३.२. ९४. § ३.१. ९६; ९७.
¶ ३.१. १२४. ** ३.१. १३३; १३४. †† ३.१. १३४*. ‡‡ ३.१. १३५.

वाधको भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धित इति । नैष दोषः । अस्ति कारणं येन तद्धिते विभाषोत्पत्तिर्भवति । किं कारणम् । प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते ऽन्येन शब्देन प्रत्ययार्थो ऽभिधीयते । इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते न चान्यः शब्दोऽस्ति यस्तमर्थमभिदधीतेति कृत्वानुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ अथवा समयः कृतो न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति* । एतस्मात्समयादनुत्पत्तिर्न भविष्यति । ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह । यद्यसौ तत्र प्रमाणमिहापि प्रमाणं भवितुमर्हति । प्रमाणमसौ तत्र चेह च । सामर्थ्यं त्विह द्रष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे न चानुत्पत्तौ सामर्थ्यमस्ति । तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति । कथं तर्हि तद्धितेष्वनुत्पत्तौ सामर्थ्यं भवति । अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम् । केन । षष्ठ्या ॥ अथवा रूपवत्तामाश्रित्य वाविधिरुच्यते न चानुत्पत्ती रूपवती । तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ एवमपि कुत एतदपवादो विभाषा भविष्यति न पुनरुत्सर्ग इति । न चैवास्ति विशेषो यदपवादो विभाषा स्यादुत्सर्गो वा । अपि च सापेक्षो ऽयं निर्देशः क्रियते वासरूप इति न चोत्सर्गवेलायां किंचिदपेक्ष्यमस्त्यपवादवेलायां पुनरुत्सर्गोऽपेक्ष्यते । तेन यो रूपवानन्यपूर्वको वाधकः प्राप्नोति स वा वाधको भविष्यति । कः पुनरसौ । अपवादः ॥ यदि यो रूपवानन्यपूर्वको वाधकः प्राप्नोति स वा वाधको भवतीत्युच्यते क्विबादिषु समावेशो न प्राप्नोति । ग्रामणीः ग्रामणाय इति† । न ह्येते रूपवन्तः । एते ऽपि रूपवन्तः । कस्यामवस्थायाम् । उपदेशावस्थायाम् ॥ यद्येवम्

अनुबन्धभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अनुबन्धभिन्नेषु विभाषा प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३.२.१] आतो ऽनुपसर्गे कः [२] इति कविषये ऽणपि प्राप्नोति ॥

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥ अथवा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधिर्न्याय्यः ।

प्रयोगे चेल्लादेशेषु प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

प्रयोगे चेल्लादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्यो ऽपचदित्यत्र‡ लुङपि प्राप्नोति । श्वः

---

* ३.१.२*. † ३.२.६१; १. ‡ ३.२.१११; ११०.

पक्त्वेत्यत्र* ल्डपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु वासरूपो भवतीति यदयं हशश्वतोर्लङ् च [३.२.११६] इत्याह । अथवा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधौ न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । को ऽसौ । उपदेशो नाम । उपदेशे चैते सरूपाः ॥

ननु चोक्तमनुबन्धभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत् । कथम् । सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । अथैकान्ते दोष एव । एकान्ते च न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधात्योर्विभाषा शं शास्ति† ॥ अथवासरूपो बाधको वा बाधको भवतीत्युच्यते । अपवादो नामानुबन्धभिन्नो वा भवति रूपान्यत्वेन वा । तेनानेनावश्यं किंचित्त्याज्यं किंचित्तु संग्रहीतव्यम् । तद्यदनुबन्धकृतमसारूप्यं तन्नाश्रयिष्यामो यत्तु रूपान्यत्वेनासारूप्यं तदाश्रयिष्यामः ॥ अथवासरूपो बाधको वा बाधको भवतीत्युच्यते सर्वश्चासरूपस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यो ऽसरूप इति । कश्च साधीयः । यः प्रयोगे च प्राक् प्रयोगात् ॥ अथवासरूपो बाधको वा बाधको भवतीत्युच्यते न चैवं कश्चिदपि सरूपः । त एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये ऽसरूपा इति । अनुबन्धभिन्नाश्च प्रयोगे सरूपाः ॥

अथ कथमिदं विज्ञायते ऽस्त्रियामिति । किं स्त्रियां न भवतीति । आहोस्वित्स्त्राक्स्त्रिया भवतीति । कश्चात्र विशेषः ।

स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषाप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषा प्राप्नोति । क्त । हसितं छात्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति‡ । ल्युट् । हसनं छात्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति§ । तुमुन् । इच्छति भोक्तुम् । लिङ्लोटावपि प्राप्नुतः¶ । खलर्थः । ईषत्पानः सोमो भवता । खलपि प्राप्नोति** ॥ एवं तर्हि स्त्रियाः प्रागिति वक्ष्यामि ।

स्त्रियाः प्रागिति चेत्क्त्वायां वावचनम् ॥ ८ ॥

स्त्रियाः प्रागिति चेत्क्त्वायां वावचनं कर्तव्यम् । आसित्वा भुङ्क्ते । आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात्†† ॥

कालादिषु तुमुनि ॥ ९ ॥

कालादिषु तुमुनि वावचनं कर्तव्यम् । कालो भोक्तुम् । कालो भोजनस्येत्यपि यथा स्यात्‡‡ ॥

---

* ३.३.१५; १३. † ३.१.१३९. ‡ ३.३.११४; १८. § ३.३.११५; १८. ¶ ३.३.१५८; १५७.
** ३.३.१२८; १२६. †† ३.४.२१; ३.३.१५८. ‡‡ ३.३.१६७; ११६.

अर्हे तृज्विधानम् ॥ १० ॥

अर्हे तृज्विधेयः* । इमे ऽर्हे कृत्या विधीयन्ते* ते विशेषविहिताः सामान्यविहितं तृचं† बाधेरन् ॥ नैष दोषः । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते कर्तरि तृच्‡ कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोः कृत्याः कर्तरि तृचं बाधेरन् ॥ एवं तर्ह्यर्हे कृत्यतृज्विधानम् । अर्हे कृत्यतृचो विधेयाः । अयमर्हे लिङ्विधीयते§ स विशेषविहितः सामान्यविहितान्कृत्यतृचो¶ बाधेत ॥

कृत्याः ॥ ३ । १ । ९५ ॥

कृत्यसंज्ञायां प्राङ्ण्वुल्वचनम् ॥ १ ॥

कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल** इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ण्वुलः कृत्यसंज्ञा मा भूत् ॥

अर्हे कृत्यतृज्वचनं तु ज्ञापकं प्राङ्ण्वुल्वचनानर्थक्यस्य ॥ २ ॥

यदयमर्हे कृत्यतृचश्च [३.३.१६९] इति तृज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राङ् ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भवतीति । एवमपि ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्राप्नोति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ३ । १ । ९६ ॥

केलिमर उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

केलिमर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः ॥

वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च ॥ २ ॥

वसेस्तव्यत्कर्तरि वक्तव्यः । णिच्चासौ भवतीति वक्तव्यम्††। वसतीति वास्तव्यः ॥

तद्धितो वा ॥ ३ ॥

तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । वास्तुनि भवो वास्तव्यः‡‡ ॥

---

* ३.३.१६९. † ३.१.१३३. ‡ ३.४.७०; ६७. § ३.३.१६८. ¶ ३.१.९५; १३३.
**३.१.१३३. †† ७.२.११६. ‡‡ ४.३.५४.

अचो यत् ॥ ३ । १ । ९७ ॥

अज्ग्रहणं किमर्थम् । अजन्ताद्यथा स्याद्धलन्तान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलन्ताण्ण्यद्विधीयते* स बाधको भविष्यति ॥ यथैव तर्हि ण्यद्यतं बाधत एवं तव्यदादीनपि बाधेत† । अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणेऽजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताण्ण्यदेतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्चोच्यन्ते च तव्यदादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वासरूपेण‡ तव्यदादयो भविष्यन्ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात् । लव्यम् पव्यम् । आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृते यिप्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति§ । तथा दित्स्यम् धित्स्यम् आर्धधातुकसामान्ये ऽकारलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति¶ । अज्ग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति ॥

यति जनेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यति जनेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जन्यं वत्सेन ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते । तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानमिति वक्तव्यम् । तकि तक्यम् । शसि शस्यम् । चति चत्यम् । यति यत्यम् । जनि जन्यम् ॥

हनो वा वध च ॥ २ ॥

हनो वा यद्वक्तव्यः । वध इत्ययं चादेशो वक्तव्यः । वध्यः घात्यः** ॥

तद्धितो वा ॥ ३ ॥

तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । वधमर्हति वध्यः†† ॥ यदि तद्धितः समासो न प्राप्नोति । असिवध्यः मुसलवध्य इति । यति पुनः सति साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थमिति‡‡ समासः सिद्धो भवति ॥ यदि पुनरसिवधशब्दादुत्पत्तिः स्यात् । असिवधमर्हतीति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । असिवध्यः एवं स्वरः प्रसज्येत§§ । असिवध्य इति चेष्यते¶¶ ॥

---

* ३.१. १२४. † ३.१. ९६. ‡ ३.१. ९४. § ७.३. ८४; ६.१. ७९; ३.१. १२४.
¶ ६.४. ४८; ३.१. १२४. ** ३.१. १२४; ७.३. ३२; ५४. †† ५.१. ६६.
‡‡ २.१. ३२*. §§ ६.१. १८५. ¶¶ ६.१. २१३; ६.२. १३९.

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ ३ । १ । १०० ॥

अनुपसर्गाच्चरेराङि चागुरौ ॥ १ ॥

अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्राङि चागुराविति वक्तव्यम् । आचर्यो देशः । अगुराविति किमर्थम् । आचार्य उपनयमानः ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ३ । १ । १०३ ॥

स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च ॥ १ ॥

स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अर्यः स्वामी ॥

अजर्यं संगतम् ॥ ३ । १ । १०५ ॥

संगतमिति किं प्रत्युदाह्रियते । अजरः कम्बलः । अजरिता कम्बल इति । किं पुनः कारणं कर्तृसाधनः प्रत्युदाह्रियते न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः । एवं तर्हि

अजर्यं कर्तरि ॥ १ ॥

अजर्यं कर्तरीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । गत्यर्थानां क्तः कर्तरि विधीयते* तेन योगादजर्यं कर्तरि भविष्यति । गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते* तेन योगादजर्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति । जीर्यतिरकर्मकः । भावे तर्हि प्राप्नोति। संगतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृविशेषणं संगतग्रहणम् । संगतं चेत्कर्तृ भवतीति । तद्यथा । हृषेर्लोमसु [७. २. २९] इति लोमानि चेत्कर्तॄणि भवन्ति ॥

वदः सुपि क्यप्च ॥ ३ । १ । १०६ ॥

वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम् ॥ १ ॥

वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रवाद्यम् अपवाद्यमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुपसर्ग इति† वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे ऽनुपसर्गे

---

* ३.४. ७२. † ३.१. १००.

इति वर्तत इति। नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति। एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन्निति ॥

भुवो भावे ॥ ३ । १ । १०७ ॥

भावग्रहणं किमर्थम्। कर्मणि मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं भवतिरयमकर्मकः। अकर्मका अपि वै धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति तेन अनुभव्यमामन्त्रणमित्यत्रापि* प्राप्नोति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अनुपसर्ग इति† वर्तते। उत्तरार्थं तर्हि भावग्रहणं कर्तव्यम्। हनस्त च [१०८] भावे यथा स्यात्। श्वहत्या वर्तते। क्व मा भूत्। श्वघात्यो वृषल इति ॥

हनस्त च ॥ ३ । १ । १०८ ॥

हनस्तश्चित्स्त्रियां छन्दसि ॥ १ ॥

हनस्त चेत्यत्र चित्स्त्रियां छन्दसि वक्तव्यः‡। तां भ्रूणहत्यां निगृह्यानुचरणम्। अस्यै त्वां भ्रूणहत्यायै चतुर्थं प्रतिगृहाण। स्त्रियामिति किमर्थम्। आघ्नते दस्युहत्याय। छन्दसीति किमर्थम्। दस्युहत्या श्वहत्या वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ ३ । १ । १०९ ॥

क्यबिति वर्तमाने§ पुनः क्यब्ग्रहणं किमर्थम्। क्यबेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति। ण्यत्। ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति¶ स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति। अथवा हनस्तश्चित्स्त्रियां छन्दसि चोदितः** स न वक्तव्यो भवति ॥

क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत् वार्या ऋत्विज इति ॥

---

* ३.१. ९७. † ३.१. १००. ‡ ६.१. १६३. § ३.१. १०६.
¶ ३.१. १२५*. ** ३.१. १०८*.

अञ्जेश्चोपसंख्यानं संज्ञायाम् ॥ २ ॥

संज्ञायामञ्जेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आज्यम् ॥ यदि क्यब्वृद्धिर्न प्राप्नोति* तस्माण्ण्यदेषः । यदि ण्यदुपधालोपो† न प्राप्नोति तस्मात्क्यबेषः । ननु चोक्तं वृद्धिर्न प्राप्नोतीति । आङ्पूर्वस्यैष प्रयोगो भविष्यति । यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः । पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ।

ई च खनः ॥ ३ । १ । १११ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न इ च खन इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः खेयम् । आद्गुणेन सिद्धम्‡ । न सिध्यति । षत्वतुकोरसिद्ध एकादेश इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्तुक्प्रसज्येत§ । नैतदस्ति । पदान्तपदाद्योरेकादेशो ऽसिद्धो न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः । तस्मादि च खन इत्येव वक्तव्यम् ॥

भृञो ऽसंज्ञायाम् ॥ ३ । १ । ११२ ॥

असंज्ञायामिति किमर्थम् । भार्या ॥

भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधो ऽन्येन विहितत्वात् ॥ १ ॥

भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । किं कारणम् । अन्येन विहितत्वात् । अन्येन लक्षणेन स्त्रियां क्यब्विधीयते । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः [३.३.९९] इति ॥ प्रतिषेध इदानीं किमर्थः स्यात् ।

प्रतिषेधः किमर्थ इति चेदस्त्रीसंज्ञाप्रतिषेधार्थः ॥ २ ॥

प्रतिषेधः किमर्थ इति चेदस्त्रीसंज्ञास्ति तदर्थः प्रतिषेधः स्यात् । भार्या नाम क्षत्रियाः ॥

सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः । ततो न स्त्रियां भृञ इति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि

* ३.१. ५.   † ६.४. २४.   ‡ ६.१. ८७.   § ६.१. ८६; ७१.

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधो ऽन्येन विहितत्वादिति । नैष दोषः । भाव इति* तत्रानुवर्तते कर्मसाधनश्चायम् । अथवा य एते संज्ञायां विधीयन्ते तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेयायामिति । किं तर्हि । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति ॥

अपर आह ।

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति ।

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात्तव भार्याशब्दो न सिध्यति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ १ ॥

भाव इति तत्र वर्तते† कर्मसाधनश्चायम् ॥

अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्स्मृतम् ।

अथवा कृत्यल्युटो बहुलम् [३.३.११३] इत्येवमत्रापि ण्यद्भविष्यति ॥

यथा यत्यं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा‡ ॥ २ ॥

समश्च बहुलम् ॥ ४ ॥

समश्च बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संभृत्या एव संभाराः । संभार्या एव संभाराः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याऽव्यथ्याः ॥ ३ । १ । ११४ ॥

सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि ॥ १ ॥

सूर्य रुच्य अव्यथ्य इति कर्तरि निपात्यन्ते ॥ किं निपात्यते । सूर्यः ।

सूसर्तिभ्यां सर्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः ।

सरणाद्वा सुवति वा कर्मणीति सूर्यः । सूर्य ॥ रुच्य । रोचते ऽसौ रुच्यः ॥ न व्यथते ऽव्यथ्यः ॥

कुप्यं संज्ञायाम् ॥ २ ॥

कुप्यं संज्ञायामिति वक्तव्यम् । गोप्यमन्यत् ॥

कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि च ॥ ३ ॥

कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम् । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । कृष्टपच्याश्च मे । अकृष्टपच्याश्च मे । यो हि कृष्टे पक्तव्यः कृष्टपाक्यः स भवति ॥

---

* ३.३. ९८. † ३.३. ९८; ९९. ‡ ३.१. ९७*; ३.३. १०४*.

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ३ । १ । ११८ ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ॥ १ ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसीति वक्तव्यम् । मत्तस्य न प्रतिगृह्यमनृतं हि मत्तो वदति। तस्मान्नापिगृह्यम् । प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यमित्येवान्यत्र ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३ । १ । १२२ ॥

कस्यायमनुबन्धः । प्रधानस्य । यदि प्रधानस्य अमावस्या एवं स्वरः प्रसज्येत* अमावस्या इति चेष्यते† । तथामावास्याग्रहणेनामावस्याग्रहणं न प्राप्नोति‡ ॥ एवं तर्हि निपातनस्य । यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते [५.२.८४] इति व्यपवर्गाभावाञ्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं§ न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।
तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ ३ । १ । १२३ ॥

निष्टर्क्य इति किं निपात्यते । निष्टर्क्ये कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थः । यथा कृतेस्तर्कुः कसेः सिकता हिंसेः सिंहः ॥

अपर आह ।

निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् ।
ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥ १ ॥

निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप्चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥ २ ॥

ण्यदेकस्मात् । निष्टर्क्यः। चतुर्भ्यः क्यप् । देवहूयः प्रणीयः उन्नीयः उच्छिष्यः।

---

* ६.१. २१३; ६.२. १३९. † ६.१. १८५. ‡ ४.३. ३०. § ६.१. १९७.

चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । मर्यः स्तर्या ध्वर्यः खन्यः । ण्यदेकस्मात् । खान्यः । यशब्दश्च । देवयज्या । द्वौ क्यपौ । आपृच्छ्यः प्रतिषीव्यः । ण्यद्विधिश्चतुः । ब्रह्मवाद्यः भाव्यः स्ताव्यः उपचाय्यपृडम् ॥ उपपूर्वाच्चिनोतेरायादेशो निपात्यते न हि ण्यतैव सिध्यति । हिरण्य इति च वक्तव्यम् । उपचेयपृडमेवान्यत्र ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ ३ । १ । १२४ ॥

पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः ॥ १ ॥

पाणौ सृजेर्ण्यद्विधेयः* । पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥

समवपूर्वाच्च ॥ २ ॥

समवपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । समवसर्ग्यः ॥

लपिदभिभ्यां च ॥ ३ ॥

लपिदभिभ्यां† चेति वक्तव्यम् । अपलाप्यम् अवदाभ्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ ३ । १ । १२५ ॥

कथमिदं विज्ञायते । आवश्यक उपपदे । आहोस्विदावश्यके द्योत्य इति । कश्चात्र विशेषः ।

आवश्यक उपपद इति चेद्द्योत्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आवश्यक उपपद इति चेद्द्योत्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । लाव्यम् पाव्यम् ॥ अस्तु तर्हि द्योत्ये ।

द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः ॥ २ ॥

द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः‡ । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यम् ॥ नैष दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासो§ विस्पष्टादिवत्स्वरो भविष्यति ॥

ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ ३ ॥

ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यब्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ओरावश्यके

* ३.१.११०. † ३.१.९८. ‡ २.२.१९; ६.२.१३९. § २.१.७२.

ण्यद्भवतीत्यस्यावकाशः । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यम् । क्यपो ऽवकाशः । स्तुत्यः* । इहोभयं प्राप्नोति । अवश्यस्तुत्यः । क्यब्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं तत्र† क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणस्य प्रयोजनं क्यबेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ ३ । १ । १२७ ॥

दक्षिणाग्नाविति वक्तव्यम् । आनेयो ऽन्यः ॥

आनाय्यो ऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।
एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ ३ । १ । १२९ ॥

पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते ।

पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्वनिपातनम् ॥ १ ॥

पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं च निपात्यते । मेयम् निचेयमित्येवान्यत्र ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ ३ । १ । १३० ॥

कुण्डपाय्ये यद्विधिः ॥ १ ॥

कुण्डपाय्ये यद्विधेयः‡ । कुण्डपाय्यः क्रतुः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ ३ । १ । १३१ ॥

समूह्य इत्यनर्थकं वचनं सामान्येन कृतत्वात् ॥ १ ॥

समूह्य इति वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । सामान्येन कृतत्वात् । सामान्ये-

---

* ३.१. १०९. † ३.१. १०९* ‡ ६.१. २१३; ६.२. १३९.

नैवात्र ण्यद्भविष्यति । ऋहलोर्ण्यत् [३.१.१२४] इति ॥ वह्यर्थं तर्हि निपातनं कर्तव्यम् । वहेर्ण्यद्यथा स्यात् ।

वह्यर्थमिति चेदूहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

ऊहिरपि वह्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । कथमूहिर्वह्यर्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति ॥ अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्राप्यूहिर्वह्यर्थे वर्तते । अस्तीत्याह ।

ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धम् ॥ ३ ॥

ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमेतत् । समूह्यं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै पुरीषं पशूनेवास्मै तत्समूहति ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ ३ । १ । १३२ ॥

अग्निचित्या भावे ऽन्तोदात्तः ॥ १ ॥

अग्निचित्येति भावे ऽन्तोदात्तो भवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥

ण्वुल्तृचौ ॥ ३ । १ । १३३ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितो ऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्† ॥ विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अप्तृन्तृजिति‡ । तृ इत्युच्यमाने मातरौ मातरः पितरौ पितरः अत्रापि प्रसज्येत । स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्येषां योनिसंबन्धानामिति ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । अत्रैव‡ । यदेतत्तृन्तृचोर्ग्रहणमेतत्तृ इति वक्ष्यामि । यदि तृ इत्युच्यते मातरौ मातरः पितरौ पितरः अत्रापि प्रसज्येत । स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्येषां योनिसंबन्धानामिति ॥

---

* ६.१.१६३. † ३.१.३. ‡ ६.४.११.

ण्वुलि सकर्मकग्रहणम् ॥ १ ॥

ण्वुलि सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । आसिता शयितेति ॥

न वा धातुमात्राद्दर्शनाण्ण्वुलः ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । धातुमात्राण्ण्वुल्दृश्यते । इमे ऽस्यासकाः । इमे ऽस्य शायकाः । उत्थिता आसका वैश्रवणस्येति ॥

तृजादिषु वर्तमानकालोपादानमध्यायकवेदाध्यायाद्यर्थम् ॥ ३ ॥

तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं कर्तव्यम् । किं कारणम् । अध्यायकवेदाध्यायाद्यर्थम् । अध्यायकः वेदाध्यायः* । अधीतवत्यध्येष्यमाणे वा मा भूदिति ॥

न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् । कालमात्रे ह्यन्ये ऽपि प्रत्यया दृश्यन्ते । चर्चापारः शमनीपारः* ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ ३ । १ । १३४ ॥

अजपि सर्वधातुभ्यः ॥ १ ॥

अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । भवः शर्वः ॥ न तर्हीदानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ।

पचाद्यनुक्रमणमनुबन्धासञ्जनार्थमपवादबाधनार्थं च ॥ २ ॥

अनुबन्धासञ्जनार्थं तावत् । नदट् नदी । चोरट् चोरी† । अपवादबाधनार्थम् । जारभरा श्वपचेति* ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ ३ । १ । १३५ ॥

इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मेषाद्यर्थः ॥ १ ॥

इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः । किं प्रयोजनम् । मेषाद्यर्थः । मेषः देवः सेवः ॥

---

* ३.२.१. † ४.१.१५.

न वा बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गेऽपि ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बुधादीनामनुपसर्गेऽपि को दृश्यते । बुधः भिदः युधः सिव इति ॥ कथं मेषः देवः सेव इति । पचादिषु* पाठः करिष्यते ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ ३ । १ । १३७ ॥

जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः ॥ इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः केचिज्जिघ्रभावस्य† । किं पुनरत्र न्याय्यम् । शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः । जिघ्रभावे हि प्रतिषिद्धे केन श आकारलोपः स्यात्‡॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ ३ । १ । १३८ ॥

अनुपसर्गान्नौ लिम्पेः ॥ १ ॥

अनुपसर्गान्नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवाः ॥

गवि च विन्देः संज्ञायाम् ॥ २ ॥

गवि चोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गोविन्द इति ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते गवीति । गवादिष्विति वक्तव्यम् । गोविन्दः अरविन्दः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ३ । १ । १४० ॥

तनोतेर्ण उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तनोतेर्ण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । भवतनोतीत्यवतानः ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ ३ । १ । १४५ ॥

नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । ह्वायक इति§ ॥

---

* ३.१. १३४. † ७.३. ७८. ‡ ६.४. ६४; ३.१. १३६. § ३.१. १३१.

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ ३ । १ । १४९ ॥

प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधानम् ॥ १ ॥

प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधेयः । सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र यथा स्याद्बहुशो ऽपि यो दुष्ठु करोति तत्र मा भूदिति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

कर्मण्यण् ॥ ३ । २ । १ ॥

कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आदित्यं पश्यति । हिमवन्तं शृणोति । ग्रामं गच्छतीति ॥

कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे चेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति चेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वेदाध्यायः चर्चापारः शमनीपारः ॥

यत्र च नियुक्तः ॥ २ ॥

यत्र च नियुक्तस्तत्र चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । छत्त्रधारः द्वारपालः ॥

हृग्रहिनीवहिभ्यश्च ॥ ३ ॥

हृग्रहिनीवहिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । हृ । भारहारः । ग्रहि । कमण्डलुग्राहः । नी । उष्ट्रप्रणायः । वहि । भारवाहः ॥

अपरिगणनं वा ॥ ४ ॥

न वार्थः परिगणनेन । कस्मान्न भवति आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति ।

अनभिधानात् ॥ ५ ॥

अनभिधानादेव न भविष्यति ॥

अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन ॥ ६ ॥

अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥ अनुपपदस्यावकाशः । पचतीति पचः* । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः नगरकारः । ओदनपाच उभयं प्राप्नोति । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥ अनुपपदस्यावकाशः । विक्षिपः विलि-

---

* ३.१. १३४.

खः[*]। कर्मोपपदस्य स एव। काष्ठभेद उभयं प्राप्नोति। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन॥ अनुपपदस्यावकाशः। जानातीति ज्ञः[*]। कर्मोपपदस्य स एव। अर्थज्ञ उभयं प्राप्नोति[†]। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषां णः। णस्य कः[‡]। स यथैव को णं बाधत एवं कर्मोपपदमपि बाधेत। कर्मोपपदो ऽपि तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषामण्। अणः कः[§]। उभयोस्तृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः॥ अनुपपदस्यावकाशः। लिम्पतीति लिम्पः[¶]। कर्मोपपदस्य स एव। कुड्यलेप उभयं प्राप्नोति। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषां कः। कस्य शः[**]। स यथैव शः कं बाधत एवं कर्मोपपदमपि बाधेत। का तर्हि गतिः। मध्ये ऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवं शः कं बाधिष्यते कर्मोपपदं न बाधिष्यते॥ अनुपपदस्यावकाशः। ग्लुचः ग्लुचः[††]। कर्मोपपदस्य स एव। वडवासंदाय उभयं प्राप्नोति[‡‡]। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषां णः। णस्य कः[§§]। स यथैव को णं बाधत एवं कर्मोपपदमपि बाधेत। का तर्हि गतिः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयं को णं बाधिष्यते कर्मोपपदं न बाधिष्यते॥

शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च॥ ७॥

शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णो वक्तव्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्। शीलि। मांसशीलः मांसशीला। शीलि॥ कामि। मांसकामः मांसकामा। कामि॥ भक्षि। मांसभक्षः मांसभक्षा। भक्षि॥ आचरि। कल्याणाचारः कल्याणाचारा॥

ईक्षिक्षमिभ्यां च॥ ८॥

ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम्। सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा। कल्याणक्षमः कल्याणक्षमा॥

किमर्थमिदमुच्यते। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्ष्यामीकारश्च[¶¶] मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इह यो मांसं भक्षयति मांसं तस्य भक्षो भवति। यो ऽसौ भक्षयतेरच्तदन्तेन[***] बहुव्रीहिः॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्कर्मोपपदं णं शास्ति

---

* ३.१. १३५. † ३.२.३. ‡ ३.१. १३३-१३४*; १४१; १३५. § ३.१. १३३-१३४*; ३.२.१; ३. ¶ ३.१. १३८. ** ३.१. १३३-१३४*; १३५; १३८. †† ३.१. १३६. ‡‡ ३.२.१. §§ ३.१. १३३-१३४*; १४१; १३६. ¶¶ ४.१. १५. *** ३.३. ५६.

तज्ज्ञापयत्याचार्यः समाने ऽर्थे केवलं विग्रहभेदाद्यत्र कर्मोपपदश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च कर्मोपपदस्तत्र भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । काण्डलावः । काण्डानि लावो ऽस्येति बहुव्रीहिर्न भवति ॥ भवति तु बहुव्रीहिरपि । मांसे कामो ऽस्य मांसकामो मांसकामक इति वा ॥

न त्वम्भोभिगमा ।

न त्विदं भवति अम्भो ऽभिगमो ऽस्या इति । किं तर्हि । अम्भोभिगामीत्येव भवति ॥ काण्डलावे ऽपि च विग्रहाभावान्न ज्ञापकस्य प्रयोजनं भवतीति । नैषोऽस्ति विग्रहः काण्डानि लावोऽस्येति ॥

अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि ॥ ९ ॥

अन्नादायेति* च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि द्रष्टव्यः । अन्नादायान्नपतये । य आहुतिमन्नादीं कृत्वा ॥

आतो ऽनुपसर्गे कः ॥ ३ । २ । ३ ॥

कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः ॥ १ ॥

कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः । ब्रह्मज्यः । किमुच्यते सर्वत्रेति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव । क्वान्यत्र । आह्वः प्रह्व इति† ॥

के हि संप्रसारणप्रसङ्गः ॥ २ ॥

के हि सति संप्रसारणं प्रसज्येत । संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वे चोवङादेश आहुव इत्येतद्रूपं स्यात्‡ ॥

स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अस्त्वत्र संप्रसारणम् । संप्रसारणे कृत आकारलोपः§ । तस्य स्थानिवद्भावादुवङादेशो न भविष्यति । पूर्वत्वे कृते प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । आकारलोपः क्रियतां पूर्वत्वमिति¶ किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाकारलोपः । न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीत्याकारलोपो भविष्यति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । आकारलोपः क्रियतां संप्रसारणमिति** किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाकारलोपः । नित्यं

---

* ३.१.१३४. † ३.१.१३६. ‡ ६.१.१५; १०८; ६.४.७७.
§ ६.४.६४. ¶ ६.४.६४; १०८. ** ६.४.६४; १५.

संप्रसारणम् । कृते ऽप्याकारलोपे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । आकारलोपो ऽपि नित्यः । कृते ऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्य आकारलोपो न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं बाधते । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकारलोपे कृते संप्रसारणम् । संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपम् आह्वः प्रह्व इति ॥ एवमपि न सिध्यति । यो ऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव* आदिष्टाच्चैषो ऽचः पूर्वो भवति । एवं तर्ह्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न भविष्यति† ॥ इहापि तर्ह्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न स्यात् जुहुवतुः जुहुवुरिति‡ । अस्त्यत्र विशेषः । अकृते ऽत्रात्त्वे§ पूर्वत्वं भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । आत्त्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति¶ किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्पूर्वत्वम् । न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वादात्त्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । आत्त्वं क्रियतां संप्रसारणमिति** किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्त्वम् । नित्यं संप्रसारणम् । कृते ऽप्यात्त्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । आत्त्वमपि नित्यम् । कृते ऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्यमात्त्वं न हि संप्रसारणे कृते प्राप्नोति । परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम् । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्त्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्त्वमात्त्वे कृते संप्रसारणम् ॥ एवं तर्हि पूर्वत्वे†† योगविभागः करिष्यते । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति । तत एङः । एङश्च संप्रसारणात्पूर्वो भवति । किमर्थमिदम् । अकृत आत्त्वे पूर्वत्वं यथा स्यात् । ततः पदान्तादति । एङ इत्येव ॥ इहापि तर्ह्यकृत आत्त्वे पूर्वत्वं स्यात् आह्वः प्रह्व इति । अस्त्यत्र विशेषः । आकारान्तलक्षणः कविधिस्तेनानेनावश्यमात्त्वं प्रतीक्ष्यम् । लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते ॥

नित्यं प्रसारणं ह्वो यण्वार्णादाङ्गं न पूर्वत्वम् ।
योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवत्त्वं हि ॥
प्रोवाच भगवान्कात्यस्तेनासिद्धिर्यणस्तु ते ।
आतः को लिण्णैङः पूर्वः सिद्ध आह्वस्तथा सति ॥

---

* १.१. ५७*. † ६.४. २२. ‡ ६.१. ३२-३३. § ६.१. ४५. ¶ ६.१. ४५; १०८. ** ६.१. ४५; ३२-३३. †† ६.१. १०९.

सुपि स्थः ॥ ३ । २ । ४ ॥

सुपि स्थो भावे च ॥ १ ॥

सुपि स्थ इत्यत्र भावे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आखूत्थो वर्तते । श्येनोत्थः । शलभोत्थः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । आतोऽनुपसर्गे को भवति । ततः सुपि । सुपि चातः को भवति । कच्छेन पिबति कच्छपः । कटाहेन पिबति कटाहपः । द्वाभ्यां पिबति द्विपः । ततः स्थः । स्थश्च को भवति सुपीति । किमर्थमिदम् । भावे यथा स्यात् । कुतो नु खल्वेतद्भावे भविष्यति न पुनः कर्मादिषु कारकेष्विति । योगविभागादयं कर्तुरपकृष्यते न चान्यस्मिन्नर्थ आदिश्यते ऽनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे भविष्यति । तद्यथा । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् [३.१.५] यावादिभ्यः कन् [५.४.२९] । सोऽसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ३ । २ । ५ ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरालस्यसुखाहरणयोः ॥ १ ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यत्रालस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः पुत्रो जातः । यो हि तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्जः स भवति । यश्च शोकमपनुदति शोकापनोदः स भवति ॥

कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूंषि । काकगुहास्तिलाः । सरसीरुहं कुमुदम् ॥

गापोष्टक् ॥ ३ । २ । ८ ॥

सुरासीध्वोः पिबतेः ॥ १ ॥

सुरासीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । क्षीरपा* ब्राह्मणीति । पिबतेरिति किमर्थम् । या हि सुरां पाति सुरापा* सा भवति ॥

बहुलं तणि ॥ २ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा* भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ३ । २ । ९ ॥

अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शक्तिग्रहः । शक्ति ॥ लाङ्गल । लाङ्गलग्रहः । लाङ्गल ॥ अङ्कुश । अङ्कुशग्रहः । अङ्कुश ॥ यष्टि । यष्टिग्रहः । यष्टि ॥ तोमर । तोमरग्रहः । तोमर ॥ घट । घटग्रहः । घट ॥ घटी । घटीग्रहः । घटी ॥ धनुस् । धनुर्ग्रहः ॥

सूत्रे च धार्यर्थे ॥ २ ॥

सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसंख्यानम् । सूत्रग्रहः । धार्यर्थ इति किमर्थम् । यो हि सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्राहः स भवति ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ ३ । २ । १३ ॥

स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयोः ॥ १ ॥

स्तम्बकर्णयोरित्यत्र हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः । स्तम्बे रन्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र ॥

---

* ३.२.३.

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ ३ । २ । १४ ॥

धातुग्रहणं किमर्थम् ।

शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते कृञो हेत्वादिषु टो* मा भूदिति । शमि संज्ञायां धातोरज्भवतीत्यस्यावकाशः । शंवदः शंभवः । टस्यावकाशः । श्राद्धकरः पिण्डकरः । शंकरा नाम परिव्राजिका शंकरा शकुनिका तच्छीला च तस्यामुभयं प्राप्नोति । परत्वाट्टः स्यात् । धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति ॥

कुणरवाडवस्त्वाह । नैषा शंकरा । शंगरैषा । गृणातिः शब्दकर्मा तस्यैष प्रयोगः ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ ३ । २ । १५ ॥

अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः ॥

दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ २ ॥

दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । दिग्धसहशयः ॥

उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ ३ ॥

उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम् । उत्तानशयः अवमूर्धशयः ॥

गिरौ डश्छन्दसि ॥ ४ ॥

गिरावुपपदे छन्दसि डो वक्तव्यः । गिरौ शेते गिरिशः ॥

तद्धितो वा ॥ ५ ॥

तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । गिरौ शेते गिरिश इति† ॥

---

* ३.२.२०. † ५.२.१००.

चरेष्टः ॥ ३ । २ । १६ ॥

इह कस्मान्न भवति । कुरूंश्चरति । पञ्चालांश्चरतीति । अधिकरण* इति वर्तते । ननु च कर्मणीत्यपि† वर्तते तत्र कुत एतदधिकरणे भविष्यति न पुनः कर्मणीति ।

चरेर्भिक्षाग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्यप्रसङ्गस्य ॥ १ ॥

यदयं भिक्षासेनादायेषु च [३.२.१७] इति चरेर्भिक्षाग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न भवति कर्मणीति ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु ॥ ३ । २ । २१ ॥

किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् ॥ १ ॥

किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानं कर्तव्यम् । किंकरा । किम् ॥ यद् । यत्करा । यद् ॥ तद् । तत्करा । तद् ॥ बहु । बहुकरा ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ ३ । २ । २४ ॥

स्तम्बशकृतोर्व्रीहिवत्सयोः ॥ १ ॥

व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः ॥

फलेग्रहिरात्मंभरिश्च ॥ ३ । २ । २६ ॥

आत्मंभरिरिति किं निपात्यते । आत्मनो मुम्भृञश्चेन्प्रत्ययः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ।

---

* ३.२.१५. † ३.२.१.

भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम्च ॥ १ ॥

भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम्चेति वक्तव्यम् । कुक्षिंभरिः ।

आत्मंभरिश्चरति यूथमसेवमानः ॥

एजेः खश् ॥ ३ । २ । २८ ।

खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः ॥ १ ॥

खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य इति वक्तव्यम् । वातमजा मृगाः । वात ॥ शुनी । शुनिंधयः । शुनी ॥ तिल । तिलंतुदः । तिल ॥ शर्ध । शर्धंजहा माषाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ ३ । २ । २९ ॥

स्तने धेटः ॥ १ ॥

स्तने धेट इति वक्तव्यम् । स्तनंधयः ॥ ततो

मुष्टौ ध्मश्च ॥ २ ॥

मुष्टौ ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् । मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते । नासिकानाडीमुष्टिघटीखारीष्विति वक्तव्यम् । नासिकंधमः नासिकंधयः । नासिका ॥ नाडी । नाडिंधमः नाडिंधयः । नाडी ॥ मुष्टि । मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः । मुष्टि ॥ घटी । घटिंधमः घटिंधयः । घटी ॥ खारी । खारिंधमः खारिंधयः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३ । २ । ३८ ॥

खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । मितंगमः । मितंगमा हस्तिनी ॥

विहायसो विह च ॥ २ ॥

विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च । विहंगमः ॥

खच्च डिद्वा ॥ ३ ॥

खच्च डिद्वा वक्तव्यः* । विहंगः ॥

डे च ॥ ४ ॥

डे च विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः । विहगः† ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ३ । २ । ४८ ॥

डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्वत्रगः पन्नगः ॥

उरसो लोपश्च ॥ २ ॥

उरसो लोपश्च वक्तव्यः । उरगः ॥

सुदुरोरधिकरणे ॥ ३ ॥

सुदुरोरधिकरणे डो वक्तव्यः । सुगः दुर्गः ॥

निसो देशे ॥ ४ ॥

निसो देशे डो वक्तव्यः । निर्गः ॥

अपर आह । डप्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते ॥ अन्येष्वपि डो भवतीति वक्तव्यम् । ततः स्त्र्यगारगः । अश्नुते यावदन्नाय ग्रामगः । ध्वंसते गुरुतल्पगः ॥

आशिषि हनः ॥ ३ । २ । ४९ ॥

दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः संज्ञायाम् ॥ १ ॥

दारावुपपद आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यो ऽन्त्यस्य च टो वक्तव्यः । दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् ॥

चारौ वा ॥ २ ॥

चारावुपपद आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यो ऽन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥

---

* ६.४.१४३. † ३.२.१०१.

कर्मणि समि च ॥ ३ ॥

कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यो ऽन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । वर्णसंघाटः वर्णसंघातः । पदसंघाटः पदसंघातः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ३ । २ । ५२ ॥

कथमिदं विज्ञायते । लक्षणे कर्तरीति । आहोस्विल्लक्षणवति कर्तरीति । किं चातः । यदि विज्ञायते लक्षणे कर्तरीति सिद्धं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिलेखेति जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते लक्षणवति कर्तरीति सिद्धं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिलेखेति न सिध्यति ॥ अस्तु लक्षणे कर्तरीति । कथं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति । अकारो मत्वर्थीयः* । जायाघ्नो ऽस्मिन्नस्तीति सोऽयं जायाघ्नः । पतिघ्नी वृषलीति न सिध्यति ॥ अस्तु तर्हि लक्षणवति कर्तरीति । कथं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिलेखेति । अमनुष्यकर्तृक इत्येवं भविष्यति† ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ३ । २ । ५३ ॥

अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । नगरघातो हस्ती ॥ यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते शशघ्नी शकुनिरिति न सिध्यति । अस्तु तर्ह्यमनुष्यकर्तृक इत्येव । कथं नगरघातो हस्ती । कृत्यल्युटो बहुलम् [३.३.११३] इत्येवमत्राण्भविष्यति ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ३ । २ । ५५ ॥

राजघ उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

राजघ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । राजघः ॥

---

* ५.२.१२७. † ३.२.५३.

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ ३ । २ । ५६ ॥

ख्युनि च्विप्रतिषेधानर्थक्यं ल्युट्ख्युनोरविशेषात् ॥ १ ॥

ख्युनि च्विप्रतिषेधो ऽनर्थकः । किं कारणम् । ल्युट्ख्युनोरविशेषात् । ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यं* न चैवास्ति विशेषश्च्व्यन्त उपपदे ल्युटः ख्युनो वा । तदेव रूपं स एव च स्वरः† ॥ अयमस्ति विशेषः । ल्युटि सतीकारेण भवितव्यं‡ ख्युनि सति न भवितव्यम् । ख्युन्यपि सति भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति§ ॥ अयं तर्हि विशेषः । ख्युनि सति नित्यसमासेन भवितव्यमुपपदसमासो हि नित्यसमास इति¶ । ल्युटि सति न भवितव्यम् । ल्युट्यपि भवितव्यम् । गतिसमासो ऽपि हि नित्यसमासश्च्व्यन्तं च गतिसंज्ञं भवति** ॥ मुमर्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । ख्युनि सति मुमा भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यम् ।

मुमर्थमिति चेन्नाव्ययत्वात् ॥ २ ॥

मुमर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अव्ययत्वात् । अनव्ययस्य मुमुच्यते च्व्यन्तं चाव्ययसंज्ञम्†† ॥

उत्तरार्थं तु ॥ ३ ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ [३.२.५७] अच्वावित्येव । आढ्यीभविता ॥ अथेदानीमनेन मुक्ते ताच्छीलिक इष्णुज्विधीयते‡‡ सो ऽत्र कस्मान्न भवति । रूढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिका न च रूढिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते । न हि भवति देवदत्तः प्रदेवदत्त इति ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ३ । २ । ५७ ॥

किमर्थं खिष्णुजिकारादिः क्रियते न क्स्नुरित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो§§ न कर्तव्यो भवति ॥ केनेदानीमिकारादित्वं क्रियते ।

* ३.२. ११७. † ६.१. १९३ ; १९७. ‡ ४.१. १५. § ४.१. १५*; ८७*. ¶ २.२. १९.
** १.४. ६१ ; २.२. १८. †† ६.३. ६७ ; १.४.६१ ; ५६ ; १.१. ३७.
‡‡ ३.२. १३८. §§ ६.१. १६३ ; ३.१.३.

इण्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुवः ।

भवतेरुदात्तत्वादिकारादित्वं भविष्यति* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । खिदयं क्रियते तत्र चर्त्वे† कृते संदेहः स्यात्किद्वा खिद्वेति । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति खिदिति व्याख्यास्यामः ॥

नत्रस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥ १ ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च [६.२.१६०] इत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपीटि कृते षत्वे‡ चेष्णुज्भविष्यति ॥ न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । अथवासिद्धं खल्वपि षत्वं षत्वस्यासिद्धत्वादिष्णुजेव भवति ॥

इण्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुवः ।
नत्रस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥ १ ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ३ । २ । ५८ ॥

किमर्थो नकारः । स्वरार्थः । क्नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्§ ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाचोऽयं विधीयते तत्र नार्थः स्वरार्थेन नकारेणानुबन्धेन । धातुस्वरेणैव सिद्धम्¶ ॥ यस्त्वह्यनेकाच् दधृगिति । वक्ष्यत्येतद्धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यत इति** ॥ विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । क्विन्प्रत्ययस्य कुः [८.२.६२] इति । क्विप्रत्ययस्य कुरित्युच्यमाने संदेहः स्यात्क्विवैष प्रत्ययः क्विब्वेति । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति क्विप्रत्ययस्येति व्याख्यास्यामः ॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ३ । २ । ५९ ॥

दधृगिति किं निपात्यते ।

धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च ॥ १ ॥

धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ॥

* ७.२. ३५. † ८.४. ५५. ‡ ८.३. ५९. § ६.१. १९७. ¶ ६.१. १६२. ** ३.२. ५९*

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्च ॥ ३ । २ । ६० ॥

किमर्थो ञकारः । स्वरार्थः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नकारेणाप्येष स्वरः सिद्धः ॥ विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति । क्व विशेषणार्थेनार्थः । कञ्करबिति† । कन्करबिति ह्युच्यमाने याचितिका‡ अत्रापि प्रसज्येत ॥

दृशेः समानान्ययोश्चोपसंख्यानम् ॥ १ ॥

दृशेः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सदृक् सदृशः§ । अन्यादृक् अन्यादृशः¶ ॥

कृदर्थानुपपत्तिस्तु ॥ २ ॥

कृदर्थस्तु नोपपद्यते । दृशेः कर्तरि प्राप्नोति** ॥

इवार्थे तु तद्धितः ॥ ३ ॥

इवार्थे ऽयं तद्धितो द्रष्टव्यः । स इवायं तादृक् । अन्य इवायमन्यादृक् ॥ अथवा युक्त एवात्र कृदर्थः । कर्मकर्तायम् । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति । तादृक् । अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयमन्य इव दृश्यमानो ऽन्यमिवात्मानं पश्यति । अन्यादृगिति ॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ३ । २ । ६१ ॥

सदादिषु सुब्ग्रहणम् ॥ १ ॥

सदादिषु सुब्ग्रहणं कर्तव्यम् । होता वेदिषत् । अतिथिर्दुरोणसत् ॥ न तर्हीदानीमुपसर्गे ऽपीति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्यत्र सुब्ग्रहण उपसर्गग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं चोदितं†† तन्न वक्तव्यं भवति ॥

---

* ६.१.१९७. † ४.१.१५. ‡ ४.४.२१. § ६.३.८९.
¶ ६.३.९१. ** ३.४.६७. †† ३.१.१०६*.

अदोऽनन्ने क्रव्ये च ॥ ३ । २ । ६८-६९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नादो ऽनन्न इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । छन्दसीत्येतदनुवर्तते* भाषार्थो ऽयमारम्भः । पूर्वस्मिन्नेव योगे† छन्दोग्रहणं निवृत्तम् । तच्चावश्यं निवर्त्यमामादित्येवमर्थम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

अदोऽनन्ने क्रव्येग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अदोऽनन्ने क्रव्येग्रहणं क्रियते वासरूपो‡ मा भूदिति ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ३ । २ । ७१ ॥

श्वेतवहादीनां डस् ॥ १ ॥

श्वेतवहादीनां डस्वक्तव्यः । श्वेतवा इन्द्रः ॥

पदस्य च ॥ २ ॥

पदस्येति च वक्तव्यम् । इह मा भूत् । श्वेतवाहौ श्वेतवाहः ॥ किं प्रयोजनम् ।

र्वर्थम् ॥ ३ ॥

रुर्यथा स्यात्§ ॥ क्रियते र्वर्थं निपातनम् अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च[८.२.६७] इति । आतश्च र्वर्थम् उक्थशस्शब्दस्य सामान्येन§ रुः सिद्धो न तस्य निपातनं क्रियते । तन्न वक्तव्यम् । अवश्यं तद्वक्तव्यं दीर्घार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र दीर्घत्वमत्वसन्तस्य चाधातोः [६.४.१४] इति । यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति । संबुद्धौ । हे श्वेतवा इति ॥ न तर्हीदानीं डस्वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । उत्वार्थम्¶ । श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभिः ॥

स्थः क च ॥ ३ । २ । ७७ ॥

किमर्थं स्थः कक्विपावुच्येते न क्विप्सिद्धोऽन्येभ्योऽपि दृश्यते [३.२.१७८] इति कश्चातोऽनुपसर्गे कः[३] इति । न सिध्यति । विशेषविहितः कः सामान्य-

* ३.२.६३. † ३.२.६८. ‡ ३.२.१. § ८.२.६६. ¶ ६.१.११४.

विहितं क्विपं बाधते । वासरूपेण क्विबपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि । शंस्थः शंस्थाः । उक्तमेतच्छमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति* । स यथैवाच्टं बाधत एवं कक्विपावपि बाधेत ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ३ । २ । ७८ ॥

सुपीति† वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्ग इत्येवं तदभुत् । इदं सुब्मात्रे यथा स्यात् । प्रत्यासारिण्यः उदासारिण्यः ॥

णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । साधुकारी साधुदायी ॥

ब्रह्मणि वदः ॥ २ ॥

ब्रह्मणि वद उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

व्रते ॥ ३ । २ । ८० ॥

किमुदाहरणम् । अश्राद्धभोजी । किं यो ऽश्राद्धं भुङ्क्ते सो ऽश्राद्धभोजी । किं चातः । यदासावश्राद्धं न भुङ्क्ते तदास्य व्रतलोपः स्यात् । तद्यथा । स्थायी यदा न तिष्ठति तदास्य व्रतलोपो भवति ॥ एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति । न श्राद्धभोजी अश्राद्धभोजीति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । अश्राद्धभोजीत्येवं‡ स्वरः प्रसज्येत अश्राद्धभोजीति§ चेष्यते ॥ एवं तर्हि नञ एवायं भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासः । न भोजी श्राद्धस्येति । स तर्ह्यसमर्थसमासो वक्तव्यः । यद्यपि वक्तव्यो ऽथवैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि । कानि । असूर्यंपश्यानि मुखानि । अपुनर्गेयाः श्लोकाः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः । सुडनपुंसकस्य [१.१.४३] इति ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ३ । २ । ८३ ॥

आत्मग्रहणं किमर्थम् । परमाने मा भूत् । क्रियमाणे ऽप्यात्मग्रहणे परमाने

---

* ३.२.१४*. † ३.२.४. ‡ ६.२.२. § ६.२. १३९.

प्राप्नोति । किं कारणम् । आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी मान इत्यकारो भावे* । स यद्येवात्मानं मन्यते ऽथापि परमात्मन एवासौ मानो भवति । नैष दोषः । आत्मन इति कर्मणि षष्ठीयम् । कथम् । कर्तृकर्मणोः कृति [२.३.६५] इति । ननु च कर्तर्यपि वा एतेनैव विधीयते तत्र कुत एतत्कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति ॥ एवं तर्हि

कर्मकर्तरि च ॥ १ ॥

कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम् ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आत्मन इति कर्मणि षष्ठी । कथम् । कर्तृकर्मणोः कृतीति । ननु चोक्तं कर्तर्यपि वा एतेनैव विधीयते तत्र कुत एतत्कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति । आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते ॥ एवमपि कर्मकर्तृग्रहणं कर्तव्यं कर्मापदिष्टो† यग्यथा स्याच्छ्यन्मा भूदिति । कश्चात्र विशेषो यको वा श्यनो वा । यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यं‡ श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन§ ॥ श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । खशः स्वरः श्यनः स्वरं बाधिष्यते । सति शिष्टत्वाच्छ्यनः स्वरः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति¶ । लसार्वधातुक एतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । अविशेषेण ज्ञापकम् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ३.३.१८. † ३.१.६७. ‡ ३.१.३. § ६.१.१९७. ¶ ६.१.१८६.

भूते ॥ ३ । २ । ८४ ॥

भूत इत्युच्यते कस्मिन्भूते । काले । न वै कालाधिकारोऽस्ति ॥ एवं तर्हि धातोः [३.१.९१] इति वर्तते धातौ भूते । धातुर्वै शब्दो न च शब्दस्य भूतभविष्यद्वर्तमानतायां संभवोऽस्ति । शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । क्रियायां भूतायाम् ॥ यद्येवं

निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । भूतकालेनायं शब्देन निर्देशः क्रियते निर्देशोत्तरकालं च भूतकालता* तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

अव्ययनिर्देशात्सिद्धम् ॥ २ ॥

अव्ययवता शब्देन निर्देशः करिष्यते । अवर्तमाने ऽभविष्यतीति ॥ स तर्ह्यव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अव्ययमेष भूतेशब्दो नैषा भवतेर्निष्ठा । कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति† निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा‡ ॥ अथापि भवतेर्निष्ठा । एवमप्यव्ययमेव । कथम् । न व्येतीत्यव्ययमिति । क्व पुनर्न व्येति । एतौ कालविशेषौ वर्तमानभविष्यन्तौ । स्वभावतो भूत एव वर्तते ॥ यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययं

न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् ॥ ३ ॥

न वा भूताधिकारेणार्थः । किं कारणम् । तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । येऽप्येत इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्त एते ऽप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति वर्तमानभविष्यन्तौ । स्वभावत एव ते भूत एव वर्तन्ते ॥ अत उत्तरं पठति ।

भूताधिकारस्य प्रयोजनं कुमारघाती शीर्षघाती आखुहा विडालः सुत्वानः सुन्वन्तः सुषुपुषः अनेहाः अग्निमादधानस्य ॥ ४ ॥

कुमारघाती शीर्षघातीति भविष्यद्वर्तमानार्थौ भूतनिवृत्त्यर्थः§ ॥ आखुहा विडाल इति भविष्यद्वर्तमानार्थः । इतरथा हि ब्रह्मादिषु नियमस्त्रिषु कालेषु निवर्तकः

* ३.२.१०२.　† १.४.५७ ग॰.　‡ १.१.३७.　§ ३.२.५१; ८६.

स्यात्[*] ॥ सुत्वानः सुन्वन्तः । यज्ञसंयोगे ङ्वनिपस्त्रिषु कालेषु शतापवादो मा भूत्[†] ॥ सुषुपुषः । नजिङ् सर्वकालापवादो मा भूत्[‡] ॥ अनेहा इति वर्तमानकाल एव । अन्यत्रानाहन्ता[§] ॥ आदधानस्य । कानचश्चानश्ताच्छील्यादिषु सर्वकालापवादो मा भूत् । अग्निमादधानस्य । आदधानस्येत्येवान्यत्र[¶] ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ३ । २ । ८७ ॥

किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्विधीयते न क्विप्चान्येभ्यो ऽपि दृश्यत इत्येव सिद्धम्[**] ।

ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थो ऽयमारम्भः । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेः क्विब्यथा स्यात् । किमविशेषेण । नेत्याह । उपपदविशेष एतस्मिंश्च विशेषे ॥ अथ ब्रह्मादिषु हन्तेर्णिनिना[††] भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । उभयतो नियमात् । उभयतो नियमो ऽयम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेः क्विब्भवति क्विबेव च ब्रह्मादिष्विति ॥

तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥ २ ॥

एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति । बहुलं छन्दसि[८८] इति । यो मातृहा पितृहा भ्रातृहा । न च भवति । अमित्रघातः[‡‡] ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ३ । २ । ९३ ॥

कर्मणि कुत्सिते ॥ १ ॥

कर्मणि कुत्सित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । धान्यविक्रायः[‡‡] ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३ । २ । १०१ ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आखा उत्खा परिखा ॥

---

* ३.२. ७६ ; ८७. † ३.२.१०३ ; १३२. ‡ ३.२. १७२ ; १०७. § ३.३.१;३.१. १३३. ¶ ३.२. १०६ ; १२९. ** ३.२. ७६. †† ३.२. ८६. ‡‡ ३.२.१.

निष्ठा ॥ ३ । २ । १०२ ॥

निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । सतोः क्तक्तवत्वोः संज्ञया* भवितव्यं संज्ञया च क्तक्तवतू भाव्येते तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणम् ॥ २ ॥

द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति । क्तक्तवतू भूते । क्तक्तवतू निष्ठेति ॥

यदि पुनरिहैव निष्ठासंज्ञाप्युच्येत । क्तक्तवतू भूते । ततो निष्ठा । निष्ठासंज्ञौ च क्तक्तवतू भवत इति । किं कृतं भवति । द्विः क्तक्तवतुग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ एवमपि ताविति वक्तव्यं स्यात् । वक्ष्यति ह्येतत्तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थमिति† । असंसक्तयोर्भूतेन कालेन निष्ठासंज्ञा यथा स्यात् । ञिमिदा मिन्नः । ञिक्ष्विदा क्ष्विण्णः‡ ॥

यदि पुनरदृष्टश्रुतावेव क्तक्तवतू गृहीत्वा निष्ठासंज्ञोच्येत । नैवं शक्यम् । दृष्टश्रुतयोर्न स्यात् । ञिमिदा मिन्नः । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं द्विः क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यमितरेतराश्रयं वा भवति ॥

नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति§ । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या ॥ एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा । कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाहास्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता । स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि तौ भूते काले भवतो ययोरभिनिर्वृत्तयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

आदिकर्मणि निष्ठा ॥ ३ ॥

आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः कटं देवदत्त इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

---

* १.१.२६. † ३.२.१२७*. ‡ ३.२.१८७. § १.१.१*.

यद्वा भवन्त्यर्थे ॥ ४ ॥

यद्वा भवन्त्या अर्थे भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकरोति कटं देवदत्त इति ॥

न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् ॥ ५ ॥

न्याय्या त्वेषा भूतकालता । कुतः । आद्यपवर्गात् । आदिरत्रापवृक्तः । एष च नाम न्याय्यो भूतकालो यत्र किंचिदपवृक्तं दृश्यते ॥

वा चाद्यतन्याम् ॥ ६ ॥

वा चाद्यतन्यां भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति ॥ किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतो न्याय्यैषा भूतकालता । नावश्यं प्रयोगादेव । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टानुमानगम्याशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुठितः । सासौ येन येन शब्देनाभिसंबध्यते तावति तावति परिसमाप्यते । तद्यथा । कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुरेकमहर्गत्वाहेदमद्य गतमिति । न च तावतास्य व्रजिक्रिया परिसमाप्ता भवति । यत्तु गतं तदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यत इदमद्य गतमिति । एवमिहापि यत्कृतं तदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते प्रकृतः कटं देवदत्त इति । यदा हि वेणिकान्तः कटोऽभिसमीक्षितो भवति प्रकरोति कटमित्येव तदा भवति ॥

लिटः कानज्वा ॥ ३ । २ । १०६ ॥

क्वसुश्च ॥ ३ । २ । १०७ ॥

किमर्थं कानच्क्वसोर्वावचनं क्रियते ।

कानच्क्वसोर्वावचनं छन्दसि तिङो दर्शनात् ॥ १ ॥

कानच्क्वसोर्वावचनं क्रियते छन्दसि तिङो दर्शनात् । छन्दसि तिङपि दृश्यते । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततान ॥

न वानेन विहितस्यादेशवचनात् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनेन* विहितस्यादेशवचनात् । अस्त्वनेन

* ३.२. १०५.

विहितस्यादेशः केनेदानीं छन्दसि विहितस्य लिटः श्रवणं भविष्यति । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः[३.४.६] इत्यनेन ॥ तदेतद्वावचनं तिष्ठतु तावत्सांन्यासिकम् ॥

अथ कित्करणं किमर्थं नासंयोगाल्लिट्कित् [१.२.५] इत्येव सिद्धम् ।

किकरणं संयोगान्तार्थम् ॥ ३ ॥

कित्करणं क्रियते संयोगान्तार्थम् । संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी । त्वमर्णवान्बद्बधानाँ अरम्णाः । अञ्जेराजिवानिति* ॥ छान्दसौ कानच्क्वसू । लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिन्ङिद्भवतीति† ङित्त्वादुपधालोपो भविष्यति* ॥

ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा ॥ ४ ॥

ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं तर्हि कित्करणं कर्तव्यम् । अयं लिट्यृकारान्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते‡ । स यथैवेह प्रतिषेधं बाधित्वा गुणो भवति तेरतुः तेरुः एवमिहापि स्यात् तितीर्वान् तितिराणः । पुनः कित्करणात्प्रतिषिध्यते ॥

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ ३ । २ । १०८ ॥

भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् ॥ १ ॥

भाषायां सदादिभ्यो वा लिड्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

तद्विषये लुङोऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

तस्य लिटो विषये लुङोऽनिवृत्तिर्यथा स्यात्§ । उपसेदिवान्कौत्सः पाणिनिम् । उपासदत् ॥

अनद्यतनपरोक्षयोश्च ॥ ३ ॥

अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिड्वक्तव्यः । उपसेदिवान्कौत्सः पाणिनिम् । उपासीदत् । उपससाद ॥

अपवादविप्रतिषेधाद्धि तयोर्भावः ॥ ४ ॥

अपवादविप्रतिषेधाद्धि तौ स्याताम् । कौ । लङ्लिटौ¶ ॥

---

* ६.४.२४. † १.२.४. ‡ ७.४.११. § ३.२.११०. ¶ ३.२.१११; ११५.

तस्य क्कसुरपरोक्षे नित्यम् ॥ ९ ॥

तस्य लिटो भाषायां क्कसुरपरोक्षे नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ अपरोक्षग्रहणेन नार्थः । तस्य क्कसुर्नित्यमित्येव । केनेदानीं लिटः परोक्षे श्रवणं भविष्यति । परोक्षे लिट् [११५] इत्यनेन ॥

तर्त्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । भाषायां सदादिभ्यो वा लिड्भवति लिटश्च क्कसुर्भवति । ततो लुङ् [११०] । लुङ् भवति भूते काले भाषायां सदादिभ्यो वा लिड्भवति लिटश्च क्कसुर्भवति । ततोऽनद्यतने लङ् [१११] । अनद्यतने भूते काले लङ् भवति भाषायां सदादिभ्यो वा लिड्भवति लिटश्च क्कसुर्भवति । परोक्षे लिड्भवति* भाषायां सदादिभ्यो वा लिड्भवति लिटश्च क्कसुर्भवति ॥ तत्रायमप्यर्थस्तस्य क्कसुरपरोक्षे नित्यमित्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ ३ । २ । १०९ ॥

किमर्थमुपेयिवानिति निपातनं क्रियते । उपेयुषि निपातनमिडर्थम् । उपेयुषि निपातनं क्रियत इडर्थम् । इडयथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धो ऽत्रेड्वस्वेकाजाद्घसाम् [७.२.६७] इति । द्विर्वचने† कृते ऽनेकाच्त्वान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । द्विर्वचनं क्रियतामिडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । नित्यं द्विर्वचनम् कृते ऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । इडपि नित्यः । कृते ऽपि द्विर्वचन एकादेशे‡ च प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् । दीर्घ इणः किति[७.४.६९]इति दीर्घत्वेन बाध्यते । तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते ॥

उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादावतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादाविटो ऽतिप्रसङ्गो भवति । उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयुषीति ॥

एकादिष्टस्येड्भावार्थं तु ॥ २ ॥

एकादिष्टस्येड्भावार्थं तु निपातनं क्रियते । एकादिष्टस्य ईयित्येतद्रूपं निपात्यते ॥ ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति किं कारणम् दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यत इति । तद्धि न सुष्ठूच्यते । न हि दीर्घत्वमेकादेशं बाधते । कस्तर्हि बाधते । यणा-

---

* ३.२.११५. † ६.१.८. ‡ ६.१.१०१.

देशः* । स चापि क्व वाधते । यत्रास्य निमित्तमस्ति । यत्र हि निमित्तं नास्ति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तत्रैकादेशः ॥

व्यञ्जने यणादेशार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशे कृत एकाच इतीट् सिद्धो भवति ॥

अपर आह ।

नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड्भविष्यति परत्वात् ।

द्विर्वचनं क्रियतामिडितीड्भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ इहापि तर्हि द्विर्वचनादिट् स्यात् बिभिद्वान् चिच्छिद्वानिति ।

अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥

अन्येषामेकाचां नित्यं द्विर्वचनम् । कृते ऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥

अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ।

अस्य पुनरिट् चैव नित्यो द्विर्वचनं च ॥

द्विर्वचने चैकाच्त्वात्

द्विर्वचने च कृत एकाज्भवति । कथम् । एकादेशे कृते ॥

तस्मादिड्बाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

तस्मादिड् द्विर्वचनं वाधते ॥

अनूचानः कर्तरि ॥ ४ ॥

अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यम् । अनूक्तवाननूचानः । अनूक्तमित्येवान्यत्र ॥

नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड्भविष्यति परत्वात् ।
अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥
अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ।
द्विर्वचने चैकाच्त्वात्तस्मादिड्बाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

लुङ् ॥ ३ । २ । ११० ॥

लुङ्लृटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् ॥ १ ॥

लुङ्लृटोरपवादः प्राप्नोति । अगमाम घोषान् अपाम पयः अशयिष्महि पूती-

* ६.४.८१.

कतृणेषु । गमिष्यामो घोषान् पास्यामः पयः शयिष्यामहे पूतीकतृणेषु । किं कारणम् । भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् । भूतभविष्यतोरविशेषेणैतौ विधीयेते लुङ्लृटौ* तयोर्विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुतः† ॥

न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अपवादस्य निमित्ताभावात् । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । किं कारणम् । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्लुटौ न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः । किं तर्हि । भूतकालसामान्यं भविष्यत्कालसामान्यं च ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं गमिष्यामो घोषान् पास्यामः पयः शयिष्यामहे पूतीकतृणेष्विति यत्रैतन्न ज्ञायते । किम् । कदेति । इह तु कथम् अगमाम घोषान् अपाम पयः अशयिष्महि पूतीकतृणेष्विति यत्रैतन्निर्ज्ञातं भवत्यमुष्मिन्नहनि गतमिति । अत्रापि न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतो ऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

वसेर्लुङ्रात्रिशेषे ॥ ३ ॥

वसेर्लुङ्रात्रिशेषे वक्तव्यः । न्याय्ये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित्कंचित्पृच्छति क्व भवानुषित इति । स आह । अमुत्रावात्समिति । अमुत्रावसमिति प्राप्नोति ॥

जागरणसंततौ ॥ ४ ॥

जागरणसंतताविति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति तत्रामुत्रावसमित्येव भवितव्यम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशो ऽद्य ह्यो ऽभुक्ष्महीति ॥ १ ॥

अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाद्यतने ऽनद्यतन इति । किं प्रयोजनम् । अद्य ह्यो ऽभुक्ष्महीति । अद्य च ह्यश्चाभुक्ष्महीति व्यामिश्रे लुङेव‡

---

* ३.३.१३. † ३.२.१११;३.३.१५. ‡ ३.२.११०.

यथा स्यात् ॥ यद्येवमद्यतने ऽपि लङ् प्राप्नोति न ह्यद्यतने ऽद्यतनो विद्यते । अद्यतने ऽप्यद्यतनो विद्यते । कथम् । व्यपदेशिवद्भावेन ॥

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये ॥ २ ॥

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ्वक्तव्यः । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो मध्यमिकाम् ॥ परोक्ष इति किमर्थम् । उदगादादित्यः । लोकविज्ञात इति किमर्थम् । चकार कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थम् । जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ३ । २ । ११४ ॥

किमुदाहरणम् । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्गमिष्यामस्तत्र सक्तून्पास्यामः । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरानगच्छाम तत्र सक्तूनपिबाम ॥ भवेत्पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात्परं तु कथं साकाङ्क्षम् । परमपि साकाङ्क्षम् । कथम् । अस्त्यस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षम् ॥

विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र ॥ १ ॥

विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति वक्तव्यम् । क्व सर्वत्र । यदि चायदि च* । यदि तावत् । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान्गमिष्यामः । यत्कश्मीरानगच्छाम । यत्त्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्त्रौदनमभुञ्ज्महि । अयदि । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम । तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनमभुञ्ज्महि ॥

परोक्षे लिट् ॥ ३ । २ । ११५ ॥

परोक्ष इत्युच्यते किं परोक्षं नाम । परमक्ष्णः परोक्षम् । अक्षि पुनः किम् । अश्नोतेरयमौणादिकः करणसाधनः सिप्रत्ययः । अश्नुते ऽनेनेत्यक्षि ॥ यद्येवं पराक्षमिति प्राप्नोति । नैष दोषः ।

परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ।

परशब्दस्याक्षशब्द उत्तरपदे परोभावो वक्तव्यः ॥

---

* ३.२.११२ ; ११३.

उत्वं वादेः परादक्ष्णः

अथवा परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वं वक्तव्यम् ॥

सिद्धं वास्मान्निपातनात् ॥

अथवा निपातनादेव सिद्धं परोक्षे लिडिति ॥

कस्मिन्पुनः परोक्षे। काले। न वै कालाधिकारो ऽस्ति। एवं तर्हि धातोः [३.१.९१] इति वर्तते धातौ परोक्षे। धातुर्वै शब्दो न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवो ऽस्ति। शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। परोक्षे धातौ परोक्षे धात्वर्थ इति। कः पुनर्धात्वर्थः। क्रिया। क्रियायां परोक्षायाम् ॥ यद्येवं ह्यो ऽपचदित्यत्रापि लिट् प्राप्नोति। किं कारणम्। क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टानुमानगम्याशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुठितः। एवं तर्हि साधनेषु परोक्षेषु ॥ साधनेषु च भवतः कः संप्रत्ययः। यदि तावद्गुणसमुदायः साधनं साधनमप्यनुमानगम्यम्। अथान्यद्गुणेभ्यः साधनं भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवः ॥ अथ यदानेन रथ्यायां तण्डुलोदकं दृष्टं कथं तत्र भवितव्यम्। यदि तावत्साधनेषु परोक्षेषु पपाचेति भवितव्यम्। भवन्ति हि तस्य साधनानि परोक्षाणि। अथ य एते क्रियाकृता विशेषाश्चीत्काराः फूत्काराश्चेति तेषु परोक्षेषु। एवमपि पपाचेति भवितव्यम् ॥

कथंजातीयकं पुनः परोक्षं नाम। केचित्तावदाहुर्वर्षशतवृत्तं परोक्षमिति। अपर आहुः कटान्तरितं परोक्षमिति। अपर आहुर्द्व्यहवृत्तं त्र्यहवृत्तं चेति ॥ सर्वथोत्तमो न सिध्यति। सुप्तमत्तयोरुत्तम इति वक्तव्यम्। सुप्तो ऽहं किल विललाप। मत्तो ऽहं किल विललाप। सुप्तो न्वहं किल विललाप। मत्तो न्वहं किल विललाप। अथवा भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते। तद्यथा। वैयाकरणानां शाकटायनो रथमार्ग आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे। किं पुनः कारणं जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते। मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति मनसो ऽसांनिध्यात् ॥

परोक्षे लिडत्यन्तापह्नवे च ॥ १ ॥

परोक्षे लिडित्यत्रात्यन्तापह्नवे चेति वक्तव्यम्। नो खण्डिकाञ्जगाम नो कलिगाञ्जगाम न कारिसोमं प्रपपावग्रे न दार्वजस्य प्रतिजग्राह को मे मनुष्यः प्रहरेद्वधाय ॥

परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम्।
उत्वं वादेः परादक्ष्णः सिद्धं वास्मान्निपातनात् ॥

लट् स्मे ॥ ३। २। ११८ ॥

स्मपुरा भूतमात्रे न स्मपुराद्यतने ॥ १ ॥

स्मपुरा भूतमात्रे न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम् । किमयं स्मादिविधिः पुरान्तो* ऽविशेषेण भूतमात्रे भवति तत्र वक्तव्यं स्मलक्षणः† पुरालक्षणश्चाद्यतने न भवत इति । आहोस्वित्स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाविशेषेण भूतमात्रे भवत इति तत्र स्माद्यर्थं न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम् । किं चातः ।

स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति ।
न स्मपुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह ॥ १ ॥

स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भवति किं वार्त्तिककारः प्रतिषेधेन करोति न स्मपुराद्यतन इति ॥

अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ।

लट् स्म इत्यत्रानद्यतन‡ इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च§ विनिवृत्तौ ॥ २ ॥
न पुराद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं

तत्रैतावद्वक्तव्यं स्यान्न पुराद्यतन इति ॥

तत्र चापि लुङ्ग्रहणम् ।

तत्र चापि लुङ्ग्रहणं¶ ज्ञापकं न पुरालक्षणो ऽद्यतने भवतीति ॥

अथ बुद्धिरविशेषात्स्मपुरा हेतू

अथ बुद्धिरियमविशेषेण स्मपुरा हेतू इति ।

तत्र चापि शृणु भूयः ॥ ३ ॥
अपरोक्षे चेत्येष प्रावृरिसंशब्दनादविनिवृत्तः ।**
सर्वत्रानद्यतनस्तथा सति नञा किमिह कार्यम् ॥ ४ ॥
स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमिति शक्यमेतदपि विद्धि ।
शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति†† लट् स्म इत्यत्र ॥ ५ ॥

---

* ३.२. ११८—१२२. † ३.२. ११८; ११९; १२२. ‡ ३.२. १११. § ३.२. १२०; १२१.
¶ ३.२. १२२. ** ३.२. ११९. †† ३.२. ११९.

स्यादेषा तव बुद्धिः स्मलक्षणेऽप्येवमेव सिद्धमिति ।
लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थं तु ॥ ६ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चानद्यतने भवत इति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ ३ । २ । १२० ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यं क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यो लट् । किं कारणम् । क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात् । क्रियाया अत्रासमाप्तिर्विवक्षिता । एष नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्र क्रियाया असमाप्तिर्भवति तत्र वर्तमाने लट् [३.२.१२३] इत्येव सिद्धम् ॥ यदि वर्तमाने लडित्येव लड्भवति शतृशानचौ प्राप्नुतः* । इष्येते शतृशानचौ । ननु मां कुर्वन्तं पश्य । ननु मां कुर्वाणं पश्येति ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ ३ । २ । १२२ ॥

हशश्वद्भ्यां पुरा ॥ १ ॥

हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन । हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः† । इति हाकरोत् इति ह चकार । शश्वदकरोत् शश्वच्चकार । पुरालक्षणस्यावकाशः । रथेनायं पुरा याति । रथेनायं पुरायासीत् । इहोभयं प्राप्नोति । रथेन ह शश्वत्पुरा याति । रथेन ह शश्वत्पुरायासीत् । पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन ॥

स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

स्मलक्षणः‡ सर्वेभ्यो भवति विप्रतिषेधेन । हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणाच्च । हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः । इति हाकरोत् इति ह चकार । शश्वदकरोत् शश्वच्चकार । पुरालक्षणस्यावकाशः । रथेनायं पुरा याति । रथेनायं पुरायासीत् । स्मलक्षणस्यावकाशः । धर्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते । इह सर्वं प्राप्नोति । न ह स्म वै पुरा शश्वदग्निरपरशुवृक्णं दहति । स्मलक्षणो लड्भवति विप्रतिषेधेन ॥

---

* ३.२.१२४. † ३.२.११६. ‡ ३.२.११८; ११९.

वर्तमाने लट् ॥ ३।२।१२३ ॥

प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वात् ॥ १ ॥

प्रवृत्तस्याविरामे शासितव्या भवन्ती । इहाधीमहे । इह वसामः । इह पुष्पमित्रं याजयामः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अवर्तमानत्वात् ॥

नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात् ॥ २ ॥

नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती । तिष्ठन्ति पर्वताः । स्रवन्ति नद्य इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कालाविभागात् । इह भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानः कालो न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ स्तः ॥

न्याय्या त्वारम्भानपवर्गात् ॥ ३ ॥

न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता । कुतः । आरम्भानपवर्गात् । आरम्भो ऽत्रानपवृक्तः । एष नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्रारम्भो ऽनपवृक्तः ॥

अस्ति च मुक्तसंशये विरामः ॥ ४ ॥

यं खल्वपि भवान्मुक्तसंशयं वर्तमानं कालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यं भुञ्जानो हसति वा जल्पति वा पानीयं वा पिबति । यद्यत्र युक्ता वर्तमानकालता दृश्यत इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥

सन्ति च कालविभागाः ॥ ५ ॥

सन्ति खल्वपि कालविभागाः । तिष्ठन्ति पर्वताः । स्थास्यन्ति पर्वताः । तस्थुः पर्वता इति । किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः सन्ति कालविभागाः । नावश्यं प्रयोगादेव । इह भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरणम् । इह तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति संप्रति ये राजानस्तेषां याः क्रियास्तासु वर्तमानासु । स्थास्यन्ति पर्वता इतीत उत्तरं ये राजानो भविष्यन्ति तेषां याः क्रियास्तासु भविष्यन्तीषु । तस्थुः पर्वता इतीह ये राजानो बभूवुस्तेषां याः क्रियास्तासु भूतासु ॥

अपर आह । नास्ति वर्तमानः काल इति । अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति ।

न वर्तते चक्रमिषुर्न पात्यते न स्यन्दन्ते सरितः सागराय ।
कूटस्थोऽयं लोको न विचेष्टितास्ति यो ह्येवं पश्यति सो ऽप्यनन्धः ॥

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः ।
काकं स्मेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम् ॥
अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काक न ।
यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ॥
हिमवानपि गच्छति ॥
अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।
सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥
क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।
तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥

अपर आह । अस्ति वर्तमानः काल इति । आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते । अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति ।

विसस्य वाला इव दह्यमाना न लक्ष्यते विकृतिः संनिपाते ।
अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥३।२।१२४॥

लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशानुपपत्तिर्यथान्यत्र ॥ १ ॥

लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशयोरनुपपत्तिर्यथान्यत्र । तद्यथा । अन्यत्रापि लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भवति । क्वान्यत्र । लङि । अपचदोदनं देवदत्त इति ॥

योग इति चेदन्यत्रापि योगः स्यात् ॥ २ ॥

अथ मतमेतद्भवति योग इत्यन्यत्रापि योगः स्यात् । क्वान्यत्र । लङि । अपचदोदनं देवदत्त इति ॥

न क्वचिद्योग इति कृत्वातः सर्वत्र योगेन भवितव्यं क्वचिद्वायोग इति कृत्वा सर्वत्रायोगेन । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते ऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानित्यतः सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यल्लटो ऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो भवति लङो न स्वाभाविकमेतत् ॥ अथवादेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वानुमानाद्गन्तव्यं प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवतीति । तद्यथा । धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति ॥ विषम उपन्यासः । प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभिसंबन्धः कृतो भवति त्रिविष्टब्धकपरिव्राजकयोश्च । स तद्विदेशस्थमपि दृष्ट्वा जानात्यग्निरत्र परिव्राजकोऽत्रेति ॥ भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानबलीयस्त्वम् । तद्यथा । अलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते ऽनुमानाच्च गम्यते नैतदस्तीति ॥ कस्यचित्खल्वपि सकृत्कृतो ऽभिसंबन्धो ऽत्यन्ताय कृतो भवति । तद्यथा । वृक्षपर्णयोरयं वृक्ष इदं पर्णमिति । स तद्विदेशस्थमपि दृष्ट्वा जानाति वृक्षस्येदं पर्णमिति ॥

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रथमासमानाधिकरणादिति । आहोस्वित्प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधिकरणे नेति । कश्चात्र विशेषः ।

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानं

कर्तव्यम् । कौर्वतः पाचतः* । कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिः† ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधिकरणे नेति ।

प्रथमाप्रतिषेध उत्तरपद आदेशानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

प्रथमाप्रतिषेध उत्तरपद आदेशयोरनुपपत्तिः । कुर्वती चासौ भक्तिश्च कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति ॥ ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्र च शतृशानचौ न प्राप्नुतः । कुर्वत्तरः पचत्तरः कुर्वाणतरः पचमानतरः । कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाणरूपः पचमानरूपः । कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः कुर्वाणकल्पः पचमानकल्प इति ॥

सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च शतृशानचौ भवत इति वक्तव्यम् ॥

तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः । आदेशनिमित्तः प्रत्ययः प्रत्ययनिमित्तश्चादेशस्तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः । उत्तरपदनिमित्तः सुप्सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदं तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

न वा लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम् । लकारः कृत्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा । तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति‡ ॥

तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः ॥ ९ ॥

तिङादेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति§ ॥

तस्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

तस्मादुत्तरपदं प्रसिद्धमुत्तरपदे प्रसिद्ध उत्तरपद इति शतृशानचौ भविष्यतः ॥ इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः स्यात् पचति पठतीति । अस्त्यत्र विशेषः ।

---

* ४.१.९२. † २.२.८. ‡ ३.१.९३; १.२.४६. ४.१.२. § ३.४.७८; ४.१.२.

नित्योऽत्र तिङादेशः । उत्पन्नेऽपि सुपि प्राप्नोत्यनुत्पन्ने ऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्तिङादेशे कृते सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात् कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः पचमानभक्तिरिति । अस्त्यत्र विशेषः । शतृशानचौ तिङपवादौ तौ चात्र निमित्तवन्तौ न चापवादविषय उत्सर्गो ऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गो ऽभिनिविशते । न तावदत्र कदाचित्तिङ् भवति । अपवादौ शतृशानचौ प्रतीक्षते ॥

तदेतत्क्व सिद्धं भवति । यत्र सामान्यादुत्पत्तिः । यत्र हि विशेषादत इञ् [४.१.९५] इतीतरेतराश्रयमेव तत्र भवति । वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरिति ॥ इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः । पचतितराम् जल्पतितराम् पचतिरूपम् जल्पतिरूपम् पचतिकल्पम् जल्पतिकल्पम् पचति पठतीति ॥ तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति ।

शतृशानचौ यदि लटो वा ।

यदि लटः शतृशानचौ वा भवतो व्यवस्थितविभाषा च । तेनेह च भविष्यतः कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः पचमानभक्तिः कुर्वत्तरः पचत्तरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः पचमानकल्पः पचन् पठन्निति च लटः शतृशानचौ । इह च न भविष्यतः पचतितराम् जल्पतितराम् पचतिरूपम् जल्पतिरूपम् पचतिकल्पम् जल्पतिकल्पम् पचति पठतीति च लटः शतृशानचौ ॥ तर्त्तर्हि वावचनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । नन्वोर्विभाषा [३.२.१२१] इति । यदि तदनुवर्तते वर्तमाने लट् [१२३] इति लडपि विभाषा प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । नन्वोर्विभाषा । पुरि लुङ् चास्मे [१२२] विभाषा । वर्तमाने लट् पुरि लुङ् चास्मे विभाषा । लटः शतृशानचौ विभाषा । पुरि लुङ् चास्म इति निवृत्तम् ॥ न तर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नित्यार्थम् । अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ यथा स्यातामिति । क्व तर्हीदानीं विभाषा । प्रथमासमानाधिकरणे । पचन् पचति । पचमानः पचत इति ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ३। २। १२६ ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुण उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिष्ठन्मूत्रयति । गच्छन्भक्षयतीति ॥

कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोगे ॥ २ ॥

कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोग उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यो ऽधीयान आस्ते स देवदत्तः । य आसीनो ऽधीते स देवदत्तः ॥ अचयोग इति किमर्थम् । य आस्ते चाधीते च स चैत्रः ॥

तत्त्वान्वाख्याने च ॥ ३ ॥

तत्त्वान्वाख्याने चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । शयाना वर्धते दूर्वा । आसीनं वर्धते बिसमिति ॥

सदादयश्च बहुलम् ॥ ४ ॥

सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम् । सन्ब्राह्मणः अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः विद्यमानो ब्राह्मण इति ॥

इङ्जुहोत्योर्वावचनम् ॥ ५ ॥

इङ्जुहोत्योर्वेति वक्तव्यम् । अधीते अधीयानः । जुहोति जुह्वत् ॥

माङ्याक्रोशे ॥ ६ ॥

माङ्याक्रोश इति वक्तव्यम् । मा पचन् । मा पचमानः ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्तिष्ठन्मूत्रयतीति तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम् । गच्छन्भक्षयतीति गच्छतिक्रिया भक्षयतिक्रियाया लक्षणम् ॥ यो ऽधीयान आस्ते स देवदत्त इत्यध्ययनक्रियासनक्रियाया लक्षणम् । य आसीनो ऽधीते स देवदत्त इत्यासिक्रियाध्ययनक्रियाया लक्षणम् । इदं तर्हि प्रयोजनमचयोग इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । य आस्ते चाधीते च स चैत्र इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नैतत्क्रियाया लक्षणम् । किं तर्हि । कर्तृलक्षणमेतत् ॥ शयाना वर्धते दूर्वेति शेतिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणम् । आसीनं वर्धते बिसमित्यासिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणमिति ॥ सदादयश्च बहुलम् इङ्जुहोत्योर्वा माङ्याक्रोश इति वक्तव्यमेव ॥

तौ सत् ॥ ३ । २ । १२७ ॥

तौग्रहणं किमर्थम् । शतृशानचौ प्रतिनिर्दिश्येते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ

शतृशानचावनुवर्तिष्येते । क्व प्रकृतौ । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे [३.२.१२४] इति ॥ अत उत्तरं पठति ।

तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम् ॥ १ ॥

तौग्रहणं क्रियतेऽसंसर्गार्थम् । असंसक्तयोरेतैर्विशेषैः शतृशानचोः सत्संज्ञा यथा स्यात् ॥ ननु चैते विशेषा निवर्तेरन् । यद्यप्येते विशेषा निवर्तन्तेऽयं तु खलु वर्तमानः कालोऽवश्यमुत्तरार्थोऽनुवर्त्यः । तस्मिन्ननुवर्तमाने वर्तमानकालविहितयोरेव शतृशानचोः सत्संज्ञा स्याद्भूतभविष्यत्कालविहितयोर्न स्यात्* । किं पुनर्भूतभविष्यत्कालविहितयोः सत्संज्ञावचने प्रयोजनम् । पूरणगुणसुहितार्थसत् [२.२.११] इति । ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः ॥ अथ क्रियमाणेऽपि तौग्रहणे कथमेवासंसक्तयोरेतैर्विशेषैः सत्संज्ञा लभ्या । लभ्येत्याह । कथम् । ताविति शब्दतः । सदिति योगे क्रियमाणे तौग्रहणं योगाङ्गं जायते सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तौ । तावेतौ शतृशानचौ धातुमात्रात्परस्य प्रत्ययस्य भवतः । ततः सत् । सत्संज्ञौ भवतः शतृशानचौ ॥ इहापि तर्हि प्राप्नुतः । कारकः हारकः इति† ।

अवधारणं लृटि विधानम् ।

लृटः सद्वा [३.३.१४] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति ॥ कैमर्थ्यक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नित्यौ शतृशानचौ प्राप्तौ तौ विभाषा विधेयौ । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥

योगविभागतश्च विहितं सत् ।

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । लृटः सत् । लृटः सत्संज्ञौ भवतः । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति । ततो वा । वा च लृटः शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तत्रायमप्यर्थः सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्ष्यति‡ तन्न वक्तव्यं भवति ॥

अथ यावेतावुत्तरौ शत्रानौ§ किमेतौ लादेशावाहोस्विदलादेशौ । कश्चात्र विशेषः ।

उत्तरयोर्लादेशे वावचनम् ॥ २ ॥

उत्तरयोर्लादेशे वेति वक्तव्यम् । पवमानः यजमानः । पवते यजत इत्यपि यथा स्यात् ॥

---

* ३.२. १३१; १४. † ३.१. १३३. ‡ ३.३. १४*. § ३.२. १२८–१३०.

साधनाभिधानम् ॥ ३ ॥

साधनाभिधानं च प्राप्नोति । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः [३.४.६९] भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः ॥

स्वरः ॥ ४ ॥

स्वरश्च साध्यः । कर्तीह पवमानाः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः* प्राप्नोति ॥

उपग्रहप्रतिषेधश्च ॥ ५ ॥

उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कर्तीह निघ्नानाः । तङानावात्मनेपदम् [१.४.१००] इत्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति ॥

स्तां तर्ह्यलादेशौ ।

अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः । सोमं पवमानः । नडमाघ्नानः । अधीयन्पारायणम् । लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो† न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवं तृनित्येवं† भविष्यति । कथम् । तृनिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः शत्रित्यत आरभ्या तृनो नकारात्‡ ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं चौरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति§ ।

द्विषः शतुर्वावचनम् ॥ ७ ॥

द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति ॥

तृन् ॥ ३ । २ । १३५ ॥

तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य ॥ १ ॥

तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । होता पोता । अनुपसर्गस्येति किमर्थम् । प्रशास्ता प्रतिहर्ता ॥

नयतेः षुक्च ॥ २ ॥

नयतेः षुग्वक्तव्यः । तृंश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । नेष्टा ॥

---

* ६.१.१८६. † २.३.६९. ‡ ३.२.१२४-१३५. § ३.२.१३१.

न वा धात्वन्यत्वात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । धात्वन्यत्वात् । धात्वन्तरं नेषतिः ॥ कथं ज्ञायते ।

नेषतु नेष्टादिति दर्शनात् ॥ ४ ॥

नेषतु नेष्टादिति प्रयोगो दृश्यते । इन्द्रो नस्तेन नेषतु । गा वो नेष्टात् ॥

त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ ५ ॥

त्विषेर्देवतायां तृन्वक्तव्यो ऽकारश्चोपधाया अनिट्त्वं चेति । त्वष्टा । किं पुनरिदं त्विषेरेवानिट्त्वम् । नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैष शेषो ऽनिट्त्वं चेति ॥

क्षदेश्च युक्ते ॥ ६ ॥

क्षदेश्च युक्ते तृन्वक्तव्यः । क्षत्ता ॥

छन्दसि तृच ॥ ७ ॥

छन्दसि तृच तृंश्च वक्तव्यः । क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः । क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः ॥

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ ३ । २ । १३९ ॥

स्नोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

स्नोः कित्त्वे स्थ ईकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्थास्नुरिति । घुमास्थागापाजहातिसां हलि [६.४.६६] इतीत्त्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि न कित्करिष्यते ।

अकिति गुणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यद्यकिद्गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः । जिष्णुरिति* ॥

भुव इट्प्रतिषेधश्च ॥ ३ ॥

भुव इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः† । किं चान्यत् । गुणप्रतिषेधश्च । भूष्णुरिति ॥ अस्तु तर्हि कित् । ननु चोक्तं स्नोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेध इति । नैष दोषः ।

---

* ७.३. ८४; १.१.५. † ७.२. ११.

धीयते लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् [१९४] इति । स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधेत ॥ वासरूपन्यायेन युजपि भविष्यति ॥

असरूपनिवृत्त्यर्थं तु ॥ २ ॥

असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं क्रियते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यस्ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न भवन्तीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते सूददीपदीक्षश्च [१९३] इति दीपिग्रहणमनर्थकम् । अयं दीपे रो विधीयते नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः [१६७] इति । स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधिष्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति युचो रेण समावेश इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कम्रा कन्या कमना कन्येत्येतत्सिद्धं भवति* ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ ३ । २ । १५८ ॥

किमर्थमालुजुच्यते न लुशेवोच्येत । का रूपसिद्धिः स्पृहयालुः गृहयालुः । शपि कृते† ऽतो दीर्घो यञि [७.३.१०१] इति दीर्घत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदालुचं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्येभ्यो ऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । आलुचि शीङ्ग्रहणं चोदयिष्यति‡ तन्न कर्तव्यं भवति ॥

आलुचि शीङ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । शयालुः ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ ३ । २ । १७१ ॥

किमर्थं किकिनोः कित्त्वमुच्यते नासंयोगाल्लिट्कित् [१.२.५] इत्येव सिद्धम् ।

किकिनोः कित्त्वमृकारगुणप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

किकिनोः कित्करणं क्रियत ऋकारगुणप्रतिषेधार्थम् । अयमृकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यत ऋच्छत्यृताम् [७.४.११] इति । स यथेह भवति आतस्तरतुः आतस्तरुरित्येवमिहापि प्रसज्येत मित्रावरुणौ ततुरिः दूरे ह्यध्वा जगुरिरिति । स पुनः कित्त्वेन बाध्यते ॥

* ३.२. १६७; १४९. † ३.४. ११३; ३.१. ६८. ‡ ३.२. १५८*.

उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् ॥ २ ॥

उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ । किं प्रयोजनम् । सदादिभ्यो दर्शनात् । सदादिभ्यो हि किकिनौ दृश्येते । सदिमनिरमिनमिविचीनां सेदिः मेनिः रेमिः नेमिश्चक्रमिवाभवत् विविचिं रत्नधातमम् ॥

भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यः ॥ ३ ॥

भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ धाञ् । दधिः । धाञ् ॥ कृ । चक्रिः । कृ ॥ सृ । सस्रिः । सृ ॥ जनि । जज्ञिः । जनि ॥ नमि । नेमिः ॥

सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम् ॥ ४ ॥

सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनं कर्तव्यम् । वृषा सहमानं सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः ॥

अपर आह । सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ । एतान्येवोदाहरणानि ॥

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ ३ । २ । १७४ ॥

भियः क्रुकनपि वक्तव्यः । भीरुकः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३ । २ । १७८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न क्विप्चान्येभ्योऽपि दृश्यत इत्येव* सिद्धम् ।

क्विब्विधिरनुपपदार्थः ॥ १ ॥

अनुपपदार्थो ऽयमारम्भः । पचेः पक् । भिदेर्भित् । छिदेश्छित् ॥ अथ यो ऽत्र सोपपदस्तस्य† ग्रहणं किमर्थम् । न तेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । इह केचिदा क्वेरिति सूत्रं‡ पठन्ति केचित्प्राक्क्वेरिति । तत्र य आ क्वेरिति पठन्ति तैः क्विबप्याक्षिप्तो भवति तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु क्विब्यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषविहितः स तच्छीलादिषु भविष्यत्यन्यत्र च ॥ न सिध्यति । अयं

* ३. २. ७६. † ३.२.१७७. ‡ ३.२.१३४.

तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते* स विशेषविहितः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत ॥ वासरूपेण क्विबपि भविष्यति ॥ न सिध्यति । इदानीमेव ह्युक्तं तच्छीलादिष्वर्थेषु वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति† क्विप्चापि तृजादिः ॥

वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च ॥ २ ॥

वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घत्वं च वक्तव्यं क्विप्च । वचि । वाक् । वचि ॥ प्रच्छि । शब्दप्राट् । प्रच्छि ॥ आयतस्तु । आयतस्तूः । आयतस्तु ॥ कटप्रु । कटप्रूः । कटप्रु ॥ जु । जूः ॥ श्रि । श्रीः ॥

अपर आह । वचिप्रच्छ्योरसंप्रसारणं चेति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । दीर्घवचनसामर्थ्यात्प्रसारणं न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति‡ किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गं दीर्घत्वम् । कान्तरङ्गता । प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेन दीर्घत्वमुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये संप्रसारणम् । तत्रान्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वे कृते संप्रसारणं प्रसारणपरपूर्वत्वे कृते कार्यकृतत्वात्पुनर्दीर्घत्वं न स्यात् । तस्मात्सुष्ठूच्यते दीर्घवचनसामर्थ्यात्प्रसारणं न भविष्यतीति ॥

द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ ३ ॥

द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति वक्तव्यम् । द्युति । दिद्युत् । द्युति ॥ गमि । जगत् । गमि ॥ जुहोति । जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहूः ॥

दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्विप्चेति वक्तव्यम् । ददृत् ॥ जुहूर्जुहोतेर्ह्वयतेर्वा ॥ ददृद्दृणातेर्दीर्यतेर्वा ॥ जूर्ज्वरतेर्जीर्यतेर्वा ॥

ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ ४ ॥

ध्यायतेः संप्रसारणं च क्विप्च वक्तव्यः ॥ धीर्ध्यायतेर्दधातेर्वा ॥

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ ३।२।१८० ॥

डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् । धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो यथा स्यात् । मितद्रुः मितद्रू मितद्रवः । अचि श्नुधातुभ्रुवाम् [६.४.७७] इत्युवङादेशो मा भूत् । इह च मितद्रुा मितद्रवे

* ३.२. १३५. † ३.२. १४६*. ‡ ६.१. १५; १६.

नोङ्धात्वोः [६.१.१७५] इति प्रतिषेधो मा भूत् ॥ तुग्विधिः । मितद्रुः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति* तुग्मा भूदिति ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३ । २ । १८८ ॥

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ १ ॥
हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः ॥ २ ॥

न म्रियन्ते ऽमृताः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

* ६.१.७१.

उणादयो बहुलम् ॥ ३ । ३ । १ ॥

बहुलवचनं किमर्थम् ।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः

तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ॥

प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः ॥

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं

कार्याणि खल्वपि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ॥ किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते । किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः । किं च कारणं कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ।

नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः ॥

नाम च धातुजमाह निरुक्ते

नाम खल्वपि धातुजम् । एवमाहुर्नैरुक्ताः ॥

व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।

वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नामेति ॥ अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यम् ।

यन्न विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥

प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ । ३ । ३ ॥

भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । श्वो ग्रामं गमी । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लृटायं निर्देशः क्रियते लृट्चानद्यतने लुटा बाध्यते* । तेन लृट एव विषय एते प्रत्ययाः स्युर्लुटो विषये न स्युः ॥

इतरेतराश्रयं च ॥ २ ॥

इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता । भविष्यत्कालेनायं निर्देशः क्रियते निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमिति† ॥ अपरमप्युक्तमव्ययनिर्देशात्सिद्धमिति‡ । अव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः । अवर्तमाने ऽभूत इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अव्ययमेष भविष्यतिशब्दो नैषा भवतेर्लृट् । कथमव्ययसंज्ञा । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातो ऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा§ ॥ अथापि भवतेर्लृट् । एवमप्यव्ययमेव । कथम् । न व्येतीत्यव्ययमिति । क्व पुनर्न व्येति । एतौ कालविशेषौ भूतवर्तमानौ । स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तते ॥ यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययं न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । न वा भविष्यदधिकारेणार्थः । किं कारणम् । तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । येऽपि ह्येते ऽत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्त एते ऽप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तन्ते ॥ अत उत्तरं पठति ।

भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं यावत्पचति पुरा पचतीत्यनपशब्दत्वाय¶ ॥४॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ३ । ३ । ४ ॥

यावत्पुरादिषु लड्विधिर्लुटः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

यावत्पुरादिषु लड्विधिर्भवति लुटः पूर्वविप्रतिषेधेन । यावत्पुरानिपातयोर्लड्भव-

* ३. ३.१३; १५. † ३.२. ११०*. ‡ ३.२. ८४*. § १४. ५७ ग°; १.१. ३७. ¶ ३.३.४.

तीत्यस्यावकाशः । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । लुटोऽवकाशः* । श्वः कर्ता । श्वोऽध्येता । इहोभयं प्राप्नोति । यावच्छ्वो भुङ्क्ते । पुरा श्वो भुङ्क्ते । लड्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अनद्यतने लुट् [१५] इत्यत्र यावत्पुरानिपातयोर्लडित्येतदनुवर्तिष्यते ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ३ । ३ । ७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैव तत्र किंवृत्ते लिप्सायाम् [६] इत्येव सिद्धम् । अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः । यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति । यो भवतामोदनं दास्यति स स्वर्गं लोकं गमिष्यति ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ३ । ३ । १० ॥

किमर्थं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां ण्वुल्विधीयते नाविशेषेण विहितो ण्वुल् स† क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति । ण्वुलि सकर्मकग्रहणं चोदितमकर्मकार्थोऽयमारम्भः । आसको व्रजति । शायको व्रजतीति । प्रत्याख्यातं तत्र वा धातुमात्राद्दर्शनाण्ण्वुल इति‡ ॥ एवं तर्हि तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं चोदितमवर्तमानकालार्थोऽयमारम्भः । तदपि प्रत्याख्यातं न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषामिति‡ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः [२.३.७०] इत्यत्र षष्ठ्याः प्रतिषेध उक्तः स यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषविहितः स यदा भविष्यति भविष्यति तदास्य प्रतिषेधो भविष्यति ॥ एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । अङ्ग यजतां लप्स्यन्तेऽस्य याजकाः । य एनं याजयिष्यन्तीति । नैष भविष्यत्कालः । कस्तर्हि । भूतकालः । कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते । धातुसंबन्धे प्रत्ययाः [३.४.१] इति ॥ यस्तर्हि न धातुसंबन्धः । इमे ऽस्य याजकाः । इमे ऽस्य लावका इति । एषो ऽपि भूतकालः । कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते । संबन्धात् । स च तावत्तैरयाजितो भवति तस्य च तावत्तैर्यवा अलूना भवन्त्युच्यते च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां तुमुन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । भावे तुमुन्विधीयते कर्तरि ण्वुल्तत्र कः प्रसङ्गो

* ३.३.१५. † ३.१.१३३. ‡ ३.१.१३३*.

यद्भावे विहितस्तुमुन्कर्तरि विहितं ण्वुलं बाधेत ॥ तृट् तर्हि बाधेत* । वासरूपेण ण्वुलपि भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो† न भवन्तीति । ण्वुलपि तृजादिः ॥

भाववचनाश्च ॥ ३ । ३ । ११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाविशेषेण भावे‡ प्रत्यया ये विहितास्ते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यन्ति ।

भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ १ ॥

भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थो ऽयमारम्भः । इदानीमेव§ ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति भाववचनाश्चापि तृजादयः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । यथाविहिता इति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां यथा स्युर्व्यतिकरो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह भावे प्रत्यया भवन्तीतीयता सिद्धम् । सो ऽयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं वाचका यथा स्युरिति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति ततोऽमी वाचकाः कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी वाचकाः कृताः स्युः ॥

अण्कर्मणि च ॥ ३ । ३ । १२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाविशेषेण कर्मण्यण्विहितः¶ स क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति ।

---

* ३.३. १३.　† ३.१. १३३.　‡ ३.३. १८.　§ ३.३. १०*.　¶ ३.२.१.

अणः पुनर्वचनमपवादविषये ऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अणः पुनर्वचनं क्रियते ऽपवादविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजतीति* ॥ किमुच्यते ऽपवादविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यादिति न पुनरुत्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् । इदानीमेव† ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीत्यण्चापि तृजादिः ॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते ऽपवादविषये चानिवृत्तिरुत्सर्गविषये च प्रतिपदविधानम् । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । कर्मग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण कर्मग्रहणं कर्मण्यण्लभ्यः । वचनग्रहणमपि‡ प्रकृतमनुवर्तते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अपर्यायेणेति तु वक्तव्यम् । कदाचिद्धि कर्मणि स्यात्कदाचित्क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । अण्कर्मणि च । किं चान्यत् । क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायामिति । एवमपि प्रत्येकमुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति । चेनैव संनियोगः करिष्यते प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भविष्यति ॥

लृट् शेषे च ॥ ३ । ३ । १३ ॥

शेषवचनं किमर्थम् ।

लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ १ ॥

लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् । प्रतिपदविधिर्यथा स्यात् ॥

अविशेषेण विधाने लृटो ऽभावः प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

अविशेषेण हि विधाने सति लृटो ऽभावः स्यात् । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजतीति । किं कारणम् । प्रतिषिद्धत्वात् । इदानीमेव† ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति लृडपि तृजादिः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । साधीयस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदाल्लृण्निर्भज्यते । किं कारणम् । अक्रियार्थोपपदत्वात् । शेष इत्युच्यते शेषश्च कः । यदन्यत्क्रियायाः क्रियार्थायाः ॥ एवं तर्हि लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् । लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात् । लृट् शेषे च ।

---

* ३.२.१. † ३.३.१०*. ‡ ३.३.११.

करिष्यति हरिष्यतीति । क्व च । क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति ॥ स तर्हि चकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह लृड्भवतीतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथोपजायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । लृड्भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । ततः शेषे । शेषे च लृड्भवतीति ॥

लृटः सद्वा ॥ ३ । ३ । १४ ॥

सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १ ॥

सद्विधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्तव्यम् । पक्ष्यन्तं पश्य । पक्ष्यमाणं पश्य ॥ क्व तर्हीदानीं विभाषा । प्रथमासमानाधिकरणे । पक्ष्यन् पक्ष्यति । पक्ष्यमाणः पक्ष्यते ॥

अनद्यतने लुट् ॥ ३ । ३ । १५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । अनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ भवतः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । ततः लुट् । लुड्भवत्यनद्यतने । श्वः कर्ता । श्वोऽध्येता । केन विहितस्यानद्यतने लृटः सत्संज्ञावुच्येते । एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लृडिति यदयमनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ शास्ति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानमिति* ॥

परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्यर्थे ॥ १ ॥

परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्या अर्थ इति वक्तव्यम् । इयं नु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाध्येता य एवमनभियुक्त इति ॥

कालप्रकर्षात्तूपमानम् ॥ २ ॥

कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति । गन्तेवेयं गन्ता । नेयं गमिष्यति । अध्येतेवायमध्येता । नायमध्येष्यते ॥ न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति । एवं तर्ह्यनद्यतन इवानद्यतन इति ॥

---

* ३.३.३*.

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ ३।३।१६ ॥

स्पृश उपतापे ॥ १ ॥

स्पृश उपताप इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कम्बलस्पर्श इति* ॥

सृ स्थिरे ॥ ३।३।१७ ॥

व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । बले । शालसारः खदिरसारः ॥

भावे ॥ ३।३।१८ ॥

भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः ॥ १ ॥

भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः । भूतौ भवने भाव इति । किं प्रयोजनम् । सर्वलिङ्गे भाव एते प्रत्यया यथा स्युरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । पुँल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च तेन पुँल्लिङ्ग एव भाव एकवचने चैते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च† न स्युः ॥ नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनेन च । अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् । कयाचिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः ॥ अथवा कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः । यच्चात्र पचतेर्भवतिर्भवति न तद्भवतेः पचतिर्भवति । यच्च भवतेः पचतिर्भवति न तत्पचतेर्भवतिर्भवति । किं च पचतेर्भवतिर्भवति । सामान्यम् । किं च भवतेः पचतिर्भवति । विशेषः । तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य

---

* ३.१. १३४. † ३.३. ९४; ११४.

भागिनेयं गत्वाह । उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह । मातुलं भवानभिवादयतामिति । स गत्वोपाध्यायमभिवादयते । एवमिहापि पचतेर्भवतौ यत्तन्निर्दिश्यते ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३ । ३ । १९ ॥

कारकग्रहणं किमर्थम् ।

कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् ॥ १ ॥

कारकग्रहणं क्रियतेऽनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति । तद्यथा । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् [३.१.५] यावादिभ्यः कन् [५.४.२९] इति । एवमिमे ऽपि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन्कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । विहितः प्रत्ययः स्वार्थे । भावे घञिति*॥ तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत । अकर्तरि संज्ञायामेवेति । अस्ति चेदानीं कश्चित्संज्ञाभूतो भावो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । आवाहः विवाह इति ॥ कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । अकर्तरि च कारके संज्ञायां घञ्विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विव्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं स्वार्थे मा भूवन्निति । ननु चोक्तं विहितः प्रत्ययः स्वार्थे भावे घञितीति । अन्यः स भावो वाह्यः प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्यात् । कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः । उक्तो भावभेदो भाष्ये† ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यकर्तरीति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरि कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदकर्तृ कर्तृसदृशम् । कारकम् ॥ उत्तरार्थं तर्हि कारकग्रहणं कर्तव्यम् । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः [२०] कारके यथा स्यात् । इह मा भूत् । एका तिलोच्छ्रितिः । द्वे सृती इति‡ । घञनुक्रमणमजब्विषये ऽवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति वक्ष्यति§ तन्न वक्तव्यं भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्यकर्तरीत्येवानुवर्तिष्यते ॥

---

* ३.३.१८. † ३.१.६७*. ‡ ३.३.९४. § ३.३.२०*.

संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात् ॥ २ ॥

संज्ञाग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । सर्वत्र घञो दर्शनात् । असंज्ञायामपि हि घञ्दृश्यते । को भवता दायो दत्तः । को भवता लाभो लब्ध इति ॥ यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियते ऽतिप्रसङ्गो भवति । कृतः कट इत्यत्र कारः कट इति प्राप्नोति ।

अतिप्रसङ्ग इति चेदभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् ॥ ३ ॥

अतिप्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः । अनभिधानान्न भविष्यन्ति ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ ३ । ३ । २० ॥

सर्वग्रहणं किमर्थम् । सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ्यथा स्यात् । अजपोरपि विषये* । एकस्तण्डुलनिश्चायः† । द्वौ शूर्पनिष्पावौ‡ ॥

सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

सर्वग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम् । परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् । परिमाणाख्यायामित्येव घञ्सिद्धो ऽजपोरपि विषये नार्थः सर्वग्रहणेन ॥ अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । एकः पाकः द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति । पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्§ । न सिध्यति । संज्ञायामिति पूर्वो योगो न चैषा संज्ञा । प्रत्याख्यायते संज्ञाग्रहणम् । अथापि क्रियते । एवमपि न दोषः । अजपावपि संज्ञायामेव । यथाजातीयक उत्सर्गस्तथाजातीयकेनापवादेनापि भवितव्यम् ॥ उत्तरार्थं तर्हि । इङश्च [२१] सर्वेभ्यो ऽपि यथा स्यात् । ननु चायमिङेक एव । वण्टरण्डाकल्पः सर्वेषु साधनेषु यथा स्यात् । उपेत्याधीयते तस्मादुपाध्यायः । अधीयते तस्मिन्नध्यायः । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च [३.३.१२२] इत्येतन्निपातनं न कर्तव्यं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम् [४३]इति सर्वेभ्यो यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थं पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं व्यावचोरीव्यावचर्च्यर्थं तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णञ्ग्रहणं णिञ्ग्रहणं चेति¶ ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । अभिविधौ भाव इनुण्

* ३.३.५६; ५७. † ३.३.५८. ‡ ३.३.२८. § ३.३.१९. ¶ ३.३.४३*.

[४४] सर्वेभ्यो यथा स्यात् । सांराविणम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतदभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं न तु ल्युट इति* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं प्रकृत्याश्रयो यो ऽपवादस्तस्य बाधनं यथा स्यादर्थाश्रयो यो ऽपवादस्तस्य बाधनं मा भूदिति । एका तिलोच्छ्रितिः । द्वे सृती इति† ॥ घञनुक्रमणमजब्विषये ऽवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति ॥

घञनुक्रमणमजब्विषये ॥ २ ॥

घञनुक्रमणमजब्विषय इति वक्तव्यम्‡ ॥

अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम् ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादो ऽयं विज्ञायेत । एका तिलोच्छ्रितिः । द्वे सृती इति† ॥

दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ॥ ४ ॥

दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ । णिलुक् च वक्तव्यः । दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति जाराः ॥

करणे वा ॥ ५ ॥

करणे वा वक्तव्यौ । दीर्यते तैर्दाराः । जीर्यन्ति तैर्जाराः ॥

इङश्च ॥ ३ । ३ । २१ ॥

इङश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥ १ ॥

इङश्चेत्यत्रापादाने स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं तदन्ताच्च वा ङीष्वक्तव्यः । उपेत्याधीयते तस्या उपाध्यायी उपाध्याया ॥

शॄ वायुवर्णनिवृतेषु ॥ २ ॥

शॄ इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृतेषु घञ्वक्तव्यः । शारो वायुः । शारो वर्णः ।
गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥

---

* ३.३. ४४*. † ३.३. ९४. ‡ ३.३. ५६; ५७.

समि मुष्टौ ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

समि मुष्टावित्यनर्थकं वचनं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

समि मुष्टावित्येतद्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । परिमाणाख्यायामिति* सिद्धत्वात् । परिमाणाख्यायामित्येव सिद्धम् ॥

अपरिमाणार्थं तु ॥ २ ॥

अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः । मल्लस्य संग्राहः । मुष्टिकस्य संग्राह इति ॥

उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोः ॥ ३ ॥

उद्ग्राभः निग्राभ इतीमौ शब्दौ छन्दसि वक्तव्यौ स्रुगुद्यमननिपातनयोरर्थयोः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम् ॥ ३ । ३ । ४३ ॥

स्त्रीग्रहणं किमर्थम् ।

कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम् ॥ १ ॥

कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं क्रियते व्यतिपाकार्थम् । इह मा भूत् । व्यतिपाको† वर्तते ॥ अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणम् ।

पृथग्ग्रहणं वाधकवाधनार्थम् ॥ २ ॥

पृथग्ग्रहणं क्रियते वाधकवाधनार्थम् । ये तस्य‡ वाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

व्यावचोरीव्यावचर्च्यर्थम् ॥ ३ ॥

व्यावचोरी वर्तते । व्यावचर्ची वर्तते§ ॥

तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः ॥ ४ ॥

तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति । व्यतीक्षा वर्तते । व्यतीहा वर्तते¶ ॥

---

* ३.३. २०. † ३.३. १८. ‡ ३.३. ९४. § ३.३. १०७. ¶ ३.३. १०३.

सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णज्ग्रहणं णिज्ग्रहणं च ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत एव स्त्रीग्रहणे ऽयं योगः कर्तव्यः । स्त्रियां क्तिन् । ततः कर्मव्यतिहारे णच् । ततो णिचः ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ३ । ३ । ४४ ॥

भावग्रहणं किमर्थम् ।

अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अभिविधौ भावग्रहणं क्रियते नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो* मा भूवन्निति ॥ अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणम् ।

पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ॥ २ ॥

पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थम् । ये तस्य* बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥

न तु ल्युटः ॥ ३ ॥

ल्युटो बाधनं नेष्यते । संकूटनमित्येव भवति† ॥

एरच् ॥ ३ । ३ । ५६ ॥

अज्विधौ भयस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अज्विधौ भयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । भयम् ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते भयस्येति । भयादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । भयम् वर्षम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो* मा भूवन्निति ॥

कल्पादिभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

कल्पादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कल्पः अर्थः मन्त्रः‡ ॥

---

* ३.३.११४. † ३.३.११५. ‡ ३.३.१८.

जवसवौ छन्दसि ॥ ४ ॥

जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ[*] । ऊर्वोरस्तु मे जवः । अयं मे पञ्चौदनः सवः ॥

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

किमर्थं निष्पूर्वाच्चिनोतेरब्विधीयते नाचैव[†] सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषो निष्पूर्वाच्चिनोतेरपो वाचो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः[‡] ॥ न सिध्यति । हस्तादाने चेर्घञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम्[§] ॥ अत उत्तरं पठति ।

अब्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

अब्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् । स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेध उच्यते निष्पूर्वश्चिनोतिः स्तेये वर्तते ॥ अस्तेयार्थं तर्हीदं वक्तव्यं निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये यथा स्यात् ।

अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ २ ॥

अस्तेयार्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । न हि निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेयेऽबिष्यते । किं तर्हि । घञेवेष्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निष्पूर्वाच्चिनोतेरपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यत्तदन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् [६.२.१४३;१४४] इति तन्निष्पूर्वाच्चिनोतेर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निश्चयः । एष स्वरः[¶] सिद्धो भवति ॥

वशिरण्योश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

वशिरण्योश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सवशं सैन्धवम् । धनंजयो रणे रणे ॥

घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ॥ ४ ॥

घञर्थे को विधेयः । किं प्रयोजनम् । स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ॥ स्था । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानीति प्रस्थः । प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे । स्था ॥ स्ना । प्रस्नान्ति तस्मिन्निति प्रस्नः । स्ना ॥ पा । प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा । पा[**] ॥ व्यधि । आविध्यन्ति तेनाविधम्[††] । व्यधि ॥ हनि । विघ्नन्ति तस्मिन्मनांसि विघ्नः[‡‡] । हनि ॥ युधि । आयुध्यन्ते तेनायुधम्[§§] ॥

---

[*] ३.३. ५७. [†] ३.३. ५६. [‡] ६.२. १४४. [§] ३.३. ४०. [¶] ६.२. १३९.
[**] ६.४. ६४. [††] ६.१. १६. [‡‡] ६.४. ९८; ७.३. ५४. [§§] १.१. ५.

स्तम्बे क च ॥ ३ । ३ । ८३ ॥

कस्मादयं को विधीयते । हन्तेरित्याह । तद्धन्तिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । हनश्च वधः [७६] इति । तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् । नैतानि निपातनानि । हन्तेरेत आदेशाः । यद्यादेशा घनस्वरो न सिध्यति । घनः* ॥ सन्तु तर्हि निपातनानि । ननु चोक्तं तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति । संबन्धमनुवर्तिष्यते ॥ अथवा पुनः सन्त्वादेशाः । ननु चोक्तं स्वरो न सिध्यतीति । नैष दोषः । अकारान्ता आदेशाः† ॥

अथ यदेषीकया स्तम्बो हन्यते कथं तत्र भवितव्यम् । केचित्तावदाहुः । स्तम्बघ्नेति भवितव्यम् ॥ अपर आहुः । स्तम्बहेतिरिति भवितव्यम् । ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च [३.३.९७] इति निपातनमिति ॥ अपर आहुः । स्तम्बहननीति भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतदजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति‡ ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ३ । ३ । ९० ॥

यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणस्य§ प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रश्न इति ॥ एवं तर्ह्यङित्करिष्यते ।

अङिति गुणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यद्यङिद्गुणस्य¶ प्रतिषेधो वक्तव्यः । विश्न इति । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेध इति । नैष दोषः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । प्रश्ने चासन्नकाले [३.२.११७] इति ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ३ । ३ । ९४ ॥

स्त्रियां क्तिनाबादिभ्यश्च ॥ १ ॥

स्त्रियं क्तिनित्यत्राबादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । आप्तिः राद्धिः दीप्तिः** ॥

---

* ३.३. ७७. † ६.४. ४८ ; ६.१. १६१. ‡ ३.३. १२६*. § ६.१. १६.
¶ ७.३. ८६. ** ३.३. १०३.

निष्ठायां वा सेटो ऽकारवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

अथवा निष्ठायां सेटो ऽकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि निष्ठायां सेटो ऽकारो भवतीत्युच्यते स्रंसा ध्वंसेति न सिध्यति स्रस्तिः ध्वस्तिरिति प्राप्नोति । किं पुनरिदं परिगणनम् । त्रय एवाबादयः । आहोस्विदुदाहरणमात्रम् । किं चातः । यदि परिगणनं भेदो भवति । अथोदाहरणमात्रं नास्ति भेदः । स्रस्तिः ध्वस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ३ । ३ । ९५ ॥

स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गः ॥ १ ॥

स्थादिभ्यः सर्वापवादः क्तिन्प्राप्नोति । स यथैवाङं बाधत एवं ण्वुलिञावपि बाधेत* । कां त्वं स्थायिकामस्थाः कां स्थायिम् ॥

सिद्धं त्वङ्विधाने स्थादिप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्विधान एव स्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रतिषिद्धे तस्मिन्क्तिनेव भविष्यति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयं स्त्रियां क्तिनङं बाधिष्यते ण्वुलिञौ न बाधिष्यते ॥

श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे ॥ ३ ॥

श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे क्तिन्वक्तव्यः† । श्रूयते ऽनयेति श्रुतिः । इज्यते ऽनयेतीष्टिः । इष्यते ऽनयेष्टिः । स्तूयते ऽनया स्तुतिः ॥

ग्लाज्याहाभ्यो निः ॥ ४ ॥

ग्लाज्याहाभ्यो निर्वक्तव्यः । ग्लानिः ज्यानिः हानिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ३ । ३ । ९८ ॥

क्यब्विधिरधिकरणे च ॥ १ ॥

क्यब्विधिरधिकरणे चेति वक्तव्यम् । समजन्ति तस्यां समज्या‡ ॥

* ३.३. १०४; १०६; ११०. † ३.३. ११७. ‡ ३. ३. ९९.

कृञः श च ॥ ३ । ३ । १०० ॥

कृञः श चेति वावचनं क्तिनर्थम् ॥ १ ॥

कृञः श चेति वावचनं कर्तव्यं क्तिनपि यथा स्यात् । कृतिः ॥

इच्छा ॥ ३ । ३ । १०१ ॥

किं निपात्यते । इषेः शे यगभावः* ॥ अत्यल्पमिदमुच्यत इच्छेति । इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानां निपातनं कर्तव्यम् ॥ जागर्तेरकारो वा । जागर्या जागरा† ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ ३ । ३ । १०४ ॥

भिदा विदारणे ॥ १ ॥

भिदा विदारण इति वक्तव्यम् । भित्तिरन्या ॥

छिदा द्वैधीकरणे ॥ २ ॥

छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यम् । छित्तिरन्या ॥

आरा शस्त्र्याम् ॥ ३ ॥

आरा शस्त्र्यामिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या ॥

धारा प्रपाते ॥ ४ ॥

धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या ॥

गुहा गिर्योषध्योः ॥ ५ ॥

गुहा गिर्योषध्योरिति वक्तव्यम् । गूढिरन्या ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ ३ । ३ । १०७ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्‡ ॥

---

* ३.४. ११३; ३.१. ६७. † ७.३. ८५. ‡ ६.१. १६३.

नैतदस्ति प्रयोजनम् । उदात्त इति वर्तते भूवीरा उदात्तः [३.३.९६] इति । यद्युदात्त इति वर्तते व्रजयजोर्भावे क्यप् [९८] किमर्थः पकारः* । तुगर्थः । ह्रस्वस्य पिति कृति [६.१.७१] इति । उदात्त इति वर्तते । एवमपि कुत एतत्तदन्तस्योदात्तत्वं भविष्यति न पुनरादेरिति । उदात्त इत्यनुवर्तनसामर्थ्याद्यस्याप्राप्तः स्वरस्तस्य भवति । कस्य चाप्राप्तः । अन्त्यस्य† ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । युवोरनाकौ [७.१.१] इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्सिद्धं तु युवोरनुनासिकवचनादिति‡ ॥

युच्प्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

युच्प्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । घट्टना वन्दना वेदना ॥

इषेरनिच्छार्थस्य ॥ २ ॥

इषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यम् । अन्विष्यते अन्वेषणा ॥

परेर्वा ॥ ३ ॥

परेर्वेति वक्तव्यम् । अन्यां परीष्टिं चर । अन्यां पर्येषणां चर ॥

रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ ३ । ३ । १०८ ॥

धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् ॥ १ ॥

धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः । का नामासिकान्येष्वीहमानेषु । का नाम शायिकान्येष्वधीयानेषु ॥

इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ॥ २ ॥

इक्श्तिपावित्येतौ प्रत्ययौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ । पचिर्ब्रूहि । पचतिर्ब्रूहि ॥

वर्णात्कारः ॥ ३ ॥

वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः । अकारः इकारः ।

रादिफः ॥ ४ ॥

रादिफो वक्तव्यः । रेफः ॥

---

* ३.१.४. † ३.१.३. ‡ ७.१.१*.(?).

मत्वर्थाच्छः ॥ ५ ॥

मत्वर्थाच्छो वक्तव्यः । मत्वर्थीयः ॥

इणजादिभ्यः ॥ ६ ॥

इणजादिभ्यो वक्तव्यः । आजिः आतिः आदिः ॥

इञ्वपादिभ्यः ॥ ७ ॥

इञ्वपादिभ्यो वक्तव्यः । वापिः वासिः वादिः ॥

इक्कृष्यादिभ्यः ॥ ८ ॥

इक्कृष्यादिभ्यो वक्तव्यः । कृषिः किरिः गिरिः ॥

संपदादिभ्यः क्विप् ॥ ९ ॥

संपदादिभ्यः क्विब्वक्तव्यः । संपत् विपत् प्रतिपत् आपत् परिषत् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ३ । ३ । ११३ ॥

कृतो बहुलमिति वक्तव्यं पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः* । गले चोप्यते गलेचोपकः† । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन‡ ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ३ । ३ । ११९ ॥

गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनाद्यथा कषो निकष इति ॥ १ ॥

गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । घञ्कस्मान्न भवति§ । प्रायवचनात्¶ । यथा कषः निकष इति प्रायवचनाद्धञ्न भवति ॥

हलश्च ॥ ३ । ३ । १२१ ॥

घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अवह्रियन्ते ऽस्मिन्नवहारः ॥ आध्रियन्ते ऽस्मिन्नाधारः । एत्यैतस्मिन्वयन्त्यावायः ॥

---

* २.१. ३३*. † ६.३. १२. ‡ ३.३. १५*. § ३.३. १२१. ¶ ३.३. ११८; १२१.

उदङ्कोऽनुदके ॥ ७ । ७ । १२३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न हलश्च [१२१] इत्येव सिद्धम् । अनुदक इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । उदकोदञ्चनः* ॥

उदङ्को ऽनुदकग्रहणानर्थक्यं च प्रायवचनाद्यथा गोदोहनः प्रसाधन इति ॥ १ ॥

उदङ्को ऽनुदकग्रहणं चानर्थकम् । घञ्कस्मान्न भवति । प्रायवचनाद्धञ्च भवति यथा गोदोहनः प्रसाधन इति ॥

खनो घ च ॥ ३ । ३ । १२५ ॥

डो वक्तव्यः । आखः ॥ डरो वक्तव्यः । आखरः ॥ इको वक्तव्यः । आखनिकः ॥ इकवको वक्तव्यः । आखनिकवकः ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ ३ । ३ । १२६ ॥

अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः ॥ १ ॥

अजब्भ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन । अजपोरवकाशः । चयः लवः‡ । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः । कृतिः हतिः§ । इहोभयं प्राप्नोति । चितिः स्तुतिः ॥ खलोऽवकाशः । ईषद्भेदः सुभेदः । अजपोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ईषच्चयः सुचयः । ईषल्लवः सुलवः ॥ अनस्यावकाशः । इध्मप्रव्रश्चनः* । अजपोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । पलाशचयनः अविलवनः ॥ स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

स्त्रियाः खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः । कृतिः हतिः । खलोऽवकाशः । ईषद्भेदः सुभेदः । इहोभयं प्राप्नोति । ईषद्भेदा सुभेदा ॥ अनस्यावकाशः । इध्मप्रव्रश्चनः । स्त्रीप्रत्ययानां स एव । इहोभयं प्राप्नोति । सक्तुधानी तिलपीडनी ॥ खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

---

* ३.३.११७. † ३.३.११८; १२१. ‡ ३.३. ५६; ५७. § ३.३. ९४.

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ ३ । ३ । १२७ ॥

खल्कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोः ॥ १ ॥

खल्कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम् । अनाढ्येन भवतेषदाढ्येन शक्यं भवितुम् ईषदाढ्यंभवं भवता । दुराढ्यंभवम् । स्वाढ्यंभवम् ॥

कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थम् ॥ २ ॥

कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थं द्रष्टव्यम्* । द्वेष्यं विजानीयादभिधेययोरिति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थमिति ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३ । ३ । १३० ॥

भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच् ॥ १ ॥

भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युज्वक्तव्यः । दुःशासनः दुर्योधनः दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः ॥

मृषेश्चेति वक्तव्यम् । दुर्मर्षणः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ३.१. ९२.

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ ३ । ३ । १३१ ॥

वत्करणं किमर्थम् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वेतीयत्युच्यमाने वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते* वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रात्स्युः । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण वर्तमाने प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण वर्तमानसामीप्ये भवन्ति ततो ऽमी वर्तमानवत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी वर्तमानवत्कृताः स्युः ॥

इह वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेत्युक्त्वा लडेवोदाह्रियते । यदि पुनर्वा लड्भवतीत्येवोच्येत ॥ अत उत्तरं पठति ।

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं शत्राद्यर्थम् ॥ १ ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं क्रियते शत्राद्यर्थम् । शत्राद्यर्थो ऽयमारम्भः । एषो ऽस्मि पचन् । एषो ऽस्मि पचमान इति† ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । लडादेशौ शतृशानचौ तत्र वा लड्भवतीत्येव सिद्धम् ॥ यौ तर्ह्यलडादेशौ । एषो ऽस्मि पवमानः । एषो ऽस्मि यजमान इति‡ ॥ यौ चापि लडादेशौ तावपि प्रयोजयतः । वर्तमानविहितस्य लटः शतृशानचावुच्येते अविशेषविहितश्चायं योगः । शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते बहवश्च शत्रादयः । एषो ऽस्म्यलंकरिष्णुः । एषो ऽस्मि प्रजनिष्णु§ः ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ ३ । ३ । १३२ ॥

आशंसा नाम भविष्यत्काला ॥

आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः¶ प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । अपवादस्य निमित्ताभावात् । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । कथम् । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्लिटौ न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः । कस्तर्हि । भूतकालसामान्यम् ॥

* ३.२. १२३-३.३.१. † ३.२. १२४. ‡ ३.२. १२८. § ३.२. १३६. ¶ ३.२. १११; ११५.

आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः ॥ ३ ॥

आशंसा संभावनमित्यविशिष्टावेतावर्थौ । आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः । आशंसायां ये विधीयन्ते ते संभावनेऽपि प्राप्नुवन्ति ये च संभावने विधीयन्ते त आशंसायामपि प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यतेऽप्राप्तिरिति न साधीयः प्राप्तिर्भवति । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते ॥

न वा संभावनावयवत्वादाशंसायाः ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । संभावनावयवत्वादाशंसायाः । संभावनावयवात्मिकाशंसा । आशंसा नाम प्रधारितो ऽर्थो ऽभिनीतश्चानभिनीतश्च । संभावनं नाम प्रधारितो ऽर्थोऽभिनीत एव ॥

अर्थसंदेहो वालमर्थत्वात्संभावनस्य ॥ ५ ॥

अथवार्थसंदेह एव पुनरस्य । किं कारणम् । अलमर्थत्वात्संभावनस्य । संभावन आलमर्थ्यं गम्यत आशंसायां पुनरनालमर्थ्यम् ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संभावने ऽप्यनालमर्थ्यं गम्यत इति यदयं संभावने ऽलमित्याह* । तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा संभावनावयवत्वादाशंसाया इति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ ३ । ३ । १३३ ॥

क्षिप्रवचने लृट आशंसावचने लिङ्विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

क्षिप्रवचने लृट आशंसावचने लिङ्भवति† विप्रतिषेधेन । क्षिप्रवचने लृड्भवतीत्यस्यावकाशः । उपाध्यायश्चेदागतः क्षिप्रमध्येष्यामहे । आशंसावचने लिङ्भवतीत्यस्यावकाशः । उपाध्यायश्चेदागत आशंसे युक्तोऽधीयीय । इहोभयं प्राप्नोति । उपाध्यायश्चेदागत आशंसे क्षिप्रमधीयीय । लिङ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यो ऽनिष्पन्नत्वात् ॥ २ ॥

अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यः । किं कारणम् । अनिष्पन्नत्वात् । देवश्चेद्वृष्टो निष्पन्नाः शालयः । तत्र भवितव्यं संपत्स्यन्ते शालय इति ॥

सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । भविष्यत्प्रतिषेधात् । यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं

* ३.३. १५४. † ३.३. १३४.

न मृष्यति । कश्चिदाह । देवश्चेद्वृष्टः संपत्स्यन्ते शालय इति । स उच्यते । मैवं वोचः संपन्नाः शालय इत्येवं ब्रूहि ॥

हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा ॥ ४ ॥

हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । हेतुभूतकालं वर्षं वर्षकाला च क्रिया ॥ यदि तर्हि निष्पन्नोऽर्थः किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते । कानि । भोजनादीनि । अन्यदिदानीमेतदुच्यते किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्त इति यत्तु तन्निष्पन्नोऽर्थो न निष्पन्न इति स निष्पन्नोऽर्थः । अवश्यं खल्वपि कोष्ठगतेष्वपि शालिष्ववहननादीनि प्रतीक्ष्याणि । एवमिहापि निष्पन्नोऽर्थोऽवश्यं तु जननादीनि प्रतीक्ष्याणि ॥

अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वात् ॥ ५ ॥

अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयःशासितव्याः। कूपोऽस्ति । कूपो भविष्यति । कूपो भविता । कूपोऽभूत् । कूप आसीत् । कूपो बभूवेति । कथं पुनर्ज्ञायते भवन्त्या एषोऽर्थ इति । कर्तुर्विद्यमानत्वात् । कर्तात्र विद्यते । कथं पुनर्ज्ञायते कर्तात्र विद्यत इति । कूपोऽनेन कदाचिद्दृष्टो न चास्य कंचिदप्यपायं पश्यति । स तु तत्र बुद्ध्या नित्यां सत्तामध्यवस्यति कूपोऽस्तीति ॥

सिद्धं तु यथास्वं कालसमुच्चारणात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति ।

अवात्वात् ॥ ७ ॥

यन्न वा भाष्यन्ते ॥

असिद्धविपर्यासश्च ॥ ८ ॥

असिद्धश्च विपर्यासः । न हीह कश्चित्कूपोऽस्तीति प्रयोक्तव्ये कूपो ऽभूदिति प्रयुङ्क्ते ॥ किं पुनः कारणं न वा भाष्यन्ते ऽसिद्धश्च विपर्यासः । इह किंचिदिन्द्रियकर्म किंचिद्बुद्धिकर्म । इन्द्रियकर्म समासादनं बुद्धिकर्म व्यवसायः । एवं हि कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुराह । योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रादेतस्मिन्कूपो भविष्यति । अनद्यतने कूपो भवितेति । समासाद्य कूपोऽस्तीति । समासाद्यातिक्रम्य कूपोऽभूदिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा कूप आसीदिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा

विस्मृत्य कूपो बभूवेति । तद्यदेन्द्रियकर्म तदैता विभक्तयो यदा हि बुद्धिकर्म तदा वर्तमाना भविष्यति ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ ३ । ३ । १३५ ॥

किमर्थमिमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते नाद्यतनवदित्येवोच्येत ।

नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः* प्रतिषेधो द्रष्टव्यः ॥

अद्यतनवद्वचने हि विधानम् ॥ २ ॥

अद्यतनवद्वचने हि सति विधिरयं विज्ञायेत ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र लङ्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

तत्र लङ्विधिः प्रसज्येत ॥

लुङ्लृटोश्चायथाकालम् ॥ ४ ॥

लुङ्लृटोश्चायथाकालं प्रयोगः प्रसज्येत । लुङोऽपि विषये लृट् स्यात् । लृटश्च विषये लुङ् स्यात् ॥ अद्य पुनरयं द्वौ प्रतिषेधावुक्त्वा तूष्णीमास्ते यथाप्राप्तमेवाद्यतने भविष्यतीति† ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ ३ । ३ । १३६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न नानद्यतनवदित्येव‡ सिद्धम् ।

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम् ॥ १ ॥

अक्रियाप्रबन्धार्थोऽयमारम्भः ॥ किमुच्यतेऽक्रियाप्रबन्धार्थ इति न पुनः क्रियाप्रबन्धार्थोऽपि स्यात् ।

क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनमनर्थकम् । सिद्धं क्रियाप्रबन्धे पूर्वेणैव ॥

---

* ३.२. १११; ३.३. १५. † ३.२. ११०; ३.३. १३. ‡ ३.३. १३५.

इदं तर्हि प्रयोजनमनहोरात्राणामिति वक्ष्यामीति* । इह मा भूत् । योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यो ऽवरः पञ्चदशरात्र इति ।

अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । योऽयमध्वा गत आ पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं मर्यादावचन इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । यो ऽयमध्वापरिमाणो गन्तव्यस्तस्य यदवरं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमवरस्मिन्निति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । योऽयमध्वा पाटलिपुत्राद्गन्तव्यस्तस्य यत्परं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते ॥ तस्मात्सुष्ठूच्यते भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थं क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्यमिति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ ३ । ३ । १३७ ॥

अनहोरात्राणामिति तद्विभागे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

अनहोरात्राणामिति तद्विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः । यो ऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यो ऽवरो ऽर्धमास इति ॥

तैश्च विभागे ॥ २ ॥

तैश्च विभाग इति वक्तव्यम् । यो ऽयं मास आगामी तस्य यो ऽवरः पञ्चदशरात्र इति ॥ द्वेष्यं विजानीयादहोरात्राणामेवाहोरात्रैर्विभागे प्रतिषेधो भवतीति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ऽनहोरात्राणामिति तेषां विभागे तैश्च विभाग इति ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ ३ । ३ । १३८ ॥

कस्मिन्परस्मिन् । कालविभागे । कुत एतत् । योगविभागकरणसामर्थ्यात्† ॥

---

* ३.३. १३७. † ३.३. १३६, १३७.

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ ३।३।१३९ ॥

साधनातिपत्तावित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अभोक्ष्यत भवान्मांसेन यदि मत्समीप आसिष्यतेति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति साधनातिपत्तिश्चेत्क्रियातिपत्तिरपि भवति तत्र क्रियातिपत्ता-वित्येव सिद्धम् ॥

भूते च ॥ ३।३।१४० ॥

भूते लृङुताप्यादिषु ॥ १ ॥

भूते लृङुताप्यादिषु* द्रष्टव्यः । उताध्यैष्यत । अप्यध्यैष्यत ॥

वोताप्योः ॥ ३।३।१४१ ॥

विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्याम् ॥ १ ॥

विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्यामिति† वक्तव्यम् ॥ वोताप्योरिति ह्युच्यमाने संदेहः स्यात्प्राग्वोतापिभ्यां सह वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे विभाषा गर्हा-प्रभृतौ प्रागुतापिभ्यामिति ॥

गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ ३।३।१४२ ॥

गर्हायां लड्विधानानर्थक्यं क्रियासमाप्तिविवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

गर्हायां लड्विधिरनर्थकः । किं कारणम् । क्रियासमाप्तिविवक्षितत्वात् । क्रियाया अत्रासमाप्तिर्गम्यते । एष च नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्र क्रियापरिसमाप्ता भवति तत्र वर्तमाने लट् [३.२.१२३] इत्येव सिद्धम् ॥ यदि वर्तमाने लडि-त्येवमत्र लड्भवति शतृशानचौ प्राप्नुतः‡ । इष्येते च शतृशानचौ । अपि मां याजयन्तं पश्य । अपि मां याजयमानं पश्य ॥

---

* ३.३. १५२.　　† ३.३ १४३-१५१.　　‡ ३.२. १२४.

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ ३ । ३ । १४५ ॥

किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणमनर्थकम् । निवृत्तं किंवृत्त इति* तस्मिन्निवृत्ते ऽविशेषेण किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति† । उपपदसंज्ञावचने किं प्रयोजनम् । उपपदमतिङ् [२.२.१९] इति समासो यथा स्यात् । अतिङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । यदा तर्हि लृटः सत्संज्ञौ तदोपपदसंज्ञा भविष्यति । भविष्यदधिकारविहितस्य लृटः सत्संज्ञावुच्येते‡ अविशेषविहितश्चायम् ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ ३ । ३ । १४७ ॥

जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् ॥

शेषे लृडयदौ ॥ ३ । ३ । १५१ ॥

चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वात् ॥ १ ॥

चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधोऽनर्थकः । किं कारणम् । अर्थान्यत्वात् । न हि यदावुपपदे चित्रीकरणं गम्यते । किं तर्हि । संभावनम्§ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ्वा ॥ १

हेतुहेतुमतोर्लिङ्वेति वक्तव्यम् । अनेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत् । अनेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति ॥

---

* ३.३.१४४. † ३.१.९२. ‡ ३.३.१४. § ३.३.१५४.

भविष्यदधिकारे ॥ २ ॥

भविष्यदधिकार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वर्षतीति धावति । हन्तीति पलायते ॥ अथेदानीं शतृशानचावत्र कस्मान्न भवतः ।

देवत्रातो* गलो† ग्राह‡ इतियोगे च सद्विधिः§ ।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः¶ संशितव्रतः** ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ ३ । ३ । १५७ ॥

कामप्रवेदनं चेत् ॥ १ ॥

कामप्रवेदनं चेद्गम्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । इच्छन्कटं करोति ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ ३ । ३ । १६१ ॥

विध्यधीष्टयोः को विशेषः । विधिर्नाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम सत्कारपूर्विका व्यापारणा ॥ अथ निमन्त्रणामन्त्रणयोः को विशेषः । संनिहितेन निमन्त्रणं भवत्यसंनिहितेनामन्त्रणम् । नैषोऽस्ति विशेषः । असंनिहितेनापि निमन्त्रणं भवति संनिहितेन चामन्त्रणम् । एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम् । किं पुनस्तत् । हव्यं कव्यं वा । ब्राह्मणेन सिद्धं भुज्यतामित्युक्ते ऽधर्मः प्रत्याख्यातुः । आमन्त्रणे कामचारः ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते । निमन्त्रणादीनामर्थ इति । आहोस्विन्निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति । कश्चात्र विशेषः ।

निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ १ ॥

निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः। किं कारणम् । प्रकृत्यभिहितत्वात् । प्रकृत्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥

द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् ॥ २ ॥

द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् । एकार्थत्वात् । एको ऽयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥

---

* ८.२.५६. † ८.२.२१. ‡ ३.१.१४३. § ३.२.१२६. ¶ ६.१.१२३. ** ७.४.४१.

अस्तु तर्हि निमन्त्रणादिषु गम्यमानेषु । इहापि तर्हि प्राप्नोति । देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते । देवदत्तो भवन्तं निमन्त्रयत इति ।

सिद्धं तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । के च प्रकृता अर्थाः । भावकर्मकर्तारः* ॥ भवेत्सिद्धं प्राप्नोतु भवानामन्त्रणम् अनुभवतु भवानामन्त्रणमिति यत्र द्वितीय आकाङ्क्षते । इदं तु न सिध्यति आमन्त्र्यै निमन्त्रया इति । अत्रापि द्वितीय आकाङ्क्षते । कः । निमन्त्रिरेव । आमन्त्रया आमन्त्रणम् निमन्त्र्यै निमन्त्रणमिति । कथं पुनर्निमन्त्रिर्नाम निमन्त्रणमाकाङ्क्षेत् । दृष्टश्च भावेन भावयोगः । तद्यथा । इषिरिषिणा युज्यते स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन ॥

यावतात्र द्वितीय आकाङ्क्षतेऽस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थ इति । ननु चोक्तं निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्र्यै निमन्त्र्यै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वादिति । नैष दोषः । योऽसौ द्वितीय आकाङ्क्षते स एव मम प्रत्ययार्थो भविष्यति ॥ अयं तर्हि दोषो द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वादिति । नैष दोषः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च ॥

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ ३ । ३ । १६३ ॥

किमर्थं प्रैषादिष्वर्थेषु कृत्या विधीयन्ते नाविशेषेण विहिताः† कृत्यास्ते प्रैषादिषु भविष्यन्त्यन्यत्र च । प्रैषादिषु कृत्यानां विधानं नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । प्रैषादिष्वेव कृत्या यथा स्युरिति ॥

* ३.४. ६९. † ३.४. ७०.

प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥ १ ॥

प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रैषादिष्वेव कृत्या इष्यन्ते । किं तर्हि । अविशेषेणेष्यन्ते । बुसोपेन्ध्यम् तृणोपेन्ध्यम् घनघात्यम् ॥

विध्यर्थं तु स्त्रियाः प्रागिति वचनात् ॥ २ ॥

विध्यर्थं तु प्रैषादिषु कृत्यानां वचनम् । अयं प्रैषादिष्वर्थेषु लोड्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान्कृत्यान्बाधते । वासरूपेण कृत्या अपि भविष्यन्ति*। न स्युः । किं कारणम् । स्त्रियाः प्रागिति वचनात् । प्राक्स्त्रिया वासरूपः† ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ ३ । ३ । १६७ ॥

प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । काले भुङ्क्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रैषादिष्विति वर्तते‡ । तच्चावश्यं प्रैषादिग्रहण-मनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति ह्युच्यमान इहापि प्रसज्येत ।

कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* ३.१.९४. † ३.३.९४. ‡ ३.३.१६३.

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ ३ । ४ । १ ॥

प्रत्यय इति* वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । अधातुप्रत्ययानामपि धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् । गोमान्भवितेति† ॥

इह पश्यामो भूतकालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानो भविष्यत्कालः संपद्यते । कस्मान्न भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसंबध्यमानो भूतकालः संपद्यते ।

धातुसंबन्धे प्रत्ययस्य यथाकालविधानात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यथाकालविहिता एवैते प्रत्ययाः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते ॥ कथं तर्हि कालान्यत्वं गम्यते ।

उपपदस्य तु कालान्यत्वम् ॥ २ ॥

उपपदस्यैतत्कालान्यत्वम् ॥ कुतो नु खल्वेतदग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भविष्यति न पुनर्जनितेति । एवं तर्ह्यस्त्यादिभिर्योगे । अस्त्यादिविषयाः प्रत्ययाः साधव इति वक्ष्यामि । के पुनरस्त्यादयः । अस्तिभूजनयः ॥ एवमपि यदास्त्यादीनामेवास्त्यादिभिर्योगस्तदा न ज्ञायते कः कस्य कालमनुवर्तत इति । भावि कृत्यमासीत् । पुत्रो जनिष्यमाण आसीत् ॥ एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवंजातीयकं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयाजीत्येतत्तस्मिन्भविता । कस्मिन् । योऽस्य पुत्रो जनिता । कदा । यदानेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति‡ ॥

क्रियासमभिहारे लोड्लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ ३ । ४ । २ ॥

हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्स्व आत्मनेपदानामिति । किं प्रयोजनम् । लादेशप्रतिषेधार्थम् । लादेशौ हिस्वौ मा भूतामिति । किं च स्याद्यदि लादेशौ हिस्वौ स्याताम् । तिङन्तं पदमिति§ पदसंज्ञा न

---

* ३.१.१. † ५.२.९४. ‡ ३.२.८५. § १.४.१४.

स्यात् ॥ मा भूदेवम् । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति । कथं स्वाद्युत्पत्तिः । लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । लकारः कृत्तस्य कृत्त्वात्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिरपि भविष्यति* ॥ यदि स्वाद्युत्पत्तिः सुपां श्रवणं प्राप्नोति । अव्ययादिति† सुब्लुग्भविष्यति । कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा ‡॥ इह तर्हि स भवाँल्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति तिङतिङः [८.१.२८] इति निघातो न प्राप्नोति ॥

समसंख्यार्थं च ॥ २ ॥

समसंख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्§ । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्स्व आत्मनेपदानां व्यतिकरो मा भूदिति ॥

न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य ॥ ३ ॥

न वा हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य । यदयं वा च तध्वमोरित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः पदादेशौ हिस्वाविति ॥

तत्र पदादेशे पित्त्वाटोः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र पदादेशे पित्त्वस्याटश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पित्त्वस्य तावत् । स भवाँल्लुनीहि¶ लुनीहीत्येवायं लुनाति । आटः खल्वपि । सोऽहं लुनीहि** लुनीहीत्येवं लुनानि ॥ पित्त्वस्य तावन्न वक्तव्यः । पित्प्रतिषेधे†† योगविभागः करिष्यते । इह सेर्हिर्भवति । ततोऽपिच्च । अपिच्च भवति यावान्हिर्नाम ॥ आटश्चापि न वक्तव्यः । आटि कृते साट्कस्यादेशो भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । आट्क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाडागमः । नित्य आदेशः । कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । आडपि नित्यः । कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्य आट् । अन्यस्य कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेऽपि प्राप्नोति शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । आदेशोऽप्यनित्यः । अन्यस्य कृत आटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः । आटि कृते साट्कस्यादेशो भविष्यति ॥ इदं तर्हि सो ऽहं भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेत्येवं भुनजा इति श्नसोरल्लोपः [६.४.१११] इत्यकारलोपो न प्राप्नोति ॥ समसंख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव ॥

---

* ३.१. ९३; १.२. ४६; ४.१.२. † २.४. ८२. ‡ १.४. ५७ ग०; १.१. ३७. § १.३. १०.
¶ १२. ४; ६.४. ११२; (३.१.४). ** ३.४. ९२. †† ३.४. ८७.

सिद्धं तु लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनमुच्यते । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवति क्रियासमभिहारे लोडिति यदयं क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनं शास्ति । कुतो नु खल्वेतज्ज्ञापकादत्र लोड्भविष्यति न पुनर्य एवासावविशेषविहितः स यदा क्रियासमभिहारे भवति तदास्य द्विर्वचनं भवतीति । लोण्मध्यमपुरुषैकवचन एव खल्वपि सिद्धं स्यादिमौ चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनानामिष्येते । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थं समसंख्यार्थं चेति । नैष दोषः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

योगविभागः करिष्यते । क्रियासमभिहारे लोड्भवति । ततो लोटो हिस्वौ भवतः । लोडित्येवानुवर्तते । लोटौ यौ हिस्वाविति । कथं वा च तध्वमोरिति । वा च तध्वंभाविनो लोट इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ३ । ४ । ४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं यथाविधीति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समुच्चये सामान्यवचनस्य [३.४.५] इति वक्ष्यति तत्रान्तरेण वचनं यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ३ । ४ । ५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्यानुप्रयोगोऽस्तु विशेषवचनस्येति सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति लघुत्वात् ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ३ । ४ । ८ ॥

उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्यं लिङर्थत्वात् ॥ १ ॥

उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । लिङर्थत्वात् । लिङर्थे लेट् [३.४.७] इत्येव सिद्धम् ॥ कः पुनर्लिङर्थः । केचित्तावदाहुः । हेतुहेतुमतोर्लिङ् [३.३.१५६] इति । अपर आहुः । वक्तव्य एवैतस्मिन्विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि त इदं दद्याम् ॥

तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्कसेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ३ । ४ । ९ ॥

तुमर्थ इत्युच्यते कस्तुमर्थः । कर्ता*। यद्येवं नार्थस्तुमर्थग्रहणेन । येनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तुमुन्भवति तेनैव हेतुना सयादयोऽपि भविष्यन्ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्त्यन्यः कर्तुस्तुमुनोऽर्थ इति । कः पुनरसौ । भावः । कुतो नु खल्वेतद्भावे तुमुन्भविष्यति न पुनः कर्मादिषु कारकेष्विति । ज्ञापकादयं कर्तुरपकृष्यते न चान्यस्मिन्नर्थ आदिश्यतेऽनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे भविष्यति । तद्यथा । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् [३.१.५] यावादिभ्यः कन् [५.४.२९] इति । सोऽसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अव्ययकृतो भावे भवन्तीत्येतन्न वक्तव्यं भवति† ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ ३ । ४ । १९ ॥

किमर्थं मेङः सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य‡ ग्रहणं क्रियते नोदीचां मेङ इत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थ उदीचां मेङ इति व्यतिहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । किं कारणम् । तद्विषयो हि सः । व्यतिहारविषय एव मयतिः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेङः सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं

* ३.४.६७. † ३.४.२६*. ‡ ६.१.४५.

भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्रासरूपसर्वादेशादाप्प्रतिषेधे पृथक्त्कनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं* तन्न वक्तव्यं भवति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते न समानकर्तृकयोः पूर्वकाले [३. ४. २१] इत्येव सिद्धम् । अपूर्वकालार्थोऽयमारम्भः । पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ३ । ४ । २१ ॥

इह कस्मान्न भवति । पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीति । स्वशब्देनोक्तत्वान्न भवति । न तर्हीदानीमिदं भवति पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति । नैतत्क्रियापौर्वकाल्यम् । किं तर्हि । कर्तृपौर्वकाल्यमेतत् । पूर्वं ह्यसौ भुक्त्वान्येभ्यो भोक्तृभ्यस्ततः पश्चाद्व्रजत्यन्येभ्यो व्रजितृभ्यः ॥

इह कस्मान्न भवति । आस्यते भोक्तुमिति । कुतः कस्मान्न भवति किमासेराहोस्विद्भुजेः । भुजेः कस्मान्न भवति । अपूर्वकालत्वात् । आसेस्तर्हि कस्मान्न भवति । यस्मादत्र लड्भवति । एतदत्र प्रष्टव्यं लडत्र कथं भवतीति । लड्वात्र वासरूपेण† भविष्यति ॥

समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिः ॥ १ ॥

समानकर्तृकयोरिति बहुषु क्त्वा न प्राप्नोति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । द्विवचननिर्देशात् । द्विवचनेनायं निर्देशः क्रियते तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्याद्बहूनां न स्यात् ॥

सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । क्रियाप्रधानत्वात् । क्रियाप्रधानोऽयं निर्देशः । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥ कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद्द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥ एवमपि

---

* १.३.९*. † ३.१.९४.

लोकविज्ञानान्न सिध्यति ॥ ३ ॥

तद्यथा । लोके ब्राह्मणानां पूर्व आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्व आनीयते । एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति ॥

अनन्त्यवचनात्तु सिद्धम् ॥ ४ ॥

समानकर्तृकयोरनन्त्यस्येति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिरिति । परिहृतमेतत्सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वादिति । ननु चोक्तमेवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यतीति । नैष दोषः । सर्वेषामत्र व्रजिक्रियां प्रति पौर्वकाल्यम् । स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति । एवं च कृत्वा प्रयोगो ऽनियतो भवति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । पीत्वा स्नात्वा भुक्त्वा व्रजतीति ॥

व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥ ५ ॥

व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अपूर्वकालत्वात् । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति ॥

न वा स्वप्नस्यावरकालत्वात् ॥ ६ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वप्नस्यावरकालत्वात् । अवरकालः स्वप्नः । अवश्यमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ ३ । ४ । २४ ॥

किमियं प्राप्ते विभाषाहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते । आभीक्ष्ण्य* इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते । किं चातः । यदि प्राप्त आभीक्ष्ण्ये ऽनिष्टा विभाषा प्राप्नोत्यन्यत्र चेष्टा न सिध्यति । अथाप्राप्ते

अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधो वक्तव्यः† ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तमेतदमैवाव्ययेन [२. २. २०] इत्यत्रैवकारकरणस्य प्रयोजनममैवाव्ययेन यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र‡ समासो यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति ॥

---

* ३. ४. २२.   † २. २. १९.   ‡ ३. ४. २६.

स्वादुमि णमुल् ॥ ३।४।२६ ॥

किमर्थं स्वादुमि मकारान्तत्वं निपात्यते न खमुञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते* ।

स्वादुमि मान्तनिपातनमीकाराभावार्थम् ॥ १ ॥

स्वादुमि मान्तनिपातनं क्रियत ईकाराभावार्थम् । ईकारो† मा भूदिति । स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्ते ॥

च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थम् ॥ २ ॥

च्व्यन्तस्य च मकारान्तत्वं निपात्यते । अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥

आ च तुमुनः समानाधिकरणे ॥ ३ ॥

आ च तुमुनः‡ प्रत्ययाः समानाधिकरणे वक्तव्याः । केन । अनुप्रयोगेण । किं प्रयोजनम् । स्वादुंकारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । णमुलाभिहितः कर्तेति§ । ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् । णमुलानभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि स्वादुंकारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात् । किं कारणं न स्यात् । णमुलाभिहितं कर्मेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् । णमुलानभिहितः कर्तेति ॥

अथानेन क्त्वायामर्थः । पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति । बाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । क्त्वयाभिहितः कर्तेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीयौदने द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् । क्त्वयानभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इत्योदने द्वितीया

---

* ३.४. २५ ; ६.३. ६७. † ४.१. ४४. ‡ ३.४. ६५. § ३.४.६७.

न स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । क्त्वयाभिहितं कर्मेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् । क्त्वयानभिहितः कर्तेति ॥

अथानेन तुमुन्यर्थः । भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेनेति । बाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । तुमुनाभिहितः कर्तेति । ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीयौदने द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् । तुमुनानभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि भोक्तुमोदनं पचति देवदत्त इत्योदने द्वितीया न स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । तुमुनाभिहितं कर्मेति । ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् । तुमुनानभिहितः कर्तेति ॥

अथानेनेहार्थः । पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति । बाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । क्त्वयाभिहितः कर्तेति । ननु च गमिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया यदुक्तमोदने द्वितीया प्राप्नोतीति स इह दोषो न जायते ॥

तत्तर्हि वक्तव्यमा च तुमुनः समानाधिकरण इति । न वक्तव्यम् । अव्ययकृतो भावे भवन्तीति भावे भविष्यन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । तुमर्थ इति* वर्तते । तुमर्थश्च कः । भावः ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति । प्रातिः पूरणकर्मा तस्मादेष कः† । यदि को विभक्तीनां श्रवणं प्राप्नोति । श्रूयन्त एवात्र विभक्तयः । तद्यथा । एकेन गोष्पदप्रेण ॥

---

* ३.४.९. † ३.२.३.

करणे हनः ॥ ३।४।३७ ॥

हनः करणे ऽनर्थकं वचनं हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधानात् ॥ १ ॥

हनः करणे ऽनर्थकं वचनम् । किं कारणम् । हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधानात् । हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधीयते* तेनैव सिद्धम् ॥

अर्थवत्त्वहिंसार्थस्य विधानात् ॥ २ ॥

अर्थवत्तु हन्तेर्णमुल्वचनम् । कोऽर्थः । अहिंसार्थस्य विधानात् । अहिंसार्थाण्णमुल्यथा स्यात् । अस्ति पुनरयं क्वचिद्धन्तिरहिंसार्थो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । पाण्युपघातं वेदिं हन्ति ॥

नित्यसमासार्थं च ॥ ३ ॥

नित्यसमासार्थं च हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरेषितव्यः† ॥ कथं पुनरिच्छतापि हिंसार्थाद्धन्तेरनेन विधिर्लभ्यः । अनेनास्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन ।

हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्त्तिकेनैव ज्ञापितः ।

यदयं नित्यसमासार्थं चेत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिर्भवतीति ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ३।४।४१ ॥

इह कस्मान्न भवति । ग्रामे बद्ध इति । एवं वक्ष्यामि । अधिकरणे बन्धः संज्ञायाम् [४१-४२] । ततः कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः [४३] इति । कथमट्टालिकाबन्धं बद्धः चण्डालिकाबन्धं बद्धः । उपमाने कर्मणि च [४५] इत्येवं भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ३।४।६० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । तिरश्चीति भवितव्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः ॥

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ३।४।६२ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थम् । नाधाप्रत्यय इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात् द्विधाकृत्य । इह

---

* ३.४.४८. † ३.४.४८; २.२.२१.

न स्यात् द्वैधंकृत्य[*] । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नाधाप्रत्यये च सिद्धं भवति यश्चान्यस्तेन समानार्थः ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । हिरुक्कृत्वा पृथक्कृत्वा ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ३ । ४ । ६४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अनूचीति भवितव्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः ॥

कर्तरि कृत् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

कर्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् ॥ १ ॥

कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते ऽनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति । तद्यथा । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् [३.१.५] यावादिभ्यः कन् [५.४.२९] इति । एवमिमे प्रत्ययाः कृतः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन्कर्तरि यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छति स्वार्थ आह तम् । भावे घञ्भवतीति[†] ॥ कर्मणि तर्हि मा भूवन्निति । कर्मण्यपि यमिच्छत्याह तम् । धः कर्मणि ष्ट्रन् [३.२.१८१] इति ॥ करणाधिकरणयोस्तर्हि मा भूवन्निति । करणाधिकरणयोरपि यमिच्छत्याह तम् । ल्युट्करणाधिकरणयोर्भवतीति[‡] ॥ संप्रदानापादानयोस्तर्हि मा भूवन्निति । संप्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्याह तम् । दाशगोघ्नौ संप्रदाने [३.४.७३] भीमादयो ऽपादाने [७४] इति ॥ य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेण वचनं कर्तर्येव भविष्यति ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं स्वार्थे मा भूवन्निति । ननु चोक्तं यमिच्छति स्वार्थ आह तं भावे घञ्भवतीति । अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्युस्तत्र मा भूवन्निति कर्तृग्रहणम् । कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः । उक्तो भावभेदो भाष्ये[§] ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र ल्युनादिप्रतिषेधो नानावाक्यत्वात् ॥ २ ॥

तत्र ल्युनादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । ल्युनादयः[¶] कर्तरि मा भूवन्निति । ननु

---

[*] ५.३. ४३; ४५. [†] ३.३. १८. [‡] ३.३. ११७. [§] ३.१. ६७*. [¶] ३.२. ५६.

च करणे ल्युनादयो विधीयन्ते ते कर्तरि न भविष्यन्ति । तेन च करणे स्युरनेन च कर्तरि । ननु चापवादत्वाल्ल्युनादयो बाधकाः स्युः । न स्युः । किं कारणम् । नानावाक्यत्वात् । नाना वाक्यं तच्चेदं च । समानवाक्ये ऽपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते नानावाक्यत्वाद्बाधनं न प्राप्नोति ॥

तद्वच्च कृत्येष्वेवकारकरणम् ॥ ३ ॥

एवं च कृत्वा कृत्येष्वेवकारः क्रियते । तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः [३.४.७०] इति । भावे चाकर्मकेभ्य इति* ॥ किं प्रयोजनम् ।

तच्च भव्याद्यर्थम् ॥ ४ ॥

भव्यादिषु† समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकेन सामानीति ॥

ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ ५ ॥

यदयं कर्तरि चर्षिदेवतयोः [३.२.१८६] इति सिद्धे सति समावेशे समावेशार्थं चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न भवति समावेश इति ॥ किमर्थं तर्हि कृत्येष्वेवकारः क्रियते ।

एवकारकरणं च चार्थे ॥ ६ ॥

एवकारकरणं च चार्थे द्रष्टव्यम् । तयोर्भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति भव्यादीनां कर्तरि चेति ॥ किं प्रयोजनम् ।

तच्च भव्याद्यर्थम् ॥ ७ ॥

भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकेन सामानीति ॥

यत्तावदुच्यत ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्येति नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति । एष एव न्यायो यदुतापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन् । ननु चोक्तं नानावाक्यत्वाद्बाधनं न प्राप्नोतीति । न विदेशस्थमिति कृत्वातो नाना वाक्यं भवति । विदेशस्थमपि सदेकवाक्यं भवति । तद्यथा । द्वितीये ऽध्याये लुगुच्यते‡ तस्य चतुर्थषष्ठयोरलुगुच्यते§ ऽपवादः ॥ यदप्युच्यत एवकारकरणं च चार्थ इति कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । कथमेवकारश्चार्थे वर्तते । स एष

* ३.४.६९. † ३.४.६८. ‡ २.४.६४; ७१. § ४.१.८९; ६.३.१.

एवकारः स्वार्थे वर्तते । किं प्रयोजनम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्य इत* उत्तरं समावेशो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तच्च भव्याद्यर्थम् । भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकेन सामानीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यत इहापि समावेशः प्राप्नोति । दाशगोघ्नौ संप्रदाने [३.४.७३] भीमादयोऽपादाने [७४] इति । अत्रापि सिद्धं भवति । यदयमादिकर्मणि क्तः कर्तरि च [७१] इति सिद्धे समावेशे समावेशं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागमुतः† समावेशो भवतीति ॥

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः । धातोः परो ऽकारो ऽकशब्दो वा नियोगतः कर्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति । आहोस्वित्संज्ञानियमः । धातोः परो ऽकारो ऽकशब्दो वा स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति । कश्चात्र विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमे ऽनिष्टप्रसङ्गः ॥ ८ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे सत्यनिष्टं प्राप्नोति । काष्ठभिदब्राह्मणः । वलभिदब्राह्मणः । एषोऽपि नियोगतः कर्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च स्यात्प्रत्ययसंज्ञश्च ॥

संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ ९ ॥

संज्ञानियमे सति सिद्धं भवति ॥ यदि संज्ञानियमो विभक्तादिषु दोषः । विभक्ता भ्रातरः पीता गाव इति न सिध्यति । प्रत्ययनियमे पुनः सति परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तो नियोगतः कर्तारमाह‡ न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतयः ॥

विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात् ॥ १० ॥

विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात् । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः कर्तारमाह न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते ॥ न तर्हीदानीमयं साधुर्भवति । भवति साधुर्न तु कर्तरि । कथं तर्हीदानीमत्र कर्तृत्वं गम्यते । अकारो मत्वर्थीयः§ । विभक्तमेषामस्ति विभक्ताः । पीतमेषामस्ति पीता इति । अथवोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधना विभक्ताः । पीतोदकाः पीता इति ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ३ । ४ । ६९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात्कर्तरि च कर्मणि च भावे चा-

* ३.४.६७. † ३.४.७१. ‡ ३.४.७२. § ५.२.१२७.

कर्मकेभ्य इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीयते शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेतावांश्च लो यदुत परस्मैपदमात्मनेपदं च* । स चायमेवं विहितः ॥ अत उत्तरं पठति ।

लग्रहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

लग्रहणं क्रियते सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् । सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति ॥ यदि पुनस्तत्रैवाकर्मकग्रहणं क्रियेत† ॥ तत्तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् ॥ ननु चेहापि क्रियते । भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥ परार्थमेतद्भविष्यति । तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः [७०] भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥ यावदिह लग्रहणं तावत्तत्राकर्मकग्रहणम् । इह वा लग्रहणं क्रियेत तत्र वाकर्मकग्रहणं को न्वत्र विशेषः ॥ अयमस्ति विशेषः । इह लग्रहणे क्रियमाण आनः‡ कर्तरि सिद्धो भवति । तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाण आनः कर्तरि न प्राप्नोति ॥ तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाण आनः कर्तरि सिद्धो भवति । कथम् । भावकर्मणोरित्यतो ऽन्यद्यदात्मनेपदानुक्रमणं सर्वं तत्कर्त्रर्थम् ॥

विप्रतिषेधाद्वानः कर्तरि ॥ विप्रतिषेधाद्वानः कर्तरि भविष्यति । तत्र भावकर्मणोरित्येतदस्तु कर्तरि कृत् [३.४.६७] इति कर्तरि कृदित्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु । सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्यो ऽपि ॥ नैष दोषः । अनुदात्तङित इत्येष योगो§ नियमार्थो भविष्यति ॥ यद्येष योगो नियमार्थो विधिर्न प्रकल्पते । आस्ते शेत इति । अथ विध्यर्थ आनस्य नियमो न प्राप्नोति । आसीनः शयानः । तथा नेर्विशः [१.३.१७] इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पत इति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । भावकर्मणोरित्यत्रानुदात्तङित इत्येतदनुवर्तिष्यते । यद्यनुवर्तत एवमप्यनुदात्तङित एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते¶ । अनुदात्तङित आत्मनेपदं भवति । ततो भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । अनुदात्तङित इत्येव । भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येवानुवर्तते ऽनुदात्तङित इत्यपि निवृत्तम् ॥ यदप्युच्यते तथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते ऽथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोतीत्यस्तु विध्यर्थम् । ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यथैवात्राप्राप्तास्तङो भवन्त्येवमानो ऽपि भविष्यति ॥

---

* १.३.१३; ७८. † १.३.१३. ‡ ३.४.१००. § १.३.१२. ¶ १.३.१४.

सर्वत्राप्रसङ्गस्तु ॥ सर्वेषु तु साधनेष्वानो न प्राप्नोति । विप्रतिषेधाद्धानः कर्तरीति भावकर्मणोर्न स्यात्कर्तर्येव स्यात् । इह पुनर्लग्रहणे क्रियमाणे कर्तरि कृदित्येतदस्तु लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु ॥ लादेशः सर्वेषु साधनेषु प्राप्नोति । शतृक्वसू च भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः ॥ नैष दोषः । शेषात्परस्मैपदं कर्तरीत्येवं तौ कर्तारं ह्रियेते ॥

लस्य ॥ ३ । ४ । ७७ ॥

लादेशे सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषात् ॥ १ ॥

लादेशे सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । लुनाति लभते । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवंजातीयकस्य लकारस्यादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । अर्थवतो लकारस्य ग्रहणं न चैषो ऽर्थवान् ॥

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु ॥ २ ॥

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । वर्णग्रहणमिदं न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥

तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥ ३ ॥

तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । धातोः [३. १. ९१] इति वर्तते ॥ एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्र प्राप्नोति । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ एवमपि नन्दनः* अत्र प्राप्नोति । इत्संज्ञात्र बाधिका भविष्यति† । इहापि तर्हि बाधेत । पचति पठतीति । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यं लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्‡ । लितीत्युच्यते न चात्र लितं पश्यामः । अथापि कथंचिद्वचनाद्वानुवर्तनाद्वेत्संज्ञकानामादेशः स्यादेवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशे लित्कृतं भवतीति यदयं णलं लितं करोति ॥ अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्त एवमपि न दोषः । क्रियते विशिष्टग्रहणं लस्येति ॥

---

* ३.१. १३४. † १.३.८; ९. ‡ ६.१. १९३.

लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥

लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन* । लादेशस्यावकाशः । पचतु पठतु । वर्णविधेरवकाशः । दध्यत्र मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति । पचत्वत्र पठत्वत्रेति । लादेशो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । लादेशो वर्णविधेरिति† ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ३ । ४ । ७९ ॥

टित एत्व आत्मनेपदेष्वानप्रतिषेधः ॥ १ ॥

टित एत्व आत्मनेपदेष्वानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचमानः यजमानः । टित इत्येत्वं प्राप्नोति ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्येति‡ ॥ नैतदस्त्युक्तम् । एवं किल तदुक्तं स्याद्यद्येवं विज्ञायेत टित् आत्मनेपदम् टिदात्मनेपदम् टिदात्मनेपदानामिति । तच्च न । टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानीत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । टित् आत्मनेपदम् टिदात्मनेपदम् टिदात्मनेपदानामिति विज्ञायमाने अकुर्वि अत्रापि प्रसज्येत§ । नैष टित् । कस्तर्हि । ठित् । स चावश्यं ठित्कर्तव्य आदिर्मा भूदिति¶ ॥ कथमिटोऽत् [३.४.१०६] इति । इटोऽदिति वक्ष्यामीति । तच्चावश्यं वक्तव्यं पर्यवपाद्यस्य मा भूत् । लविषीष्ट** ॥ इह तर्हि इषमूर्जमहमित आदि आतो लोप इटि च [६.४.६४] इत्याकारलोपो न प्राप्नोति । तस्माट्टिदेषः ॥ आदिस्तर्हि कस्मान्न भवति । सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ति तानेको नोत्सहते विहन्तुमिति कृत्वादिर्न भविष्यति । पर्यवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति । लविषीष्टेति । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ॥ इदं तर्ह्युक्तं प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति†† । के च प्रकृताः । तादयः‡‡ ॥

आने मुग्ज्ञापकं§§ त्वेत्वे टित्तङामिश्शिसीरिचः¶¶ ।

---

* ३.४. ८६; ६.१. ७७. † १.४. २.* ‡ २.४. ४९*. § ३.४. ७८. ¶ १.१. ४६.
** ३.४. १०२; ७.२. ३५. †† २.४. ४९.* ‡‡ ३.४. ७८. §§ ७.२. ८२. ¶¶ ३.४. ८०,८१.

डारौरःसु* टिदटितः प्रकृते तद्गुणे† कथम् ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ३ । ४ । ८२ ॥

णलः शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ १ ॥

णल्शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति‡ सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे ऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत§ ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनित्त्वात्सिद्धमिति¶ । णकारः क्रियते तस्यानित्त्वात्सिद्धम् ॥ क एष परिहारो न्याय्यः । शकारमसि चोदितः । णकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति । णकारो वात्र क्रियेत शकारो वा को न्वत्र विशेषः । अवश्यमत्र णकारो वृद्ध्यर्थः कर्तव्यो णितीति** वृद्धिर्यथा स्यात् ॥ नार्थो वृद्ध्यर्थेन णकारेण । णित्त्वे योगविभागः करिष्यते†† । इदमस्ति गोतो णित् [७.१.९०] । ततो ऽल् । अल् च णिद्भवति । तत उत्तमो वेति ॥ एवं तर्हि लकारः क्रियते तस्यानित्त्वात्सिद्धम् । क एष परिहारो न्याय्यः । शकारमसि चोदितः । लकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति । लकारो वा क्रियेत शकारो वा को न्वत्र विशेषः । अवश्यमेवात्र स्वरार्थो लकारः कर्तव्यो लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्‡‡ ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरे§§ कृते द्विर्वचनं तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमन्तोदात्तः स्याद्यदेकाच् । व्यपदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्त एवमाद्युदात्तोऽपि तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति धातोरादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति धातोरन्त उदात्तो भवतीति । सो ऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तस्तत्रान्तर्यतो ऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति ॥ एतदप्यादेशे नास्त्यादेशस्यान्त उदात्तो भवतीति । प्रकृतितो ऽनेन स्वरो लभ्यः प्रकृतिश्चास्य यथैवान्तोदात्तैवमाद्युदात्तापि ॥ द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचन उभयोरन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् [६.१.१५८] इति नास्ति यौगपद्येन

* २.४. ८५*. † ३.४. ९३*. ‡ १.१. ५५. § १.१. ५२. ¶ २.४. ८५*.
** ७.२. ११५. †† ७.१. ९१. ‡‡ ६.१. १९३. §§ ६.१. १६२.

संभवः । पर्यायः प्रसज्येत ॥ तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः । लकारः क्रियते तस्यानित्त्वात्सिद्धम् ॥

अकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ३ ॥

अकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे ऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥ ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् ।

अकारवचनं समसंख्यार्थम् ॥ ४ ॥

संख्यातानुदेशो* यथा स्यात् ॥

तस्माच्छित्करणम् ॥ ५ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशो ऽयम् । अ अ अ । सोऽनेकाल्शित्सर्वस्य [१.१.५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

लोटो लङ्वत् ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

लङ्वदतिदेशे जुस्भावप्रतिषेधः ॥ १ ॥

लङ्वदतिदेशे जुस्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यान्तु वान्तु । लङः शाकटायनस्यैव [३.४.१११] इति जुस्भावः प्राप्नोति ॥

उत्ववचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

उत्वमत्र बाधकं भविष्यति† । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशं चोत्वम् । कोऽवकाशः । पचतु पठतु । अत्रापीकारलोपः‡ प्राप्नोति । तद्यथैवोत्वमिकारलोपं बाधत एवं जुस्भावमपि बाधते । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्त इकारलोप उत्वमारभ्यते जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमुत्वमिकारलोपं बाधते जुस्भावं न बाधते ॥ एवं तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्ग्रहणस्य प्रयोजनं लङेव यो लङ् तत्र यथा स्याल्लङ्वद्भावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति§ ॥

---

* १.३.१०. † ३.४.८६. ‡ ३.४.१००. § ३.४.११०.*

सेर्ह्यपिच्च ॥ ३ । ४ । ८७ ॥

मेर्निः ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

ह्रिन्योरुत्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥

ह्रिन्योरुकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीहि लुनानि । एरुः [३.४.८६] इत्युत्वं प्राप्नोति ॥

न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । उच्चारणसामर्थ्यादत्रोत्वं न भविष्यति । अलघीयश्चैव हीकारोच्चारणमुकारोच्चारणादिकारं चोच्चारयत्युकारं च नोच्चारयति तस्यैतत्प्रयोजनमुत्वं मा भूदिति ॥

एत ऐ ॥ ३ । ४ । ९३ ॥

एत ऐत्व आड्गुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

एत ऐत्व आड्गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचावेदम् पचामेदम् । आड्गुणे* कृत एत ऐदित्यैत्वं प्राप्नोति ॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षण आड्गुणोऽन्तरङ्गलक्षणमैत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

लिङः सीयुट् ॥ ३ । ४ । १०२ ॥

यासुडादेः सीयुट्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

यासुडादेः† सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयुः सुनुयुः । लिङः सीयुडिति सीयुट् प्राप्नोति ॥

---

* ६.१. ८७.   † ३.४. १०३.

न वा वाक्यापकर्षात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यापकर्षात् । वाक्यापकर्षाद्यासुट् सीयुटं बाधिष्यते ॥

सुट्तिथोस्त्वपकर्षविज्ञानम् ॥ ३ ॥

सुटोऽपीदानीं तिथोरपकर्षो विज्ञायेत*। कृषीष्ट कृषीष्ठाः ॥

अनादेश्च सुड्वचनम् ॥ ४ ॥

अनादेश्च सुड्वक्तव्यः । कृषीयास्ताम् कृषीयास्थाम् । तकारथकारादेर्लिङ इति सुण्न प्राप्नोति ॥

न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तिथोः प्रधानभावात् । तिथावेवात्र प्रधानं तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् । नैवं विज्ञायते तकारथकारादेर्लिङ इति । कथं तर्हि । तकारथकारयोः सुड्भवति तौ चेल्लिङ इति ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ ३ । ४ । १०३ ॥

किमर्थं यासुटो ङित्त्वमुच्यते ।

यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थम् ॥ १ ॥

पिति वचनानि प्रयोजयन्ति ॥ अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते ।

उदात्तवचनं च ॥ २ ॥

किम् । पिदर्थमेव† ॥

आगमानुदात्तार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्य आगमा अनुदात्ता भवन्तीति ॥ असत्यन्यस्मिन्प्रयोजने ज्ञापकं भवति । उक्तं चैतद्यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवत्यपिच्च लिङ्भवतीति सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य आगमा अनुदात्ता भवन्तीति‡॥

---

* ३.४.१०७. † ३.१.४. ‡ ३.१.३*.

आतः ॥ ३ । ४ । ११० ॥

किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमाहोस्वित्प्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा प्रापकम् । यदि सिज्ग्रहणमनुवर्तते* ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् ॥ कश्चात्र विशेषः ।

जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्लुग्ग्रहणम् ॥ १ ॥

जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्लुग्ग्रहणं कर्तव्यम् । आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अकार्षुः अहार्षुः ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति ॥

एवकारकरणं च ॥ ३ ॥

एवकारकरणं च कर्तव्यम् । लङः शाकटायनस्यैव [३.४.१११] इति ॥ नियमार्थे पुनः सति नार्थ एवकारेण । ननु च प्रापकेऽपि सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतो ऽवधारणार्थस्तर्ह्येवकारः कर्तव्यः । यथैवं विज्ञायेत लङः शाकटायनस्यैवेति । मैवं विज्ञायि लङ एव शाकटायनस्येति । किं च स्यात् । लुङः शाकटायनस्य न स्यात् । अदुः अपुः अधुः अस्थुः ॥

लङ्ग्रहणं च ॥ ४ ॥

लङ्ग्रहणं च कर्तव्यम् । लङः शाकटायनस्यैवेति ॥ नियमार्थे पुनः सति नार्थो लङ्ग्रहणेन । आतो ङित इति† वर्तते न चान्य आकारादनन्तरो ङिदस्त्यन्यदतो लङः ॥

अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्लुग्ग्रहणमिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यो द्वाभ्यामनन्तर आतश्च सिचश्च ॥ अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । उत्तरार्थम् । लिट्च लिङाशिषि [३.४.११५;११६] आर्धधातुकमेव यथा स्यात् । इतरथा हि वचनादार्धधातुकसंज्ञा स्यात्तिङ्ग्रहणेन च ग्रहणात्सार्व-

---

* ३.४.१०९. † ३.४.९९.

धातुकसंज्ञा* ॥ अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । लङेव यो लङ् तत्र यथा स्याल्लङ्वद्भावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति† ॥

आर्धधातुकं शेषः ॥ ३ । ४ । ११४ ॥

आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणम् ॥ १ ॥

आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । वृक्षत्वम् वृक्षतेति ॥ क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे

स्वादिप्रतिषेधः ॥ २ ॥

स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । लूभ्याम् लूभिरिति ॥ अनुक्रान्तापेक्षं शेषग्रहणम् ॥ एवमपि अग्निकाम्यति वायुकाम्यतीति प्राप्नोति‡ । तस्माद्धातुग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारः प्रकृतोऽनुवर्तते । क्व प्रकृतः । धातोरेकाचो हलादेः [३.१.२२] इति ॥ एवमपि श्रीकाम्यति भूकाम्यतीति प्राप्नोति ।

तद्विधानात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहित इति । धातोरेष विहितः । संकीर्त्य धातोरित्येवं यो विहित इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ तृतीयो ऽध्यायः समाप्तः ॥

---

* ३.४.११३. † ३.४.८५. ‡ ३.१.९; ७.३.८४.

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ४ । १ । १ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युर्धातोर्मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो विधीयन्ते* ते ऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति ॥ तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते† ते चात्र तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वोक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति ॥ टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते‡ न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगो ऽस्ति ॥ अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते§ न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति । अथापि कथंचिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति यदयं क्वचित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्च [५.३.५५;५६] इति ॥ अत उत्तरं पठति ।

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् ॥ १ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते ऽङ्गभपदसंज्ञार्थम् । अङ्गभपदसंज्ञा ङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति¶ ॥

क्व पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेनार्थः । टाबादिषु । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ग्रहणवन्तष्टाबादयो विधीयन्ते । उगितो ङीब्भवति । अतष्टाब्भवतीति** । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥ अणादिषु तर्हि । अणादयोऽपि ग्रहणवन्तो विधीयन्ते । गर्गादिभ्यो यञ् [४.१.१०५] नडादिभ्यः फक् [९९] इति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥ स्वार्थिकेषु

---

* ३.१.९६. † १.४.२१; २२. ‡ ४.१.३. § ४.१.९२. ¶ १.४.१३–१८. ** ४.१.६; ४.

तर्हि । स्वार्थिका अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते । यावादिभ्यः कन् [५.४.२९] प्रज्ञादिभ्योऽणिति* । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । यस्तर्ह्यग्रहणः । शुक्लतरः कृष्णतर इति । अत्रापि न यावच्छुक्लस्तावच्छुक्लतरः प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥ स्वादिषु तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । कथं पुनरिहोच्यमानाः† स्वादय एकत्वादिष्वर्थेषु‡ शक्या विज्ञातुम् । एकवाक्यत्वात् । एकं वाक्यं तच्चेदं च । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च किमर्थं नानादेशस्थं क्रियते । कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति यदेकं वाक्यं सन्नानादेशस्थं करोत्यन्यदपि किंचित्संग्रहीष्यामीति ॥

यच्छयोश्च लुगर्थम् ॥ २ ॥

यच्छयोस्तर्हि लुगर्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् [४.३.१६८] इति ङ्याप्प्रातिपदिकात्परस्य लुग्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक्प्रसज्येत ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति§ प्रत्ययस्य भविष्यति । एवमप्युकारसकारयोः प्रसज्येत । कमेः सः कंसः । पराञ्शृणातीति परशुरिति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम् ॥ ३ ॥

वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । वृद्धात् अवृद्धात् अवर्णान्तात् अनुदात्तादेः द्व्यच इत्येतानि प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति ॥ अथाक्रियमाणे ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि विशेषणानि स्युः । समर्थविशेषणानि¶ । तत्र को दोषः । उदीचां वृद्धादगोत्रात् [४.१.१५७] इह च प्रसज्येत । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । इह च न स्यात् । ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । वृद्ध ॥ अवृद्ध । प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् [४.१.१६०] इह च प्रसज्येत । ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात् । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध ॥ अवर्ण । अत इञ्भवतीतीहैव स्यात्** । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्धि समर्थमकारान्तम् । इह च न स्यात् । दक्षयोरपत्यम् दक्षाणामपत्यमिति । एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम् । अवर्ण ॥

* ५.४.३८. † ४.१.२. ‡ १.४.२१; २२. § १.१.६१. ¶ २.१.१. ** ४.१.९५.

स्वर । अनुदात्तादेरञ्भवतीतीह च प्रसज्येत* । वाचो विकारः त्वचो विकार
इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकार इति । एतद्धि
समर्थमुदात्तादि† । स्वर ॥ द्व्यज्लक्षण । द्व्यचष्ठनितीह च प्रसज्येत‡ । वाचा तरति
त्वचा तरतीति । एतद्धि समर्थं द्व्यच् । इह च न स्यात् । घटेन तरतीति । एतद्धि
समर्थमद्व्यच् ॥ अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किंचिदिष्टं संगृहीतं भवत्याहोस्वि-
द्दोषान्तमेव । अस्तीत्याह । किम् । साम्ना तरति वेम्ना तरतीति । एतद्धि समर्थमपि
द्व्यज्ङ्याप्प्रातिपदिकमपि ॥

अथ ङ्याब्ग्रहणं किमर्थं न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अप्र-
त्यय§ इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ यद्येष ङ्याब्ग्रहणे हेतुस्त्यूङ्ग्र-
हणमपि कर्तव्यं तावपि हि प्रत्ययौ । तिग्रहणे तावद्वार्त्तम् । तद्धितः प्रातिपदिक-
मिति¶ प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । ऊङ्ग्रहणे चापि वार्त्तम् । उवर्णान्तादूङ्विधी-
यते** तत्रैकादेश एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥ यद्येष
ऊङो ऽग्रहणे हेतुराब्ग्रहणमपि न कर्तव्यम् । आबपि ह्यकारान्ताद्विधीयते तत्रैकादेश
एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । यस्तर्ह्यनकारान्तात् । क्रुञ्चा
उष्णिहा देवविशेति†† । अत्राप्यकारान्ताद्वृत्तिर्लक्ष्यते । कुञ्चानालभेत । उष्णिहक-
कुभौ । देवविशं च मनुष्यविशं चेति ॥ इह तावदुष्णिहककुभावित्याप एवैतदौत्त-
रपदिकं ह्रस्वत्वम्‡‡ । इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति नास्ति विशेषो
ऽकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति ॥ यत्तावदुच्यत इह तावदुष्णिहककु-
भावित्याप एवैतदौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमिति संज्ञाछन्दसोरित्येवं तन्न चैषा संज्ञा
नापीदं छन्दः । यदप्युच्यत इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति नास्ति विशे-
षोऽकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति स्वरे विशेषः । यद्यत्र व्यञ्जना-
न्तादुत्पत्तिः स्याद्देवविशमित्येवं स्वरः प्रसज्येत§§ देवविशामिति चेष्यते¶¶ ।
तस्मात्क एष एवंविषयः ॥ इदं तर्हि पादोऽन्यतरस्यां टाबृचि [४.१.८;९] इति ।
ऋचीत्युच्यते तत्र च्छान्दसत्वाद्भविष्यति । ऋचीति नेदं छन्दो विवक्षितं काठकं
कालापकं मौदकं पैप्पलादकं वा । किं तर्हि । प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । ऋक्चेत्प्रत्य-
यार्थो भवतीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्दसमानार्थोऽकारा-
न्तश्छन्दसि दृश्यते । तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम् । एकः पाद इत्यर्थः । तस्मादुत्प-

* ४.३. १४०. † ६.१. १६८;१९१. ‡ ४.४.७. § १.२. ४५. ¶ ४.१. ७७; ७६; १.२. ४६.
** ४.१. ६६. †† ४.१.४, ग°. ‡‡ ६.३. ६३. §§ ६.२. १२९; ३.१.४.
¶¶ ६.२. १४४.

त्तिर्भविष्यति ॥ इदं तर्हि डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् [४.१.१३] इति । बहुराजा बहुराजे बहुराजा इति ॥

ङ्याब्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् ॥ ४ ॥

ङ्याब्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेत ङ्याब्ग्रहणं वा । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि ।

प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलुगलुगर्थम् ॥ ५ ॥

सर्वनामविधिः प्रयोजनम् । सर्वनाम्नः* सुडिहैव स्यात् तेषाम् येषाम् । तासाम् यासामित्यत्र न स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अवर्णान्ताट्टाब्विधीयते तत्रैकादेश एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्सुड्भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । सर्वनाम्नस्तृतीया च [२.३.२७] इहैव स्यात् भवता हेतुना भवतो हेतोरिति । भवत्या हेतुना भवत्या हेतोरित्यत्र न स्यात् । सर्वनाम ॥ स्वर । कुशूलकूपकुम्भशालं बिले [६.२.१०२] इहैव स्यात् कुशूलबिलम् । कुशूलीबिलमित्यत्र न स्यात् । स्वर ॥ समास । द्वितीया श्रितादिभिः सह समस्यते† । इहैव स्यात् कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कष्टं श्रिता कष्टश्रितेत्यत्र न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । श्रितशब्दो ऽकारान्तस्तत्रैकादेश एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावाद्भविष्यति ॥ इदं तर्हि । पूर्वसदृश [२.१.३१] इतीहैव स्यात् पित्रा सदृशः पितृसदृशः । पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् । समास ॥ तद्धितविधि । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् [४.२.४७] इहैव स्यात् हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनैतत्सिद्धम्‡ ॥ इदं तर्हि । प्रमाणे द्वयसच् [५.२.३७] यथेह भवति हस्तिद्वयसम् हस्तिमात्रमेवं हस्तिनीद्वयसम् हस्तिनीमात्रमित्यपि यथा स्यात् । तद्धितविधि ॥ लुक् । नेन्सिद्धबध्नातिषु च [६.३.१९] इहैव स्यात् स्थण्डिलशायी । स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात् । लुक् ॥ अलुक् । शयवासवासिष्वकालात् [१८] इहैव स्यात् ग्रामेवासी । ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात् ॥

मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम् । विध्यर्थं तावत् । क्यङ्मानिनोश्च

* ७.१.५२. † २.१.२४. ‡ ६.३.३५*.

[६.३.३६] इहैव स्यात् दर्शनीयमानी । दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् । प्रतिषेधार्थमपि । वक्ष्यति स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि* । तस्मिन्क्रियमाण इहैव स्यात् दीर्घमुखमानी । दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात् ॥

प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च ॥ ७ ॥

प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम् । तृजकाभ्यां कर्तरि [२.२.१५] इहैव स्यात् अपां स्रष्टा । अपां स्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात् ॥ उपचार । अतः कृकमिकंसकुम्भ [८.३.४६] इहैव स्यात् अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् ॥

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन ॥

अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ ८ ॥

उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति । द्विषत्परयोस्तापेः [३.२.३९] यथेह भवति द्विषंतप इत्येवं द्विषतीताप इत्यत्रापि स्यात् ॥

यञिञोः फकि ॥ ९ ॥

यञिञोः फक्यतिप्रसङ्गो भवति† । यथेह भवति गार्ग्यायणः दाक्षायण एवं गार्गेयः दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात् ॥ नैष दोषः । ढगत्र बाधको भविष्यति‡ ॥

समासान्तेषु च ॥ १० ॥

समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति । राजाहःसखिभ्यष्टच् [५.४.९१] यथेह भवति मद्रराजः कश्मीरराज एवं मद्रराज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात् ॥ न वा भवति मद्रराजीति । भवति यदा समासान्तादीकारः । लिङ्गविशिष्टग्रहणे त्वीकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत । तत्र को दोषः । पुंवद्भावष्टिलोपश्च§ । तत्र मद्रराजीत्येतद्रूपं स्यान्मद्रराज्ञीति चेष्यते ॥

महदात्त्वे प्रियादिषु ॥ ११ ॥

महदात्त्वे प्रियादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः [६.३.४६] इति यथेह भवति महाप्रियोऽस्य महाप्रिय एवं महती प्रियास्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् ॥ किमुच्यते प्रियादिष्विति । यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते¶ । यत्र तु न प्रतिषिध्यते भवितव्यमेव तत्रात्त्वेनेति ॥

---

* ६.३.४०*. † ४.१.१०१. ‡ ४.१.१२१. § ६.३.३५*; ६.४.१४४. ¶ ६.३.३४.

ञित्स्वरे ॥ १२ ॥

ञित्स्वरेऽतिप्रसङ्गो भवति । ञित्यादिरुदात्तो भवति* । यथेह भवति दाक्षिः अहिचुम्बकायनिरेवं दाक्षी अहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात् ॥

राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥ १३ ॥

राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोरतिप्रसङ्गो भवति । राजा च ब्राह्मणकुमारयोः [६.२.५९] इति यथेह भवति राजकुमारः राजब्राह्मण एवं राजकुमारी राजब्राह्मणीत्यत्रापि स्यात् ॥

समाससंघातग्रहणेषु च ॥ १४ ॥

समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गो भवति । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि [६.२.१७५] यथेह भवति बहुगोमान् बहुयवमानेवं बहुगोमती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् ॥ किमुच्यते समाससंघातग्रहणेष्विति । यदत्रयवग्रहणं प्रयोजनमेव तदस्याः परिभाषायाः । कुशूलकूपकुम्भशालं बिले कुशूलीबिलमिति यथा ॥

विभक्तौ चोक्तम् ॥ १५ ॥

किमुक्तम् । न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति† ॥

एतेऽस्याः परिभाषाया दोषा एतानि च प्रयोजनानि स्युः । एते दोषाः समा भूयांसो वा तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं च दोषेषु ॥

तद्धितविधानार्थं तु ॥ १६ ॥

तद्धितविधानार्थं तु ङ्याब्ग्रहणं कर्तव्यम् । ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् । कालितरा हरिणितरा । खट्वातरा मालातरा‡ ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वम् ॥ १७ ॥

विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

---

* ६.१.१९७. † ७.१.१*. ‡ ५.३.५७; ६.३.४३.

तत्र समासान्तेषु दोषः ॥ १८ ॥

तत्र समासान्तेषु दोषो भवति । बहुगोमत्का बहुयवमत्का । समासान्ता अपि ङ्याबन्तात्स्युः* ॥

त्यूङोश्च ग्रहणम् ॥ १९ ॥

त्यूङोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति । युवतिका ब्रह्मबन्धुकेति† ॥ ऊङ्ग्रहणेन तावन्नार्थः । नास्त्यत्र विशेष उकारान्तादुत्पत्तौ सत्यामूङन्ताद्वा‡ ॥ इदं तर्हि । युवतितरा§ ब्रह्मबन्धुतरेति¶ ॥

तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितानुत्पत्तिः ॥ २० ॥

तदन्तस्य च ङ्याबन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । कालितरा हरिणितरा । खट्वातरा मालातरेति । किं कारणम् । ङ्याबन्तमेतत्स्त्रीप्रधानं न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः ॥ नैष दोषः । न हि किंचिदुच्यत एवंजातीयकादुत्पत्तव्यमेवंजातीयकान्नेति । एतावदुच्यतेऽतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्च [५.३.५५;५६] इति यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे प्रत्ययो भविष्यत्यस्ति चाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः। इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति द्रव्यं प्रधानं गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते ॥

उक्तं वा ॥ २१ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति** । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः । नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति नापि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कथं तर्हि । यत्स्त्रियां प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति ॥ ननु चोक्तं तत्र समासान्तेषु दोष इति । समासान्ता अपि स्वार्थिका उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति ॥ कथं कालिकेति†† । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येत्त्वं भविष्यति‡‡ ॥ कथं हरिणिकेति । हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति ॥ कथं लोहिनिकेति । वक्ष्यत्येतल्लोहितालिङ्गबाधनं वेति§§ ॥

स्त्रियाम् ॥ ४ । १ । ३ ॥

स्त्रियामित्युच्यते का स्त्री नाम । लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः स्त्री पुमान्नपुंस-

* ५.४.१५३. † ५.३.७३. ‡ ७.४.१३. § ६.३.४१. ¶ ६.३.४४.
** ४.१.३*. †† ५.४.३३. ‡‡ ७.३.४४. §§ ५.४.३०*.

कमिति । यल्लोके दृष्ट्वैतदवसीयत इयं स्त्र्ययं पुमानिदं नपुंसकमिति सा स्त्री स पुमांस्तन्नपुंसकमिति ॥ किं पुनर्लोके दृष्ट्वैतदवसीयत इयं स्त्र्ययं पुमानिदं नपुंसकमिति । लिङ्गम् । किं पुनस्तत् ।

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥
लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप्प्रसज्यते ।

लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे टाप्प्राप्नोति* । यद्धि लोके दृष्ट्वैतदवसीयत इयं स्त्रीत्यस्ति तद्भ्रूकुंसे ॥

नत्वं खरकुटीः पश्य

इह चञ्चाः पश्य वध्रिकाः पश्य खरकुटीः† पश्येति तस्माच्छसो नः पुंसि [६.१.१०३] इति नत्वं प्राप्नोति । यद्धि लोके दृष्ट्वैतदवसीयतेऽयं पुमानित्यस्ति तद्वध्रिकादिषु ॥

खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥

खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्धि लोके दृष्ट्वैतदवसीयत इयं स्त्र्ययं पुमानिति न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति ॥ किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम् ।

नापुंसकं भवेत्तस्मिन्

नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । किमिदं नापुंसकमिति । नपुंसके भवं नापुंसकम् ।

तदभावे नपुंसकम् ॥

तदभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकलिङ्गं न्याय्यम् ॥

असत्तु मृगतृष्णावत्

असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् । मृगतृष्णावत् । तद्यथा । मृगास्तृषिता अपां धाराः पश्यन्ति न च ताः सन्ति ॥

गन्धर्वनगरं यथा ।

यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्त उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोरसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥

---

* ४.१.४. † ५.३.९७; ९८.

आदित्यगतिवत्सन्न

अथवा यथादित्यस्य गतिः सती नोपलभ्यते तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥

वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥

यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः । वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाय उपलभ्यन्ते खट्वावृक्षयोः पुनर्येऽप्येते रथकारा वाशीवृक्षादनहस्ता मूलात्प्रभृत्याग्राद्वृक्षांस्तक्ष्णुवन्ति तेऽपि तयोर्लिङ्गं नोपलभन्ते । केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति । षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवत्यतिसंनिकर्षादतिविप्रकर्षान्मूर्त्यन्तरव्यवधानात्तमसावृतत्वादिन्द्रियदौर्बल्यादतिप्रमादादिति । अतोऽत्र कश्चिद्धेतुर्द्रष्टव्यो येन खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते । केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति ।

तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा

स्त्रीकृतं शब्दं दृष्ट्वा स्त्रीत्यवसीयते पुंस्कृतं दृष्ट्वा पुमानिति ॥

यथाकाशेन ज्योतिषः ।

तद्यथा । आकाशं दृष्ट्वा ज्योतिरत्रेति गम्यते ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशम् ॥

अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतत्

अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति । स्त्रीकृतः शब्दः शब्दकृतं च स्त्रीत्वम् । एतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

प्रत्यक्षेण खल्वपि स विरुध्यते य आह खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति । तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति न च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवितव्यम् ॥

तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति ॥

तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा तटः तटी तटमिति कस्तदध्यवसातुमर्हतीयं स्त्र्ययं पुमानिदं नपुंसकमिति ॥

तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं च कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति ।

संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट्स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्।

इति। ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान्। अधिकरणसाधना लोके स्त्री। स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति। कर्तृसाधनश्च पुमान्। सूते पुमानिति। इह पुनरुभयं भावसाधनम्। स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिश्च पुमान्। कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान्। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः। यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति। रसगन्धौ न सर्वत्र। प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। न हीह कश्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते। वर्धते वा यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र। यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था। विवक्षातः। संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमानुभयोरविवक्षायां नपुंसकम्॥

तस्योक्तौ लोकतो नाम

तस्योक्तौ च वचने लोकतो नामैतद्भवति स्त्री पुमान्नपुंसकमिति॥

गुणो वा लुपि युक्तवत्॥

वध्रिकादिषु भूयान्परिहारः। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने [१.२.५१] इत्येवमत्र गुणो भवति॥ न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति। पठिष्यति ह्याचार्यो लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति। पुनः पठिष्यत्येकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति* ॥

संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट्स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्।
तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत्॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते। स्त्रियामभिधेयायां टाबादयो भवन्तीति। आहोस्वित्स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। कश्चात्र विशेषः।

स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः॥ १॥

स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो भवन्ति द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः। कुमार्यौ कुमार्यः। किशोर्यौ किशोर्यः। किं कारणम्। एको ऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति॥ अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च। अनेकश्च प्रत्ययो

---

* ४.१.९२*.

नोपपद्यते । गार्ग्यायणी* कारीषगन्ध्या† कालितरेति‡ । किं कारणम् । एकत्वात्स्त्रीत्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वाद्द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः ॥ २ ॥

स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामितीकारो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति ।

स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । भूतमियं ब्राह्मणी । कारणमियं ब्राह्मणी । आवपनमियमुष्ट्रिकेति ॥ स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्स्विह तावद्भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । पैतन्यम् । कारणमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । प्राधान्यम् । आवपनमुष्ट्रिकेति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । संभवनम् ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः§ । पञ्च ब्राह्मण्यः । दश ब्राह्मण्यः ॥ स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । भेदो विवक्षितः संख्या ॥ इह च स्त्री ईकारो न प्राप्नोति । न हि तेनैव तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति ॥

सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादयः ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः । नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति नापि स्त्रीसमानाधिकरणादिति । कथं तर्हि । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति ॥ अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति । ननु चोक्तं स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात्स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति

---

* ४.१. १०५; १७; ४१. † ४.१. ८३; ७८; ७४. ‡ ४.१. ४२; ५.३. ५७; ४.१.४. § ४.१. १०.

गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् ॥ ६ ॥

गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यददो द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति ॥ यदप्युच्यते ऽनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति

भावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

भावो भावेन युज्यते । तद्यथा । इषिरिषिणा निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणा* ॥ विषम उपन्यासः । युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात्कालभेदाच्च । उक्तं तत्रैकस्य वाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययोऽपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति । इह पुनरेकं स्त्रीत्वम् ॥ अथैकमप्युपलभ्यते । किं चातः । यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् । अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यताम् ॥ कस्य तावद्भवानेतं गुणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीत्वं नाम । द्रव्यस्य । द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः । यदि तावद्गुणसमुदायो द्रव्यं का गतिर्य एते भावाः कृदभिहितास्तद्धिताभिहिताश्च । चिकीर्षा गोतेति† । अथ मतमेतत्कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भविष्यति ॥ क्व च तावद्दोषः स्यात् । दृष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परिहारो गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्या कालितरेति । इह तावद्गार्ग्यायणीति षित्करणसामर्थ्यान्ङीष्भविष्यति‡ । कारीषगन्ध्येति वचनाच्चाब्भविष्यति§ । कालितरेति न यावत्काली तावत्कालितरा । किं तर्हि । प्रकृष्टा काली कालितरा । यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षे वर्तते तस्यानुक्तं स्त्रीत्वमिति कृत्वा टाब्भविष्यति¶ ॥ यदप्युच्यत इह च स्त्री ईकारो न प्राप्नोतीति निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च [४.१.१७६] इति ॥

स्त्रीविषये ङ्यापोरप्रसिद्धिरकारान्तादर्शनात् ॥ ८ ॥

स्त्रीविषये ङ्याबोरप्रसिद्धिः । खट्वा माला । किं कारणम् । अकारान्तादर्शनात् । न ह्यकारान्तता दृश्यते । ननु चेयं दृश्यते । अतिखट्वः अतिमाल इति । नैषाकारान्तता । आप एवैतद्ध्रस्वत्वम्** ॥

---

* ३.१.७*; ३.३.१६१*. † ३.३.१०२; ५.१.११९. ‡ ४.१.४१.
§ ४.१.७४. ¶ ४.१.४. ** १.२.४८.

सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः ॥ ९ ॥

सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः । शशः । षष इति मा भूत् । पलाशः । पलाष इति मा भूत् । मञ्चकः । मञ्जक इति मा भूत् ॥

तस्मात्सिद्धम् ॥ १० ॥

तस्मात्सिद्धमेतद्भवति ॥ अथवेयमकारान्तता दृश्यते । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः दशखट्वः* ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ । १ । ४ ॥

शूद्रा चामहत्पूर्वा ॥ १ ॥

शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम् । शूद्रा । अमहत्पूर्वेति किमर्थम् । महाशूद्री† ॥

जातिः ॥ २ ॥

जातिरिति वक्तव्यम् । या हि महती शूद्रा महाशूद्रा सा भवति ॥

शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना‡ प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भवती अतिभवती महती अतिमहती अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति§। जातिरिति च वक्ष्यामीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते पञ्चाजी दशाजी¶ अत्रापि प्राप्नोति**। नैष दोषः । अजादिभिरत्र स्त्रियं विशेषयिष्यामः । अजादीनां या स्त्रीति ॥

उगितश्च ॥ ४ । १ । ६ ॥

कथमिदं विज्ञायते । उगितः प्रातिपदिकादिति । आहोस्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । किं चातः । यदि विज्ञायत उगितः प्रातिपदिकादिति सिद्धं भवती महती अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यति । तदन्तविधिना‡ भविष्यति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥ अथ विज्ञायत उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति सिद्ध-

---

* ५.१. २९; २८; १.२. ४९. † ४.१. ६३. ‡ १.१. ७२. § ४.१. ६. ¶ ४.३. २१. ** ४.१. ४.

मतिभवती अतिमहती भवती महतीति न सिध्यति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन ॥ उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति । कथमतिभवती अतिमहतीति । तदन्तविधिना भविष्यति । ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यत इति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम् ॥ अथवा पुनरस्तूगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । कथं भवती महतीति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम् ॥ यदप्युच्यत उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति किं कारणम् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । नैतत्प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद्ग्रहणम् । कथम् । वर्णोऽप्युगित्प्रत्ययोऽप्युगित्प्रातिपदिकमप्युगित् ॥

धातोरुगितः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उखास्रद्ब्राह्मणी । पर्णध्वद्ब्राह्मणी ॥

अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ॥ २ ॥

अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राची प्रतीची ॥

उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः ॥ ३ ॥

उगित्यञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम्*। अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति ॥

वनो र च ॥ ४ । १ । ७ ॥

इह कस्मान्न भवति । निःशुनी अतियूनीति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥ एवमपि मघोनी अत्र प्राप्नोति । मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥

वनो न हशः ॥ १ ॥

वनो र चेत्यत्र हशन्तान्न भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सहयुध्वा ब्रह्माणीति ॥ यदि न हश इत्युच्यते शर्वरीति न सिध्यति । विहितविशेषणं

---

* ७.१. ७०.

हश्ग्रहणम् । हशन्ताद्यो विहित इति ॥ एवमपि प्रेत्वरीति न सिध्यति । कथं चात्र तुगागमः । छान्दसत्वात् । ङीब्रावपि तर्हि च्छान्दसत्वादेव भविष्यतः ॥

बहुलं छन्दसि ङीब्रौ वक्तव्यौ । यज्वरीरिषः । यज्वनीरिषः ॥

रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बहुधीवरी बहुपीवरी । किं पुनः कारणं न सिध्यति । प्रतिषिद्धत्वात् । अनो बहुव्रीहेः [४.१.१२] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे वोपधालोपिनो वावचनम् ॥ ३ ॥

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे वोपधालोपिनो वेति वक्तव्यम् ॥ अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः । यथोपसंख्यानं चोदितं तथा नित्याभ्यां ङीब्राभ्यां भवितव्यम् । यथा परिहारस्तथा विभाषया भवितव्यम् ॥ यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवितव्यं न ह्यत्र ङीब्दुर्लभः । सिद्धोऽत्र ङीबन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् [४.१.२८] इति । ङीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽन्येन सति न स्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते । किं पुनः कारणं ङीप्संनियोगेन र उच्यते । इह मा भूत् । सुपर्वा चारुपर्वेति ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । वक्ष्यति डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् [४.१.१३] इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनं डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीब्रावपि यथा स्यातामिति* ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ ४।१।१० ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । ङीबनन्तरस्तस्य† प्रतिषेधः ॥ अथेदानीं ङीपि प्रतिषिद्धे

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते‡ टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

अत इति प्राप्नोति§ । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति¶ । परिगणितेषु कार्येषु नलोपो ऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते । कथम् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम्

सुबिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । प्रथमैकवचनात्प्रभृत्या चापः पकारात्** ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं

---

* ४.१.१३*. † ४.१.५. ‡ ८.२.७. § ४.१.४. ¶ ८.२.२. ** ४.१.२—७४.

दोषस्त्वित्त्वे

इत्त्वे दोषो भवति । बह्वचर्मिका । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातः [७.३.४४] इतीत्त्वं न प्राप्नोति ॥

तस्मान्नोभौ ॥

तस्मात्षट्संज्ञकेभ्य उभौ न भवत इति वक्तव्यम् ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रियाम् [४.१.३] इति वर्तते स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।
प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ४ । १ । १३ ॥

किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते । उभाभ्यां योगाभ्यां डाब्यथा स्यान्मनन्तादनन्ताच्च बहुव्रीहेः* ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयमनुवर्तते ॥

अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां डाब्यथा स्याड्डापा मुक्ते प्रतिषेधोऽपि यथा स्यादिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डाबप्युच्यते प्रतिषेधोऽपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीबपि यथा स्यात् । सिद्धोऽत्र ङीबन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् [४.१.२८] इति ॥ अथ तदन्यतरस्यांग्रहणं† शक्यमकर्तुम् । वाढं शक्यम् । कथम् । इह डाबप्युच्यते प्रतिषेधोऽपि ङीबपि तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यं विज्ञातुम् । अक्रियमाणे हि तत्रान्यतरस्यांग्रहणे ऽनवकाशो ङीब्डाप्प्रतिषेधौ बाधेत । डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः । सावकाशौ डाप्प्रतिषेधौ । कोऽवकाशः । सुपर्वा चारुपर्वेति । तस्मात्तदन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यम् ॥ इदं तु खल्वन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीन्नावपि यथा स्यातामिति । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं‡ तन्न वक्तव्यं भवति ॥

अथेह कथं भवितव्यम् । बहवः श्वानो ऽस्यां रथ्यायाम् बहवो युवानो ऽस्यां शालायामिति । बहुशूका बहुयूकेति भवितव्यम् । का रूपसिद्धिः । डाप्टिलोपः प्रसारणं प्रसारणपरपूर्वत्वं नद्यृतश्चेति कप्§ ॥ कपा तावन्न भवितव्यम् । किं कार-

---

* ४.१. ११; १२. † ४.१. २८. ‡ ४.१. ७*.

§ ४.१. १३; ६.४. १४३; १३३; ६.१. १०८; ६.४. २; ५.४. १५३.

णम् । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । प्रसारणेनापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् । श्वादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति* । परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थमिति† ॥ तस्माद्बहुश्वा बहुयुवेति भवितव्यम् ॥

अनुपसर्जनात् ॥ ४ । १ । १४ ॥

अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा मथुरा । प्रियकुरुचरा मथुरा ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते‡ तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना§ प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति ।

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥

ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्र तदन्तविधिप्रतिषेधो न भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भवती अतिभवती महती अतिमहतीत्यत्र¶ तदन्तविधिः सिद्धो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतद्वर्णोऽप्युगित्प्रत्ययो ऽप्युगित्प्रातिपदिकमप्युगिदिति** ॥ इदं तर्हि । बहुधीवरी बहुपीवरीति†† । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्युक्तं रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वादिति‡‡ ॥ इदं तर्हि । अतिधीवरी अतिपीवरी ॥

पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीत इति ॥ ३ ॥

पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रे ऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते । यावद्ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानान्नेति तावदनुपसर्जनादिति । किं प्रयोजनम् । आपिशलमधीत इति । आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला§§ ब्राह्मणी । अणन्तादितीकारो¶¶ मा भूदिति ॥ अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । अणन्तं

* ६.४. १३३*. † ६.१. १०८*. ‡ ४.१. १५. § १.१. ७२. ¶ ४.१. ६.
** ४.१. ६*. †† ४.१. ७. ‡‡ ४.१. ७*. §§ ४.३. १०१; ४.२. ११२; ५९; ६४. ¶¶ ४.१. १५.

ह्येतदनुपसर्जनम् । नानुपसर्जनग्रहणेनाणन्तं विशेष्यते । अणन्तादनुपसर्जनादिति । किं तर्हि । अणेव विशेष्यते । अण्योऽनुपसर्जनमिति ॥

जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति । अवन्ती कुन्ती* गान्धारी† ॥

सिद्धं तु जातिरनुपसर्जनत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुपसर्जनादित्युच्यते न च जातिरुपसर्जनम् ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्त्रियाम् [४.१.३] इति वर्तते तेनाणं विशेषयिष्यामः । स्त्रियां योऽण्विहित इति । एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी अत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यं यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामणुक्तो लुप्तः स यश्च श्रूयत उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात् । कुम्भकारी नगरकारी‡ । अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्यवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति । कृद्ग्रहण इत्युच्यते न चैतत्कृद्ग्रहणम् । कृदकृद्ग्रहणमेतत् । कृदप्ययमण्तद्धितोऽपि । एवं तर्हीकारान्तेन समासो भविष्यति । यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्भकारेयो§ न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ¶ स्याताम् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारः ॥

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने** सुपर्ण्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुपर्णी ॥

न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीष्विधानम् ॥ ७ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । समासस्यानुपसर्जनत्वात् । समासोऽत्रानुपसर्जनम् ।

*४.१.१७१; १७६; ६५. † ४.१.१६९; १७७; ६५. ‡ ३.२.१; ४.१.१५. § ४.१.१२०. ¶ ७.२.११८; ६.१.१६५. ** ४.१.६४.

स च जातिवाचकः । समासस्यानुपसर्जनत्वात्तस्य च जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामान्येन ङीष्भविष्यति । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् [४.१.६३] इति ॥ कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः । बहुव्रीहिरिति कृत्वा चोदितं तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ॥ ४।१।१५ ॥

ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकेयी हारिकेयी* ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ॥ २ ॥

अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं न भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । तव्यग्रहणे† तव्यद्ग्रहणं मा भूत् । दिव्ग्रहणे‡ दिवुग्रहणं मा भूत् ॥ ननु चेयमपि कर्तव्या तदनुबन्धकग्रहणे ऽतदनुबन्धकग्रहणं नेति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यद्ग्रहणे§ ण्यद्ग्रहणं मा भूत् । अङ्ग्रहणे¶ चङ्ग्रहणं मा भूत् । अञ्ग्रहणे णञ्ग्रहणं मा भूत् ॥ तद्वे एते परिभाषे कर्तव्ये । न कर्तव्ये । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषे यदयं वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ [४.२.९] इति ययतौ डितौ करोति ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अननुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । ननु चायमस्ति शिलाया ढः [५.३.१०२] इति । नैष स्त्रियां वर्तते । अयं तर्हि सभाया यः ढश्छन्दसि [४.४.१०५;१०६] इति । एषोऽपि न स्त्रियां वर्तते । किं कारणम् । तत्र साधुः [४.४.९८] इति वर्तते कथं स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् ॥

अञ्ग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि ङीन्विधानम् ॥ ३ ॥

अञ्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तदन्ताद्धि ङीन्विधानम् । तदन्ताद्ध्यञन्तान्ङीन्विधीयते । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् [४.१.७३] इति । न चास्ति विशेषो ऽञन्तान्ङीनो वा ङीपो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः ॥

नवा जात्यधिकारात् ॥ ४ ॥

न वानर्थकम् । किं कारणम् । जात्यधिकारात् । जातेरिति** तत्रानुवर्तते ऽजात्यर्थोऽयमारम्भः । औत्सी औदपानी†† ॥ तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् ।

---

* ४.१. १२० † ३.२. ११. ‡ ७.१. ८४. § ६.१. २१३. ¶ ७.४. १६.
** ४.१. ६३. †† ४.१. ८६.

अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां* ङीन्प्रसज्येत । वैदस्य स्त्री वैदीति ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव कर्तव्यं तन्न कर्तव्यम् । तदप्यवश्यं कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि तस्मिन्वैदस्य भगिनी वैदी परत्वाज्जातिलक्षणो† ङीष् ङीपं बाधेत । ङीनि पुनः सति परत्वान्ङीन्ङीषं बाधते ॥

ख्युन उपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यंकरणी सुभगंकरणी‡ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ख्युन इति । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । नञ् स्नञ् । स्त्रैणी पौंस्नी§ । ईकक् । शाक्तीकी याष्टीकी¶ । ख्युन् । आढ्यंकरणी सुभगंकरणी । तरुण तलुन । तरुणी तलुनी ॥

यञश्च ॥ ४ । १ । १६ ॥

आपत्यग्रहणं कर्तव्यं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् । इह मा भूत् । द्वैप्येति** ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते कञ्करपो यञश्चेति । कथं तर्हि । कञ्करपो ऽयञश्चेति ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ ४ । १ । १७ ॥

तद्धितवचनं किमर्थम् ।

तद्धितवचनं षितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् ॥ १ ॥

तद्धितवचनं क्रियते षितः प्रातिपदिकादितीकारो यथा स्यात्†† ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । षित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भविष्यति । यथैव तर्हि षित्करणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादपीकारो भवत्येवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तनसामर्थ्यादषितोऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात्‡‡ । अस्त्यन्यत्प्रातिपदिकानुवृत्तौ प्रयोजनम् । किम् । उत्तरार्थम् । अत इञ् [४.१.९५] दाक्षिः ॥

* ४.१. ४८. † ४.१. ६३. ‡ ३.२. ५६. § ४.१. ८७. ¶ ४.४. ५९.
** ४.३. १०. †† १.२. ४६; ४.१. ४१. ‡‡ ४.१. १.

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ ४ । १ । १८ ॥

सर्वत्रग्रहणं किमर्थम् । प्राचामेव हि स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं प्राचां पूर्वेण* । इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वेषां यथा स्यात्* । आवट्यायनी । चापं† बाधित्वा ष्फो यथा स्यात् ॥

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । शाकल्यायनी ॥ यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्येत । नैवं शक्यम् । इह हि शाकल्यस्य च्छात्राः शाकलाः कण्वादिभ्यो गोत्रे [४.२.१११] इत्यण्न स्यात् ॥ एवं तर्हि

कण्वात्तु शकलः पूर्वः

कण्वशब्दाच्छकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः ॥

कतादुत्तर इष्यते ।

कतशब्दाच्छकलशब्द उत्तरः पठितव्यः ॥

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी

पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये कण्वादयस्ते शकलादयः । ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः ॥ किं प्रयोजनम् ।

ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

तत्रैवं सति ष्फाणौ सिद्धौ भवतः ॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ ४ । १ । १९ ॥

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसुरायणी‡ ॥

---

* ४.१.१७. † ४.१.७५. ‡ ६.४.१४८.

छश्च ॥ २ ॥

छश्चेति वक्तव्यम् । आसुरीयः* कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ ४ । १ । २० ॥

वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वधूटी चिरण्टीति ॥

इह कस्मान्न भवति । उत्तानशया लोहितपादिका द्विवर्षा त्रिवर्षेति । नैतानि वयोवाचीनि । कथं तर्हि वयो गम्यते । संबन्धात् ॥ यदि तर्हि यत्र संबन्धाद्वयो गम्यते तत्र न भवतीहापि न प्राप्नोति । कुमारीति । अत्रापि संबन्धाद्वयो गम्यते । कोऽसौ संबन्धः । योऽसौ पुंसासंप्रयोगः ॥ संबन्धादेवात्र वयो गम्यत इह पुनः संबन्धसंबन्धात् । इह तावदुत्तानशयेति यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते । लोहितपादिकेति यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते । द्विवर्षा त्रिवर्षेति यदा द्विग्वर्थो† विशेषितस्तत उत्तरकाले वयो गम्यते ॥ यदि तर्हि यत्र संबन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवतीहापि तर्हि प्राप्नोति । कन्येति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । कन्यायाः कनीन च [४.१.११६] इति ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ ४ । १ । २२ ॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते तत्रैकः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । एवं वक्ष्यामि । परिमाणान्तात्तद्धितलुकि ङीब्भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीब्भवति नान्यत इति । ततो विस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति । तद्धितलुकीत्येव ॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ॥ ४ । १ । २५ ॥

ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥ १ ॥

ऊधसो नकारो‡ लिङ्गाधिकारे कर्तव्यः । इह मा भूत् । महोधाः पर्जन्य इति ॥

---

* ४.२.११२. † ५.१.५७; ८९. ‡ ५.४.१३१.

न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् ॥ २ ॥

न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः । किं कारणम् । समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् । समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् ॥

इतरथा हि कब्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

इतरथा हि कब्विधिः प्रसज्येत ॥ कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति । प्राङ्ङीषुत्पत्तेः* । प्राक्तावन्न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि ङीष्विभाषा । उत्पन्ने तर्हि ङीषि प्राप्नोति† । उत्पन्ने चापि न प्राप्नोति । किं कारणम् । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तन्न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । प्रागेव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं न हि ङीष्विभाषेति । यद्यपि न ङीष्विभाषा कप्तु विभाषा । कपोऽवकाशः । अन्यो बहुव्रीहिः । अयवकः अव्रीहिकः । ङीषोऽवकाशः । विभाषा कब्यदा न कप्सोऽवकाशः । कुण्डोध्नी घटोध्नी । कप्प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति परत्वात्कप्स्यात् । तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कब्विधिप्रसङ्ग इति ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ ४ । १ । २७ ॥

दामहायनान्तात्संख्यादेः ॥ १ ॥

दामहायनान्तात्संख्यादेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उद्दामा वडवेति ॥

तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ २ ॥

बहुव्रीहेरिति‡ वर्तते तत्पुरुषश्चायम् । उत्क्रान्ता दाम्न उद्दामेति । भवेत्सिद्धं यदा तत्पुरुषः । यदा तु खलु बहुव्रीहिस्तदा न सिध्यति । उत्क्रान्तं दामास्या इति । ननु च चेतनावत एतद्भवत्युत्क्रमणं वापक्रमणं वा दाम चाचेतनम् । अचेतनेष्वपि चेतनावदुपचारो दृश्यते । तद्यथा । स्रस्तान्यस्या बन्धनानि । स्रस्यन्तेऽस्या बन्धनानीति ॥ तत्तर्हि संख्यादेरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । संख्याव्ययादेर्ङीप् [४.१.२६] इति । यदि तदनुवर्ततेऽव्ययादेरपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संख्यादेरित्यनुवर्ततेऽव्ययादेरिति निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तत एकदेशो न । एकयोगनिर्दिष्टानाम-

---

* ५.४.१५४. † ५.४.१५३. ‡ ४.१.२५.

प्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । तद्यथा । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ [५.२.२४] । पक्षात्तिः [२५] इत्यत्र मूल इत्यनुवर्तते पाक इति निवृत्तम् ॥

अथेह कथं भवितव्यम् । द्वौ हायनावस्याः शालाया द्विहायना त्रिहायनेति ।

हायनो वयसि स्मृतः ।

वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणं न चैष वयोवाची ॥ अथ णत्वं कस्मान्न भवति । णत्वमपि वयोवाचिन एव ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ४ । १ । ३० ॥

मामकग्रहणं किमर्थं नाणन्तादित्येव सिद्धम्* । नियमार्थोऽयमारम्भः । मामकशब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव । क्व मा भूत् । मामिका† बुद्धिरिति ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ४ । १ । ३१ ॥

अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तः । रात्रिं रात्रिमजानतः । सर्वां रात्रिं सहोषित्वा । वृत्त्यामेकान्तरात्रिम् ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे ॥ १ ॥

अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।

प्रथते त्वया पतिमती पृथिवीति ॥

अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते । अन्तरस्यां शालायामस्तीति । किं पुनः कारणं वाक्यमेव प्रत्युदाह्रियते न पुनर्मतुप् । अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते‡ न चात्रास्तिसामानाधिकरण्यम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अन्तर्वत्नीति । एवं तर्हि

---

* ४.३.१; ३; ४.१. १५. † ४.१. ४; ७.३. ४४*. ‡ ५.२. ९४.

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्वत्वे निपातनात् ।

अन्तर्वदिति मतुन्निपात्यते वत्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्वं निपात्यते* मतुप्सिद्धः ॥ किमविशेषेण । नेत्याह ।

गर्भिण्यां जीवपत्यां च

एतस्मिन्विषये ॥

वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥

वा च च्छन्दसि नुग्वक्तव्यः । सान्तर्वती देवानुपैत् । सान्तर्वत्नी देवानुपैत्। पतिवती तरुणवत्सा । पतिवत्नी तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ४ । १ । ३३ ॥

यज्ञसंयोग इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । इयमस्य पत्नी । क्व तर्हि स्यात् । पत्नीसंयाज इति यत्र यज्ञसंयोगः ॥ नैष दोषः । पतिशब्दोऽयमैश्वर्यवाची । सर्वेण च गृहस्थेन पञ्च महायज्ञा निर्वर्त्या यच्चादः सायंप्रातर्होमचरुपुरोडाशान्निर्वपति तस्यासावीष्टे ॥ एवमपि तुषजकस्य पत्नीति न सिध्यति । उपमानात्सिद्धम् । पत्नीव पत्नीति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ४ । १ । ३४ ॥

पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वृद्धपतिः वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः स्थूलपत्नी ॥ वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । आशापतिः आशापत्नी ॥

सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । नैवं विज्ञायते अस्त्यस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोऽयं सपूर्वः सपूर्वात्पतिशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि ।

---

* ८.२.९.

अस्त्यस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वस्तदिदं सपूर्वम् सपूर्वात्प्रातिपदिकात्प्रत्यन्तादनुपसर्जनादिति ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ४ । १ । ३६ ॥

पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ॥१॥

पूतक्रत्वादयः पुंयोगप्रकरणे* वक्तव्याः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतप्रसङ्गः ॥ २ ॥

लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः† । पञ्चाग्निः दशाग्निः‡ । किमुच्यते सर्वत्रेति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव । क्वान्यत्र । पञ्चभिर्धीवरीभिः क्रीतः पञ्चधीवा दशधीवेति§ ॥ लिङ्गग्रहणेन नार्थः । सर्वत्रागमादेशानां वचने लुकि तत्कृतप्रसङ्ग इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः¶ । नैतदस्ति । मडयं परादिः स डटो ग्रहणेन ग्राहिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति** ॥

सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणे वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आगमादेशा य इह स्त्रीप्रकरण उच्यन्ते तेऽङ्गाधिकारे वक्तव्याः†† ॥ स्त्रीप्रकरणग्रहणेन नार्थः । सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतो वचनादित्येव । इदमपि सिद्धं भवति । षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति ॥

लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् ॥ ४ ॥

अथवा लिङ्गलुक्येव प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या ॥ लिङ्गग्रहणेन नार्थः । लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव । इदमपि सिद्धं भवति । षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । लुकि प्रत्यापत्तिवचनमित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पञ्चभिः पट्वीभिः‡‡ क्रीतः पञ्चपटुः दशपटुरिति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्य-

---

* ४.१.४८. † ४.१.४९; ४.२.२४; ४.१.८८; १.२.४९. ‡ ४.१.३७.
§ ४.१.७; ५.१.२८. ¶ ५.२.४९; ७७*. ** ५.२.५१. †† १.१.६३. ‡‡ ६.२.७७.

भावः । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्म कर्तव्यम् । देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ४ । १ । ३९ ॥

असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । असिता पलिता ॥

छन्दसि क्नमेके ॥ २ ॥

छन्दसि क्नमेक इच्छन्ति । असिक्न्यस्योषधे । पलिक्नीरिद्युवतयो भवन्ति ॥

वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पिशङ्गी ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४ । १ । ४२ ॥

नीलादोषधौ ॥ १ ॥

नीलादोषधाविति वक्तव्यम् । नील्योषधिः ॥

प्राणिनि च ॥ २ ॥

प्राणिनि चेति वक्तव्यम् । नीली गौः । नीली वडवा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

वा संज्ञायामिति वक्तव्यम् । नीली नीला ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४ । १ । ४४ ॥

गुणवचनादित्युच्यते को गुणो नाम ।

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

अपर आह ।

उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद्दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।
वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थम् ॥ १ ॥

गुणवचनान्ङीब्वक्तव्यः* । किं प्रयोजनम् । आद्युदात्तार्थम् । आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति । वस्वी ॥

खरुसंयोगोपधप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

खरुसंयोगोपधानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४ । १ । ४८ ॥

गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोपालिका पशुपालिका ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् । प्रष्ठी प्रचरी । कथं पुनरयं प्रष्ठशब्दोऽकारान्तः स्त्रियां वर्तते । तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन । यथैव ह्यसौ तत्कृतान्स्नानोद्वर्तनपरिषेकाँल्लभत एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते ॥ यद्येवं

पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम् ॥ १ ॥

पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वक्तव्यः । तस्येदम् [४.३.१२०] इति प्राप्नोति । न तर्हीदानीमिदं भवति प्राष्ठ्य इमाः प्राचर्य इमा इति । भवति च । विभाषा लुग्वक्तव्यः । यदा लुक्तदा प्रष्ठी यदा न लुक्तदा प्राष्ठी ॥ यद्येवं नार्थो लुका । विभाषा तद्धितोत्पत्तिः । यदा तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्राष्ठी यदा न तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्रष्ठी । एवमपि लुग्वक्तव्यो न ह्यन्तरेण तद्धितस्य लुकं परार्थे शब्दो वर्तते ॥

यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्तेत । कथं पुनस्तस्यामप्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दो वर्तते । यथैव ह्यसावकुर्वती किंचित्पापं तत्कृतान्वधबन्धनपरिक्लेशाँल्लभत एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते ॥

---

* ३.१. ४.

सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः ॥ २ ॥

सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते । सुबन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप्* । टाप्युत्पन्ने समासः । स्थाशब्दः समस्येत । तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्तादितीकारो न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् । स्त्री पुंशब्देनाकारान्तेनाभिधीयते ॥ ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति यदयं पुंयोगादाख्यायामितीकारं शास्ति† ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । येऽनीकाराः स्त्रीप्रत्ययास्तदर्थमेतत्स्यात्‡ ॥ यत्तर्ह्याख्याग्रहणं करोति । न हि तद्धितान्तमाख्या भवति ॥

अथवा पुनरस्तु तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन । ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति । नैष दोषः । नावश्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति तस्येदमिति । अयमप्यभिसंबन्धोऽस्ति सोऽयमिति । कथं पुनरतस्मिन्स इत्येतद्भवति । चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन्स इत्येतद्भवति तात्स्थ्यात्ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तत्साहचर्यादिति । तात्स्थ्यात्तावत् । मञ्चा हसन्ति । गिरिर्दह्यते । ताद्धर्म्यात् । जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इत्यतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते । तत्सामीप्यात् । गङ्गायां घोषः । कूपे गर्गकुलम् । तत्साहचर्यात् । कुन्तान्प्रवेशय । यष्टीः प्रवेशयेति ॥

अथवा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्ठशब्दः । ननु चोक्तं सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिरिति । नैष दोषः ।

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् ॥ ४ ॥

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५ ॥

अभ्रविलिप्ती सूपविलिप्ती । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप् । टाप्युत्पन्ने

---

* २.१. ४; ४.१. ४. † ४.३. १२०; ४.१. ४८. ‡ ४.२. ११४.

समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत । तत्र क्तादल्पाख्यायामकारान्तादिति[*] ङीष् प्राप्नोति ॥

जातेर्ङीष्विधाने ॥ ६ ॥

जातेर्ङीष्विधाने प्रयोजनम् । व्याघ्री कच्छपी । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप् । टाप्युत्पन्ने समासः । घ्राशब्दः समस्येत । तत्र जातेरस्त्रीविषयादयोपधादकारान्तादिति[†] ङीष् प्राप्नोति ॥

समासान्तस्य णत्वे ॥ ७ ॥

समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थमिति[‡] । तस्मिन्क्रियमाणे माषवापिणी व्रीहिवापिणी सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वान्ङीप् । ङीप्युत्पन्ने समासः । वापिनीशब्दः समस्येत । तत्र समासान्तस्येति णत्वं न प्राप्नोति ॥

कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च ॥ ८ ॥

कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयोजनम् । सांकूटिनम्[§] व्यावक्रोशी[¶] । अत्रावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति न दोषो भवति ॥ सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति । एतयैव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् । कृत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति[**] । ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषयेह शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह । इह हि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इति[††] वाक्येऽपि लुक्प्रसज्येत[‡‡] । स्वरे च दोषः स्यात् । प्रकारकः प्रकरणम् । गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो[§§] न स्यात् । नैष दोषः । द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । इहापि तर्हि सांकूटिनम् व्यावक्रोशीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदा-

---

* ४.१.५१. † ४.१.६३. ‡ ८.४.११*. § ३.३.४४; ५.४.१५; ७.२.११७.
¶ ३.३.४३; ५.४.१४; ७.२.११७; ६.१.१९७. ** १.२.४६. †† ३.४.४७.
‡‡ २.४.७१. §§ ६.२.१३९.

अथावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्भकारेयो* न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम्† ॥ तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परिभाषाया उभाभ्यां तु खलु सिध्यति ॥

अवदातायां तु ङीप्प्रसङ्गः ॥ ९ ॥

अवदातायां तु ङीप्प्राप्नोति । अवदाता ब्राह्मणी । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः [४.१.३९] इति ॥ नैष वर्णवाची । किं तर्हि । विशुद्धवाची । आतश्च विशुद्धवाच्येवं ह्याह

त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
एतच्छिवं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणमिति ॥

सूर्याद्देवतायां चाब्वक्तव्यः । सूर्यस्य स्त्री सूर्या । देवतायामिति किमर्थम् । सूरी‡ ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४ । १ । ४९ ॥

हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ १ ॥

हिमारण्ययोर्महत्त्व इति वक्तव्यम् । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥

यवाद्दोषे ॥ २ ॥

यवाद्दोष इति वक्तव्यम् । दुष्टो यवो यवानी ॥

यवनाल्लिप्याम् ॥ ३ ॥

यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यम् । यवनानी लिपिः ॥

उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ ४ ॥

उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति वक्तव्यम् । उपाध्यायी उपाध्यायानी । मातुली मातुलानी ॥

मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ॥ ५ ॥

मुद्गलाच्छन्दसि लिच्चेति§ वक्तव्यम् । रथीरभून्मुद्गलानी ॥

---

* ४.१.१२०. † ७.२.११८; ६.१.१६५. ‡ ६.४.१४९. § ६.१.१९३.

आचार्यादणत्वं च ॥ ६ ॥

आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम् । आचार्यानी ॥

आर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ ७ ॥

आर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यम् । आर्या आर्याणी । क्षत्रिया क्षत्रियाणी ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ४ । १ । ५० ॥

करणपूर्वादिति किमर्थम् । गवा क्रीता । अश्वेन क्रीता । करणपूर्वादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि हि क्रीतशब्दः करणपूर्वः । विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति मनसाक्रीतीति* न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणं पूर्वमस्मात्क्रीतशब्दात्सोऽयं करणपूर्वस्तस्मात्करणपूर्वात्क्रीतशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । करणमस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वम् तस्मात्करणपूर्वात्प्रातिपदिकात्क्रीतान्तादनुपसर्जनादिति ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ४ । १ । ५२ ॥

अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अन्तोदात्ते जातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । दन्तजाता स्तनजाता† ॥

पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे ॥ २ ॥

पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्तव्यम् । पाणिगृहीती भार्या । यस्या हि यथाकथंचित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति ॥

बहुलं तणि ॥ ३ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् ।

प्रबद्धविलूनाद्यर्थम् ॥ ४ ॥

प्रबद्धविलूनी प्रबद्धविलूना ॥

---

* ६.३.४. † ६.२.१७१.

अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात् ॥ ५ ॥

अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् । बहु । बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सुकृता । काल । मासजाता संवत्सरजाता । सुखादि । सुखजाता दुःखजाता* ॥

जातिपूर्वाद्वा ॥ ६ ॥

अथवा जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्* ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ४ । १ । ५४ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्युच्यते किं स्वाङ्गं नाम ।

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।
अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथा युतम् ॥

अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गम् ॥ अद्रवमिति किमर्थम् । बहुलोहिता । नैतदस्ति । बह्वचो नेति† प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि । बहुकफा ॥ मूर्तिमदिति किमर्थम् । बहुबुद्धिः बहुमनाः । नैतदस्ति । अत इति‡ वर्तते । इदं तर्हि । बहुज्ञाना ॥ प्राणिस्थमिति किमर्थम् । श्लक्ष्णमुखा शाला ॥ अविकारजमिति किमर्थम् । बहुगडुः बहुपिटका । नैतदस्ति । इह तावद्बहुगडुरित्यत इति‡ वर्तते । बहुपिटकेति बह्वचो नेति† प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि । बहुशोफा ॥ अतत्स्थं तत्र दृष्टं च । अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंज्ञं भवति । दीर्घकेशी रथ्येति ॥ तस्य चेत्तत्तथा युतमप्राणिनोऽपि स्वाङ्गसंज्ञं भवतीति । दीर्घनासिक्यर्चा । तुङ्गनासिक्यर्चेति ॥

अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । शिखा ।

उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्यधिकारात् ॥ १ ॥

उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीह्यधिकारात् । बहुव्रीहेरिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् [४.१.५२] इति ॥ बह्वजर्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । बह्वचो नेति† प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत । बह्वच उपसर्जनान्नेति । अथाक्रियमाण उपसर्जनग्रहणे कस्य

* ६.२. १७०; १७२; १७५. † ४.१. ५६. ‡ ४.१. ४.

बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात् । बहुव्रीहेरिति वर्तते बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत । अस्ति चेदानीं कश्चिदबह्वज्बहुव्रीहिर्यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । स्वडा स्वडीति ॥

बह्वजर्थमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम् ॥ २ ॥

स्वाङ्गग्रहणं क्रियते तद्बह्वज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः । स्वाङ्गाद्बह्वचो नेति ॥ एवं तर्ह्यन्तोदात्तादिति* वर्तते ऽनन्तोदात्तार्थो ऽयमारम्भः ।

अनन्तोदात्तार्थमिति चेत्सहादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

यदयं सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च [४.१.५७] इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनन्तोदात्तादपि भवतीति ॥

स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु ॥ ४ ॥

स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । स्वाङ्गाद्यथा स्यात्स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत् । कल्याणपाणिपादा ॥ अथ क्रियमाणे ऽप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् । न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते । काशिकोसलीया इति । जनपदतदवध्योरिति† वुञ्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति‡ वर्तते तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः । अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति । यच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परं न तदन्तो बहुव्रीहिर्यदन्तश्च बहुव्रीहिर्न तदस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम् ॥ ननु च तत्पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणम् । नेत्याह । पूर्वपदविशेषणं तत् । न स्वाङ्गमस्वाङ्गम् पूर्वं पदं पूर्वपदम् अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदम् अस्वाङ्गपूर्वपदादिति । यद्येवं पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति । बहुव्रीहिश्च विशेषितः । कथम् । क्तादिति§ वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । अस्वाङ्गात्पूर्वपदात्परं यत्क्तान्तं तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहुव्रीहेरिति वर्तत उपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् । निष्केशी यूका । अतिकेशी मालेति ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ४ । १ । ५५ ॥

नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च ॥ १ ॥

नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा ॥

---

* ४.१.५२. † ४.२.१२५. ‡ ४.१.५३. § ४.१.५२.

कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ २ ॥

कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । कवरपुच्छी मणिपुच्छी विषपुच्छी शरपुच्छी ॥

उपमानात्पक्षाच्च ॥ ३ ॥

उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेनेति ॥

नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो* भवति विप्रतिषेधेन । नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । कल्याणनासिकी कल्याणनासिका । सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः । समुखा अमुखा विद्यमानमुखेति । इहोभयं प्राप्नोति । सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति । सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अयं विधिः स प्रतिषेधो विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥ अयमपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषय आरभ्यते । स यथैव बह्वज्लक्षणं संयोगोपधलक्षणं च† प्रतिषेधं वाधत एवं सहनञ्विद्यमानलक्षणमपि वाधेत ॥ का तर्हि गतिः । इह तावन्नासिकोदरेति बह्वज्लक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त इत्येवमियं विभाषा बह्वज्लक्षणं प्रतिषेधं वाधिष्यते सहनञ्विद्यमानलक्षणं न वाधिष्यते । ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त इत्येवमियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं वाधिष्यते सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणं न वाधिष्यते ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ४ । १ । ६० ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीषो ऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी ॥

---

* ४.१.५७. † ४.१.५६; ५४.

ङीब्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीब्विषयान्ङीप्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

ङीब्विधाने हि सत्यन्यत्रापि ङीब्विषयान्ङीप्प्रसज्येत । प्राग्गुल्फा प्रत्यग्ललाटा ॥ ननु चैते विशेषा अनुवर्तेरन्संयोगोपधाद्बह्वचो नेति* । यद्यप्येते विशेषा अनुवर्तेरन्संयोगोपधाद्बह्वचो नेत्येवमपि दिक्पूर्वपदान्ङीपा मुक्ते ङीष्प्रसज्येत । नैष दोषः । उक्तमेतद्यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवतीति† ॥ अथवा ङीष आदेशो ङीप्करिष्यते । तत्तर्हि ङीषो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अन्यतो ङीष् [४.१.४०] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिक्पूर्वपदादित्येषा पञ्चमी ङीषिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ४ । १ । ६३ ॥

जातेरित्युच्यते का जातिर्नाम ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

अपर आह ।

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।
असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥
गोत्रं च चरणानि च ॥

कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः । यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति भवितव्यम्‡ । यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भवितव्यम् ॥

अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते । समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति । आहोस्वित्क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति माला बलाका अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति । कथं माला बलाकेति । अजादिषु§ पाठः करिष्यते ॥

अयोपधादिति किमर्थम् । इभ्या क्षत्रिया ॥ अत्यल्पमिदमुच्यतेऽयोपधादिति ।

---

* ४.१.५४; ५६. † २.२.३*. ‡ ६.३.४१. § ४.१.४.

अकोपधादित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् चटका मूषिकेति ॥ यद्यकोपधादित्युच्यते काकी कोकी पिकी शुकीति न सिध्यति । अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव । कथं चटका मूषिकेति । अजादिषु* पाठः कर्तव्यः ॥

योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ १ ॥

योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । गवय गवयी । हय हयी । मुकय मुकयी । मनुष्य मनुष्यी । मत्स्य मत्सी† ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ॥ ४ । १ । ६४ ॥

सदक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

सदक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा काण्डपुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा ॥

संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ २ ॥

संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सम् । संफला । सम् ॥ भस्त्रा । भस्त्राफला । भस्त्रा ॥ अजिन । अजिनफला । अजिन ॥ पिण्ड । पिण्डफला । पिण्ड ॥ शण । शणफला ॥

श्वेताच्चेति वक्तव्यम् । श्वेतफला ॥

त्रेश्च ॥ ३ ॥

त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला ॥

मूलान्नञः ॥ ४ ॥

मूलान्नञः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमूला ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ४ । १ । ६५ ॥

जातेरिति‡ वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम् । अयोपधादिति वर्तते योपधादपि यथा स्यात् । औदमेयी§ ॥

---

* ४.१.४. † ६.४.१४९. ‡ ४.१.६३. § ४.१.९९.

इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सौतंगमी मौनिचिती* ॥

ऊङुतः ॥ ४ । १ । ६६ ॥

किमर्थो ङकारः । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । नोङ्धात्वोः [६.१.१७५] इति । नोधात्वोरित्युच्यमाने यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थं न उङुत इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्† ॥ न सिध्यति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत‡ । इह च ब्रह्मबन्धूछत्त्रम् ब्रह्मबन्धूच्छत्त्रम् षत्वतुकोरसिद्धः [६.१.८६] इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येत§ । इह च ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूः नद्यृतः कबिति कप्प्रसज्येत¶ ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेत्युभयत आश्रये नान्तादिवत् । यदप्युच्यते ब्रह्मबन्धूछत्त्रम् ब्रह्मबन्धूच्छत्त्रम् षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येतेति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः । यदप्युच्यत इह च ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति नद्यृतः कबिति कप्प्रसज्येतेति नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तन्न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः ॥ शेषलक्षणस्तर्हि कप्प्राप्नोति** । तस्माद्दीर्घोच्चारणं कर्तव्यम् ॥

ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम् ॥ १ ॥

ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् । अलाबूः कर्कन्धूः ॥ अप्राणिजातेरिति किमर्थम् । कृकवाकुः ॥ अरज्ज्वादीनामिति किमर्थम् । रज्जुः हनुः ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ४ । १ । ७० ॥

सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सहितोरूः सहोरूः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ४ । १ । ७१ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते कद्रुकमण्डल्वोरिति । कद्रुकमण्डलुगुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । कद्रूः कमण्डलूः गुग्गुलूः मधूः जतूः पतयालूः ॥

---

* ४.२.८०. † ६.१.१०१. ‡ ६.३.८९. § ६.१.७३. ¶ ५.४.१५३. ** ५.४.१५४.

यङश्चाप् ॥ ४ । १ । ७४ ॥

षाच्च यञश्चाप् ॥ १ ॥

षाच्च यञश्चाब्वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या पौतिमाष्या* ॥ तत्रायमप्यर्थो गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु† पठ्यते स न पठितव्यो भवति । यदि न पठ्यते गौकक्षीपुत्र इति संप्रसारणं‡ न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम् एवं हि सौनागाः पठन्ति ष्यङः संप्रसारणे गौकक्ष्यायाः प्रतिषेध इति ॥

आवट्याच्च ॥ ४ । १ । ७५ ॥

अन उपधालोपिन ऊधसो ङीष्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् [४.१.२८] इत्येतस्मादूधसो ङीष्भवति§ पूर्वविप्रतिषेधेन । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतस्यावकाशः । बहुराज्ञी बहुतक्ष्णी । ऊधसो ङीष्भवतीत्यस्यावकाशः । विभाषा ङीब्यदा न ङीप्सोऽवकाशः । ङीप्प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति । ऊधसो ङीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यत्रोधसो ङीष्भवतीत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

आवट्याद्यञः ष्फश्चापः ॥ २ ॥

आवट्याद्यञः ष्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन¶ । आवट्याद्यञश्चापोऽवकाशः । उदीचाम् । आवट्या । ष्फस्यावकाशः । अन्यानि यञन्तानि । गार्ग्यायणी वात्स्यायनी । आवट्यशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति । आवट्यायनी । ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ आवट्यग्रहणेन नार्थः । यञः ष्फश्चाप इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । शार्कराक्ष्यायणी पौतिमाष्यायणी** ॥ यञ्ग्रहणेन नार्थः । ष्फश्चाप इत्येव । गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु† पठ्यते । इदमपि सिद्धं भवति गौकक्ष्यायणी ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । प्राचां ष्फ तद्धितः सर्वत्र†† । क्व सर्वत्र । यत्र ष्फश्चान्यश्च प्राप्नोति ष्फ एव तत्र भवतीति । ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः सर्वत्र । क्व सर्वत्र । प्राचां चोदीचां च ॥

---

* ४.१.१०५. † ४.१.८०. ‡ ६.१.१३. § ४.१.२५. ¶ ४.१.१०.
** ४.१.७४*. †† ४.१.१८.

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ्गोत्रे ॥ ४ । १ । ७८ ॥

इह कस्मान्न भवति । दाक्षी प्लाक्षीति* । आतिशायिकेनायं तमशब्देन निर्देशः क्रियते स च त्रिप्रभृतिषु वर्तते त्रिप्रभृतीनामभावात् । यद्येवं

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।
आम्विधिः केन ते न स्यात्प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुर्वित्युच्यत आम्विधिः केन तव न स्यात् । अव्ययघादिति† प्राप्नोति । प्रकर्षे यद्ययं तमः । यद्ययं तमः प्रकर्षे वर्तते ॥

उद्गतस्य प्रकर्षोऽयं गतशब्दोऽत्र लुप्यते ।

उद्गतस्यायं प्रकर्षः । गतशब्दस्यात्र लोपो भवति ॥

नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते ॥

नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः । कस्य तर्हि । धात्वर्थस्य ॥

उद्गतोऽपेक्षते किंचित्त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ।

अनुद्गतमपेक्ष्योद्गत इत्येतद्भवति । त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ । त्रयाणां किल द्वावुद्गतौ भवतः ॥

चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वाराह्यायां न सिध्यति ॥

चतुष्प्रभृतिषु ष्यङ्कर्तव्यो वाराह्यायां न सिध्यति । वाराह्याया न प्राप्नोति । किं कारणम् । चतुष्प्रभृतीनामभावात् ॥

भिद्यतेऽस्य स्वरस्तेन विधिश्चामो न लक्ष्यते ।

भिद्यते खल्वस्य स्वरस्तेनातिशायिकेन तमशब्देनोत्तमस्य‡ । विधिश्चामो न लक्ष्यते । विधिश्चामो न क्वचिदपि लक्ष्यते ॥

शब्दान्तरमिदं विद्याद्दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ॥

एवं तर्ह्यन्योऽयमातिशायिकेन समानार्थस्तमस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते ॥

किं पुनरयमणिञोरादेश आहोस्विदणिञ्भ्यां परः । कश्चात्र विशेषः ।

ष्यङ्च्यनादेशे यलोपवचनम् ॥ १ ॥

ष्यङ्च्यनादेशे यलोपो वक्तव्यः । औदमेघ्यायाश्छात्त्रा औदमेघाः§ ॥

---

* ४.१. ९५; ६५. † ५.४. ११. ‡ ३.१. ४.
§ ४.१. ९५; ७८; ६.४. १४८; ४.२. ११२; ६.४.१५१.

द्विरण्विधिः ॥ २ ॥

द्विश्चाण्विधेयः । औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाः । औदमेघ्यानां संघ औदमेघः । इञ*इत्यण्न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यादेशः ।

आदेशे नलोपवचनम् ॥ ३ ॥

यद्यादेशो नलोपो वक्तव्यः । औडुलोम्या शारलोम्येति† । ये चाभावकर्मणोः [६.४.१६८] इति प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥

न वा ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् । लोपनिमित्तः ष्यङ् । नाकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति । किं कारणम् । गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते न चाकृते लोपे गुरूपोत्तमं भवति ॥

अथवा पुनरस्तु परः । ननु चोक्तं ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनं द्विरण्विधिरिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते यलोपवचनमित्यदोष एषः । किं कारणम् । पुंवद्भावाद्यजादौ तद्धिते । यजादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति‡ ॥ अयं तर्हि दोषो द्विरण्विधिरिति । नैष दोषः । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च । किमत्र न्याय्यम् । आदेश इत्येतन्न्याय्यम् । कुत एतत् । एवं चैव हि कृत्वाचार्येण सूत्रं पठितं षष्ठ्या च निर्देशः कृतः । अत एष पक्षो निर्दोषः । ननु च परस्मिन्नपि सति ये दोषास्ते परिहृताः । पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः स च पुंवद्भावो ऽढे भवति तत्रौदमेघेयो न सिध्यति§ ॥

अनुबन्धौ त्वया कार्यौ

यस्यादेशोऽनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः सामान्यग्रहणार्थो ऽपरः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । यङश्चाप् [४.१.७४] इति । अथ सामान्यग्रहणाविघातार्थेन क्वार्थः । अत्रैव¶ । किं प्रयोजनम् ।

---

* ४.२.११२; ४.३.१२७. † ४.१.९६; (६.४.१४४.) ‡ ६.३.३५*.
§ ४.१.१२०. ¶ ४.१.७४.

चावर्थे

चान्यथा स्यात् ॥ तव कथं चाप् ।

टाब्विधिर्मम ।

टापा मम सिद्धम्[*] ॥ ननु च ममापि टापा सिद्धम् ॥ न सिध्यति । अण इतीञ इति चेकारः प्राप्नोति[†] ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायतेऽणन्तादकारान्तादिञन्तादिकारान्तादिति । कथं तर्हि । अण्योऽकार इञ्य इकार इति ॥ स्वरार्थस्तर्हि त्वया चाब्वक्तव्यः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं मा भूच्चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति[‡] ॥ तवापि तर्हि ष्यङोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य टान्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

उक्तेऽपि हि भवन्त्येते ।

उक्तेऽपि तु स्त्रीत्वे भवन्त्येते टाबादयः । उक्तमेतत्स्वार्थिकाष्टाबादय इति[§] ॥ ममापि तर्हि सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं नेति[¶] । तेन ञ्नि भविष्यति ॥

अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र न सिध्यति ।

अस्थानिवत्त्वे दोषो वृद्धिस्ते न प्राप्नोति[**] । औडुलोम्या शारलोम्येति । न चेदानीमर्धजरतीयं लभ्यं वृद्धिर्मे भविष्यति स्वरो नेति । तद्यथा । अर्धं जरत्याः कामयतेऽर्धं नेति ॥

त्वयाप्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद्विशेषणम् ॥

त्वयाप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । ष्यङः संप्रसारणमिति[††] ॥

अक्रियैव विशेषोऽत्र सानुबन्धो विशेषवान् ।

अक्रियैव मम विशेषः सानुबन्धस्तु[‡‡] विशेषवान् ॥

पाश्यायां ते कथं न स्यात्

पाश्यापुत्र इत्यत्र[§§] कस्मान्न भवति ॥

एको मे स्याद्विशेषणम् ॥

एको मम विशेषणार्थः । त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ ॥ अथैकस्मिन्नपि सति कः करिष्यते । किं चातः ।

---

[*] ४.१ ४.　[†] ४.१. १५; ६५.　[‡] ६.१. १९७; १६३.　[§] ४.१. ३*.　[¶] २.४. ४९*.
[**] ७.२. ११७.　[††] ६.१ .१३.　[‡‡] ४.१. १७१.　[§§] ४.२. ४९.

अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात्

यद्येताभ्यामन्यः क्रियते सूत्रभेदः कृतो भवति ॥

षिति लिङ्गं प्रसज्यते ।

अथ षित्क्रियते षित इतीकारः प्राप्नोति* ॥

ङिति चेक्रीयिते दोषः

अथ ङित्क्रियते चेक्रीयिते दोषो भवति† । लोलूयापुत्रः लोलूयापतिरिति ॥

व्यवधानान्न दुष्यति ॥

अकारेण‡ व्यवहितत्वान्न दोषो भवति ॥

योऽनन्तरो न धातुः सः

धातोरिति§ वर्तते यश्चात्रानन्तरो नासौ धातुः ।

यो धातुः सोऽननन्तरः ।

यश्च धातुर्नासावनन्तरः ।

न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते ॥

न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्राप्नोति ॥ यदि पुनर्यङा धातुर्विशेष्येत ।

यङा विशेष्येत यदीह धातुर्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ।

यद्येव यङा धातुर्विशेष्यतेऽथापि धातुना यङ् तुल्यमेतद्भवति ॥

उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः

अथोभौ प्रधानं भवतो नात्र दोषो भवति ॥

तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते ॥

तथा सति वाक्पतिः वाक्पुत्र इत्यत्र प्रसारणं प्राप्नोति ॥

धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः ।

धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति कृत्वैष निश्चयः क्रियते ॥ अवश्यमात्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्¶ । गोभ्याम् गोभिः नौभ्याम् नौभिः ॥

आत्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करिष्यते ॥
उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते ।
उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति ॥

---

* ४.१.४१. † ३.१.२२. ‡ ३.३.१०२. § ६.१.८. ¶ ६.१.४५.

एवं तर्ह्युपदेश इत्युच्यत उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

गोत्रावयवात् ॥ ४ । १ । ७९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । गोत्रावयवादगोत्रार्थम् । गोत्रावयवादित्युच्यतेऽगोत्रार्थोऽयमारम्भः ।

गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥ १ ॥

गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । इहापि प्राप्नोति । आहिच्छत्त्री कान्यकुब्जीति* ॥ एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् ।

गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकम् । सिद्धं गोत्रे पूर्वेणैव† ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते† ऽगुरूपोत्तमार्थोऽयमारम्भः ।

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अष्टाशीतिः सहस्राण्यूर्ध्वरेतसामृषीणां बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रजनोऽभ्युपगतः । तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि । अतो ऽन्ये गोत्रावयवाः । तत उत्पत्तिः प्राप्नोति तच्चानिष्टम् । तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ॥ कथं येभ्यो ऽगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते ।

सिद्धं तु रौढ्यादिषूपसंख्यानात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । रौढ्यादिषूपसंख्यानात् । रौढ्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुना रौढ्यादयः । ये क्रौड्यादयः‡ ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति । सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्य इति । सिद्धमेतत् । कथम् । कुलाख्या लोके गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते ॥

अथवा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति । यो गोत्रादवयुतः । कश्च गोत्रादवयुतः । योऽनन्तरः । दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

---

*४.३.२५.　　†४.१.७८.　　‡४.१.८०.

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ४ । १ । ८२ ॥

समर्थवचनं किमर्थम् । समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात् । उपगोरपत्यम्* । असमर्थान्मा भूदिति । कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति ।

समर्थवचनमनर्थकं न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् ॥ १ ॥

समर्थवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । न ह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अथ प्रथमवचनं किमर्थम् । प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमात्प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यादप्रथमान्मा भूत् । उपगोरपत्यमित्यपत्यशब्दात् ।

प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् ॥ २ ॥

प्रथमवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् । न ह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अथ वावचनं किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति ।

वावचने चोक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । तत्र† तावदुक्तं वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन इति । इहापि वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययस्य । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च वृत्तिश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्द्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन ॥

अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूत् । किं पुनः समर्थम् । अर्थाभिधाने यत्समर्थम् । किं पुनस्तत् । कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम् । सौत्थितिः वैक्षमाणिरिति ॥ अथ तद्वावचनं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु वाक्यस्यानेन साधुत्वमन्वाख्यायते ॥

---

* ४.१.९२. † ३.१.७*.

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ४ । १ । ८३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशो न हि तत्र*कश्चिद्दीव्यच्छब्दः पठ्यते । कस्तर्हि । दीव्यतिशब्दः । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । प्राग्दीव्यतेरिति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यतेरिति । न कर्तव्यः । दीव्यतिशब्दे दीव्यच्छब्दोऽस्ति तस्मादेषा पञ्चमी । किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं चोदितं† तन्न कर्तव्यं भवति ॥ अथवा प्राक्शब्दोऽयं दिक्शब्दो दिक्शब्दैश्च योगे पञ्चमी भवति‡ । तत्राप्रथमासमानाधिकरण इति शता भविष्यति§ ॥

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते¶ ।

अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण्प्राप्नोति । अत इञ् [४.१.९५] अण्वेत्यणपि प्राप्नोति ॥

तस्मात्प्राग्वचनम् ॥ ३ ॥

तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते । प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । आहोस्वित्प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति । किं चातः । यदि विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति स एव दोषोऽपवादविषयेऽण्प्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञणं बाधते । यथा न दोषस्तथास्तु । प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति विज्ञायते । कुत एतत् । तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कांचिदेव निमित्तत्वेनोपाददीत ॥ अथवा पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । ननु चोक्तमपवादविषयेऽण्प्रसङ्ग इति ।

---

* ४.४.२. † १.१.५६*. ‡ २.३.२९. § ३.२.१२४. ¶ १.३.११*.

न वा क्वचिद्वावचनात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । क्वचिद्वावचनात् । यदयं क्वचिद्वावचनं करोति पीलाया वा [४.१.११८] उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् [४.२.१९] इति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नापवादविषये ऽण्भवतीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचनेन । अधिकारात्सिद्धम् । ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये ऽण्प्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिहृतमेतन्न वा क्वचिद्वावचनादिति ॥ किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते न प्राक्ठक इत्येवोच्येत* । एतज्ज्ञापयत्यर्थे ऽवयं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञणं बाधते ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ४ । १ । ८५ ॥

वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाक् । वाच्यः । वाक् ॥ मति । मात्यः । मति ॥ पितृमत् । पैतृमत्यः ॥

पृथिव्या ञाञौ ॥ २ ॥

पृथिव्या ञाञौ वक्तव्यौ । पार्थिवा पार्थिवी† ॥

देवस्य यञञौ ॥ ३ ॥

देवस्य यञञौ वक्तव्यौ । दैव्यम् दैवम् ॥

बहिषष्टिलोपश्च यञ्च ॥ ४ ॥

बहिषष्टिलोपश्च यञ्च वक्तव्यः । बहिर्भवो बाह्यः ॥

ईकक्च ॥ ५ ॥

ईकक्च वक्तव्यः । बाहीकः‡ ॥

ईकञ्छन्दसि ॥ ६ ॥

ईकञ्छन्दसि वक्तव्यः§ । बाहीकमस्तु भद्रं वः ॥

---

* ४.४.१. † ४.१.१५. ‡ ६.१.१६५. § ६.१.१९७.

स्थाम्नोऽकारः ॥ ७ ॥

स्थाम्नोऽकारो वक्तव्यः । अश्वत्थामः* ॥

लोम्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ ८ ॥

लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः । उडुलोमाः शरलोमाः । बहुष्विति किमर्थम् । औडुलोमिः शारलोमिः ॥

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ ९ ॥

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्तव्यः । गवि भवं गव्यम् । गोरिदं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवतास्य स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः ॥

ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥

ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । ण्यादीनामवकाशः दितिर्देवतास्य दैत्यः । अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः । दुलेरपत्यं दौलेयः वालेयः† । इहोभयं प्राप्नोति । दितेरपत्यं दैत्यः ॥ अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् [४.२.४७] आपूपिकम् शाष्कुलिकम् । ण्यादीनामवकाशः । बार्हस्पत्यम् प्राजापत्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । ण्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः‡ । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति । दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोः ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । ८६ ॥

अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ १ ॥

अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । ग्रैष्मम् । अच्छन्दसीति किम् । त्रिष्टुब्ग्रैष्मी ॥ यद्यच्छन्दसीत्युच्यते ग्रैष्मावेतौ मासौ अत्र न प्राप्नोति । अच्छन्दसीत्युच्यते नैतच्छन्दः समीक्षितं काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकं वा । किं तर्हि । प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भवतीति ॥

---

* ६.४.१४४. † ४.१.१२२. ‡ १.४.२.

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ४ । १ । ८७ ॥

किमर्थं नञ्स्नञावुच्येते न नञेवोच्येत । का रूपसिद्धिः पौंस्नम् । पुंसिति सकारान्तो नशब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । संयोगान्तस्य लोपः [८.२.२३] इति लोपः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नैवार्थो नञा नापि स्नञा । अञ्प्रकृतः* सोऽनुवर्तिष्यते नकारश्चागमो वक्तव्यः । अथ नकारागमे सति किं पूर्वान्तः करिष्यत आहोस्वित्परादिः । किं चातः । यदि पूर्वान्तः स्त्रैणाः बहुषु लोपः प्राप्नोति‡ । स्त्रैणानां संघः संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् [४.३.१२७] इत्यण्प्राप्नोति । अथ परादिः पौंस्नम् स एव दोषः संयोगान्तलोपः प्राप्नोति ॥ अस्तु पूर्वान्तः । कथं स्त्रैणाः स्त्रैणानां संघ इति । उभयत्र‡ लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं न चेदं लौकिकं गोत्रम् । ईकारस्तर्हि प्राप्नोति§ । इष्टमेवैतत्संगृहीतं स्त्रैणी पौंस्नीत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति । टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति ¶। नुग्वचनान्न भविष्यति । भवेदिह नुग्वचनान्न स्यात् स्त्रैणमिति । इह तु खलु पौंस्नमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति ॥ तस्मान्नञ्स्नञौ वक्तव्यौ ॥

अथेमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादाहोस्वित्प्राग्वतेः** । कश्चात्र विशेषः ।

नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्त्रीवत् पुंवदिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । वतेः प्रागिति वक्ष्यामि ।

वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

वतेः प्रागिति चेद्भाव†† उपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीभावः स्त्रैणम् । पुंभावः पौंस्नमिति । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति यदयं स्त्रियाः पुंवदिति‡‡ निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

---

* ४.१.८६. † २.४.६४. ‡ २.४.६४; ४.३.१२७. § ४.१.१५.
¶ ६.४.१४४. ** ५.२.१; ५.१.११५. †† ५.१.११९. ‡‡ ६.३.३४.

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ४ । १ । ८८ ॥

इह कस्मान्न भवति । त्रैविद्यः पाञ्चनदः षाट्कुल इति । इह तावत्त्रैविद्य इति नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति । कथं तर्हि । त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति ॥ इहापि पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । कथं तर्हि । पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदम्* पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति ॥ षाट्कुल इति नैवं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भवः षाट्कुल इति । कथं तर्हि । षण्णां कुलं षट्कुलम् षट्कुले भवः षाट्कुल इति ॥

अजादिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चगर्गरूप्यम् पञ्चगर्गमयम्† ।

द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥ १ ॥

द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । द्विगुनिमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति‡ ॥

अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि ॥ २ ॥

अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति । आहोस्वित्स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति पञ्चकपालस्येदं खण्डमिति । अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति विज्ञायते । कुत एतत् । यदयमाहार्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति ॥

तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धषष्ठी । द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । किं च द्विगोस्तद्धितः । निमित्तम् । यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये ॥ इदं तर्हि वक्तव्यमर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति । एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं

---

* २.१. २०. † ४.३. ८१; ८२. ‡ ४.२. १६; (२.१. ५१); ४.१. ८८; ४.३. १२०.

साध्यम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतः । पञ्चकपालः दशकपाल इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहो ऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विगृह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विगृह्य वाक्यमेव । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥ ४ । १ । ८९ ॥

गोत्रे ऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

गोत्रे ऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । अलुग्निमित्तोऽजादिरजादिनिमित्तश्चालुक्तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

विप्रतिषेधात्तु लुकश्छविधानम् ॥ २ ॥

विप्रतिषेधात्तु लुकश्छो भविष्यति* । लुकोऽवकाशः । गर्गाः वत्साः । विदाः उर्वाः । छस्यावकाशः । शालीयः मालीयः । गार्गीयः वात्सीयः । इहोभयं प्राप्नोति । गर्गाणां छात्त्रा गार्गीयाः वात्सीयाः । छो भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः ।

भूम्नीति च लुक्प्राप्तो वाह्ये चार्थे विधीयते ऽजादिः ।
बहिरङ्गमन्तरङ्गाद्विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥
भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धिते ऽलुकं शास्ति ।
एतद्ब्रवीति कुर्वन्समानकालावलुग्लुक्कौ ॥

यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुको ऽजादौ तद्धिते ऽलुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतावलुग्लुकाविति ॥

यदि वा लुकः प्रसङ्गे भवत्यलुक्छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य ।

यदि वा लुकः प्रसङ्गे ऽलुग्भवति तथास्य च्छः प्रसिद्धो भवति । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥

---

* २.४. ६४; ४.२. ११४.

लुग्वालुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते छे ऽलुगस्य तथा ॥

लुग्वा पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते तथास्य च्छेऽलुक्सिद्धो भवति । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥ ३ ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः । विदानामपत्यं माणवको वैदः । वैदौ* । किमर्थमिदं नाचीत्येवालुक्सिद्धः । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन† । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ४ ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहवो माणवका विदाः । वैदयोर्विदाः । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमाने‡ लुग्न प्राप्नोति । मा भूदेवमञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति§ ॥

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य इति न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक्सिद्धः । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति ॥ अथवाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । यद्यविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते विदानामपत्यं बहवो माणवका विदाः अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति¶ । पुनरलुकस्मान्न भवति । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम्** ।

गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् ॥ ५ ॥

अथवा गर्गभार्गविकाग्रहणं†† नियमार्थं भविष्यति‡‡ । एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति ॥ यदप्युच्यत एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ

* ४.१. १०४; ९५; २.४.५८;(६४). † १.१. ६२. ‡ २.४. ६४. § ४.१. १०४; ५.३. ९६; ९९.
¶ २.४. ६४. ** ४.१. १२२; (११४); १०४; ९५; २.४. ५८; ६५; ६४; ४.३. १२५; ७. १.१; (४.१. ८९).
†† २.४. ६७, ग°. ‡‡ ४.१. १०५; ११४; ९५; २.४.५८; ४.३. १२५; ७.१. १; २.४. ६४;(६५); ६७.

बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यो ऽञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग्न प्राप्नोतीति मा भूदेवमञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्यञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। लौकिकस्य तत्र* गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥ यद्यञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवमुच्यते विदानामपत्यं माणवको वैदः वैदौ अत्रापि प्राप्नोति। अलुगत्र लुकं बाधिष्यते ऽलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्न भविष्यति ॥

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम्। आपत्यो वा गोत्रं परमप्रकृतेश्चापत्य आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चास्त्रियामेकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च बहुवचनलोपिषु च सिद्धमिति[†]। तत्र विदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विदशब्दाद्द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति वैदः वैदौ वैदस्यापत्यं बहवो माणवका इति विगृह्य विदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति विदा इत्यविरविकन्यायेन ॥

यूनि लुक् ॥ ४ । १ । ९० ॥

यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यायथेष्टं प्राप्नोति। अनिष्टे प्रत्यये ऽवस्थिते लुक्। अनिष्टप्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि च प्रतिषेधः ॥ २ ॥

सिद्धमेतत्। कथम्। अविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। अचीति नैषा परसप्तमी। का तर्हि। विषयसप्तमी। अजादौ विषय इति। तत्राचि विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि।

प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठक्छाः ॥ ३ ॥

ण। फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतस्य यूनश्छात्त्राः फाण्टा-

---

* २.४. ६४. † ४.१. १६३*.

छात्राः[*] । ण ॥ ठक् । भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः । भागवित्तिकस्य यूनश्छात्त्रा भागवित्ताः[†] । ठक् ॥ छ । तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः । तैकायनीयस्य यूनश्छात्त्रास्तैकायनीयाः[‡] ॥

इञ्ण्यौ सर्वत्र ॥ ४ ॥

इञ्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवेर्यूनश्छात्त्रा औपगवीयाः[§] । वृद्धवदतिदेशे[¶] सतीञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति[**] ॥ नैष दोषः । प्रत्याख्यायतेऽसावतिदेशः । कथं यानि प्रयोजनानि । तानि ज्ञापकेन सिद्धानि ॥ यत्खच्छान्तात्तर्हीञः प्रयोजनम् । यत् । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । श्वशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः । श्वाशुरेर्यूनश्छात्त्राः श्वाशुराः[††] । यत् ॥ ख । कुलस्यापत्यं कुलीनः । कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः । कौलीनेर्यूनश्छात्त्राः कौलीनाः[‡‡] । ख ॥ छ । स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः । स्वस्रीयस्यापत्यं स्वास्रीयिः । स्वास्रीयेर्यूनश्छात्त्राः स्वास्रीयाः[§§] ॥ एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि । अत्रापि यूनि श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्रीय इत्येव भवितव्यम् । उक्तमेतदणिञोर्लुक्यब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति[¶¶] । अब्राह्मणगोत्रमात्रादित्युच्यते न चैतदब्राह्मणगोत्रमात्रम् । अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति नायं पर्युदासो यदन्यद्ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । किं तर्हि । प्रसज्यायं प्रतिषेधो ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं मायूरिः कापोतिः कापिञ्जलिरित्येवमर्थम्[***] ॥ एवं तर्ह्यण्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । अण् । ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवको ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्त्रा ग्लौचुकायनाः[†††] । ण्यश्च कापिञ्जलाद्यर्थम् । कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्जलाद्यः । तस्य यूनश्छात्त्राः कापिञ्जलादाः[‡‡‡] ॥

प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः ॥ ६ ॥

प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः । युवा वृद्धवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ्यथा स्यात्[§§§] ॥ यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियत औपगवेर्यूनश्छात्त्रा औपगवीया इतीञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति[¶¶¶] ॥

---

* ४.१. ९५; १५०; ९०; ४.२. ११२. † ४.१. ९५; १४८; ९०; ४.२. ११२.
‡ ४.१. १५४; १४९; ९०; ४.२. ११४. § ४.१. ८३; ९५; ९०; ४.२. ११४. ¶ ४.१. ९०*.
** ४.२. ११२. †† ४.१. १३७; ९५ (६.४. १५१); ९०; ८३. ‡‡ ४.१. १३९; ९५; ९०; ८३
§§ ४.१. १४३; ९५; ९०; ८३. ¶¶ २.४. ५८*. *** ४.१. ९५; (१०१).
††† ४.१. १६०; ८३; ९०; ८३. ‡‡‡ ४.१. ९५; १५१; ९०; ४.२. ११२.
§§§ ४.१. १०५; १०१; ४.२. ३९; ४.३. १२६; ९९. ¶¶¶ ४.२ ११२.

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरतिदिश्येत । कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्यातिदेष्टुम् । वातिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि युवा वृद्धवद्भवति वृद्धवन्न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवत्येवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यून्यपि न भवतीति ॥ तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथवैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते । कथं तर्हि फक्फिञोरन्यतरस्याम् [४.१.९१] इति । फक्फिञ्वर्ती युवा वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति ॥

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनार्थोऽतिदिश्येत । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथवैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न करिष्यते । कथ फक्फिञोरन्यतरस्यामिति । फक्फिञ्वर्ती युवार्थो वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि

राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ।

यदयं वुञ्विधौ* राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं† करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति । युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते । किंगोत्रोऽसि माणवक । गार्ग्यायणः । किंगोत्रोऽसि माणवक । वात्स्यायनः ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यत औपगवेर्यूनश्छात्त्रा औपगवीयाः गोत्राश्रय इञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामूहिकेषु ज्ञापकं गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति । वुञ्विधौ ज्ञापकम् । यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यूनश्छात्त्राः शालङ्काः‡ इञो गोत्र इत्यण्न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथमौपगवेर्यूनश्छात्त्रा औपगवीयाः । गोत्रेणेञं विशेषयिष्यामः । गोत्रे य इञ्विहित इति ॥

---

* ४.२. ३९. † ४.३. १२७; १६१. ‡ ४.१. ९६; २.४. ५९.

तस्यापत्यम् ॥ ४ । १ । ९२ ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि

तस्येदम् [४.३.१२०] इत्यपत्येऽप्यण्सिद्धः । तस्येदंविशेषा ह्येते ऽपत्यं समूहो विकारो निवास इति* ॥ किमर्थं तर्हीदमुच्यते ।

बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत ।

उत्सर्गः शेष एवासौ

योऽप्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥ अथैतस्मिन्बाधकबाधने सति किं प्रयोजनम् ।

वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

वृद्धानि प्रयोजयन्ति† । भानोरपत्यं भानवः । श्यामगोरपत्यं श्यामगवः ॥ कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवञ्शक्यो बाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं भवानध्यारुह्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य । अवश्यमुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्थं प्रतिनिर्देष्टव्या । एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि तस्यापत्यमत इञ्भवतीत्येव ब्रूयात्‡ ॥

पुँल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च तेन पुँल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचनबहुवचनान्ताच्चेदं न स्यात् ।

तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणम् । किं कारणम् । तस्याविवक्षितत्वात् । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च । अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥

---

* ४.२.३७; ४.३.१३४; ४.२.६९. † ४.२.११४. ‡ ४.१.९५.

सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशात् ॥ २ ॥

सर्वनामनिर्देशे विशेषस्यासंप्रत्ययः । किं कारणम् । सामान्यनिर्देशात् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद्विशेषवाचिनो न स्यात् ॥

सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु ॥ ३ ॥

सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । तद्यथा । गौरनूबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इत्याकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते । विषम उपन्यासः । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । असंभवात् । आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवात्सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति ॥

अपत्याभिधाने स्त्रीपुँल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात् ॥ ४ ॥

अपत्याभिधाने स्त्रीपुँल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । नपुंसकलिङ्गत्वात् । अपत्यं नपुंसकलिङ्गं तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवाभिधानं स्यात्स्त्रीपुँल्लिङ्गस्य न स्यात् ॥ ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । उत्पत्तिस्तत्र चोद्यत इह पुनरुत्पन्नेनाभिधानं चोद्यते ॥

सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रजनस्य विवक्षितत्वात् । प्रजनो ऽत्र विवक्षितः स च सर्वलिङ्गः ॥ किं पुनः कारणं समानायां प्रवृत्तावपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलिङ्गः ।

एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् ॥ ६ ॥

एकार्थे शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तद्यथा । पुष्यः तारका नक्षत्रम् । गेहम् कुटी मठ इति ॥

अवयवान्यत्वाच्च ॥ ७ ॥

अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तद्यथा । कुटी कुटीरः । शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डारः । अवयवान्यत्वात्किल लिङ्गान्यत्वं स्यात्किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि ॥

एको गोत्रे ॥ ४ । १ । ९३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य च विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे ॥ १ ॥

उत्पादयितोत्पादयितापत्येन युज्यते । तस्य च विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुः स चाभिसंबन्धो विवक्षितः । उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य चाभिसंबन्धस्य विवक्षितत्वादुत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधानेऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ कथं पुनर्ज्ञायत उत्पादयितोत्पादयितापत्येन युज्यत इति । एवं हि दृश्यते लोके । पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्पृच्छति कस्यायमिति । स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति । उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानम् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपगवस्यापत्यमिति* । किं कारणम् । गोत्रे नियतत्वात् । गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते तेन यश्चासौ यथाजातीयकश्च गोत्रप्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात् । कश्च प्राप्नोति । यः प्रत्ययान्तात् ॥

परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः ॥ ३ ॥

परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या । अयोगाद्धि न प्राप्नोति ॥

एतयोश्चैव परिहारः पठिष्यति ह्याचार्यो यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिरिति† तस्य च यथा तत्प्रत्ययान्तम् । यथा‡ तदेव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं च विकारं संक्रामत्येवमिहापि तदेवापत्यप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं संक्रमिष्यति ॥ भवेत्सिद्धम् औपगवस्यापत्यमौपगवः यत्र स एवानन्तर इष्यते स एव गोत्रे । इदं तु खलु न सिध्यति गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति । अत्र ह्यन्योऽनन्तर इष्यतेऽन्यो गोत्रे§ ॥

स्त्रियां चानियमः ॥ ४ ॥

स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति । औपगवी माणविका । नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यत एको गोत्रे गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति¶ ॥ कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः । उत्पादयित-

---

* ४.१. ८३; (९५). † ४.१. ९३*. ‡ ४.३. १५५. § ४.१. ९५; १०५. ¶ ४.१.९४.

र्थपत्ययुक्ते । उत्पादयितरि तावदपत्ययुक्ते न दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे नैष दोषः ॥ सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियम एष दोषः ॥ उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञा बाधते गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते ॥

यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः ॥ ५ ॥

यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः । गार्ग्यायणस्यापत्यमिति ॥ कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः ॥ उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेरनन्तराद्गोत्राच्चायोगान्न प्राप्नोति । यूनश्च न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रादिति नियमात् ॥ सन्तु तर्हि सर्वे ऽपत्ययुक्ता इति । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वे ऽपत्ययुक्ता इति । एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति । दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन्स सोमं पिबेदिति । यदि च सर्वे ऽपत्ययुक्ता भवन्ति तत एतदुपपन्नं भवति । कथं यदुक्तं पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्पृच्छति कस्यायमिति स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानमिति । उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता । सर्वेषां न इदमपत्यं देवदत्तस्त्वस्योत्पादयितेति ॥

अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियत एको गोत्र इति ।

सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे ॥ ६ ॥

सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । न तु ज्ञायते क एको भवति यो वा परमप्रकृतेर्यो वानन्तरादिति ॥

नियमानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥

नियमश्च नोपपद्यते । किं कारणम् ।

न ह्येकस्मिन्नपत्ये ऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः ॥ ८ ॥

न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । किं तर्हि ।

अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः ॥ ९ ॥

अपत्यान्तरे ऽपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । फगन्तादिञिञन्तात्फगिति* फगिञोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति ॥ कतरस्मिन्पक्षे ऽयं दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः ॥ उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते ऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियम एष दोषः ॥ उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः । कथम् ।

अपत्यं समुदायश्चेन्नियमो ऽत्र समीक्षितः ।
तस्मिन्सुबहवः प्राप्ता नियमो ऽस्य भविष्यति ॥

अपत्यमित्यनेन सर्वमुपग्वादिपितृकमपत्यं समीक्षितम् । तस्मिन्सुबहवः प्रत्ययाः प्राप्ताः । नियमोऽस्य भविष्यत्येको गोत्र इति ॥

यदप्युच्यते स्त्रियां चानियम इत्येवं वक्ष्यामि गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां नेति ॥ एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां लुक् ॥ एवमप्यौपगवी माणविका अनुपसर्जनादितीकारो† न प्राप्नोति । मा भूदेवमण्योऽनुपसर्जनमिति । अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना‡ ब्राह्मणी । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत । नैष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यं यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण्लुप्तः स यश्च श्रूयत उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ॥ इह तर्हि औपगवी माणविका भार्यास्यौपगवीभार्यः जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो§ न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति¶ । यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तः । ग्लुचुकायनी** माणविका भार्यास्य ग्लुचुकायनीभार्यः ॥ तस्मात्स्त्रिया युवत्या युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या तस्यां च पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्यूनि वर्तते ॥

इहोत्पादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

तस्मात्प्रतिषेधः ॥ १० ॥

तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

* ४.१.९५; १०१. † ४.१.१५. ‡ ४.२.११२; ५९; ६४; १.२.४९.
§ ६.३.४१. ¶ ६.३.३९. ** ४.१.१६०.

संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ ११ ॥

अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति ।

गोत्राद्यूनीति च ॥ १२ ॥

गोत्राद्यूनीत्येतद्वक्तव्यम् ॥

तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १३ ॥

तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति । जातिर्न वर्तते । संख्या न वर्तते । सर्वनाम न वर्तते । जातिर्न वर्तते । काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्यमिति । संख्या न वर्तते । नवानामपत्यम् दशानामपत्यमिति । सर्वनाम न वर्तते । सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति ॥ यत्तावदुच्यते जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्यमिति येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यति । यदप्युच्यते संख्या न वर्तते नवानामपत्यम् दशानामपत्यमिति संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदप्युच्यते सर्वनाम न वर्तते सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसमर्थत्वान्न भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यतीति नैतद्विवदामहे काको न काक इति । किं तर्हि । येनैव हेतुनैतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । यदप्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति भवति वै कस्यचिदर्थात्प्रकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति भवति वै कस्यचिदर्थात्प्रकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि हि संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा ।

कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः ।
आहेयेन च दष्टस्य पाङ्क्तिः सुतसमो मतः ॥

तादायनिः यादायनिः कैमायनिरिति* ॥

तदेतदनन्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं वा कर्तव्यं प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ उभयं न कर्तव्यम् । गोत्रग्रहणं न करिष्यते । एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोऽपत्ये प्रत्ययः स्यात् ॥ यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति । वक्तव्यमेवैतद्गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति ॥ अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते । एवमपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसंबध्यत एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति । किं तर्हि । प्रकृतिरभिसंबध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयति । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् ॥ अथवास्थानेऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते । लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपचरन्त्येक इति वा प्रथम इति वा । यावद्ब्रूयात्प्रथमोऽपत्ये प्रत्ययमुत्पादयति तावदेको गोत्र इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

---

* ४.१. ९९; १२२; ९६; १५७.

अत इञ् ॥ ४ । १ । ९५ ॥

इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ* भवतो विप्रतिषेधेन । इञोऽवकाशः । दाक्षिः प्लाक्षिः । फिञोऽवकाशः । तादायनिः यादायनिः । इहोभयं प्राप्नोति । तापसायनिः सांमितिकायनिः । फिनोऽवकाशः । त्वचायनिः स्रुचायनिः । इञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ग्लुचुकायनिः म्लुचुकायनिः । फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥ इह कस्मान्न भवति । दाक्षिः प्लाक्षिः । बहुलवचनात्† ॥

तद्राजश्च ॥ २ ॥

तद्राजश्चेञो भवति विप्रतिषेधेन । तद्राजस्यावकाशः । ऐक्ष्वाकः‡ । इञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भः‡ । तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ४ । १ । ९६ ॥

बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। बाहोरपत्यं बाहविः । यो हि बाहुर्नाम बाहवस्तस्य भवति§ । नडस्यापत्यं नाडायनः¶ । यो हि नडो नाम नाडिस्तस्य भवति** ॥

संबन्धिशब्दप्रत्ययानां तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ २ ॥

संबन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः†† । यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति** ॥ प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । संबन्धिशब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । मातृपितृभ्यां स्वसा [८.३.८४] मातृष्वसा पितृष्वसा । अन्या मातृस्वसेति ॥

---

* ४.१.१५७ ; १६०. † ४.१.१६०. ‡ ४.१.१६८. § ४.१.८३.
¶ ४.१.९९. ** ४.१.९५. †† ४.१.१३७.

सुधातुरकङ् च ॥ ४ । १ । ९७ ॥

सुधातृव्यासयोः ॥ १ ॥

सुधातृव्यासयोरिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुकः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते । सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुकः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ ४ । १ । ९८ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* । अथ ञकारः किमर्थः । ञकारो वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्† ॥ एकेन ककारेणोभयं सिद्धम्‡ ॥ अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । व्रातच्फञोरस्त्रियाम् [५.३.११३] इति । फक इति ह्युच्यमाने नाडायनः अत्रापि प्रसज्येत§ । अथापि फञ इत्युच्यत एवमप्याश्वायनः अत्रापि प्रसज्येत¶ । तस्माच्चकार एव कर्तव्यो ऽन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात् । चकारे चेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणे ऽवश्यं वृद्ध्यर्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । स च ञकार एव कर्तव्यः सूत्रभेदो मा भूदिति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि वै चकारे ऽन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । परत्वाञ्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति** । चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति । ञित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । अस्त्यन्यञ्ञित्करणे प्रयोजनम् । किम् । वृद्ध्यर्थो ञकारः । चित्करणेऽपि तर्ह्यन्यत्प्रयोजनमस्ति । किम् । विशेषणार्थश्चकारः । शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुं तत्र चकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति । वृद्ध्यर्थोऽपि तर्ह्यन्यः शक्यो ऽनुबन्ध आसङ्क्तुं तत्र ञकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते†† । इदमस्ति । चितः [६.१.१६३] । चितोऽन्त उदात्तो भवति । ततस्तद्धितस्य । तद्धितस्य च चितोऽन्त उदात्तो भवतीति । किमर्थमिदम् । परत्वाञ्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । ततः कितः । कितस्तद्धित-

---

* ६.१.१६३. † ७.२.११७. ‡ ६.१.१६५; ७.२.११८. § ४.१.९९.
¶ ४.१.११०. ** ६.१.१९७. †† ६.१.१६४–१६५.

स्यान्त उदात्तो भवति ॥ किं पुनरत्र स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन यावता च्फञ-न्ताञ्ञ्यो विधीयते तत्र ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । बहुषु लोपे कृते[*]ऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । कौञ्जायना इति ॥

इह केचिद्द्येकयोः फ्यञं विदधति बहुषु च फकं केचिच्च्फञन्ताञ्ञ्यम् । किमत्र न्याय्यम् । ञ्यवचनमेव न्याय्यम् । द्व्येकयोर्हि फ्यञि सति बहुषु च फकि कौञ्जा-यनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ केन यशब्दः श्रूयेत । द्व्येकयो-रित्युच्यमानो न प्राप्नोति । इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवकाः कौञ्जायनाः केन यशब्दो न श्रूयेत । द्व्येकयोरित्युच्यमानः प्राप्नोति ॥ तदेतत्कथं कृत्वा ञ्यव-चनं ज्यायो भवति । यदि तन्नास्त्यापत्यो वा गोत्रं परमप्रकृतेश्चापत्य आपत्या-ज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चास्त्रियामेकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च बहुवचन-लोपिषु च सिद्धमिति[†] । सति हि तस्मिन्द्व्येकयोरपि फ्यञि सति बहुषु च फकि न दोषो भवति । तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्द्व्येक-योरुत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवका इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जायना इति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । १०४ ॥

अनृष्यानन्तर्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति कौशिको विश्वामित्र इति । किं का-रणम् । विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषिः स्यामिति । तत्रभवानृषिः संपन्नः । स पुन-स्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति । तत्रभवान्गाधिरप्यृषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति । तत्रभवान्कुशिकोऽप्यृषिः संपन्नः । तदेतदृष्यानन्तर्यं भवति तत्रानृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायत ऋष्यानन्तर्ये न भवतीति । कथं तर्हि । ऋषावनन्तरे नेति । यद्येवम्

अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ १ ॥

अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । संज्ञागोत्राधिकारात् । संज्ञागोत्र इति वर्तते[‡] कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विदादिषु ये ऽनृषयः पठ्यन्ते तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । नाना-न्द्रः पौत्रः दौहित्र इत्येतत्सिद्धं भवति ॥

---

* ५.३.११९; २.४.६२. † ४.१.१६३*. ‡ ४.१.९८.

वतण्डाच्च ॥ ४ । १ । १०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्यो यञ् [४.१.१०५] इत्येव सिद्धम् । लुक् स्त्रियाम् [१०९] इति वक्ष्यामीति । यदि पुनस्तत्रैवोच्येत* । नैवं शक्यम् । आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ४ । १ । ११२ ॥

किमर्थं शिवादिभ्योऽण्विधीयते न यथाविहितमित्येवोच्येत । शिवादिभ्यो यथाविहितमितीयत्युच्यमान इञ्प्रसज्येत† । इञतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासौ । अणेव‡ ॥ उत्तरार्थं तर्हि । अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः [४.१.११३] इति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत§ । ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासौ । अणेव ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च [११४] इति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमान इञ्प्रसज्येत । इञतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासौ । अणेव ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः कन्यायाः कनीन च [११५;११६] इति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत । ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । मातुरुकारं वक्ष्यामि कन्यायाः कनीनभावमिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्स्त्रीभ्यो ढक् [१२०] मातुरुकारः कन्यायाश्च कनीन इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते । तत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमान इञ्प्रसज्येत । तं परत्वात्सेनान्ताण्ण्यो बाधेत¶ । तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ्प्रसज्येत । पुनरण्ग्रहणादणेव भवति ॥

---

* ४.१.१०५. ग° † ४.१.९५. ‡ ४.१. ८३. § ४.१.१२०. ¶ ४.१.१५२.

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ४ । १ । ११४ ॥

ऋषिरुयणो ढग्ढ्रकौ विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

ऋष्यणः रुयणश्च ढग्ढ्रकौ भवतो विप्रतिषेधेन* । ऋष्यणोऽवकाशः । वासिष्ठः वैश्वामित्रः । ढकोऽवकाशः । दुलि दौलेयः । बलि बालेयः । इहोभयं प्राप्नोति । अत्रि आत्रेयः ॥ रुयणोऽवकाशः । मकन्दिका माकन्दिकः । ढ्रकोऽवकाशः । काणिकेरः । इहोभयं प्राप्नोति । पौणिकेरः मौद्गलिकेरः ॥ ढग्ढ्रकौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

द्व्यचो ढको ढ्रग्ढञौ ॥ २ ॥

द्व्यचो ढग्भवतीत्येतस्माड्ढ्रग्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन† । द्व्यचो ढग्भवतीत्यस्यावकाशः । दात्तेयः गौप्तेयः । ढ्रकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नटी नाटेरः । दासी दासेरः ॥ ढञोऽवकाशः । कामण्डलेयः माद्रवाहेयः । ढकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । जम्बू जाम्बेयः । ढ्रग्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

न वर्ष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिषेधो योऽयमृष्यणो ढकश्च । किं कारणम् । ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धो ऽत्राणुत्सर्गेणैव‡ तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमिञं§ बाधत एवं ढकमपि बाधेत ।

तस्मादृषिभ्यो ऽण्विधाने ऽत्र्यादिप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तस्मादृषिभ्यो ऽण्विधाने ऽत्र्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयमृष्यणिञं तदपवादं बाधिष्यते ढकं न बाधिष्यते ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं ढको ढ्रग्ढञोश्च । किं कारणम् ।

ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

सिद्धोऽत्र ढक् स्त्रीभ्यो ढक् [४.१.१२०] इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयो-

---

* ४.१.११४; ११३;–१२२; १३१. † ४.१.१२१;–१३१; १३५.
‡ ४.१.८३. § ४.१.९५.

जनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादं तन्नामिकाणं बाधत एवं ढ्रग्ढञावपि बाधेत ।

तस्मात्तन्नामिकाण्यद्व्यचः ॥ ६ ॥

तस्मात्तन्नामिकाण्यद्व्यच इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयं ढक्तन्नामिकाणं तदपवादं बाधिष्यते ढ्रग्ढञौ न बाधिष्यते ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्ण्यः ॥ ७ ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्ण्यो भवति विप्रतिषेधेन* । ऋष्यणोऽवकाशः । वासिष्ठः वैश्वामित्रः । ण्यस्यावकाशः । पारिषेण्यः वारिषेण्यः । जातसेनो नामर्षिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । जातसेन्यः ॥ अन्धकाणोऽवकाशः । श्वाफल्कः श्वैत्रकः । ण्यस्य स एव । उग्रसेनो नामान्धकस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । औग्रसेन्यः ॥ वृष्ण्यणोऽवकाशः । वासुदेवः बालदेवः । ण्यस्य स एव । विष्वक्सेनो नाम वृष्णिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । वैष्वक्सेन्यः ॥ कुर्वणोऽवकाशः । नाकुलः साहदेवः । ण्यस्य स एव । भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । भैमसेन्यः ॥ सेनान्ताण्ण्यो भवति विप्रतिषेधेन जातोग्रविष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ४ । १ । ११५ ॥

किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते न संख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवोच्येत । स्त्रीलिङ्गो यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् । इह मा भूत् । संमिमीते संमाता संमातुरपत्यं सांमात्र इति ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ४ । १ । ११६ ॥

इदं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रतिषेधः । अपत्यमिति† वर्तते । यदि च कन्या नापत्यमथापत्यं न कन्या । कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ नैतद्विप्रतिषिद्धम् । कथम् । कन्याशब्दोऽयं पुंसाभिसंबन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं

* ४.१. ११४ ; १५२. † ४.१. ९२.

प्रागभिसंबन्धात्पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमतायाः सुदर्शनाया यदपत्यं स कानीन इति ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ४ । १ । १२० ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्स्त्रीशब्दग्रहणं वा स्त्र्यर्थग्रहणं वा । किं चातः । यदि शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा इडविड् ऐडविडः पृथ् पार्थः उशिज् औशिजः दरद् दारदः अत्रापि प्राप्नोति । अथ प्रत्ययग्रहणं लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति न सिध्यति ॥ अस्तु प्रत्ययग्रहणम् । कथं लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति । शुभ्रादिषु* पाठः करिष्यते ॥

वडवाया वृषे वाच्ये

वडवाया वृषे वाच्ये ढग्वक्तव्यः । वडवाया वृषो वाडवेयः ॥

अण्क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः ।

क्रौञ्चः कौकिलः ॥

आरक्पुंसि ततोऽन्यत्र

ततोऽन्यत्र पुंस्यारग्वक्तव्यः । मूषिकायाः पुमान्मौषिकारः । मृग्याः पुमान्मार्गारः ॥

गोधाया ढ्रग्विधौ स्मृतः ॥

गोधायाः पुमान्गौधेरः† ॥

चटकाया ऐरक् ॥ ४ । १ । १२८ ॥

चटकायाः पुँल्लिङ्गनिर्देशः ॥ १ ॥

चटकायाः पुँल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । चटकस्यापत्यं चाटकैरः ॥ यदि पुँल्लिङ्गनिर्देशः क्रियते चटकाया अपत्यं चाटकैर इति न सिध्यति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति ॥

स्त्रियामपत्ये लुक् ॥ २ ॥

स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः । चटकाया अपत्यं स्त्री चटका ॥

* ४.१.१२३. † ४.१.१२९.

आरगुदीचाम् ॥ ४ । १ । १३० ॥

आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

आरग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रका सिद्धत्वात् । गोधाकारान्ता रक् प्रत्ययः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । मौण्डारः जाण्डारः पाण्डार इत्येतत्सिद्धं भवतीति ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ ४ । १ । १३१ ॥

क्षुद्राभ्य इत्युच्यते का क्षुद्रा नाम । अनियतपुंस्काङ्गहीना वा ॥

ढकि लोपः ॥ ४ । १ । १३३ ॥

केन विहिते पितृष्वसुर्ढकि लोप इत्युच्यते । एतदेव ज्ञापयति भवति पितृष्वसुर्ढगिति यदयं ढकि लोपं शास्ति ॥

मातृष्वसुश्च ॥ ४ । १ । १३४ ॥

ढकि लोपः [१३३] इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति मातृष्वस्रीय इति । नैष दोषः । एवं वक्ष्यामि । पितृष्वसुश्छण् [१३२] ढकि लोपः । ततो मातृष्वसुश्च । पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति । किं पुनस्तत् । छण्ढकि लोपश्च ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ ४ । १ । १३७ ॥

राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ १ ॥

राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् । राजन्यो नाम जातिः । क्व मा भूत् । राजन इति* ॥

---

* ४.१. ८३.

व्यन्सपत्ने ॥ ४ । १ । १४५ ॥

व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् ॥ १ ॥

व्यन्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रत्ययार्थाभावात् । किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति । अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति* वर्तते ऽनपत्ये चापि सपत्ने भ्रातृव्यशब्दो वर्तते । पाप्मना भ्रातृव्येणेति ॥ अस्तु तावद्यदपत्यं सपत्नश्च तत्र भ्रातृव्य इति । कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति । उपमानात्सिद्धम् । भ्रातृव्य इव भ्रातृव्यः ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ ४ । १ । १४७ ॥

किमर्थो णकारः । वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्† । गार्गो जाल्मः ।

गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ॥ लुगर्थस्तर्हि णकारः कर्तव्यः । यल्लुगन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । वातण्डो‡ जाल्मः ।

लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । लुक्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र लुग्गोत्रे ऽलुगचि [४.१.८९] इति ॥ व्यवहितत्वादप्रतिषेधः । ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेन्न पुंवद्भावात् ॥ ३ ॥

व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न । किं कारणम् । पुंवद्भावात् । पुंवद्भावोऽत्र भवति भस्य तद्धिते ऽढे पुंवद्भावो भवतीति§ ॥

फिनर्थं तु ॥ ४ ॥

फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत्फिनन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । ग्लौचुकायनो¶ जाल्मः ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च ॥ ५ ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः कर्तव्यः । गार्गी भार्यास्य गार्गीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्** ॥

---

* ४.१. ९२. † ७.२. ११७. ‡ ४.१. १०८; १०९; ७३. § ६.३. ३९*. ¶ ४.१. १६०; ६५. ** ६.३. ३९.

गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् [४.१.९४] इति वचनादप्रयोजनमेतद्भवति । नास्ति गार्गी ॥

अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ ६ ॥

अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेतद्भवति । न स्त्री वंश्या । अस्ति गार्गी स्त्री ॥ अपर आह । द्वावेव वंशौ मातृवंशः पितृवंशश्च । यावता मातृवंशोऽप्यस्ति नास्ति गार्गी ॥

वृद्धाट्टक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ ४ । १ । १४८ ॥

गोत्रस्त्रियाः वृद्धाट्टक् फेश्छ च फाण्टाहृति [१४७–१५०] इमे चत्वारो योगाः । तत्र त्रयः कुत्सने त्रयः सौवीरगोत्रे । आद्यो योगः कुत्सन एव परः सौवीरगोत्र एव ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ ४ । १ । १५० ॥

किमर्थो णकारः । वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्* । फाण्टाहृतः ।

फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ २ ॥

पुंवद्भावस्य प्रतिषेधार्थो णकारः कर्तव्यः । फाण्टाहृता भार्यास्य फाण्टाहृताभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यादिति† ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनमवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमिति‡ ॥

---

* ७.२.११७. † ६.३.३९. ‡ ४.१.१४७*.

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ ४ । १ । १५१ ॥

वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥ १ ॥

वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः । किमविशेषेण । नेत्याह । स्वरं वर्जयित्वा । किं प्रयोजनम् । वामरथ्यस्य च्छात्रा वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्रे [४.२.१११] इत्यण्यथा स्यात्* ॥ यदि कण्वादिवदित्युच्यते प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः । वामरथाः । बहुषु लोपो† न प्राप्नोति । वामरथानां संघः । संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् [४.३.१२७] इत्यण्न प्राप्नोति ॥ यदि पुनर्यञ्वदित्युच्येत । एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः । वामरथ्यस्य च्छात्रा वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि कण्वादिवदित्येव । कथं वामरथाः वामरथानां संघ इति । यदयं स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रितमप्यतिदिष्टं भवतीति ॥

उदीचामिञ् ॥ ४ । १ । १५३ ॥

उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोऽण्वचनम् ॥ १ ॥

उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोऽण्वक्तव्यः । ताक्ष्णः‡ ॥ यदि पुनरयं तक्षन्शब्दः शिवादिषु§ पठ्येत ।

शिवादिरिति चेण्ण्यविधिः ॥ २ ॥

शिवादिरिति चेण्ण्यो विधेयः । ताक्षण्य इति ॥

सिद्धं तूदीचां वा ण्यवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उदीचां वा ण्यवचनात् । उदीचां वा ण्यो भवतीति वक्तव्यम् । ण्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति¶ ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ ४ । १ । १५५ ॥

किमिदं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते । एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति ।

* ६.४.१५१. † २.४.६४. ‡ ६.४.१३५. § ४.१.११२. ¶ ४.१.८३.

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट्च ॥ १ ॥

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट्चेति वक्तव्यम् । दगु दागव्यायनिः । कोसल कौसल्यायनिः । कर्मार कार्मार्यायणिः । छाग छाग्यायनिः । वृष वार्ष्यायणिः ॥

यदि युट् क्रियते युटि कृते ऽनादित्वादादेशो* न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । युट् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशः । नित्यो युट् । कृते ऽप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । युडप्यनित्यः । अन्यस्य कृत आदेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्हि युट् । कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेन युडुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्यादेश उच्यते । आदेशोऽप्यन्तरङ्गः । कथम् । वक्ष्यत्येतदायनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति† । अनवकाशस्तर्हि युट् ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

यदि पूर्वान्तः क्रियते दागव्यायनिः ओर्गुणो‡ न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तं युटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य युड्वचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् । आदिष्टस्य युड्वचनात् । युट्चादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । युट्च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेश इति ॥

वाकिनादीनां कुक्च ॥ ४ । १ । १५८ ॥

यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियेत ।

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

कुटि सति प्रत्ययादेरादेशो* नोपपद्यते । किं कारणम् । अनादित्वात् । कुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते नलोपवचनम् ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तः क्रियते नलोपो वक्तव्यः । चार्मिकायणिः वार्मिकायणिः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपो न प्राप्नोति । परादौ पुनः सति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति ॥ अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तं कुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

---

* ७.१.२. † ७.१.२*. ‡ ६.४.१४६.

सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कुड्वादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । कुड्व । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमिति । नैष दोषः । क्रियत एतन्न्यास एव चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति* ॥

कारिभ्य इञोऽगोत्रात्फिञ्विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

कारिभ्य इञ्भवतीत्येतस्मादगोत्रात्फिञ्भवति विप्रतिषेधेन† । कारिभ्य इञ्भवतीत्यस्यावकाशः । आयस्कारिः लौहकारिः । फिञोऽवकाशः । तापसायनिः सांमितिकायनिः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितायनिः । फिञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ॥ ४।१।१६१ ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः‡ स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

यदि षुक्पूर्वान्तः क्रियते मानुषाः बहुषु लोपः प्राप्नोति§ । मानुषाणां संघः संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् [४.३.१२७] इत्यण्प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिः ॥ यदि परादिर्मानुषी अञन्तादितीकारो¶ न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव । कथं मानुषाः मानुषाणां संघ इति । उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥ इह तर्हि मानुष्यकमिति** हलस्तद्धितस्येति लोपः प्राप्नोति†† । परादावप्येष दोषः । यद्धि तद्धलस्तद्धितस्येति हल्ग्रहणं न तदङ्गविशेषणं शक्यं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । वृकाट्टेण्यण् [५.३.११५] वार्केणीति । तस्मादुभाभ्यामेव वक्तव्यं प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान इति‡‡॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ ४ । १ । १६२ ॥

पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥

पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यविवक्षा तस्य पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा भवतीति

---

* ४.१.१२८,ग°. † ४.१. १५३; १५७. ‡ ४.१. ८३. § २.४. ६४.
¶ ४.१. ७३. ** ४.२. ३९. †† ६.४. १५०; १५१. ‡‡ ६.४. १६३*.

वक्तव्यम् । गर्गोऽपि हि कंचित्प्रति पौत्रः कुशिकोऽपि तत्र मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । समर्थानां प्रथमाद्वा [४.१.८२] इति वर्तते । समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृतीति विज्ञायते ॥

जीवद्वंश्यं च कुत्सितम् ॥ २ ॥

जीवद्वंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म । वात्स्यस्त्वमसि जाल्म ॥ का पुनरिह कुत्सा । पितृतो लोके व्यपदेशवतास्वतन्त्रेण भवितव्यम् । य इदानीं पितृमान्स्वतन्त्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसि ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ ४ । १ । १६३ ॥

जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च ॥ १ ॥

जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पौत्रप्रभृतीति* वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे पौत्रप्रभृतीति वर्तत इति । किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनम् ।

तच्च देवदत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिरिति । अनन्तरं यदपत्यं तस्य युवसंज्ञा मा भूदिति ॥ देवदत्तस्य तर्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति । एतदपि पौत्रप्रभृति भवति ॥ न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंबध्यते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति । किं तर्हि । वंश्योऽभिसंबध्यते पौत्रप्रभृतिर्वंश्ये जीवति यदपत्यमिति ॥ एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति भ्रातरि च ज्यायसि [४.१.१६४] इति ॥ एवं तर्ह्यपत्यमेवाभिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यम् । नैवं विज्ञायते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति । कथं तर्हि । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ ३ ॥

वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या । तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः । तत्रभवन्तो वात्स्यायनाः ॥ का पुनरिह पूजा । युवत्वं लोक ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते । तत्रभवन्तो युवत्वेनोपचर्यमाणाः प्रीता भवन्ति ॥

---

* ४.१.१६२.

आपत्यो वा गोत्रम् ॥ ४ ॥

अथवापत्यो गोत्रसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

परमप्रकृतेश्चापत्यः ॥ ५ ॥

परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्तव्यम् ॥

आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ ६ ॥

आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययो वक्तव्यो युवसंज्ञश्च भवतीति वक्तव्यम् ॥

स चास्त्रियाम् ॥ ७ ॥

स चास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम्* ॥

एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ ८ ॥

एवं च कृत्वैकोगोत्रग्रहणमनर्थकं भवति† ॥

बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् ॥ ९ ॥

बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति । तत्र विदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विदशब्दाद्द्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति । वैदः वैदौ । वैदस्यापत्यं बहवो माणवका इति विगृह्य विदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति । विदा इति ॥

वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

अन्यग्रहणं किमर्थम् । भ्रातरीति‡ वर्तते सपिण्डमात्रे यथा स्यात् ॥ अथ स्थविरतरग्रहणं किमर्थम् । उभयतो विशिष्टे यथा स्यात्स्थानतो वयस्तश्च ॥ अथ जीवतीति§ वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थम् । जीवतो जीवति यथा स्यान्मृते मा भूत् । मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येव भवितव्यम् ॥

अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवत्युताहो न । किं च प्राप्नोति । बाढं प्राप्नोति न ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः । किं चातः ।

---

* ४.१. ९४. † ४.१. ९३. ‡ ४.१. १६४. § ४.१. १६३.

गोत्रयूनोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ।

गोत्रयूनोः समावेशे को दोषः । तत्कृतं प्राप्नोति । गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नुवन्ति । यास्कायनयः लाह्यायनयः* । यस्कादिभ्यो गोत्रे [२.४.६३] इति लुक्प्राप्नोति ॥

यस्कादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यनुवर्तनात् ॥

यस्कादिषु न दोषः । किं कारणम् । न यूनीत्यनुवर्तनात् । न यूनीति तत्रानुवर्तते । क्व प्रकृतम् । न तौल्वलिभ्यः [६१] इति ॥

दोषोऽत्रिविदपञ्चाला न यूनीत्यनुवर्तनात् ।

यदि न यूनीत्यनुवर्तते अत्रयः विदाः पञ्चाला माणवका इति† न सिध्यति ॥ नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । न तौल्वलिभ्यः । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां लुग्भवति तौल्वलिभ्यो यूनि न । यस्कादिभ्यो गोत्रे लुग्भवति यूनि न । तौल्वलिभ्य इति निवृत्तम् । यञञोश्च अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च लुग्भवति । यूनि नेत्यपि निवृत्तम् ॥

इह तर्हि काण्व्यायनस्य छात्त्राः काण्व्यायनीयाः‡ कण्वादिभ्यो गोत्रे [४.२.१११] इत्यण्प्राप्नोति ।

कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति ततः परम् ॥

कण्वादिषु दोषो नास्ति । किं कारणम् । न यून्यस्ति ततः परम् । कण्वादिभ्यो यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते यश्चात्र कण्वादिभ्यो विहितो न तदन्तं प्रातिपदिकं यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कण्वादिभ्यः ॥

इह तर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरित्येको गोत्रे [४.१.९३] इत्येतस्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति§ ।

एको गोत्रे प्रतिपदं

प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् [९४] इति । तदन्तात्तर्ह्येनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति¶ ।

गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत् ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तत्स्मरेत् । किम् । एक इत्येव ॥

---

* ४.१. ११२ ; १५६. † ४.१. ११२. ; १०४ ; १६८ ;–९५ ; २.४.५८ ;–६४ ; ६५.
‡ ४.१. १०५ ; १०१ ; ४.२. ११४. § ४.१. ८३ ; ९५. ¶ ४.१. १०१.

गोत्रे तर्ह्यलुगुक्तः[*] स यून्यपि प्राप्नोति । अस्तु । पुनर्यूनि लुग्भविष्यति[†] । नैवं शक्यम् । फक्फिञोर्दोषः स्यात् । शालङ्केर्यूनश्छात्त्राः शालङ्काः[‡] । पैलस्य पैलीयाः[§] । फक्फिञोरन्यतरस्याम् [४.१.९१] इत्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत । तस्माद्युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । तुर्नियामकः । तुः क्रियते[¶] स नियामको भविष्यति । जीवति तु वंश्ये ऽपत्यं युवसंज्ञमेव भवतीति ॥

यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति य इष्यन्ते यूनि गोत्राश्रया विधयस्ते न सिध्यन्ति । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः[**] । गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति । एवं तर्हि

राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ।

यदयं वुञ्विधौ[††] राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं[‡‡] करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति । युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते । किंगोत्रोऽसि माणवक । गार्ग्यायणः । किंगोत्रोऽसि माणवक । वात्स्यायनः ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यत औपगवेर्यूनश्छात्त्रा औपगवीयाः इञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति[§§] । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामूहिकेषु ज्ञापकं गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम् गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति । वुञ्विधौ ज्ञापकम् । वुञ्विधावेतज्ज्ञापकम् । यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यूनश्छात्त्राः शालङ्काः इञो गोत्र इत्यण्न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथमौपगवेर्यूनश्छात्त्रा औपगवीयाः । इञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति । नैष दोषः । गोत्रेणात्रेञं विशेषयिष्यामः । गोत्रे य इञ्विहित इति ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ ४ । १ । १६८ ॥

क्षत्रियादेकराजात्संघप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । संघप्रतिषेधार्थम् । संघान्मा भूत् । पञ्चालानामपत्यम् विदेहानामपत्यमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुकं[¶¶] पञ्चाला इत्येतद्भवति । यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्तस्मिंश्चालुग्भविष्यति[***] ॥ इदं तर्हि क्षौद्रकाणामपत्यम्

* ४.१. ८९. † ४.१. ९०. ‡ ४.१. ९६; १०१; २.४. ५९; ४.२. १११.
§ ४.१. ११८; १५६; २.४. ५९; ४.२. ११४. ¶ ४.१. १६३. ** ४.२. ३९; ४.३. १२६; ९०.
†† ४.२. ३९. ‡‡ ४.१. १३७; १६१. §§ ४.२. १११. ¶¶ ४.१. १७४; २.४. ६२.
*** २.४. ५८; ४.१. ८९.

मालवानामपत्यमिति । अत्रापि क्षौद्रक्यः मालव्य इति* नैतत्तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा । किं तर्हि । तेषामेव कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिंश्चिद्यस्त-स्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्तस्मिंश्चालुग्भविष्यति ॥

अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं वैदेहिः† ।

क्षत्रियग्रहणानर्थक्यं चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध इति‡ । अपरमुक्तमनभिधानादिति§ ॥

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ ३ ॥

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ॥

पूरोरण्वक्तव्यः । पौरवः ॥

पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः । पाण्ड्यः ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ ४ । १ । १७० ॥

अणो ञ्यङ्ण्येञो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

अणो ञ्यङ् ण्य इञित्येते¶ भवन्ति विप्रतिषेधेन । अणोऽवकाशः । आङ्गः वाङ्गः । ञ्यङोऽवकाशः । आम्बष्ठ्यः सौवीर्यः । इहोभयं प्राप्नोति । दार्व्यः ॥ ण्यस्यावकाशः । निचक नैचक्यः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नीप नैप्यः ॥ इञोऽवकाशः । आजमीढिः आजक्रन्दिः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । बुध बौधिः ॥ ञ्यङ्ण्येञो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ २ ॥

ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति विप्रतिषेधेन** । ञ्यङो ऽवकाशः । आवन्त्यः कौन्त्यः । ण्यस्य स एव । नैशो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । नैश्यः ॥

---

* ४.१.१७१. † ४.१.९५. ‡ ४.१.९६*. § ३.२.१*.
¶ ४.१.१७१-१७३. ** ४.१.१७१ ; १७२.

कम्बोजाल्लुक् ॥ ४ । १ । १७५ ॥

कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोडाद्यर्थम् ॥ १ ॥

कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । चोडाद्यर्थम् । चोडः कडेरः केरलः ॥

अतश्च ॥ ४ । १ । १७७ ॥

इह कस्मान्न भवति । आम्बष्ठ्या सौवीर्या । अत इत्युच्यते न चैषो* ऽकारः । तदन्तविधिना† प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति ।

अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् ॥ १ ॥

अत इति तदन्तस्याग्रहणम् । किं कारणम् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् । यदयमवन्त्यादिभ्यो लुकं शास्ति‡ तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र तदन्तविधिर्भवतीति ॥

पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पर्शूः रक्षाः असुरी§ ।

यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वादिलुकः ॥ २ ॥

यदयं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः [४.१.१७८] इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति पर्श्वादिभ्यो लुगिति¶ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* ४.१. १७१. † १.१. ७२. ‡ ४.१. १७६.

§ ४.१. १७० ; (१६८) ; १७७ ; ५.३. ११७ ; ४.१. १७७* ; (४.१. ६६ ; ६३).

¶ ४.१. १२१ ; ५.३. ११७ ; ४.१. ७३.

तेन रक्तं रागात् ॥ ४ । २ । १ ॥

रागादिति किमर्थम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् ॥ १ ॥

रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्यरागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

लाक्षारोचनाट्टक् ॥ ४ । २ । २ ॥

ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शाकलिकम् कार्दमिकम् ॥

नील्या अन् ॥ २ ॥

नील्या अन्वक्तव्यः । नील्या रक्तं नीलम् ॥

पीतात्कन् ॥ ३ ॥

पीतात्कन्वक्तव्यः । पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तरं तस्माल्लुग्वक्तव्यः ॥

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् ॥ ४ ॥

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्वक्तव्यः । हारिद्रम् माहारजनम् ॥

रागादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति । उपमानात्सिद्धम् । हारिद्राविव हारिद्रौ काषायाविव काषायौ ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ४ । २ । ३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । योगो हि नाम भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो न च

कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो नित्ये हि कालनक्षत्रे । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ।

नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम् ॥ १ ॥

नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तः । पुष्ययुक्तश्चन्द्रमाः । अस्मिन्काले पौषमहः पौषी रात्रिः ॥

तत्रोत्तरपदलोपः ॥ २ ॥

तत्रैवं सत्युत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुष्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते ॥

लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ ३ ॥

लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यल्लिङ्गं वचनं च तद्युक्तवद्भावेन प्राप्नोति* ॥

कालयोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव ॥ ननु चोक्तमयुक्तोऽयं निर्देशो योगो हि नाम भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो नित्ये हि कालनक्षत्रे इति । नैष दोषः । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि पुष्यशब्दो वर्तते तेन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते ॥

तथा च संप्रत्ययः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वा लोके संप्रत्ययो भवति । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति पुष्येणाद्य मघाभिरद्येति ॥

लुबविशेषे ॥ ४ । २ । ४ ॥

इह कस्मान्न भवति । पौषी रात्रिः । पौषमहः । अविशेष इत्युच्यते विशेषश्चात्र गम्यते । रात्रिरित्युक्तेऽहर्नेति गम्यते । अहरित्युक्ते रात्रिर्नेति गम्यते ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अद्य पुष्य इति । अत्रापि हि विशेषो गम्यते । अद्येत्युक्ते न ह्यो न श्व इति ॥ यद्यप्यत्र विशेषो गम्यतेऽविशेषोऽपि गम्यते । अद्येत्युक्ते न ज्ञायते रात्रौ वा दिवा वेति । यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुब्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यपि विशेषो गम्यतेऽविशेषोऽपि तु गम्यते । रात्रिरित्युक्ते न ज्ञायते कदेति । यतोऽविशेषस्त-

---

* ४.२. ४ ; १.२. ५१.

दाश्रयो लुप्प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नक्षत्रेण युक्तः कालः [२] इत्यनुवर्तते । नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे । कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते । अहोरात्रः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ४ । २ । ५ ॥

इह कस्मान्न युक्तवद्भावो* भवति । श्रवणा रात्रिः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः [४.२.२३] इति ॥

दृष्टं साम ॥ ४ । २ । ७ ॥

दृष्टं साम कलेर्ढक् ॥ १ ॥

दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्ढग्वक्तव्यः । कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते ॥

अपर आह । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः । अग्निना दृष्टं सामाग्नेयम् । अग्नौ भवमाग्नेयम् । अग्नेरागतमाग्नेयम् । अग्नेः स्वमाग्नेयम् । अग्निर्देवतास्याग्नेयः । कलिना दृष्टं साम कालेयम् । कलेरागतं कालेयम् । कलौ भवं कालेयम् । कलेः स्वं कालेयम् । कलिर्देवतास्य कालेयश्चरुः ॥

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिड्द्विर्वा विधीयते ।

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिड्द्विर्वा वक्तव्यः† । उशनसा दृष्टं साम औशनसम् औशनम् । शतभिषजि जातः‡ शातभिषजः शातभिषः ॥

तीयादीकक्

तीयादीकग्वक्तव्यः । द्वैतीयीकः तार्तीयीकः ॥

न विद्यायाः

विद्याया न भवतीति वक्तव्यम् । द्वितीया विद्या तृतीया विद्येत्येव ॥

गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

औपगवकम्§ ॥

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिड्द्विर्वा विधीयते ।
तीयादीकन्न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

---

* १.२.५१. † ६.४.१४३. ‡ ४.१.८३; ४.३.२५; ३३; ३६. § ४.३.१२०; १२६.

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ ४ । २ । ९ ॥

किमर्थो डकारः । डितीति* लोपो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यस्येति† लोपेनाप्येतत्सिद्धम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्यतौ डितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत एते परिभाषे अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अवामदेव्यमित्येतत्सिद्धं भवति‡ ॥

सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।
ग्रहणं मातदर्थे§ भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ ४ । २ । १० ॥

परिवृतो रथ इति तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । येन परिवृतो रथो रथैकान्तश्चेत्स भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पुत्रैः परिवृतो रथः । छात्रैः परिवृतो रथ इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति पुत्रैः परिवृतो रथः छात्रैः परिवृतो रथ इति । अनभिधानात् ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ४ । २ । ११ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलिनौ पाण्डुकम्बलिन इति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्¶ । पाण्डुकम्बलोऽस्यास्तीति पाण्डुकम्बली ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ ४ । २ । १३ ॥

कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे ॥ १ ॥

कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति वक्तव्यम् । अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्ता । कुमार्यपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या ॥

---

* ६.४.१४३. † ६.४.१४८. ‡ ६.२.२. § ६.२.१५६. ¶ ५.२.११५.

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते ।
अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्यां भवतीति वा ॥

अथवा कुमार्यां भवः कौमारः* ॥ यद्येवं कौमारी भार्येति न सिध्यति ।

पुंयोगात्स्त्र्यभिधानम् ॥ २ ॥

पुंयोगात्स्त्र्यभिधानं भविष्यति† । कौमारस्य भार्या कौमारीति ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति ॥ ४ । २ । २१ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

असंज्ञायां गरीयानुपसंयोगः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्तव्यः स्यात् । मासार्धमासयोरिति वक्तव्यं स्यात् । इह मा भूत् । पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पञ्चदशरात्रे दशरात्र इति । संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् । भृतकमासे मा भूदिति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा ॥

कस्येत् ॥ ४ । २ । २५ ॥

यस्येति लोपः‡ कस्मान्न भवति । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ॥

अथ यत्कायं हविः कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः । यदि तावत्किमः कादेशः कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम् । अथ न किमः कायानुब्रूहीति भवितव्यम् ॥ यद्यपि किमोऽथापि न किम उभयथा कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते§ सर्वश्च प्रजापतिः प्रजापतिश्च कः ॥

अपर आह । यद्येव किमोऽथापि न किम उभयथा कायानुब्रूहीति भवितव्यम् । संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते¶ संज्ञा चैषा तत्रभवतः ॥

---

* ४.३. ५३. † ४.१. ४८. ‡ ६.४. १४८. § १.१. २७. ¶ १.१. २७*.

अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ ४ । २ । २७ ॥

अथ यदपोनप्त्रियमपांनप्त्रियं हविः कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः । अपोनपातेऽनुब्रूहि । अपांनपातेऽनुब्रूहि ॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभावः कस्मान्न भवति । प्रत्ययसंनियोगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते तेनासति प्रत्यये न भवितव्यम् ॥

छ च ॥ ४ । २ । २८ ॥

छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् तार्णविन्दवीयम् ॥

शतरुद्राद्घ च ॥ २ ॥

शतरुद्राद्घप्रत्ययो वक्तव्यः । छश्च वक्तव्यः । शतरुद्रियम् शतरुद्रीयम् ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ४ । २ । ३४ ॥

कथमिदं विज्ञायते । भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति । आहोस्वित्कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते* भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति । कश्चात्र विशेषः ।

कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥ १ ॥

यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ॥

यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुवन्ति ॥

सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्देशात् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । कालेभ्यो

* ४.३. ११.

भववत्कालेभ्य इति ॥ स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । भववदिति वतिना निर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे भवन्ति ततोऽमी भववत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी भववत्कृताः स्युः ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ४ । २ । ३५ ॥

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञो वर्तते ऽस्मिन्काले नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः ॥

पूर्णमासादण् ॥ २ ॥

पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णमासो वर्तते ऽस्मिन्काले पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४ । २ । ३६ ॥

पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते ।

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ ॥ १ ॥

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः ॥

मातामहपितामहेति किं निपात्यते ।

मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ २ ॥

मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्प्रत्ययो निपात्यते । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥

मातरि षिच्च ॥ ३ ॥

षिच्च वक्तव्यः* । मातामही पितामही ॥

---

* ४.१. ४१.

महो वा छन्दस्यानङोऽवग्रहदर्शनात् ॥ ४ ॥

महो वा पुनरेष भविष्यति च्छन्दस्यानङोऽवग्रहदर्शनात् । छन्दस्यानङो* ऽवग्रहो दृश्यते । पितामह इति ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः ॥ ५ ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया वक्तव्याः । अविसोढम् अविदूसम् अविमरीसम् ॥

तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ ६ ॥

तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ । तिलपिञ्जः तिलपेजः ॥

पिञ्जश्छन्दसि डिच्च ॥ ७ ॥

पिञ्जश्छन्दसि डिच्च† वक्तव्यः । तिल्पिञ्जं दण्डानतम् ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते न तस्य समूहः [३७] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम्‡ ॥ अत उत्तरं पठति ।

भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ ॥ १ ॥

भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ । पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति§ । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥ ४ । २ । ३९ ॥

वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् ॥

अञो वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

अञो वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अञोऽवकाशः । कपोत कापोतम्‡ । वुञो

* १.१. ५३; ८.२. ७. † ६.४. १४३. ‡ ४.२. ४४. § ६.३. ३५*.

ऽवकाशः । ग्लुचुकायनि ग्लौचुकायनकम् म्लौचुकायनकम् । इहोभयं प्राप्नोति । औपगवकम् कापटवकम् । वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । वक्ष्यत्येतत्पूर्वोऽपि वुञ्परमञं बाधत इति* ॥ अथवेष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

ठक्तु विप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

ठक्तु भवति विप्रतिषेधेन । ठकोऽवकाशः । सक्तु साक्तुकम्† । अञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आपूपिकम् शाष्कुलिकम् मौदकिकम् । ठग्भवति विप्रतिषेधेन ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४ । २ । ४० ॥

गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४ । २ । ४२ ॥

किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते न यञ्प्रकृतः‡ सोऽनुवर्तिष्यते । न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यनो वा यञो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः§ ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानमिति चोदयिष्यति¶ तन्न कर्तव्यं भवति ॥

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडहः ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४ । २ । ४३ ॥

गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् । गजता सहायता ॥

अह्नः खः ॥ १ ॥

अह्नः खो वक्तव्यः । अह्नां समूहो ऽहीनः ॥

---

* ४.२.४५*.   † ४.२.४७.   ‡ ४.१.४०.   § ६.१.१९७.   ¶ ४.२.४२*.

क्रतौ ॥ २ ॥

क्रताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।

आह्लाय* धूतपाप्मानो भास्करा जातमृत्यवः ॥

पर्श्वाः सण् ॥ ३ ॥

पर्श्वाः सण्वक्तव्यः । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ॥ यदि सण्क्रियत इत्संज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि णस्वक्तव्यः† ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ४५ ॥

खण्डिकशुकोलूक । किमर्थं खण्डिकादिषूलूकशब्दः पठ्यते नानुदात्तादेरित्येव‡ सिद्धम् । न सिध्यति । चाषोलूकयोश्छन्दस्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते । चाषेण किकिदीविना । यदुलूको वदति । नैतयोश्छन्दसि सामूहिको दृश्यते यत्र च दृश्यते तत्रैतावनुदात्तादी ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमौलूक्यो गोत्रं§ तत्र गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम्¶ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बहुवचनान्तानां सामूहिको बहुषु च लुक्तत्र लुकि कृते** ऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । गोत्रेऽलुगचि [४.१.८९] इत्यलुक्प्राप्नोति ॥

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

अनुदात्तादेरित्येवाञ्सिद्धः किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः†† खण्डिकादिषु पठ्यते । गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम् ।

गोत्राद्वुञ्न च तद्गोत्रं

गोत्राद्वुञ्भवतीत्युच्यते न च क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रम् । न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते । काशिकोसलीया इति वुञ्न भवति‡‡ ॥ तदन्तविधिना§§ प्राप्नोति ।

तदन्तान्न स सर्वतः ॥ १ ॥

परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिर्न चेदं तत्र परिगण्यते ॥

---

* ४. २. ४५. † १. ४. १६; (६. ४. १४६). ‡ ४. २. ४४. § ४. १. १०५. ¶ ४. २. ३९.
** २. ४. ६४. †† ६. १. २२३. ‡‡ ४. २. १२४; १२५. §§ १. १. ७२.

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति ॥

तथा चापिशलेर्विधिः ।

एवं च कृत्वापिशलेराचार्यस्य विधिरुपपन्नो भवति । धेनुरनञि कमुत्पादयति । धेनूनां समूहो धैनुकम् । अनञीति किमर्थम् । अधेनूनां समूह आधेनवम् ॥

सेनायां नियमार्थं वा

अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः । क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनायामेव । क्व मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

यथा बाध्येत वाञ्वुञा ॥ २ ॥

अथवा ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोऽपि वुञ्परमञं बाधत इति ॥ ननु चोक्तं गोत्राद्वुञ्न च तद्गोत्रमिति । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ननु चोक्तं तदन्तान्न स सर्वत इति । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति ॥ कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुं भवति च तदन्तविधिः पूर्वश्च वुञ्परमञं बाधत इति । उभयं ज्ञाप्यते ॥

अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ १ ॥

अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यम् । क्षौद्रकमालवी सेना चेत् । क्व मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४ । २ । ४९ ॥

पाशतृणधूमवात ।

पृथग्वातादर्शनादसमूहः ॥ १ ॥

पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽयं सामूहिकः । न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति वात्येति । भवति

शीघ्रत्वे तु ॥ २ ॥

शीघ्रो वातो वात्या ॥ अथवा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते । तद्यथा । पूर्वो वातः । उत्तरो वातः । सर्वतोवातः । वाता वान्तु दिशो दश ॥

खलगोरथात् ॥ ४ । २ । ५० ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥ ४ । २ । ५१ ॥

खलादिभ्य इनिः ॥ १ ॥

खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः । खलिनी ऊकिनी कुन्दुमिनीति ॥

विषयो देशे ॥ ४ । २ । ५२ ॥

विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयात् ॥ १ ॥

विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयाद्वक्तव्यः* । अङ्गानां विषयो ऽङ्गाः । वङ्गाः सुह्माः पुण्ड्राः ॥

गान्धार्यादिभ्यो वा ॥ २ ॥

गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । गान्धारः गान्धारयः । वासातः वसातयः । शैबः शिबयः ॥

राजन्यादिभ्यो वा वुञ् ॥ ३ ॥

राजन्यादिभ्यो† वा वुञ्वक्तव्यः । राजन्याः राजन्यकः । दैवयातवाः दैवयातवकः ॥

बैल्ववनादिभ्यो नित्यम् ॥ ४ ॥

बैल्ववनादिभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । बैल्ववनकः आम्बरीषपुत्रकः आत्मकामेयकः ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुब्विषयविवक्षायां प्रत्ययः ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् । यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुब्विषयविव-

---

* ४.२.८१. † ४.२.५३.

क्षायां प्रत्ययो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेतज्ज्ञास्यामीह नित्यो विधिरिह विभाषेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्चाभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुब्विषयविवक्षायां प्रत्ययः ॥

सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४ । २ । ५५ ॥

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । अनुष्टुबेवानुष्टुभम् । जगत्येव जागतम् ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ४ । २ । ५९ ॥

किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते न योऽधीते वेत्त्यप्यसौ यस्तु वेत्त्यधीतेऽप्यसौ । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न च वेत्ति कश्चिच्च वेत्ति न च संपाठं पठति ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ४ । २ । ६० ॥

उक्थादीत्युच्यते कान्युक्थानि । सामानि । यद्येवं सामगमात्र औक्थिक इति प्राप्नोति । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । उक्थार्थमुक्थम् ॥

इहोक्थान्यधीत औक्थिकः यज्ञमधीते याज्ञिकः य इदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं चाधीते कथं तत्र भवितव्यम् । औक्थिकः याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् । कथम् ।

तस्येदंप्रत्ययाल्लुक् । तस्येदंप्रत्ययाल्लुग्वक्तव्यः । तस्येदंप्रत्ययस्य* च ॥

स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । औक्थिक्यमधीते उक्थान्यधीते औक्थिक इति । तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमुक्थान्यधीत इति विगृह्यौक्थिक इति भविष्यत्यौक्थिक्यमधीत इति विगृह्य वाक्यमेव ॥

---

* ४.३.१२०.

विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक्स्मृतः ॥

विद्या । वायसविद्यिकः । विद्या ॥ लक्षण । गौलक्षणिकः आश्वलक्षणिकः । लक्षण ॥ कल्प । पाराशरकल्पिकः पारकल्पिकः । कल्प ॥ सूत्र । वार्त्तिकसूत्रिकः सांग्रहसूत्रिकः ॥ अकल्पादेरिति किमर्थम् । काल्पसूत्रः ॥

विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा ॥

विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम् । आङ्गविद्यः क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः त्रैविद्यः ॥

आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ठग्वक्तव्यः ॥ यावक्रीतिकः प्रैयङ्गविकः यायातिकः । आख्यान ॥ आख्यायिका । वासवदत्तिकः सौमनोत्तरिकः* ॥ ऐतिहासिकः पौराणिकः ॥

सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ।

सर्वसादेर्द्विगोश्च लो वक्तव्यः । सर्ववेदः सर्वतन्त्रः । सवार्त्तिकः ससंग्रहः† । पञ्चकल्पः द्वितन्त्रः‡ ॥

अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ।
इकन्पदोत्तरपदाच्शतषष्टेः षिकन्पथः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ४ । २ । ६२ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिनः । इनिर्नैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् § ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ४ । २ । ६३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अधीते वेदेति¶ वर्तते न च वसन्तो नामाध्ययनमस्ति ॥ नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तोऽध्ययनमिति ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ४ । २ । ६४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । प्रौक्तादिति भवितव्यम् । सौत्रो निर्देशः ॥

* ४.३. ८०*. † २.१. ६ ; ६.३. ८१. ‡ ४.१. ८८. § ५.२. ११५. ¶ ४.२. ५९

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ४ । २ । ६५ ॥

संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । माहावार्त्तिकः कालापकः* ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ४ । २ । ६६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥ १ ॥

अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति । पाणिनीयमिति वा भवति पाणिनीया इति वा । अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति । इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति च्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । अधीते वेदेति† वर्तते तेनाध्येतृवेदित्रोरेव तद्विषयता स्याद्येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात् । यथेह भवति पाणिनीयं महत्सुविहितमित्येवमिहापि स्यात् कठं महत्सुविहितमिति ॥

सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रोक्ताधिकार एव तद्विषयता वक्तव्या । तेन प्रोक्तम् [४.३.१०१] छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति ॥ तत्तर्ह्यध्येतृवेदितृग्रहणं कर्तव्यम् । ननु चेहापि क्रियते । परार्थमेतद्भवति तदधीते तद्वेदेति । एवं तर्हि यावदिह च्छन्दोब्राह्मणग्रहणं तावत्तत्राध्येतृवेदितृग्रहणम् । ननु च तत्रापि क्रियते । परार्थं तद्भविष्यति । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु शौनकादिभ्यश्छन्दसि [४.३.१०५;१०६] इति । इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते तत्र वाध्येतृवेदितृग्रहणं को न्वत्र विशेषः ॥

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्कानि‡ ब्राह्मणानि । सौलभानि§ ॥

---

* ४.३.१०८; ४.२.६४; ४.३.१२६; ४.२.५९. † ४.२.५९.
‡ ४.२.१०५; ४.३.१०१; ४.२.१११; ६.४.१५१. § ४.३.१०१.

किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

इनिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः ॥ ५ ॥

अथवेनिः* प्रोक्ते तद्विषयो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदीनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यते पैङ्गी† कल्पः अत्रापि प्राप्नोति ।

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थम् ॥ ६ ॥

काश्यपकौशिकग्रहणं‡ च कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । काश्यपकौशिकाभ्यामेवेनिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्य इति ॥

एवमपि च्छणादीनां§ तद्विषयता न प्राप्नोति । तैत्तिरीयाः वारतन्तवीयाः ॥ यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्युच्येत । एवमपि पैङ्गी कल्पः अत्रापि प्राप्नोति । काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थमित्येव ॥ एवमप्यौत्सर्गिकाणां तद्विषयता न प्राप्नोति । क्रौडाः काङ्कताः मौदाः पैप्पलादाः¶। छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकानध्येतृवेदित्रेरेव बाधेरन्येऽन्य उपचारास्तत्र न बाधेरन् । तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तं याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति । वक्ष्यत्येतद्याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति** तत्रैव वक्तव्यं तद्विषयता च न भवतीति ॥ कथं काश्यपिनः कौशिकिन इति । इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यमाने ऽवश्यं काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यं तदेवेदानीं विध्यर्थं भविष्यति ॥ कथं पाराशरिणो भिक्षवः शैलालिनो नटाः†† । अत्रापि तद्विषयता चेत्यनुवर्तिष्यते ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ४ । २ । ६७ ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ४ । २ । ६८ ॥

तस्य निवासः ॥ ४ । २ । ६९ ॥

अदूरभवश्च ॥ ४ । २ । ७० ॥

किं पुनरयमेको योग आहोस्विन्नानायोगाः । किं चातः । यद्येको योग उत्तरे-

* ४.३. १०३; ११९. † ४.३. १०५. ‡ ४.३. १०३. § ४.३. १०२.
¶ ४.३. १०१. ** ४.३. १०५*. †† ४.३. ११०.

ष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नि देशे तन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या न ह्येकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदधीते तद्वेद [४.२.५९] इति द्विस्तद्ग्रहणं करोति । अथ नानायोगा ओरञ् [४.२.७१] इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदेको योगः । ननु चोक्तमुत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नि देशे तन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या न ह्येकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवतीति । एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् [५.२.९४] इति द्विस्तद्ग्रहणं न करोति । कथं तदधीते तद्वेदेति । प्रमादकृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम् ॥ अथवा पुनः सन्तु नानायोगाः । ननु चोक्तमोरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यादिति । नैष दोषः । गोयूथवदधिकाराः । तद्यथा । गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं सर्वं समं घोषं गच्छति । तद्वदधिकाराः ॥

ओरञ् ॥ ४ । २ । ७१ ॥

ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्विप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्भवति विप्रतिषेधेन* । ओरञो ऽवकाशः । कन्नतु कान्नतवम् । मतुपोऽवकाशः । उदुम्बरावती मशकावती । इहोभयं प्राप्नोति । इक्षुमती द्रुमती । मतुब्भवति विप्रतिषेधेन ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ४ । २ । ७२ ॥

अङ्गग्रहणं किमर्थम् । यथा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत । बह्वचोऽङ्गादिति । अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे बह्वज्ग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् । मत्वन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहापि प्रसज्येत । मालावतामयं निवासो मालावतम् । अस्ति चेदानीं कश्चिदबह्वज्मत्वन्तो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । स्ववान् श्ववान् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ४ । २ । ८५ ॥

किमर्थं नद्यां मतुब्विधीयते न तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् [५.२.९४] इत्येव सिद्धम् ।

---

* ४.२.८५.

नद्यां मतुब्वचनं मत्वर्थेऽण्विधानात् ॥ १ ॥

नद्यां मतुब्वचनं क्रियते मत्वर्थेऽण्विधानात् । अयं मत्वर्थेऽण्विधीयते* स विशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेत ॥

निर्वृत्ताद्यर्थं च ॥ २ ॥

निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्यां मतुब्वचनं क्रियते । निर्वृत्ताद्यर्थेषु† मतुब्यथा स्यात् ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ४ । २ । ८७ ॥

महिषाच्चेति वक्तव्यम् । महिष्मान् ॥

नडादीनां कुक्च ॥ ४ । २ । ९१ ॥

यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियेत ।

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

कुटि सति प्रत्ययादेरित्यादेशस्यानुपपत्तिः । कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो‡ न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तो ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । क्रुञ्चकीयाः । परादौ पुनः सति केऽणः [७.४.१३] इति ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति ॥ अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं कुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कुडादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

संनियोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

संनियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम । चकारः कर्तव्यः ।

---

* ४.२.६७. † ४.२.६८–७०. ‡ ७.१.२.

कुट्च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं पूर्वान्ते ह्रस्वत्वमिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति* । तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यम् । परादावप्येष दोषः । यद्धि तत्केऽण इति ह्रस्वत्वं न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । नदीकल्पः परीवाहः । कुमारीकाम्यतीति । तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यं क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ४.२.९१. ग°.

शेषे ॥ ४ । २ । ९२ ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो* येऽन्येऽर्थाः स शेषः ॥ किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् । शेषे घादयो† यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवन्तीति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु‡ विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥ कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिषु शक्या विज्ञातुम् । अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः । यद्यनुवर्तन्ते घादयो या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे । अयुक्तैवं बहुनोऽपेक्षा । अपेक्षमाणोऽयमनन्तरं§ योगमपेक्षेत । बहुनोऽप्यपेक्षा भवति । तद्यथा । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः [३.४.४६] इतिससामान्यकं सविशेषकं सर्वमपेक्ष्यते । अथवा पुनरस्त्वनुवृत्तिः । ननु चोक्तं या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । राष्ट्रावारपाराद्घखौ [४.२.९३] । ग्रामाद्यखञौ [९४] राष्ट्रावारपाराद्घखौ । कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् [९५] राष्ट्रावारपाराद्घखौ ग्रामाद्यखञाविति ॥ अत उत्तरं पठति ।

शेषवचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् ॥ १ ॥

शेषवचनं क्रियते शेषे घादयो यथा स्युरपत्यादिषु मा भूवन्निति ॥ कथं च प्राप्नुवन्ति ।

तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तस्येदंविशेषा ह्येते ऽपत्यं समूहो निवासो विकार इति¶ ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अणादयः क्रियन्तां घादय इत्यणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

न वा परत्वाद्घादीनाम् ॥ ४ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिषेधः । किं कारणम् । परत्वाद्घादीनाम् । विप्रतिषेधे पर-

---

* ४.१.९२–४.२.७०. † ४.२.९३. ‡ ४.३.२५. § ४.३.२४.
¶ ४.३.१२०; ४.१.९२; ४.२.३७; ६९; ४.३.१३४.

मित्युच्यते* पूर्वे चाणादयः परे घादयः ॥ परेऽणादयः करिष्यन्ते । सूत्रविपर्यासश्चैवं कृतो भवति

अणपवादत्वाच्चाण्विषये घादिप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

अणपवादत्वाच्च घादीनामण्विषये घादयः प्राप्नुवन्ति ॥

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाण्विषये घादयो भवन्तीति यदयं फेश्छ च [४.१.१४९] इति फयन्ताच्छं शास्ति† । नैतदस्ति ज्ञापकम् । फिनर्थमेतत्स्यात् । सौवीरगोत्रेष्विति‡ वर्तते न च फिनन्तं सौवीरगोत्रमस्ति ॥ गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकं दैवयातवग्रहणं वैषयिकेषु भ्राष्ट्रायणग्रहणं नैवासिकेषु§ ॥

राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ ४ । २ । ९३ ॥

अवारपाराद्विगृहीतादपि ॥ १ ॥

अवारपाराद्विगृहीतादपीति वक्तव्यम् । अवारीणः पारीणः अवारपारीणः ॥

विपरीताच्च ॥ २ ॥

विपरीताच्चेति वक्तव्यम् । पारावारीणः ॥

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ४ । २ । ९५ ॥

ग्रामाच्चेति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कत्त्र्यादिभ्यो ढकञित्यत्र ग्रामादित्यनुवर्तिष्यते¶ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु ॥ ४ । २ । ९६ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं कौलेयकः । कुलस्यापत्यम् ।

कुक्षिग्रीवात्तु कन्ढञः ।

कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति** । कुक्षिग्रीवादपि ढञन्तात्कन्भविष्यति†† ॥

---

* १.४. २. † ४.२. ११४. ‡ ४.१. १४८. § ४.२. ३९; ५३ ग°; ८० ग°;–४.३. १२६.
¶ ४.२. ९४. ** ४.१. १४०. †† ४.३. ५६; ५७; ५.३. ८७.

कापिश्याः ष्फक् ॥ ४ । २ । ९९ ॥

बाह्लयुर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । बाह्लायनी और्दायनी पार्दायनी ॥

रङ्कोरमनुष्येऽण्च ॥ ४ । २ । १०० ॥

अमनुष्य इति किमर्थम् । राङ्कवको मनुष्यः ।

रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात् ॥ १ ॥

रङ्कोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात् । अयं मनुष्ये मनुष्यस्थे च वुञ्विधीयते* स बाधको भविष्यति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणौ भवत इति ।

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ २ ॥

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणाविष्येते । किं तर्हि । वुञेवेष्यते ॥

अण्ग्रहणं च कच्छादिभ्योऽण्वचनात् ॥ ३ ॥

अण्ग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । कच्छादिभ्योऽण्वचनात् । कच्छादिपाठादत्राण्भविष्यति† ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ ४ । २ । १०४ ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ।

अमा । अमात्यः । अमा ॥ इह । इहत्यः । इह ॥ क्व । क्वत्यः । क्व ॥ तसि । ततस्त्यः यतस्त्यः । तसि ॥ त्र । तत्रत्यः यत्रत्यः ॥ इतरथा ह्यौत्तराहौपरिष्टपारतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । औत्तराहः औपरिष्टः पारतः‡ ॥

---

* ४.२. १३४. † ४.२. १२२. ‡ ५.३. ३८; ३१; २९; —४. १. ८३; ६. ४. १४४*.

त्यब्नेर्ध्रुवे ॥ त्यब्नेर्ध्रुवे वक्तव्यः । नित्यः ॥

निसो गते ॥ त्यब्वक्तव्य इति । निष्ट्यः* ॥

अरण्याण्णः ॥ अरण्याण्णो वक्तव्यः । आरण्याः सुमनसः ॥

दूरादेत्यः ॥ दूरादेत्यो वक्तव्यः । दूरेत्यः ॥

उत्तरादाहञ् ॥ उत्तरादाहञ्वक्तव्यः । औत्तराहः ॥

अव्ययात्त्यप्याविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥ १ ॥

अव्ययात्त्यबित्यत्राविष्ट्यस्य च्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आविष्ट्यो वर्धते चारुः॥

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो भवति विप्रतिषेधेन† ॥ अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । छस्यावकाशः । शालीयः मालीयः । आरादुभयं प्राप्नोति । आरातीयः ॥ तीरोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः । कखतीर काखतीरी । छस्य स एव । वायसतीरादुभयं प्राप्नोति । वायसतीरीयः ॥ रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्यावकाशः । चणाररूप्य चाणाररूप्या । छस्य स एव । माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति । तं चापि च्छं परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्बाधते‡ । माणिरूप्यकः ॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर शैवपुरः । छस्य स एव । वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति । वाडवकर्षीयः ॥ कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः । निलीनक नैलीनकः । छस्य स एव । औलूकादुभयं प्राप्नोति । औलूकीयः ॥

तेभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ३ ॥

तेभ्यस्त्यबादिभ्यष्ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन§ ॥ अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । ठञ्ञिठयोरवकाशः । कारन्तविकी कारन्तविका । आरान्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । आरात्की आरात्का ॥ तीरोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः । कखतीर काखतीरी । ठञ्ञिठयोः स एव । कास्तीरो नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कास्तीरिकी कास्तीरिका ॥ रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्यावकाशः । चणाररूप्य चाणाररूप्या । ठञ्ञिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्बाधते‡ । दासरूप्यकः ॥

---

* ८.३. १०१.	† ४.२. १०४; १०६; १०९; ११०; ११४.	‡ ४.२. १२१.

§ ४.२. १०४; १०६; १०९; ११०; ११७.

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर शैवपुरः । ठञ्ञिठयोः स एव । शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । शाकलिकी शाकलिका ॥ कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः । निलीनक नैलीनकः । ठञ्ञिठयोः स एव । सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वात्कोपधलक्षणश्छो वाधते* । सौसुकीयः ॥

न वा ठञादीनां छापवादत्वात्तद्विषये चाभावादितरेषाम् ॥ ४ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञादीनां छापवादत्वात् । ठञादयश्छापवादाः । तद्विषये चाभावादितरेषाम् । तद्विषये छविषये त्यबादीनामभावः ॥

कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं कोपधादणश्छस्य च । किं कारणम् । कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्राणुत्सर्गेणैव †तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमञं‡ वाधत एवं छमपि वाधेत ।

तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिप्रषेधः ॥ ६ ॥

तस्मादन्तोदात्ते कोपधादञः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त इत्येवं कोपधादणञं वाधिष्यते छं न वाधिष्यते ॥

छादोर्देशे कालाट्ठञ् ॥ ७ ॥

छादोर्देशे ठञ् [४.२.११९] कालाट्ठञ् [४.३.११] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । छस्यावकाशः । शालीयः मालीयः । ओर्देशे ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । निषाहकर्षू नैषाहकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नोति । दाक्षिकर्षुकः ॥ कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । आर्धमासिकम् सांवत्सरिकम् । छस्य स एव । मासादुभयं प्राप्नोति । मासिकम् ॥

नक्षत्रादण् ॥ ८ ॥

नक्षत्रादण्छाद्भवति विप्रतिषेधेन§ । अणोऽवकाशः । तैषः पैषः । छस्य स एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति । सौवातः ॥

---

* ४.२.१४१*. † ४. ३. ८३. ‡ ४.२.१०९. § ४.३.१६.

अव्ययाद्द्युद्युलौ ॥ ९ ॥

अव्ययाद्द्युद्युलौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन* । द्युद्युलोरवकाशः । दोषातनम् दिवातनम् । छस्य स एव । प्रातःशब्दादुभयं प्राप्नोति । प्रातस्तनम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ १० ॥

शरीरावयवाद्यच्छाद्भवति विप्रतिषेधेन† । यतोऽवकाशः । दन्त्यम् ओष्ठ्यम् । छस्य स एव । पादशब्दादुभयं प्राप्नोति । पद्यम् ‡ ॥

वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ ॥ ११ ॥

वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन§ । यत्खयोरवकाशः । अक्रूरवर्ग्यः अक्रूरवर्गीणः । छस्य स एव । वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति । वासुदेववर्ग्यः वासुदेववर्गीणः ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ १२ ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् [४.३.६७] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञोऽवकाशः । नतानत नातानतिकः । छस्य स एव । सामस्तादुभयं प्राप्नोति । सामस्तिकः ॥

आयस्थानेभ्यष्ठक् ॥ १३ ॥

आयस्थानेभ्यष्ठक्छाद्भवति विप्रतिषेधेन¶ । ठकोऽवकाशः । शौल्किकम् गौल्मिकम् । छस्य स एव । आपणादुभयं प्राप्नोति । आपणिकम् ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ १४ ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् [४.३.७७] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽवकाशः । औपाध्यायकम् पैतामहकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आचार्यकम् मातुलकम् ॥

ऋतष्ठञ् ॥ १५ ॥

ऋतष्ठञ् [४.३.७८] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञोऽवकाशः । हौतृकम् स्वास्रकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । शास्तृकम् भ्रातृकम् ॥

---

* ४. ३. २३.   † ४. ३. ५५.   ‡ ६. ३. ५३.   § ४. ३. ६३; ६४.   ¶ ४. ३. ७५.

रूप्यमयटौ ॥ १६ ॥

रूप्यमयटौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन* । रूप्यमयटोरवकाशः । देवदत्तरूप्यम् देवदत्तमयम् । छस्य स एव । वायुदत्तादुभयं प्राप्नोति । वायुदत्तरूप्यम् वायुदत्तमयम् ॥

अचित्ताट्ठक् ॥ १७ ॥

अचित्ताट्ठक्छाद्भवति विप्रतिषेधेन† । ठकोऽवकाशः । आपूपिकः शाष्कुलिकः मौदकिकः । छस्य स एव । पायसादुभयं प्राप्नोति । पायसिकः ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ १८ ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् [४.३.९९] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञो ऽवकाशः । ग्लौचुकायनकः त्रैगर्तकः । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । गार्गकः वात्सकः मालवकः ॥

णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यः ॥ १९ ॥

णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यश्छाद्भवति विप्रतिषेधेन‡ । णिनेरवकाशः । हारिद्रविणः तौम्बुरविणः भाल्लविनः । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आरुणिनः शाट्यायनिनः ॥

पत्त्रपूर्वादञ् ॥ २० ॥

पत्त्रपूर्वादञ् [४.३.१२२] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । अञोऽवकाशः । उष्ट्र औष्ट्रम्§ औष्ट्ररथम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । वामी वामम् वामीरथम् ॥

द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ २१ ॥

द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः [४.३.१२५] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुनोऽवकाशः । अहिनकुलिका । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । काकोलूकिका श्वावराहिका ।

गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ २२ ॥

गोत्रचरणाद्वुञ् [४.३.१२६] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽवकाशः ।

---

* ४.३.८१; ८२. † ४.३.९६. ‡ ४.३.१०४; १०५. § ४.३.१२३.

ग्लौचुकायनकम् ग्लौचुकायनकम् । काठकम् कालापकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । गार्गकम् वात्सकम् । मौदकम् पैप्पलादकम् ॥

कण्वादीञोऽण्विधेः ॥ २३ ॥

कण्वादिभ्योऽण्भवतीञोऽण्भवतीत्येतस्माद्वुञ्भवति विप्रतिषेधेन* । कण्वादिभ्योऽण्भवतीञोऽण्भवतीत्यस्यावकाशः । काण्वा दण्डमाणवाः । दाक्षा दण्डमाणवाः† । वुञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । काण्वकम् दाक्षकम् ॥

ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञ् ॥ २४ ॥

ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञ् [४.२.११९] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन‡ । ठञ्ञिठयोरवकाशः । कारन्तविकी कारन्तविका । ओर्देशे ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । निषाहकर्षू नैषाहकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितवास्तुकः । ठञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ॥ २५ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञोऽनवकाशत्वात् । अनवकाशष्ठञ् ठञ्ञिठौ बाधिष्यते । ननु चेदानीमेवावकाशः प्रक्लृप्तः । यद्वृद्धमनुवर्णान्तं वाहीकग्रामः स ठञ्ञिठयोरवकाशः । यदवृद्धमुवर्णान्तमवाहीकग्रामः स ठञोऽवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः । कस्य तर्हि । छादोर्देशे कालाट्ठञित्येतस्य । ननु च तत्राप्यवकाशः प्रक्लृप्तः । यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स च्छस्यावकाशः । यदवृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि वृद्धात्प्राचाम् [४.२.१२०] इत्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते । यावद्ब्रूयात्पूर्वस्मिन्योगे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति । यदेतस्मिन्योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥

योपधप्रस्थादीनां वुञ् ॥ २६ ॥

योपधप्रस्थादीनां वुञ्ठञ्ञिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन§ । योपधाद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः । सांकाश्य सांकाश्यकः । ठञ्ञिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम वाहीक-

---

* ४.२. १११ ; ११२ ; ४.३. १२६. † ४.३. १३०. ‡ ४.२. ११७.
§ ४.२. १२१ ; १२२ ; ११७.

ग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । दासरूप्यकः ॥ प्रस्थान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः । माला-प्रस्थ मालाप्रस्थकः । ठञ्ञिठयोः स एव । पातानप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । पातानप्रस्थकः ॥ पुरान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः । काञ्चीपुर काञ्चीपुरकः । ठञ्ञिठयोः स एव । नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । नान्दीपुरकः ॥ वहान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः । वातवह वातवहकः । ठञ्ञिठयोः स एव । कौक्कुडीवहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कौक्कुडीवहकः ॥

ओश्च ठञः ॥ २७ ॥

ओश्च ठञो वुञ्भवति विप्रतिषेधेन* । ओष्ठञोऽवकाशः । नैषाहकर्षुकः । वुञः स एव । आप्रीतमायोरुभयं प्राप्नोति । आप्रीतमायवकः ॥

जनपदानामकाणौ ॥ २८ ॥

जनपदानामकाणावोष्ठञो भवतो विप्रतिषेधेन† । अकस्यावकाशः । अङ्गाः आङ्गकः । ओष्ठञः स एव । जिह्नवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । जैह्नवकः ॥ अणोऽवकाशः । ऋषिक आर्षिकः । ओष्ठञः स एव । इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ऐक्ष्वाकः ॥

न वा वुञपवादत्वादणः ॥ २९ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । वुञपवादत्वादणः । वुञपवादोऽण्वुञ्चौष्ठञं बाधिष्यते ॥

कोपधादणोऽकान्ताच्छः ॥ ३० ॥

कोपधादण्भवतीत्येतस्मादकान्ताच्छो भवति विप्रतिषेधेन‡ । कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः । निलीनक नैलीनकः । अकान्ताच्छो भवतीत्यस्यावकाशः । आरीहणक§ आरीहणकीयः । ब्राह्मणको¶ नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ब्राह्मणकीयः ॥

धन्ववुञश्च ॥ ३१ ॥

धन्ववुञश्च च्छो** भवति विप्रतिषेधेन । धन्वनो वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः । पारेधन्व पारेधन्वकः । छस्य स एव । आष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति । आष्टकीयः ॥

---

* ४.२. ११९ ; १२१. † ४.२. १२५ ; १३२ ; ११९. ‡ ४.२. १३२ ; १४१.
§ ४.२. ८०. ¶ ५. २. ७१. ** ४.२. १२१.

न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३२ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्र च्छो वृद्धाच्छः [४.२.११४] इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैवान्यांस्तदपवादान्बाधत एवमिममपि बाधिष्यते ॥

जनपदतदवध्योश्च ॥ ४ । २ । १२४ ॥

जनपदतदवध्योर्वुञ्विधानेऽवयवमात्रात्प्रसङ्गः ॥ १ ॥

जनपदतदवध्योर्वुञो विधाने ऽवयवमात्रात्प्राप्नोति । मौञ्जो नाम बाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन्भवो मौञ्जीयः ॥ एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः ।

जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

जनपदादिति चेदवधिग्रहणमनर्थकम् । सिद्धं जनपदादित्येव ॥ इदं तर्हि प्रजोजनं जनपदाज्जनपदावधेर्वुञेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । छः । गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति* स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४ । २ । १२९ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते मनुष्य इति । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती ॥

वा गोमयेष्विति वक्तव्यम् । आरण्यका गोमयाः । आरण्या गोमयाः ॥

विभाषा कुरुयुगंधराभ्याम् ॥ ४ । २ । १३० ॥

कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानम् ॥ १ ॥

कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् [४.२.१३४] इत्येतद्भवति विप्र-

* ४.२. १३७*.

तिषेधेन । कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनस्यावकाशः । कौरवः कौरवकः । यौगंधरः यौगंधरकः । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः । अन्ये कच्छादयः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्येक्षितम् जल्पितम् हसितम् स्मितम् । इहोभयं प्राप्नोति । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्येक्षितम् जल्पितम् हसितम् स्मितम् । वुञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयोऽवकाशः । कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः ॥ न खल्वपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति । अनेन वुञ्कच्छादिपाठादण्भविष्यति* । सैषा युगंधरार्था विभाषा ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३३ ॥

किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते ।

साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः ॥ १ ॥

साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः क्रियते । अण्यथा स्याद्वुञ्मा भूदिति† ॥

न वापदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थम् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अपदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति‡ । अपदातावेव साल्वात् । गोयवाग्वोरेव च साल्वादिति ॥

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ ४ । २ । १३७ ॥

गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन§ । गर्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः । श्वाविद्गर्त श्वाविद्गर्तीयः । वुञोऽवकाशः । अङ्गाः आङ्गकः । इहोभयं प्राप्नोति । त्रैगर्तकः । वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनं जनपदाज्जनपदावधेर्वुञेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति¶ ॥

---

* ४. २. १३३. † ४. २. १२४. ‡ ४. २. १३५; १३६. § ४. २. १२४; १२५.
¶ ४. २. १२४*.

गहादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३८ ॥

गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः ॥ १ ॥

गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ॥

चरणसंबन्धेन निवासलक्षणोऽण् ॥ २ ॥

चरणसंबन्धेन निवासलक्षणोऽण्वक्तव्यः । त्रयः प्राच्याः । त्रय उदीच्याः । त्रयो माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ ४ । २ । १४१ ॥

ईकान्तादपीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । ऐर्गीकीयः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् ॥ १ ॥

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सौखुकाद्यर्थम् । सौखुकीयः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ ४ । ३ । १ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः ॥ १ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः कर्तव्यः । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां छो भवति । युष्मदीयः अस्मदीयः । ततः खञ्च । खञ्च भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । यौष्माकीणः आस्माकीनः ॥ किमर्थो योगविभागः ।

समसंख्याप्रतिषेधार्थः ॥ २ ॥

संख्यातानुदेशो* मा भूदिति ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ ४ । ३ । २ ॥

आदेशवचने च ॥ १ ॥

किम् । योगविभागः कर्तव्यः । तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकः आस्माकः । ततः खञि । खञि च युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकीणः आस्माकीनः ॥ किमर्थो योगविभागः । समसंख्याप्रतिषेधार्थ इत्येव ॥

तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् ॥ २ ॥

तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न ह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । तस्मिन्खञि युष्माकास्माकौ भवतः । ततोऽणि च । अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थग्रहणं च ॥ १ ॥

एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम् । एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वक्तव्यम् । किमर्थम् ।

---

* १. ३. १०.

नैकवचन इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । एकवचनाभावात् । एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः ॥ यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाण्खञौ विशेष्येयाताम् । नैवं शक्यम् । इह हि प्रसज्येयाताम् । युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः आस्माकीनः । इह च न स्याताम् । तव च्छात्रास्तावकीनाः मामकीनाः । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमेकार्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य* ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् ॥ १ ॥

अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ्वक्तव्यः । बालेयार्धिकः गौतमार्धिकः ॥

दिक्पूर्वपदाद्यच्च ॥ २ ॥

दिक्पूर्वपदाद्यच्च ठञ्च वक्तव्यः । पूर्वार्ध्यः पौर्वार्धिकः । दक्षिणार्ध्यः दाक्षिणार्धिकः । उत्तरार्ध्यः औत्तरार्धिकः ॥ किमर्थमिदमुच्यते यदाद्य न्यास एव दिक्पूर्वपदादर्धात्तुभयमुच्यते† । इदमद्यापूर्वं क्रियते ऽर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञिति । तद्द्रेष्यं विजानीयात्सर्वमेव विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे दिक्पूर्वपदादर्धाद्यथान्यासमेव भवतीति ॥

श्वसस्तुट्च ॥ ४ । ३ । १५ ॥

श्वसस्तुड्यादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

श्वसस्तुटि कृत आदेशानुपपत्तिः । किं कारणम् । अनादित्वात् । तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो‡ न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौवस्तिकम् । तान्तादिति§ कादेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं श्वसस्तुड्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति ।

---

* १. ४. १०२; १०३.　　† ४. ३. ६.　　‡ ७. ३. ५०.　　§ ७. ३. ५१.

सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तुडादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥

संनियोगाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा येन संनियोगः करिष्यते । तुट् । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः ॥

सर्वत्राण्च तलोपश्च ॥ ४ । ३ । २२ ॥

हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः । आतश्च प्रकृत्यन्तरमेवं ह्याह । हेमन्हेमन्नागनीगन्ति कर्णौ तस्मादेतौ हेमन्न शुष्यत इति ॥

अलोपदर्शनाच्च ॥ २ ॥

अलोपः खल्वपि दृश्यते । पड्भिर्हैमन्तीति ॥

अपर आह । हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वादलोपदर्शनाच्चेत्येव । तत्र ऋतुभ्य इत्येव सिद्धम्* ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ ४ । ३ । २३ ॥

चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः । चिरत्नम् परुत्नम् परारित्नम् ॥

प्रगस्य च्छन्दसि गलोपश्च त्नश्च वक्तव्यः । प्रत्नमात्मानम् ॥

अग्रादिपश्चाड्डिमच्स्मृतः । अग्रिमम् आदिमम् पश्चिमम् ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तिमम् ॥

अथ सायचिरयोः किं निपात्यते ।

सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियुक्तम् ॥ १ ॥

सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते । सायंतनम् चिरंतनम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । मकारान्तः सायंशब्दः । यदि मकारान्तः कथं सायाह्नः ।

* ४. ३. १६.

सायमोऽह्ने मलोपः ॥ सायमोऽह्ने मलोपो वक्तव्यः ॥ कथं सायतरे । तरे चेति वक्तव्यम् ॥ कथं सायम् साये । वा सप्तम्यामिति वक्तव्यम् ॥

अथ प्राह्णप्रगयोः किं निपात्यते ।

प्राह्णप्रगयोरेकारान्तत्वम् ॥ २ ॥

प्राह्णप्रगयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् प्रगेतनम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सप्तम्या अलुकापि सिद्धम्* । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति ॥

तुट्युक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति† । तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो‡ न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ ४ ॥

यदि पूर्वान्तो विसर्जनीयो वक्तव्यः । प्रातस्तनम् पुनस्तनम् । परादौ पुनः सति खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति विसर्जनीयः सिद्धो भवति ॥ अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आदिष्टस्य तुड्वचनात् । तुडादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

संनियोगाद्वा ॥ ६ ॥

अथवा चेन संनियोगः करिष्यते । तुट् च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ ४ । ३ । २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् ॥ १ ॥

पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्तत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सप्तमीश्रवणार्थम् ।

---

* ६.३.१७. † ४.३.१५*. ‡ ७.१.१.

सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात् । पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र सप्तमीति यदयं घकालतनेषु कालनाम्नः [६.३.१७] इति सप्तम्या अलुकं शास्ति ॥

अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनम् दिवातनम्* । अस्तु । अव्ययादिति लुग्भविष्यति† । इहापि लुक्प्राप्नोति । पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनम् । अलुगत्र लुकं बाधिष्यते । इहापि बाधेत । दोषातनम् दिवातनम् । समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यः प्रत्ययाश्रयो‡ ऽत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति ॥ न सिध्यति । इह हि सति प्रत्यये लुका भवितव्यं सति लुक्यलुका भवितव्यम् । तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति । सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिराकृष्यते । सा यथेह बाधिका भवति पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनमित्येवमिहापि स्यात् दोषातनम् दिवातनम् ॥ एवं तर्हि न ब्रूमो ऽलुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमीति । किं तर्हि । भवति सुबन्तादुत्पत्तिरिति । किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद्यावता समर्थानां प्रथमादिति§ वर्तते सामर्थ्यं च सुबन्तेन । ज्ञाप्यमित्याह । कथम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यपि¶ वर्तते तत्र कुत एतत्सुबन्तादुत्पत्तिर्भविष्यति न पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । कथं यत्तदुक्तं वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति** । समर्थस्य यद्वृद्धं ङ्याप्प्रातिपदिकमित्येवमेतद्विज्ञायते ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं द्विपद आगतं द्विपाद्रूप्यम् प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यम् कीलालप आगतं कीलालपारूप्यम् पपुष आगतं पपिवद्रूप्यम्†† । पद्भाव ऊडाकारलोपः प्रसारणमित्येते विधयः‡‡ प्राप्नुवन्ति । लुकि कृते न भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि सामसु साधुः सामन्यः वेमन्यः§§ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपः प्राप्नोति । लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक्क्रियतां नलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्तिरिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति । परिगणितेषु कार्येषु¶¶ नलोपोऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते । कथम् । सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः । सुपो विधिः सुब्विधिः । सुबन्ताद्विधिः सुब्विधिरिति ॥

---

* ४. ३. २३. † २. ४. ८२. ‡ २. ४. ७१. § ४. १. ८२. ¶ ४. १. १. ** ४. १. १*.
†† ४. ३. ८१. ‡‡ ६. ४. १३०; १३२; १४०; १३१. §§ ४. ४. ९८. ¶¶ ८. २. २.

तत्र जातः ॥ ४ । ३ । २५ ॥

किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । जातादिष्वर्थेषु घादयो* यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शेषे [४.२.९२] इति वर्तते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥ अत उत्तरं पठति ।

तत्रजातादिषु वचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । जातादिष्वेव घादयो यथा स्युरिह मा भूवन् तत्रास्ते तत्र शेत इति ॥ यदि नियमः क्रियते दार्षदाः सक्तवः औलूखलो यावक इति न सिध्यति । संस्कृतमित्येवं भविष्यति† । भवेत्सिद्धं दार्षदाः सक्तव इति । इदं तु न सिध्यति औलूखलो यावक इति । संस्कृतं हि नाम तद्भवति यत्तत एवापकृष्याभ्यवह्रियते न च यावक उलूखलादेवापकृष्याभ्यवह्रियते ऽवश्यं रन्धनादीनि प्रतीक्ष्याणि । तस्मान्नार्थोऽनेन नियमेन । कस्मान्न भवति तत्रास्ते तत्र शेत इति । अनभिधानात् ॥ तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेष्वपि ह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिषूत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिः । तद्यथा । अङ्गुल्या खनति । वृक्षमूलादागत इति‡ ॥ न तर्हीदानीं जातादयोऽर्था निर्देष्टव्याः । निर्देष्टव्याश्च । किं प्रयोजनम् । अपवादविधानार्थम् । प्रावृषष्ठप् [४.३.२६] प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । क्व मा भूत् । प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्या वलाहकाः§ । यानि त्वेतानि निरपवादान्यर्थादेशनानि तानि शक्यान्यकर्तुम् । कृतलब्धक्रीतकुशलाः [४.३.३८] स्रौघ्नो देवदत्त इति ॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ४ । ३ । ३४ । ।

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । चित्रायां जाता चित्रा स्त्री । चित्रा ॥ रेवती । रेवती स्त्री । रेवती ॥ रोहिणी । रोहिणी¶ स्त्री ॥

---

* ४. २. ९३. † ४. २. १६. ‡ ४. ४. २; ४. ३. ७४. § ४. ३. १७. ¶ १. २. ४९; ४.१. ४१.

फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ ॥ २ ॥

फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ । फल्गुनी* । अषाढा उपदधाति ॥

श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् ॥ ३ ॥

श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः । श्राविष्ठीयाः आषाढीयाः ॥

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुगित्येवमत्र लुग्भविष्यति† ॥

प्रायभवः ॥ ४ । ३ । ३९ ॥

प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

प्रायभवग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्र भवो ऽसौ भवति तत्र तत्र भवः [४.३.५३] इत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । अनित्यभवः प्रायभवः ।

अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ २ ॥

यद्भवान्मुक्तसंशयं तत्र भव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते स्रौघ्नो देवदत्त इति तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीन्यभिनिष्क्रामति । अथैतद्भवान्प्रायभव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते तत्र भवे किमुदाहरणम् । यत्तत्र नित्यं भवति । स्रौघ्नाः प्रासादाः । स्रौघ्नाः प्राकारा इति । एवं तर्हि तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते‡ स यथा तस्मिन्दृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवत्येवं प्रायभवेऽपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रायभव इति प्रकृत्योपजानूपकर्णोपनीवेष्ठकं वक्ष्यति§ स प्रायभव एव यथा स्यात्तत्र भवे मा भूत् । उपजानुभवं गड्विति । अथेदानीं तत्र भव इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्विधीयते¶ सोऽत्र कस्मान्न भवति । अनभिधानात् । स यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यन्न भवत्येवं ठगपि न भविष्यति ॥

---

* ४.३.३५. † ४.३.३७. ‡ ४.३.६२. § ४.३.४०. ¶ ४.३.५५.

कोशाड्ढञ् ॥ ४ । ३ । ४२ ॥

विकारे कोशाड्ढञ् ॥ १ ॥

विकारे* कोशाड्ढञ्वक्तव्यः । कोशस्य विकारः कौशेयम् ॥

संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः ॥ २ ॥

संभूत इति ह्युच्यमाने ऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशे संभवति । किं तर्हि । कोशस्यादो विकारः ॥ यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति । भस्मापि कोशस्य विकारः ॥ अथ संभूत इत्युच्यमाने क्रिमौ कस्मान्न भवति । क्रिमिरपि हि कोशे संभवति । अनभिधानात् । यथैव तर्ह्यनभिधानात्क्रिमौ न भवत्येवं भस्मन्यपि न भविष्यति । अर्थश्चोपपन्नो भवति ॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । कालादिति† वर्तते न च कलापी नाम कालोऽस्ति । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥

तत्र भवः ॥ ४ । ३ । ५३ ॥

तत्रेति‡ वर्तमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम् ।

तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं कालनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं क्रियते कालनिवृत्त्यर्थम् । कालाधिकारो† निवर्त्यते ॥ न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते को वाभिसंबन्धो यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत् । एषोऽभिसंबन्धः । कालाभिसंबद्धं तत्रग्रहणमनुवर्तते तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्तकं भवति तस्मिन्निवृत्ते कालाधिकारोऽपि निवर्तते ॥

---

* ४. ३. १३४. † ४. ३. ४३. ‡ ४. ३. २५.

गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पारिमुख्यम् पारिहनव्यम् ॥

अव्ययीभावाद्विधान उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययीभावाद्विधान* उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलः औपमूलः औपशालः ॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ४ । ३ । ६० ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ।

समानस्य । सामानिकः ॥ तदादेः । सामानग्रामिकः सामानदेशिकः ॥ अध्यात्मादिषु चेष्यते । आध्यात्मिकः आधिदैविकः आधिभौतिकः ॥

ऊर्ध्वंदमाच्च देहाच्च

ठञ्वक्तव्यः । और्ध्वंदमिकम् और्ध्वदेहिकम् ॥

लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

ठञ्वक्तव्यः । ऐहलौकिकम् पारलौकिकम् ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः

मुख पार्श्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयो वक्तव्यः । मुखतीयः पार्श्वतीयः ॥

कुग्जनस्य परस्य च ।

ईयो वक्तव्यः । जनकीयम् परकीयम् ॥

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य

मध्यीयः ॥

मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ । माध्यमः मध्यमीयः ॥

---

* ४.३.६९.

मध्य मध्यं दिनण्चास्मात्

मध्यशब्दो मध्यंशब्दमापद्यते दिनण्चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः । माध्यंदिन उद्गायति ॥

स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ।

स्थाम्नो लुग्वक्तव्यः । अश्वत्थामा ॥ अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः । उलाजिनः सिंहाजिनः व्याघ्राजिनः ॥

बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च ञ्य इष्यते ॥ ३ ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ४ । ३ । ६६ ॥

किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ।

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः ॥ १ ॥

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियतेऽपवादविधानार्थः । युगपदपवादान्वक्ष्यामीति ॥ किमुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति न पुनर्निर्देशार्थोऽपि स्यात् ।

कृतनिर्देशौ हि तौ ॥ २ ॥

कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ । एकस्तत्र भवः [४.३.५३] इत्यपरस्तस्येदम् [१२०] इति ॥

अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम् ।

तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते भवार्थम् ॥ किमुच्यते भवार्थमिति न पुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात् ।

व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

व्याख्याने हि सत्यन्तरेण वचनं सिद्धम् । यत्प्रति व्याख्यानमित्येतद्भवति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । किं प्रत्येतद्भवति । व्याख्यातव्यनाम ॥ यदुच्यते भवार्थमिति तन्न । व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । अवयवशो ह्याख्यानं व्याख्यानं पाटलिपुत्रं चाप्यवयवश आचष्ट ईदृशा अस्य प्राकारा इति । सत्यमेवमेतत् । क्वचित्तु काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति । शब्द-

ग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति । निरुक्तं व्याख्यायते व्याकरणं व्याख्यायत इत्युच्यते न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायत इति ॥

भवे मन्त्रेषु लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमे भवो मन्त्रो ऽग्निष्टोमः । राजसूयः वाजपेयः ॥

कल्पे च व्याख्याने ॥ ६ ॥

कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पो ऽग्निष्टोमः । राजसूयः वाजपेयः ॥

स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् ॥ ७ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः । राजसूयः वाजपेयः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ४ । ३ । ६८ ॥

क्रतुग्रहणं किमर्थम् । यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिकः राजसूयिकः वाजपेयिकः । यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति । नावयज्ञिकः पाकयज्ञिकः । इह न स्यात् । पाञ्चौदनिकः साप्तौदनिकः शातौदनिकः । क्रतुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम् । क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिकः राजसूयिकः वाजपेयिकः । इह न स्यात् । पाञ्चौदनिकः साप्तौदनिकः शातौदनिकः । यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ ४ । ३ । ७२ ॥

नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् ॥ १ ॥

नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं द्रष्टव्यम् । नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः ॥

विदूराञ्ञ्यः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशो न ह्यसौ विदूरात्प्रभवति । किं तर्हि । वालवायात्प्रभवति विदूरे संस्क्रियते ॥ एवं तर्हि

वालवायो विदूरं च

वालवायो विदूरशब्दमापद्यते ञ्यश्चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः ॥

प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

अथवा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दो वालवायस्य ॥ न वै तत्र वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ।

न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्यथा । बणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति । एवं वैयाकरणा वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ४ । ३ । ८६ ॥

अयुक्तो ऽयं निर्देशः । चेतनावत एतद्भवति निष्क्रमणं वापक्रमणं वा द्वारं चाचेतनम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अचेतनेष्वपि चेतनावदुपचारो दृश्यते । तद्यथा । अयमस्य कोणोऽभिनिःसृतः । अयमभिप्रविष्ट इति ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ । ८७ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् ॥ १ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्राख्यायिकाभ्यो बहुलं लुब्वक्तव्यः । वासवदत्ता सुमनोत्तरा । न च भवति । भैमरथी ॥

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम् राक्षोऽसुरम् । दैवासुरी राक्षोऽसुरी ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ४ । ३ । ८९ ॥

अभिजनश्च ॥ ४ । ३ । ९० ॥

निवासाभिजनयोः को विशेषः । निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते । अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ४ । ३ । ९८ ॥

किमर्थं वासुदेवशब्दाद्वुन्विधीयते न गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् [४.३. ९९] इत्येव सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषो वासुदेवशब्दाद्वुनो वा वुञो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति ॥ अथवा नैषा क्षत्रियाख्या । संज्ञैषा तत्रभवतः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ ४ । ३ । १०० ॥

सर्ववचनं किमर्थम् ।

सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम् ॥ १ ॥

सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम् । प्रकृतिनिर्ह्रासो यथा स्यात् ॥

तच्च मद्रवृज्यर्थम् ॥ २ ॥

तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रो भक्तिरस्य माद्री† वा भक्तिरस्य मद्रक

* ६. १. १९७. † ४. १. १७०.

इत्येव यथा स्यात् । वार्ज्यो भक्तिरस्य वार्ज्यौं* वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा स्यात्† ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ ४ । ३ । १०१ ॥

प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रादर्शनात् । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ २ ॥

यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स तत्र कृते ग्रन्थे [४.३.११६] इत्येव सिद्धम् ॥

छन्दोऽर्थं तर्हीदं वक्तव्यं न हि च्छन्दांसि क्रियन्ते नित्यानि च्छन्दांसि ।

छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यम् ॥ ३ ॥

छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते । ग्रन्थे च दर्शनात् । यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स तत्र कृते ग्रन्थ इत्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं न हि च्छन्दांसि क्रियन्ते नित्यानि च्छन्दांसीति । यद्यप्यर्थो नित्यो या त्वसौ वर्णानुपूर्वी सानित्या । तद्भेदाच्चैतद्भवति काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति ॥

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम् । माधुरी वृत्तिः ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तन्न‡ वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तम् । वाररुचं काव्यम् । जालूकाः श्लोकाः ॥

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १०४ ॥

प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यमन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

---

* ४.२.१०४. † ४.२.१२१. ‡ ४.३.११६.

कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशंपायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य ॥ २ ॥

यदयं कलापिखाडायनग्रहणं करोति* तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । वैशंपायनान्तेवासी कठः कठान्तेवासी खाडायनः । वैशंपायनान्तेवासी कलापी । यदि चान्तेवास्यन्तेवासिभ्योऽपि स्यात्कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति ॥

छन्दोग्रहणं चेतरथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत । तित्तिरिणा† प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ ४ । ३ । १०५ ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात् ॥ १ ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्कानि‡ ब्राह्मणानि । सौलभानीति । किं कारणम् । तुल्यकालत्वात् । एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ । ११६ ॥

कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण् ॥ १ ॥

कृते ग्रन्थ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण्वक्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् ॥

तद्विशेषेभ्यश्च ॥ २ ॥

तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः । सरघाभिः कृतं सारघम् गार्मुतम् पौत्तिकम् ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

---

* ४. ३. १०४ ; १०३ ग०. † ४. ३. १०२. ‡ ६. ४. १५१.

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते* । कृते ग्रन्थे । ततः संज्ञायाम् । संज्ञायां च तेन कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतं सारघम् गार्मुतम् पौत्तिकम् । ततः कुलालादिभ्यो वुञ् । संज्ञायामित्येव ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ४. ३. ११७-११८.

तस्येदम् ॥ ४ । ३ । १२० ॥

तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् ॥ १ ॥

तस्येदमित्यसंनिहिते ऽप्राप्तिः। किं कारणम्। इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्। इदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति तस्याद इति तस्य तदिति न स्यात् ॥

सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र ॥ २ ॥

सिद्धमेतत्। कथम्। यद्योगा षष्ठी प्रवर्तते तत्रेति वक्तव्यम् ॥

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्यानन्तरः तस्य समीप इति ॥ किं यद्योगा षष्ठी प्रवर्तत इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। नेत्याह। सर्वथानन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

सिद्धं तु परिगणनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत्। कथम्। परिगणनं कर्तव्यम् ॥

स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः ॥ ५ ॥

स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम्। स्रौघ्नः माथुरः। ग्राम ॥ जनपद। आङ्गकः वाङ्गकः। जनपद ॥ मनुष्य। दैवदत्तः याज्ञदत्तः ॥

पत्त्राद्वाह्ये ॥ ६ ॥

पत्त्राद्वाह्य इति वक्तव्यम्*। आश्वम् औष्ट्रम् गार्दभम् ॥

रथाद्रथाङ्गे ॥ ७ ॥

रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम्†। आश्वरथम् औष्ट्ररथम् गार्दभरथम् ॥

वहेस्तुरणिट्च ॥ ८ ॥

वहेस्त्रन्तादण्वक्तव्य इट्च वक्तव्यः। संवोढुः स्वं सांवहित्रम् ॥

अग्नीधः शरणे रञ्भं च ॥ ९ ॥

अग्नीधः शरणे रञ्वक्तव्यो भसंज्ञा च वक्तव्या। अग्नीधः शरणमाग्नीध्रम् ॥

---

* ४. ३. १२३. † ४. ३. १२१; १२२.

समिधामाधाने षेण्यण् ॥ १० ॥

समिधामाधाने षेण्यण्वक्तव्यः । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेन्यृक् ॥

चरणाद्धर्माम्नाययोः ॥ ११ ॥

चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्* । कठानां धर्म आम्नायो वा काठकम् । कालापकम् मौदकम् पैप्पलादकमिति ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिति । किमिदं भवान्प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः प्रकृत्यर्थमपि । यथैव हीदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तत एवं तदित्येतत्परोक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति अस्यामुष्येत्यत्र न स्यात् । अस्त्यत्र विशेषः । एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति† । तस्य चास्य चामुष्य च तस्येति भवति । इहापि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति । तच्चादश्चेदं चेदमित्येव ॥ यदप्युच्यतेऽनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्य इति न वक्तव्यः । अनभिधानादनन्तरादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ ४ । ३ । १२५ ॥

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम् राक्षोऽसुरम् ॥

संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

संघादिषु घोषग्रहणम् ॥ १ ॥

संघादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गार्गो घोषः । वात्सो घोषः ॥

किमर्थो णकारः । वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्‡ ।

संघादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ २ ॥

संघादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ॥

* ४. ३. १२६. † १. २. ७२. ‡ ७. २. ११७.

लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ ३ ॥

लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु णकारः कर्तव्यः । लिङ्गार्थम् । वैदी* । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् । वैदी स्थूणास्य वैदीस्थूणः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्† ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । १३१ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वक्तव्यः । कौपिञ्जलाः हास्तिपदाः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ २ ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण्च वक्तव्यः । आथर्वणो धर्मः । आथर्वण आम्नायः ॥ इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रियते । वसन्तादिष्वथर्वन्शब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते‡ । षष्ठाध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते§ । इदं चतुर्थमिकलोपार्थम् । द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । तेन प्रोक्तम् [४.३.१०१] इति प्रकृत्यर्षिभ्यो लुग्वक्तव्यो वसिष्ठोऽनुवाकः विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यमथर्वणो वेति । तेन सिद्धमथर्वेत्याथर्वण इति च । अथ वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठितव्यः । तत्र नैवार्थः प्रकृतिभावार्थेन नापीकलोपार्थेन ॥ यदि वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठ्यते ऽथर्वाणमधीत आथर्वणिक इति न सिध्यति । नैष दोषः । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमाथर्वणमधीत इति विगृह्याथर्वणिक इति भविष्यत्यथर्वाणमधीत इति विगृह्य वाक्यमेव । तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यमाथर्वणिकानामिदमिति न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हत्यन्यदतो धर्माद्वाम्नायाद्वा ॥

तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३२ ॥

तस्येति¶ वर्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम् ।

---

* ४.१.१५. † ६.३.३९. ‡ ४.२.६३ ग°. § ६.४.१७४. ¶ ४.३.१२०.

तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं क्रियते शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । शैषिका* निवर्त्यन्ते ॥ कथं च प्राप्नुवन्ति ।

तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तस्येदंविशेषा ह्येते ऽपत्यं समूहो विकारो निवास इति† ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

वाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य‡ वाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ कथं पुनरशैषिकः शैषिकं वाधते ।

उत्सर्गः शेष एवासौ ।

यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥ के पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति यावता सर्वमद्यापवादैर्व्याप्तम् । इह न किंचिदुच्यते हलसीराट्ठक् [४.३.१२४] इति ॥ कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवञ्शक्यो वाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥ किमिदं भवानध्यारुह्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य । अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या । प्रकृता समर्थविभक्तिरनुवर्तते तस्येदमिति ॥

न वा संप्रत्ययः ॥ ३ ॥

न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेः । न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते । यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते महता सूत्रेण निवृत्तिर्वक्तव्या ॥

अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिः ॥ ४ ॥

अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो ऽनिवृत्तिरिष्टा तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति§ । पाटलिपुत्रकाः¶ प्रासादाः । पाटलिपुत्रकाः प्राकारा इति ॥

अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गात् ॥ ५ ॥

अण्मयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । पठिष्यति हि विप्रतिषेधमणो वृद्धान्मय-

---

* ४.२. ९३–४.२. १३३. † ४.१. ९२ ; ४.२. ३७ ; ६९. ‡ ४.१. ८३.
§ ४.३. १३५. ¶ ४.२. १२३.

ङिति* स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । मयडुत्सर्गात् । निवृत्तेषु हि शैषिकेषु वृद्धान्मयडुत्सर्गस्तस्याणपवाद उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥

अनुवृत्तौ हि च्छोत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयट् ॥ ६ ॥

अनुवर्तमानेषु हि शैषिकेषु वृद्धाच्छ† उत्सर्गस्तस्याण्मयटावपवादौ । अपवादविप्रतिषेधान्मयड्भविष्यति ॥

यत्तावदुच्यते न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेरिति संप्रत्यय एव । न ह्यत्राण्दुर्लभः । सिद्धोऽत्राणतस्येदमित्येव । सोऽयं पुनस्तस्यग्रहणेन तस्य सापवादस्याणः प्रसङ्ग इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति । तत्र ये तावद्द्वितीयास्तानयमपवादत्वाद्बाधिष्यते ये तृतीयास्तान्परत्वाद्ये चतुर्थास्तत्र केचित्पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमिमं न बाधिष्यन्ते केचिन्मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इति । एतावन्तश्चैते स्युर्यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा । न पञ्चमाः सन्ति न षष्ठाः ॥ यदप्युच्यतेऽवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिति प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः स्यात् ॥ यदप्युच्यतेऽण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गादिति मा भूद्विप्रतिषेधः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमणञं‡ बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः ।

विकारावयवयोरुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र§ तावदुक्तं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ हि ताविति । इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ तस्येदम् [४.३.१२०] इति ॥

बिल्वादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते न कोपधादणित्येव सिद्धम्¶ ।

---

* ४. ३. १५६*. † ४. २. ११४. ‡ ४. ३. १३९; १४०. § ४. ३. ६६*. ¶ ४. ३. १३७.

बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयट्प्रतिषेधार्थम् । मयडतो मा भूदिति* ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ ७ । ३ । १७० ॥

अनुदात्तादेरञो विधान आद्युदात्तान्ङीष उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अनुदात्तादेरञो विधान आद्युदात्तान्ङीष उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कुवली कौवलम् । बदरी बादरम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निघाते कृते ऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । किं कारणम् ॥

पदस्य ह्यनुदात्तादित्वम् ॥ २ ॥

पदस्य हि निघातः सुबन्तं च पदं ङ्याप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते† ॥

न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् ॥ ३ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । समर्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः ॥ नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत । वाचो विकारः त्वचो विकार इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकार इति‡ । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति यदयं भिक्षादिषु§ गर्भिणीशब्दस्य पाठं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठ एतत्प्रयोजनमनुदात्तादिलक्षणो¶ ऽञ्मा भूदिति । यदि च पदस्य निघातो गर्भशब्दोऽयमाद्युदात्तस्तस्मादिनन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात्तस्मिन्नवस्थिते निघातस्तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्याञः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यो यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति । अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति ॥ पदग्रहणं किमर्थम् ।

पदग्रहणं परिमाणार्थम् ॥ ४ ॥

पदग्रहणं क्रियते परिमाणार्थम् । वाक्यस्य मा भूदनुदात्तं पदमेकवर्जम् [६.१.१५८] इति ॥

---

* ४. ३. १४३. † ६. १. १५८; १. ४. १४; ४. १.२. ‡ ६. १. १६८; १९१.
§ ४. २. ३८. ¶ ४. २. ४४.

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ ४ । ३ । १४३ ॥

किमर्थमेतयोरित्युच्यते ।

मयड्वैतयोर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

मयड्वेतयोरित्युच्यतेऽपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । बिल्वमयम् बैल्वम्* ॥

एतयोरित्यर्थनिर्देशः ॥ २ ॥

एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥ द्वेष्यं विजानीयाद्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्ट एतयोरित्यर्थनिर्देश इति ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ४ । ३ । १५५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम् ॥ १ ॥

विकारो विकारेण युज्यतेऽवयवेनावयवः । विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट् प्राप्नोति† । इष्यते चाञेव स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दस्तस्मान्मयडभावः ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लः नीलः कृष्ण इति । विकारे च प्रकृतिशब्दः । विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते । तद्यथा । शालीन्भुङ्क्ते मुद्गैः । शालिविकारं मुद्गविकारेणेति । तस्मान्मयडभावः । तस्मान्मयडतो न भविष्यति ॥ नैतद्विवदामहेऽवयवे समुदायशब्दोऽस्ति नास्तीति विकारे वा प्रकृतिशब्द इति । किं तर्हि । विकारावयवशब्दोऽपि त्वस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ।

---

* ४.३.१३६. † ४.३.१४४.

विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभिधानात् ॥ ३ ॥

विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । तेनानभिधानात् । न हि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् ।

अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयट्प्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अभिधाने हि सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रसज्येत । बैल्वस्य[*] विकार इति ॥

तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्यः ॥ यदि लुगुच्यते कथं गौमयं भस्म द्रौवयं मानम् कापित्थो रस इति[†] । अन्यत्र गोमयाद्द्रुवयात्फलाच्च लुग्वक्तव्यः ॥ इह तर्हि औष्ट्रकी[‡] अञन्तादितीकारो[§] न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति वुञश्चाञ्कृतप्रसङ्ग इति ॥ इह तर्हि पालाशी[¶] समिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो[**] न प्राप्नोति । मा भूदेवमञ्यो ऽनुपसर्जनमिति । अञन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति[††] । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत ॥ तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येव ॥ इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिशब्दो[‡‡] नोपपद्यते । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथ योऽसावाद्यः कपोतः सलोमकः सपक्षो न च संप्रति प्राणिति कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्तत इति । अथ मतमेतत्प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीतीहापि न दोषो भवति ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४ । ३ । १५६ ॥

कथमिदं विज्ञायते । क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति । आहोस्वित्परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति । किं चातः । यदि विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति । अथ विज्ञायते परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति प्रकृतिमात्रात्प्राप्नुवन्ति । तस्मात्

* ४.३.१३६. † ४.३.१४५; १६२; १६३;-१४०. ‡ ४.३.१५०. § ४.१.१५.
¶ ४.३.१४१. ** ४.१.१४; १५. †† ४.१.१४*. ‡‡ ४.३.१५४.

क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च ॥ १ ॥

अङ्गं च क्रीतवदिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रीतवदिति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोर्भवन्ति ततोऽमी क्रीतवत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी क्रीतवत्कृताः स्युः ॥

अणो वृद्धान्मयट् ॥ २ ॥

अणो वृद्धान्मयडित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन[*] । अणोऽवकाशः । तित्तिडीक तैत्तिडीकम् । मयटोऽवकाशः । काष्ठमयम् । इहोभयं प्राप्नोति । शाकमयम् ॥

ओरञोऽनुदात्तादिरञश्च ॥ ३ ॥

ओरञोऽनुदात्तादेरञश्च[†] मयड्भवति विप्रतिषेधेन । ओरञोऽवकाशः । अरडु आरडवम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । दारुमयम् ॥ अनुदात्तादेरञ्भवतीत्यस्यावकाशः । कौवलम् । जरद्वृक्ष जारद्वृक्षम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आम्रमयम् ॥

मयटः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

मयटः प्राण्यञ्भवति[‡] विप्रतिषेधेन । प्राण्यञोऽवकाशः । गृध्र गार्ध्रम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चाषम् भासम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वानवकाशत्वादपवादो मयट् ॥ ५ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिषेधो योऽयमञो मयटश्च । किं कारणम् । अनवकाशत्वादपवादो मयट् । अनवकाशो मयट् सावकाशमञं बाधिष्यते । स कथमनवकाशः । यद्यनुवर्तन्ते शैषिकाः[§] । अथ निवृत्ताः शैषिका वृद्धमाद्युदात्तं मयटोऽवकाशः ॥

प्राण्यञश्च ॥ ६ ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं मयटः प्राण्यञश्च । किं कारणम् । अनवकाशत्वादपवादो मयडित्येव । अनवकाशो मयट् । स यथैवौरञमनुदात्तादेरञं च बाधत एवं प्राण्यञमपि बाधेत ॥

---

* ४. ३. १३७; १४४. † ४. ३. १३९; १४०. ‡ ४. ३. १५४. § ४. ३. ११४.

तस्मान्मयड्विधाने प्राणिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तस्मान्मयड्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयं मयडोरञमनुदात्तादेरञं च बाधिष्यते प्राण्यञं न बाधिष्यते ॥ यद्येतदस्ति मध्येऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति मानुवृतञ्शैषिकाः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयमणञं बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते ॥

अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन ॥ ८ ॥

अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन* । अनुदात्तादेरञ्भवतीत्यस्यावकाशः । जरद्वृक्ष जारद्वृक्षम् । प्राण्यञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कपोत कापोतम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥ कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा । सापवादकः स विधिरयं पुनर्निरपवादकः । यदि तेन स्यादिह न स्यात् । श्वाविधो विकारः शौवाविधम् ॥

फले लुक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

फले लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले वर्तते ॥ एकान्तदर्शनात्प्राप्नोति ।

एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वृक्षे लुग्वचनम् ॥ २ ॥

एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वृक्षे लुग्वक्तव्यः । वृक्षोऽपि हि फलैकान्तः ॥

लुप् ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्रीहयः यवाः माषाः मुद्गाः तिलाः ॥

---

* ४.३.१४०; १५४.

पुष्पमूलेषु च बहुलम् ॥ २ ॥

पुष्पमूलेषु च बहुलं लुब्वक्तव्यः । मल्लिका करवीरम् बिसम् मृणालम् । न च भवति । पाटलानि* मूलानि ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* ४. ३. १३६.

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ ४ । ४ । १ ॥

ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । माशब्दिकः नैत्यशब्दिकः कार्यशब्दिकः ॥

आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ २ ॥

आहौ प्रभूतादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ॥

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ ३ ॥

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । सौस्नातिकः सौखरात्रिकः सौखशायिकः ॥

गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ ४ ॥

गच्छतौ परदारादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । पारदारिकः गौरुतल्पिकः ॥

आकर्षात्ष्ठल् ॥ ४ । ४ । ९ ॥

इह केषांचित्सांहितिकं षत्वं केषांचित्षिदर्थम्* । तत्र न ज्ञायते केषां सांहितिकं षत्वं केषां षिदर्थमिति । तत्र किं न्याय्यम् । परिगणनं कर्तव्यम् ।

आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे† ॥

विभाषा विवधात् ॥ ४ । ४ । १७ ॥

वीवधाच्चेति वक्तव्यम् । वैवधिकः ॥

---

* ४. १. ४१.   † ४. ४. ९; १०; १६; ३१; ७४; ५३.

त्रेर्मब्नित्यम् ॥ ४ । ४ । २० ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं* निवृत्तम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।

त्रेर्मब्नित्यवचनं विषयार्थम् ॥ १ ॥

नित्यं त्र्यन्तं मब्विषयमेव यथा स्यात्केवलस्य प्रयोगो मा भूत् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । निर्वृत्ते† इति वर्तते तेन निर्वृत्त एव त्र्यन्तं मब्विषयं स्याद्येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात् । कृत्रिमं महत्सुविहितमिति ॥ एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्येमब्वक्तव्यः कुट्टिमा भूमिः सेकिमोऽसिरित्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यं त्रेः । त्रेश्चेमब्भवति । ततो नित्यम् । नित्यं त्र्यन्तादिमबिति । किमर्थमिदम् । नित्यं त्र्यन्तमिमब्विषय एव यथा स्यात्केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति ॥

चूर्णादिनिः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं चूर्णी चूर्णिनौ चूर्णिन इति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्‡ ॥

लवणाल्लुक् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

लवणाल्लुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात् ॥ १ ॥

लवणाल्लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रसवाचित्वात् । रसवाच्येष लवणशब्दो नैष संसृष्टनिमित्तः ॥ आतश्च रसवाची

असंसृष्टे च दर्शनात् ॥ २ ॥

असंसृष्टेऽपि हि लवणशब्दो वर्तते । तद्यथा । लवणं क्षीरम् । लवणं पानीयमिति ॥

---

* ४. ४. १७. † ४. ४. १९. ‡ ५. २. ११५.

संसृष्टे चादर्शनात् ॥ ३ ॥

संसृष्टेऽपि च यदा नोपलभ्यते तदाह अलवणः सूपः अलवणं शाकमिति ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४ । ४ । ३० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । यदसावल्पं दत्त्वा बहु गृह्णाति तद्गर्ह्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ।

प्रयच्छति गर्ह्याय ॥ १ ॥

इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति गर्ह्यार्थं गर्ह्यम् ॥

मेस्याल्लोपो वा ॥ २ ॥

मेस्याच्छब्दलोपो वा द्रष्टव्यः । द्विगुणं मे स्यादिति प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥

वृद्धेर्वृधुषिभावः ॥ ३ ॥

वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः । वार्धुषिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

अधर्माच्च ॥ १ ॥

अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ॥

ऋतोऽञ् ॥ ४ । ४ । ४९ ॥

नृनराभ्यामञ्वचनम् ॥ १ ॥

नृनराभ्यामञ्चेति वक्तव्यम् । नुर्धर्म्या नारी । नरस्यापि नारी ॥

विशसितुरिड्लोपश्च ॥ २ ॥

विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥

विभाजयितुर्णिलोपश्च ॥ ३ ॥

विभाजयितुर्णिलोपश्चाच्च वक्तव्यः । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

शिल्पम् ॥ ४ । ४ । ५५ ॥

किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः । किं चातः । कुम्भकारे प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । शिल्पमिव शिल्पम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पैठरिकः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ४ । ४ । ५९ ॥

किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्येत । का रूपसिद्धिः शाक्तीकः याष्टीक इति । शक्तियष्ट्योरीकारो* ऽन्ते कशब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । विभाषा चैव हि शक्तियष्ट्योरीकारोऽपि च केऽणः [७.४.१३] इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥ एवं तर्हि इकगुच्यते । का रूपसिद्धिः शाक्तीकः याष्टीक इति । सवर्णदीर्घत्वेन† सिद्धम् । न सिध्यति । यस्येति लोपः‡ प्राप्नोति । इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । यस्येति लोपं च प्रतीकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ४ । ४ । ६० ॥

किं यस्यास्ति मतिः स आस्तिकः । किं चातः । चौरेऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हीतिलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अस्तीत्यस्य मतिरास्तिकः । नास्तीत्यस्य मतिर्नास्तिकः । दिष्टमित्यस्य मतिर्दैष्टिकः ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ४ । ४ । ६२ ॥

किं यस्य च्छत्रधारणं शीलं स च्छात्त्रः । किं चातः । राजपुरुषे प्राप्नोति । एवं

---

* ४. १. ४९, ग°. † ६. १. १०१. ‡ ६. ४. १४८.

तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । छत्त्रमिव च्छत्त्रम् । गुरुश्छत्त्रम् । गुरुणा शिष्यश्छत्त्रवच्छाद्यः शिष्येण च गुरुश्छत्त्रवत्परिपाल्यः ॥

हितं भक्षाः ॥ ४ । ४ । ६५ ॥

हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः ॥ १ ॥

हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः ॥

इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ २ ॥

इतरथा हि निर्देशो न भवति । हितशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते* सा प्राप्नोति ॥ स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । एवं वक्ष्यामि† । हितं भक्षास्तदस्मै । ततो दीयते नियुक्तम् । तदस्मा इति ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ४ । ४ । ७६ ॥

वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं विहितत्वात् ॥ १ ॥

वहतीत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः‡ प्रत्ययविधानमनर्थकम् । किं कारणम् । विहितत्वात् । विहितोऽत्र प्रत्ययस्तस्येदम् [४.३.१२०] इति§ ॥ शब्दभेदादविधानम् । शब्दभेदादविधिः स भवति । अन्यो हि शब्दो रथं वहत्यन्यो हि रथस्य वोढेति ॥

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात्प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम् ॥ २ ॥

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः । स एवार्थो रथं वहति स एव रथस्य वोढेति । तत्रार्थसामान्यात्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । यो द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः । यो द्वयो रथयोर्वोढा स द्विरथः । तेन¶ सति लुग्भवति** । अनेन सति कस्मान्न भवति । प्राग्दीव्यत इत्युच्यते ॥

---

* २. ३. ७३. † ४. ४. ६६. ‡ ४. ४. ७६; ८०; ८१. § ४. ३. १२१; १२४.
¶ ४. ३. १२१. ** ४. १. ८८.

संज्ञायां जन्याः ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

किं निपात्यते । जनन्या जनीभावो निपात्यते यच्च प्रत्ययः ।

जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात् ॥ १ ॥

जन्या इति निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । पञ्चमीनिर्देशात् । जनीशब्दादेषा पञ्चमी ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत । जनीं वहन्ति जन्याः । जनीं वोढारो जन्याः । जनीमवाक्षुर्जन्या इति ॥

विध्यत्यधनुषा ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

विध्यत्यकरणेन ॥ १ ॥

विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम् ॥

इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अधनुषेति ह्युच्यमाने ऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्रसज्येत । शर्कराभिर्विध्यति । कण्टकैर्विध्यतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति शर्कराभिर्विध्यति कण्टकैर्विध्यतीति । अनभिधानात् ॥

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ ४ । ४ । ९० ॥

गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति । दक्षिणाग्निरपि गृहपतिना संयुज्यते ॥ एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते सर्वश्च गृहपतिना संयुक्तस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यो गृहपतिना संयुक्त इति । कश्च साधीयः । यस्मिन्पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते ॥ अथवा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते ॥ अथवा संज्ञायामिति* वर्तते ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ ४ । ४ । १२८ ॥

मासतन्वोरनन्तरार्थे वा ॥ १ ॥

मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम् । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वनन्तरमिति वा मधव्यः माधवः ॥

---

* ४. ४. ८९.

लुगकारेकाररेफाश्च ॥ २ ॥

लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । लुक् । मधुः तपः नभः । अकारः । इषः ऊर्जः । इकारः । शुचिः । रेफश्च । शुक्रः ॥

वसोः समूहे च ॥ ४ । ४ । १४० ॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ओ श्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः ॥

छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः ॥

अग्निरीशे वसव्यस्य ॥ ३ ॥

अग्निरीशे वसव्यस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमेतत् । वसव एव वसव्याः पान्तु ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

प्राक्क्रीताच्छः ॥ ५ । १ । १ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र[*] तावदुक्तं प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽप्रसङ्ग इति । इहापि प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति[†] योगे योग उपतिष्ठते ॥ अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः । अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छः प्राप्नोति । उगवादिभ्यो यत् [५.१.२] छश्चेति च्छोऽपि प्राप्नोति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते । प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय आहोस्वित्प्राक्क्रीताद्ये ऽर्था इति । किं चातः । यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषोऽपवादविषयेऽपि च्छप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राक्क्रीताद्ये ऽर्था इति न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं बाधिष्यते[‡] । यथा न दोषस्तथास्तु । प्राक्क्रीताद्ये ऽर्था इति विज्ञायते । कुत एतत् । तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पद्यन्ते ततो यां कांचिदेव प्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत[§] ॥ अथवा पुनरस्तु प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति । ननु चोक्तमपवादविषयेऽपि च्छप्रसङ्ग इति । न वा क्वचिद्वावचनात् । न वैष दोषः । किं कारणम् । क्वचिद्वावचनात् । यदयं क्वचिद्वावचनं करोति विभाषा हविरपूपादिभ्यः [५.१.४] इति तज्ज्ञापयति नापवादविषये छो भवतीति ॥ यद्येवं नार्थः प्राग्वचनेन । अधिकारात्सिद्धम् । ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतन्न वा क्वचिद्वावचनादिति ॥ अथ किमर्थमियानवधिर्गृह्यते न प्राक्ठञ[¶] इत्येवोच्येत । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽर्थेष्वयं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं बाधते ॥

---

* ४.१.८३*. † १.३.११*. ‡ ५.१.६;५. § ५.१.१७. ¶ ५.१.१८.

उगवादिभ्यो यत् ॥ ५ । १ । २ ॥

यञ्ञ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम् ॥ १ ॥

यञ्ञ्यौ भवतोऽञः पूर्वविप्रतिषेधेन* । किं प्रयोजनम् । सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम् । यतोऽवकाशः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । अञोऽवकाशः । वार्ध्रम् वारत्रम् । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । सनङ्गव्यं चर्म ॥ ञ्यस्यावकाशः । औपानह्यं दारु । अञः स एव । उपानन्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । औपानह्यं चर्म ॥

ढञ्च ॥ २ ॥

ढञ्† भवत्यञः पूर्वविप्रतिषेधेन । ढञो ऽवकाशः । छादिषेयं तृणम् । अञः स एव । छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । छादिषेयं चर्म । ढञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत् ॥ ३ ॥

हविरपूपादिभ्यो विभाषाया‡ यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । आमिक्ष्यम् आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यम् पुरोडाशीयम् । यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चरव्यास्तण्डुलाः । यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

अन्नविकारेभ्यश्च ॥ ४ ॥

अन्नविकारेभ्यश्च§ विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया अवकाशः । सुर्याः सुरीयाः । यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । सक्तव्या धाना इति । यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः¶ । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते । तत्रैवोच्यते नाभि नभं चेति । तत्र चोद्यते ।

नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात् ॥ ५ ॥

नाभेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । प्रकृत्यभावात् । विकृतेः प्रकृ-

---

* ५.१.२; १४; १५. † ५.१.१३. ‡ ५.१.४. § ५.१.४; ग°. ¶ १.४.२.

तावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यं* न च नाभिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यदेव हि तन्मण्डलचक्राणां मण्डलचक्रं तन्नभ्यमित्युच्यते ॥

सिद्धं तु शाखादिषु वचनाद्ध्रस्वत्वं च ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । शाखादिषु† नाभिशब्दः पठितव्यो ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । नाभिरिव नभ्यमिति । कः पुनरिहोपमार्थः । यत्तदक्षधारणं परिवर्तनं वा ॥ अपर आह । यत्तदञ्जनोपाञ्जनमिति ॥ न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं नाभि नभं चेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यान्येतान्यरवन्ति चक्राणि तदर्थम् । तत्र नाभिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यानि चाप्यनरवन्ति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्तव्यम् । दृश्यते हि समुदायादवयवस्य पृथक्त्वम् । तद्यथा । वार्क्षी शाखेति । गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते । तद्यथा । वैभीतको यूपः । खादिरं चषालमिति । तत्रावयवात्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति ॥

अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यम् । नभ्यो वृक्षः । नभ्या शिंशपेति ।

नभ्यात्तु लुग्वचनम् ॥ ७ ॥

नभ्यात्तु लुग्वक्तव्यः ॥ स तर्हि लुग्वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । नभ्यार्थो नभ्य इति ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ५ । १ । ३ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमशीतिशतं कम्बल्यमिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि [४.१.२२] इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । कम्बलीया ऊर्णाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणं क्रियते परिमाणार्थं परिमाणं च संज्ञैव ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ५ । १ । ४ ॥

किमियं प्राप्ते विभाषाहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते । उवर्णान्तादिति‡ वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते ।

---

* ५. १. १२. † ५. ३. १०३. ‡ ५. १. २.

हविरपूपादिभ्योऽप्राप्ते ॥ १ ॥

हविरपूपादिभ्यो ऽप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः । चरव्यास्तण्डुलाः ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ५ । १ । ६ ॥

यत्प्रकरणे रथाच्च ॥ १ ॥

यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रथाय हिता रथ्या ॥

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ५ । १ । ७ ॥

वृषशब्दोऽयमकारान्तो गृह्यते । वृषन्शब्दोऽपि नकारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं वृषशब्दश्चादेशो वक्तव्यो वृष्णे हितमिति विगृह्य वृष्यमित्येव यथा स्यात् । तथा ब्रह्मन्शब्दो नकारान्तो गृह्यते ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं ब्रह्मन्शब्दश्चादेशो वक्तव्यो ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमित्येव यथा स्यात् ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । समानार्थावेतौ वृषशब्दो वृषन्शब्दश्च ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । आतश्च समानार्थावेवं ह्याह कुतो नु चरसि ब्रह्मन् कुतो नु चरसि ब्राह्मणेति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्ति-र्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्ति-र्भवति आविकमिति । एवमिहापि वृषाय हितमिति विगृह्य वृष्यमिति भवि-ष्यति वृष्णे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव । तथा ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविष्यति ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ ५ । १ । ९ ॥

भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात् ॥ १ ॥

भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः । अगमको निर्देशो ऽनिर्देशः । किं कारणम् । पूर्वपदार्थहितत्वात् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते । पितृभोगाय हिते प्राप्नोति पित्रे चैव हित इष्यते ॥ एवं तर्हि भोगीनर्प्रत्ययो विधास्यते ।

भोगीनरिति चेद्वावचनम् ॥ २ ॥

भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते वावचनं कर्तव्यं मात्रीयः पित्रीय इत्यपि यथा स्यादिति ॥

राजाचार्याभ्यां नित्यम् ॥ ३ ॥

राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् । राजभोगीनः । आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः ॥ किं भोगीनप्रत्ययो विधीयत इत्यतो राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् । नेत्याह । सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् ॥

इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इत्युत्तरपद इति ह्रस्वत्वं* न प्राप्नोति । इह च अब्भोगीन इत्यपो भि [७.४.४८] इति तत्वं प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वादिति । नैष दोषः । अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । भोगवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थकः । तद्यथा । भोगवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते यः सम्यक्स्नानादीः क्रिया अनुभवति । तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम् । यश्च पितृस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः संबन्धादसौ पित्रेऽपि हितो भवति ॥ यदि संबन्धादस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणम् । योऽपि हि पितृद्रव्याय हितः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति ॥ अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते । तद्यथा । अहिरिव भोगैः पर्यैति बाहुम् । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते । एवं पितृशरीराय हितः पितृभोगीण इति ॥

खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्चजनाय हितः पञ्चजनीनः ॥ समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः स भवति ॥

सर्वजनाट्ठञ्च ॥ ५ ॥

सर्वजनाट्ठञ्च वक्तव्यः खश्च । सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः सर्वजनीनः ॥ समानाधिकरण इति च वक्तव्यम् । यो हि सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः स भवति ॥

महाजनान्नित्यम् ॥ ६ ॥

महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः । महाजनाय हितो माहाजनिकः ॥ तत्पुरुष इति

---

* ६.३.६१.

वक्तव्यं बहुव्रीहौ मा भूदिति । महाञ्जनोऽस्य महाजनः महाजनाय हितो महाजनीयः ॥

यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिः क्रियत आद्यन्यासेऽप्युपाधिः कर्तव्यः । आत्मन्विश्वजन समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि विश्वेषां जनाय हितो विश्वजनीयः स भवति । अथ मतमेतदनभिधानादाद्यन्यासे न भविष्यतीतीहापि नार्थ उपाधिग्रहणेन । इहाप्यनभिधानान्न भविष्यति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ ५ । १ । १० ॥

सर्वाण्णस्य वावचनम् ॥ १ ॥

सर्वाण्णस्य वेति वक्तव्यम् । सार्वः सर्वीयः ॥

पुरुषाद्वधे ॥ २ ॥

पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते पुरुषाद्वध इति । पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः । पौरुषेयो विकारः । पौरुषेयः समूहः । तेन कृतं पौरुषेयम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ ५ । १ । १२ ॥

तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्ठञ् ॥ १ ॥

तदर्थमिति कृत्यनामभ्यष्ठञ्वक्तव्यः । इन्द्रमहार्थमैन्द्रमहिकम् गाङ्गामहिकम् काशेरुयज्ञिकम् ॥

न वा प्रयोजनेन कृतत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । प्रयोजनेन कृतत्वात् । यद्धीन्द्रमहार्थमिन्द्रमहस्तस्य प्रयोजनं भवति तत्र प्रयोजनम् [५.१.१०९] इत्येव सिद्धम् ॥

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ ५ । १ । १३ ॥

उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावात् ॥ १ ॥

उपध्यर्थमिति प्रत्ययस्येहानुपपत्तिः । किं कारणम् । उपध्यभावात् । विकृतेः

प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यं न चोपधिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यद्धि तद्रथाङ्गं तदौपधेयमित्युच्यते ॥

सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वार्थेऽण्वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कृदन्तस्य स्वार्थेऽण्वक्तव्यः । उपधीयत उपधेयम् उपधेयमेवौपधेयम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावादिति । नैतदस्ति । अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः । उपधीयत उपधिरिति । अस्ति भावसाधनः । उपधानमुपधिरिति । तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम् ॥ एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । विकृतेः प्रकृताविति* वर्तते । प्रकृतिविकृतिग्रहणं निवर्तिष्यते । तच्चावश्यं निवर्त्यमिहार्थमुत्तरार्थं च । इहार्थं तावत् । बालेयास्तण्डुलाः । उत्तरार्थम् । ऋषभोपानहोर्ञ्यः [५.१.१४] आर्षभ्यो वत्स इति ॥ अथ तदर्थमित्यनुवर्तत उताहो न । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । बाढमर्थस्तदस्य तदस्मिन्स्यादिति [५.१.१६] तदर्थे यथा स्यादिह मा भूत् प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति प्राकारो नगरस्य स्यादिति । यदि तदर्थमित्यनुवर्तत ऋषभोपानहोर्ञ्यः ऋषभार्थो घासः उपानदर्थस्तिलकल्क इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनुवर्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणम् । ननु चोक्तं बल्यृषभयोर्न सिध्यतीति । कं पुनर्भवान्विकारं मत्वाह बल्यृषभयोर्न सिध्यतीति । यदि तावद्यः प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारो वैभीतको यूपः खादिरं चषालमिति न सिध्यति । अथ मतमेतत्तदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति बल्यृषभयोरपि सिद्धं भवति । गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला बालेया गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्यः । औपधेयं तु न सिध्यति । वचनात्स्वार्थिको भविष्यति ॥

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ ५ । १ । १६ ॥

स्याद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येति । अथ क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहण इह कस्मान्न भवति । प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादिति । शक्यार्थे लिङिति वक्तव्यम् । नैवं शक्यम् । इदानीमेव ह्युक्तं न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति† ॥ एवं तर्हीतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी । अस्त्येव प्रायोक्ती वि-

* ५.१.१२. † १.३.२*.

वक्षास्ति लौकिकी । प्रायोक्त्री विवक्षा । प्रयोक्ता हि मृद्व्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मृदून्स्निग्धाञ्श्लक्ष्णाञ्शब्दान्प्रयुङ्क्ते । लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः । प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥ यद्येवं नार्थः स्याद्ग्रहणेन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ ५ । १ । १९ ॥

किमर्थं संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते न संख्यापि परिमाणमेव तत्र परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि [४.१.२२] इति द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता त्रिशता परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवतीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु [५.१.५७-५८] इति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति । इह च क्रीतवत्परिमाणात् [४.३.१५६] इति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते । शतस्य विकारः शत्यः शतिकः । साहस्र इति* ॥

यत्तावदुच्यत एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति । न्यायसिद्धमेवैतत् । भेदमात्रं संख्याह । यच्चेषीकान्तं यच्चापरिमाणं सर्वस्य संख्या भेदमात्रं ब्रवीति । परिमाणं तु सर्वतः । सर्वतो मानमिति चातः परिमाणमिति । प्रस्थस्य च समानाकृतेर्न कुतश्चिद्विशेषो गम्यते न चोन्मानतो न परिमाणतो न प्रमाणतः । किं पुनरुन्मानं किं परिमाणं किं प्रमाणम् ।

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम्

ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानम् ॥

परिमाणं तु सर्वतः ।

सर्वतो मानमिति चातः परिमाणम् । कुत एतत् । परिः सर्वतोभावे वर्तते ॥

---

* ५. १. २१; २७.

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्

आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति ॥

संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

आतश्च सर्वतः संख्या बाह्या

भेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानं कुतश्चन ॥

एवं च कृत्वा संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते ॥ यदप्युच्यते तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पत इत्याहायं परिमाणं या संख्येति न चास्ति संख्या परिमाणं तत्र वचनादियती विवक्षा भविष्यति ॥ यदप्युच्यते क्रीतवत्परिमाणादिति च संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पत इति संख्याया इति च तत्र वक्तव्यम् ॥

किं पुनरिमे ठगादयः प्रागर्हाद्भवन्त्याहोस्वित्सहार्हेण* । कश्चात्र विशेषः ।

ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः ॥ १ ॥

ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः । अर्हे ठगादयो विधेयाः । शतमर्हति शत्यः शतिकः । साहस्र इति† ॥ वस्ने वचनात्सिद्धम् । इह यः शतमर्हति शतं तस्य वस्नो भवति तत्र सोऽस्यांशवस्नभृतयः [५.१.५६] इत्येव सिद्धम् ॥

वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः ॥ २ ॥

वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः । मांसौदनिकोऽतिथिः । श्वैतच्छत्रिकः कालायसूपिकः ॥ तथा गुणानां परिप्रश्नो भवति । किमयं ब्राह्मणोऽर्हति । शतमर्हति शत्यः शतिकः साहस्रः नैष्किक‡ इति न सिध्यति ॥ सन्तु तर्हि सहार्हेण ।

आर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

आर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । भोजनमर्हति पानमर्हतीति ॥ किमुच्यते भोजनादिष्वतिप्रसङ्ग इति यदा छेदादिभ्य इत्युच्यते§ । अवश्यं मांसौदनिकाद्यर्थं योगविभागः कर्तव्यः¶ । तदर्हति । ततश्छेदादिभ्यो नित्यमिति । तस्मिन्क्रियमाणे भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति**। अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

* ५.१.६३. † ५.१.२१; २७. ‡ ५.१.२०. § ५.१.६४. ¶ ५.१.६३-६४. ** ३.२.१*.

अथवा योगविभागो न करिष्यते । कथं मांसौदनिकोऽतिथिः श्वैतच्छत्त्रिकः कालायसूपिकः । अस्मिन्दीयते ऽस्मा इति च* एवमेतत्सिद्धम् ॥

अथवा पुनः सन्तु प्रागर्हात् । ननु चोक्तं ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिरिति । परिहृतमेतद्वक्ष्ये वचनात्सिद्धमिति । ननु चोक्तं वक्ष्ये वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिरिति तथा गुणानां परिप्रश्नो भवति किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शतमर्हति शत्यः शतिकः साहस्रः नैष्किक इति न सिध्यतीति । नैष दोषः । अस्मिन्दीयते ऽस्मा इति च एवमेतत्सिद्धम् ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ ५ । १ । २० ॥

असमास इति किमर्थम् । परमनिष्केण क्रीतं परमनैष्किकम्† । नैतदस्ति । निष्कशब्दात्प्रत्ययो विधीयते तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना‡ प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥ अत उत्तरं पठति ।

निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य ॥ १ ॥

निष्कादिष्वसमासग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्राग्वतेष्ठञ् [५.१.१८] इत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते न च ठञ्विधौ काचित्प्रकृतिर्गृह्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् [५.१.१९] परमगोपुच्छेन क्रीतं पारमगोपुच्छिकम्§ । अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायम् ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य इत उत्तरं तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति [५.१.७२] द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः । अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति¶ ॥ पूर्वत्रैव तर्हि प्रयोजनम् । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च [५.१.७] इति । कृष्णतिलेभ्यो हितः कृष्णतिल्यः । राजमाषेभ्यो हितं राजमाष्यम् ॥

---

* ५. १. ४७*. † ५. १. १८; ७. ३. १७. ‡ १. १. ७२. § ५. १. १८. ¶ ५. १. २०*.

प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि ॥ २ ॥

प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि कर्तव्यम् । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः । अलुकीति किमर्थम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् त्रिशूर्पम्* । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् त्रिशौर्पिकम्† ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ ५ । १ । २१ ॥

शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे ऽप्रतिषेधः ॥ १ ॥

शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति ॥ अन्यशतत्व इति किम् । शतकं निदानम् ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ ५ । १ । २२ ॥

डतेश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कतिभिः‡ क्रीतं कतिकम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

तिप्रतिषेधाड्डुतिग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ १ ॥

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ॥ नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम् । न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते । केन तर्हि । सप्रकृतिकेन । क्व तर्ह्येषा परिभाषा भवति । यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणानि ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । ननु चोक्तं नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति । केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते । कथम् । उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्याम्§ ॥

वतोरिड्वा ॥ ५ । । २३ ॥

कस्यायमिड्विधीयते । कन इत्याह । तत्कनो ग्रहणं कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कनो ग्रहणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययो ऽयं विज्ञायेत¶ । टित्करणसामर्थ्यादादिर्भवि-

* २. १. ५१; ५. १. २६; २८. † ५. १. १८; ७. ३. १७. ‡ ५. २. ४१.
§ १. २. ४५*; १. ३. १*. ¶ ३. १. १.

ष्यति* । अस्त्यन्यट्टित्करणे प्रयोजनं टित इतीकारो यथा स्यात्† । अकारान्तप्रकरण ईकारो न चैषो ऽकारान्तः । एवमपि कुत एतट्टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति न पुनरकारान्तप्रकरणे सत्यनकारान्तादपीकारः स्यात् । तस्मात्कनो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् [५.१.२२] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । वतोरित्येषा पञ्चमी कनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ ५ । १ । २४ ॥

असंज्ञायामिति किमर्थम् । त्रिंशत्कः विंशतिकः । कथं चात्र कन्भवति । संख्यायाः कन्भवतीति‡ । अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति‡ । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र कनिति यदयं विंशतिकात्खः [५.१.३२] इति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति । विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्भवतीति । ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ ५ । १ । २५ ॥

टिठनर्धाच्च ॥ १ ॥

टिठनर्धाच्चेति वक्तव्यम् । अर्धिकः अर्धिकी ॥

कार्षापणाद्वा प्रतिश्च ॥ २ ॥

कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यो वा च प्रतिरादेशो वक्तव्यः । कार्षापणिकः कार्षापणिकी । प्रतिकः प्रतिकी ॥

अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ ५ । १ । २८ ॥

द्विगोर्लुक्युक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र§ तावदुक्तं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणमर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्नि-

* २.२.४६. † ४.१.१५. ‡ ५.१.२२. § ४.१.८८*.

मित्तादपीति । इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्* द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् त्रिशौर्पिकम्† ॥ अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि । अर्थविशेषस्यासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति । आहोस्वित्स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तम् तन्निमित्तादिति क्रियमाणेऽपि हि तन्निमित्तग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् त्रिशौर्पिकम् । अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति विज्ञायते । कुत एतत् । यदयमाहार्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति ॥

तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धषष्ठी द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । द्विगोर्यस्तद्धितः । किं च द्विगोस्तद्धितः । निमित्तम् । यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये ॥ इदं तर्हि वक्तव्यमर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति । एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् । द्विशूर्प्या क्रीतम् । द्विशूर्पम् त्रिशूर्पमिति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः करिष्यतेऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमिहापि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति ॥

अथासंज्ञायामिति किमर्थम् । पाञ्चलोहितिकम् पाञ्चकलापिकम्‡ ।

संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ २ ॥

संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नान्तरेण तद्धितं तद्धितस्य त्र लुकं द्विगुः संज्ञास्ति यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ तन्निमित्तं स्यात् । एवं तर्हीदं स्यात् पञ्चानां लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती पञ्चलोहित्या क्रीतमिति । अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम् । कथम् । उक्तं ह्येतदर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति ॥

* २. १. ५१; ५. १. २६; २८. † ५. १. २८; ७. ३. १७. ‡ ५. १. ५७; ५८.

उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहाध्यर्धग्रहणानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

उक्तं संख्यात्वे ऽध्यर्धग्रहणस्य प्रयोजनम् । किमुक्तम् । अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं लुकि चाग्रहणमिति* । तस्मादिहाध्यर्धग्रहणानर्थक्यम् । तस्मादिहाध्यर्धग्रहणमनर्थकम् । द्विगोरित्येव लुक्सिद्धः ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ ५ । १ । २९ ॥

कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अध्यर्धसुवर्णम् अध्यर्धसौवर्णिकम्† । अध्यर्धशतमानम् अध्यर्धशातमानम् । द्विशतमानम् द्विशातमानम्‡ ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ५ । १ । ३० ॥

बिस्ताच्च ॥ ५ । १ । ३१ ॥

द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यम् ॥ १ ॥

द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते द्वैयोग्यमेतद्द्रष्टव्यम् । किमिदं द्वैयोग्यमिति । द्वयोर्योगयोर्भवं द्वियोगम् द्वियोगस्य भावो द्वैयोग्यमिति ॥ द्वेष्यं विजानीयादविशेषेणेत उत्तरं द्वित्रिभ्यामिति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति ॥

तत्र च बहुग्रहणम् ॥ २ ॥

तत्र च बहुग्रहणं कर्तव्यम् । बहुनिष्कम् बहुनैष्किकम् । बहुबिस्तम् बहुबैस्तिकम् ॥

खार्या ईकन् ॥ ५ । १ । ३३ ॥

खार्या ईकन्केवलायाश्च ॥ १ ॥

खार्या ईकन्केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । खारीकम् ॥

---

* १. १. २३*. † ५. १. २८; ७. ३. १७. ‡ ५. १. २७; ७. ३. १७.

काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ २ ॥

काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । अध्यर्धकाकिणीकम् द्विकाकिणीकम् ॥

केवलायाश्च ॥ ३ ॥

केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । काकिणीकम् ॥

शाणाद्वा ॥ ५ । १ । ३५ ॥

शतशाणाभ्यां वा ॥ १ ॥

शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अध्यर्धशतम् अध्यर्धशत्यम् । पञ्चशतम् पञ्चशत्यम् । अध्यर्धशाणम् अध्यर्धशाण्यम् । पञ्चशाणम् पञ्चशाण्यम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ २ ॥

द्वित्रिपूर्वादण्चेति वक्तव्यम् । द्विशाणम् त्रिशाणम् । द्वैशाणम् त्रैशाणम् । द्विशाण्यम् त्रिशाण्यम् ॥

तेन क्रीतम् ॥ ५ । १ । ३७ ॥

तेन क्रीतमिति करणात् ॥ १ ॥

तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । देवदत्तेन क्रीतम् यज्ञदत्तेन क्रीतमिति ॥

अकर्त्रैकान्तात् ॥ २ ॥

अकर्त्रैकान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति ॥

संख्यैकवचनाद्द्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

संख्याया इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एकवचनान्तादिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥ एकवचनात् । एकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शूर्पाभ्यां क्रीतम् शूर्पैः क्रीतमिति ॥ द्विगोश्च । द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् त्रिशूर्पमिति ॥

यद्येकवचनान्तादित्युच्यते मुद्रैः क्रीतं मौद्गिकम् माषैः क्रीतं माषिकमिति न

सिध्यति । परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्ह्येकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे बहु वक्तव्यं भवति । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति शूर्पाभ्यां क्रीतम् शूर्पैः क्रीतमिति ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* ॥ यद्येवं करणादकर्त्रेकान्तादित्यपि न वक्तव्यम् । कर्तुः कर्त्रेकान्ताद्वा कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ५ । १ । ३८ ॥

संयोगोत्पातयोः को विशेषः । संयोगो नाम स भवतीदं कृत्वेदमत्राप्यत इति । उत्पातो नाम स भवति यादृच्छिको भेदो वा छेदो वा पद्मं वा पर्णं वा ॥

तस्यनिमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तस्यनिमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् श्लैष्मिकम् ॥

संनिपाताच्च ॥ २ ॥

संनिपाताच्चेति वक्तव्यम् । सांनिपातिकम् ॥

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ५ । १ । ३९ ॥

यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्च ॥ १ ॥

यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगो ब्रह्मवर्चस्यः । उत्पातो वा ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ५ । १ । ४७ ॥

तदस्मिन्दीयतेऽस्मा इति च ॥ १ ॥

तदस्मिन्दीयतेऽस्मा इति चेति वक्तव्यम् । पञ्च वृद्धिर्वायो वा लाभो वा शुल्को वोपदा वा दीयतेऽस्मै पञ्चकः । सप्तकः अष्टकः नवकः दशकः ॥ तत्तर्ह्युपसं-

* ३.२.१*.

ख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । यद्धि यस्मै दीयते तस्मिन्नपि तद्दीयते तत्र तदस्मिन्दीयत इत्येव सिद्धम् ॥

पूरणार्धाट्ठन् ॥ ५ । १ । ४८ ॥

ठन्प्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ठन्प्रकरणेऽनन्तादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयिकः तृतीयिकः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । पूरणादित्युच्यते न चैतत्पूरणान्तम् । अनैतत्पर्यवपन्नम्[*] ॥ पूरणं नामार्थस्तमर्थमाह तीयशब्दः पूरणं सोऽसौ भवति । पूरणान्तात्स्वार्थे भागेऽन्सोऽपि पूरणं भवत्येव ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५ । १ । ५२ ॥

तत्पचतीति द्रोणादण्च ॥ १ ॥

तत्पचतीति द्रोणादण्चेति वक्तव्यम् । द्रोणं पचति द्रौणी द्रौणिकी ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५ । १ । ५५ ॥

कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिंस्त्रिकभावात् ॥ १ ॥

कुलिजाच्चेत्येव सिद्धं नार्थो लुक्खग्रहणेन । किं कारणम् । पूर्वस्मिंस्त्रिकभावात् । पूर्वस्मिन्योगे[†] सर्व एष त्रिको निर्दिश्यते । द्व्याढकी द्व्याढकिकी द्व्याढकीना ॥

तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५ । १ । ५७-५८ ॥

संज्ञायां स्वार्थे ॥ १ ॥

संज्ञायां स्वार्थे प्रत्यय उत्पाद्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । सप्तका ब्रह्मवृक्षाः ॥

---

[*] ५. ३. ४८. [†] ५. १. ५४.

ततः परिमाणिनि ॥ २ ॥

ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति वक्तव्यम् । पञ्चकः संघः । दशकः संघः ॥

जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः । साप्ततिकः ॥

जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं कालादिति सिद्धत्वात् ॥ ४ ॥

जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम् । किं कारणम् । कालादिति सिद्धत्वात् । कालात् [५.१.७८] इत्येव सिद्धम् । इह यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भूतो भवति तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावी [५.१.८०] इत्येव सिद्धम् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

इह हि क्रियमाणे लुक्प्रसज्येत । द्विषाष्टिकः त्रिषाष्टिकः* । अनेन सति लुग्भवति । तेन सति कस्मान्न भवति । आर्हादित्युच्यते† ॥

न सिध्यति । किं कारणम् । न हीमे कालशब्दाः । किं तर्हि । संख्याशब्दा इमे । इमेऽपि कालशब्दाः । कथम् । संख्या संख्येये वर्तते । यदि तर्हि यो यः काले वर्तते स स कालशब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीयं कालं भूतः । शोभनं कालं भूतः । अथ मतमेतत्काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः कालं यो न व्यभिचरतीति न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति जीवितपरिमाणे तूपसंख्यानं कर्तव्यम् । इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । वार्षशतिकः वार्षसहस्रिक इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । न हि वर्षशतशब्दः संख्या । किं तर्हि । संख्येये वर्तते वर्षशतशब्दः ॥ एवं तर्हि

अन्येभ्योऽपि दृश्यते खारशताद्यर्थम् ॥ ६ ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । खारशताद्यर्थम् । खारशतिको राशिः । खारसहस्रिको राशिः ॥

अयं तर्हि दोष इह वचने हि लुक्प्रसङ्ग इति । न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यम् । क्व च

---

* ७. ३. १५.   † ५. १. २८; १९.

क्रियमाणे न दोषः । परमर्हात् ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कालादित्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं नेमे कालशब्दाः किं तर्हि संख्याशब्दा इति । ननु चोक्तमिमेऽपि कालशब्दाः कथम् संख्या संख्येये वर्तते । ननु चोक्तं यदि तर्हि यो यः शब्दः काले वर्तते स स कालशब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवतीति ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* । अनभिधानाद्रमणीयादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥ ८ ॥

स्तोमे डो विधेयः । किं प्रयोजनम् । पञ्चदशाद्यर्थः । पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः स्तोम इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

---

* ३. २. १*.

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५।१।५९ ॥

इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते तत्र न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति । तत्र वक्तव्यमियं प्रकृतिरयं प्रत्ययोऽयं प्रत्ययार्थ इति । इमे ब्रूमो द्विशब्दादयं दशदर्थाभिधायिनः स्वार्थे शतिच्प्रत्ययो निपात्यते विन्भावश्च । द्वौ दशतौ विंशतिः ।

विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासो नोपपद्यते । विंशतिगवमिति । किं कारणम् । द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहितत्वात्षष्ठी प्राप्नोति षष्ठ्यन्तं च समासे पूर्वं निपतति* । तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति । न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च विंशतिगवं तु न सिध्यति । इह च त्रिंशत्पूली चत्वारिंशत्पूली समानाधिकरणलक्षणः समासो† न प्राप्नोति ॥ वचनं च विधेयम् । विंशतिः । द्वित्वाद्दशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति‡ द्विवचनं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति ।

परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम् ॥ २ ॥

परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः । विंशकः§ संघः ॥

षष्ठीवचनविधिश्च ॥ ३ ॥

षष्ठी च विधेया । गवां विंशतिः । द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात्षष्ठी न प्राप्नोति ॥ एकवचनं च विधेयम् । विंशतिर्गावः । गोभिः सामानाधिकरण्याद्बहुषु बहुवचनम् [१.४.२१] इति बहुवचनं प्राप्नोति ॥

अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु ॥ ४ ॥

अनारम्भो वा पुनर्विंशत्यादीनां न्याय्यः । कथं सिध्यति । प्रातिपदिकविज्ञानात् । कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् । विंशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । यथा सहस्रादिषु । तद्यथा । सहस्रम् अयुतम् अर्बुदमिति न चानुगमः क्रियते भवति चाभिधानम् ॥

यथा सहस्रादिष्वित्युच्यते । अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम् । सहस्रं ग-

---

* २.२.८; ३०. † २.१.६१. ‡ १.४.२२. § ५.१.५७–५८; २४.

वाम् । सहस्रं गावः । सहस्रगवम् । गोसहस्रमिति । यावतात्रापि संदेहो नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते ॥

ननु चोक्तं विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं षष्ठीवचनविधिश्चेति । नैष दोषः । समुदाये विंशत्यादयो भविष्यन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । संघ इति* वर्तते संघः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरम् । त एते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः । अन्येषु च गुणवचनेषु कदाचिद्गुणो गुणिविशेषको भवति । तद्यथा । शुक्लः पट इति । कदाचिद्गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावदुच्यते विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिरिति सामानाधिकरण्यं तदा गुणगुणिनोः । वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत् । परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति संहनने वृत्तः संहनने वर्तिष्यते संख्यासंहनने वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्तिष्यते । अथ षष्ठी तदा गुणिना गुणो विशेष्यते ॥

वचनपरिहार उभयोरेव । यदि तर्हीमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः सधर्मभिरन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यम् । अन्ये च गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्तन्ते ॥ अन्येऽपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते । तद्यथा । गावो धनम् । पुत्रा अपत्यम् । इन्द्राग्नी देवता । विश्वेदेवा देवता । यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्ध्या इति । अथात्राननुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम् । बाढं शक्यो वक्तुम् । कामं तर्ह्युच्यताम् । इह कदाचिद्गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति । तद्यथा । पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि । पञ्च फलकशतानि तीर्णानि । अश्वैर्युद्धम् । असिभिर्युद्धमिति । न चासयो युध्यन्ते ऽसिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति । इह तावद्गावो धनमिति धिनोतेर्धनम् एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः । पुत्रा अपत्यमित्यपतनादपत्यम् एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवतेति दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल् एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणा समृद्ध्या इति दक्षेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितस्तस्ये-

---

* ५.१.५८.

कत्वादेकवचनं भविष्यति । विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितस्तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः । गोविंशतिरानीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्त इति । असंभवात् । आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति । अथवाव्यतिरेकात् ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ५ । १ । ६४ ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ५ । १ । ७६ ॥

छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥१॥

छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । विग्रहदर्शनात् । विग्रहो दृश्यते । छेदमर्हति । पन्थानं गच्छतीति ॥ विकारार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं क्रियते विकारेण विग्रहो मा भूदिति । विराग विरङ्गं च*। पन्थो ण नित्यमिति ।

विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यम् ॥ २ ॥

विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यमेतत्† । यथाकङादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवत्येवमाभ्यामपि न भविष्यति ॥ किं पुनरिहाकर्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियत आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यं न क्रियते । इहाकर्तव्यं क्रियते । एष एव न्यायो यदुत संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यभावः । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति ॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ५ । १ । ७१ ॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । यज्ञकर्मार्हति यज्ञियो देशः । ऋत्विक्कर्मार्हत्यार्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥

---

* ५.१. ६४, ग°. † ४.१. ९७.

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ५ । १ । ७२ ॥

तद्वर्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

तद्वर्तयतीत्यनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । पारायणं को वर्तयति । यः परस्य करोति । तुरायणं को वर्तयति । यश्चरुपुरोडाशान्निर्वपति । तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥

इञ्यज्योश्च दर्शनात् ॥ २ ॥

इञ्यज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते । यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते । यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते ॥

यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोत्युभौ तौ वर्तयतः । यश्च यजते यश्च चरुपुरोडाशान्निर्वपत्युभौ तौ वर्तयतः ॥ उभयत्र कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥

योजनं गच्छति ॥ ५ । १ । ७४ ॥

योजनं गच्छतीति क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्रोशशतं गच्छतीति क्रौशशतिकः । योजनशतं गच्छतीति यौजनशतिक इति ॥

ततोऽभिगमनमर्हतीति च ॥ २ ॥

ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः । योजनशतादभिगमनमर्हति यौजनशतिको गुरुः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ५ । १ । ७७ ॥

आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः । वारिपथेनाहृतं वारिपथिकम् । वारि ॥ जङ्गल । जङ्गल-

पथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम् । जङ्गल ॥ स्थल । स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकम् । स्थल ॥ कान्तार । कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकम् ॥

अजपथशङ्कुपथाभ्यां च ॥ २ ॥

अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् । अजपथेन गच्छत्याजपथिकः । अजपथेनाहृतमाजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति शाङ्कुपथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं शाङ्कुपथिकम् ॥

मधुकमरिचयोरण्स्थलात् ॥ ३ ॥

मधुकमरिचयोरण्स्थलाद्वक्तव्यः । स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ।

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ५ । १ । ८० ॥

अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकस्तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः । किं कारणम् । तत्रादर्शनात् । न ह्यसौ मासमधीष्यते । किं तर्हि । मुहूर्तमसावधीष्टो मासं तत्कर्म करोति ॥

सिद्धं तु चतुर्थीनिर्देशात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । चतुर्थीनिर्देशात् । चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । तस्मा अधीष्ट इति ॥ स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । मासार्थो मुहूर्तो मासः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ५ । १ । ८४ ॥

अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः ॥ १ ॥

अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षो द्रष्टव्यः* ॥ द्वेष्यं विजानीयाद्यवप्यनुवर्तत इति† । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टेऽवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति ॥

---

* ५.१. ८३. † ५.१. ८२.

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ५ । १ । ९० ॥

षष्टिके संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् । मुद्गा अपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भूदिति ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ५ । १ । ९४ ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं माहानाम्निकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥

तच्चरतीति च ॥ २ ॥

तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः । आदित्यव्रतिकः ॥ नैष युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति । महानाम्न्यो नामर्चो न च ताश्चर्यन्ते व्रतं तासां चर्यते । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । महानाम्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यो व्रतमिति ॥

अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिः ॥ ३ ॥

अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः । अवान्तरदीक्षी तिलव्रती ॥

अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च ॥ ४ ॥

अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशकः अष्टाचत्वारिंशी ॥

चातुर्मास्यानां यलोपश्च ॥ ५ ॥

चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मासकः चातुर्मासी ॥ अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति ।

---

* ३.२. १*.

चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे ॥ ६ ॥

चतुर्मासाण्ण्यो वक्तव्यो यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि यज्ञाः ॥

संज्ञायामण् ॥ ७ ॥

संज्ञायामण्वक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी पौर्णमासी ॥

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ५ । १ । ९५ ॥

आख्याग्रहणं किमर्थम् । तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिक्यः राजसूयिक्यः वाजपेयिक्यः । यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति । नावयज्ञिक्यः पाकयज्ञिक्यः । इह न स्यात् । पाञ्चौदनिक्यः दाशौदनिक्यः । आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । ये च संज्ञीभूतका यज्ञा ये च न संज्ञीभूतका यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति यत्र च नास्ति तदाख्यामात्रात्सिद्धं भवति ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ५ । १ । ९६ ॥

कार्यग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

कार्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यद्धि मासे कार्यं मासे भवं तद्भवति तत्र तत्र भवः [४.३.५३] इत्येव सिद्धम् ॥ किमिदं भवान्कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि । यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवत्येवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । न तन्मासे दीयते । किं तर्हि । मासे गते । एवं तर्ह्यौपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते ॥ एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यम् । तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः [९५] तत्र च दीयते । ततः कार्यं भववत्कालादिति* ॥

---

* ५.१.७८.

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ५ । १ । ९७ ॥

अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ त्रीणीमान्यण्ग्रहणानि । व्युष्टादिभ्योऽण् । समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण् [५.१.१०४;१०५] । प्रयोजनं विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः [१०९;११०] इति । तत्र न ज्ञायते कतरस्मिन्नण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् । अविशेषात्सर्वत्र ॥ व्युष्टादिभ्योऽण्भवतीत्युक्त्वाग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वाग्निपदम् । पैलुमूलम् ॥ समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण् । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्यौपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ॥ प्रयोजनं विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ ५ । १ । १११ ॥

छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विशि । गेहानुप्रवेशनीयम् । पूरि । प्रपापूरणीयम् । पदि । गोप्रपदनीयम् अश्वप्रपदनीयम् । रुहि । प्रासादारोहणीयम् ॥

स्वर्गादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । स्वर्ग्यम् धन्यम् यशस्यम् आयुष्यम् ॥

पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् ॥ ३ ॥

पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पुण्याहवाचनम् शान्तिवाचनम् स्वस्तिवाचनम् ॥

ऐकागारिकट् चौरे ॥ ५ । १ । ११३ ॥

एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् ॥ १ ॥

एकागारान्निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । ठञ्प्रकरणात् । ठञ्प्रकृतः सोऽनुव-

र्तिष्यते* ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं चोर इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति ॥ यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादेकागाराच्चोर इत्येव ब्रूयात् ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ५ । १ । ११४ ॥

आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् ॥ १ ॥

आकालान्निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । ठञ्प्रकरणात् । ठञ्प्रकृतः† सोऽनुवर्तिष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेतस्मिन्विशेषे निपातनं करिष्यामि समानकालस्याद्यन्तविवक्षायामिति ॥

आकालाट्ठंश्च ॥ २ ॥

आकालाट्ठंश्च वक्तव्यः । आकालिकी‡ आकालिका ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ५ । १ । ११५ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यात् ॥ नैष दोषः । सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । आतश्च गुणसमुदाय एवं ह्याह

तपः श्रुतं च योनिश्च एतद्ब्राह्मणकारकम् ।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्ति । समुदायेषु च शब्दा वृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लः नीलः कृष्ण इति । एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये वृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते ॥

यदि तर्हि तृतीयासमर्थं विशेष्यते प्रत्ययार्थोऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनो गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः स्यात् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणं यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति ॥ एवमपि तृतीयासमर्थमविशेषितं भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनः क्रियातुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति ॥

---

* ५. १. ३८; १०९. † ५. १. १८. ‡ ४. १. १५.

नैषदोषः । यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते तुलया च संमितं तुल्यं यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति ॥ अथवा पुनरस्तु यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येव । ननु चोक्तं प्रत्ययार्थोऽविशेषित इति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनो गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । नैष दोषः । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते तुलया च संमितं तुल्यं यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः । कुत एतत् । एवं चैव हि कृत्वाचार्येण सूत्रं पठितम् । वतिना सामानाधिकरण्यं कृतम् । अपि च वतेरव्ययेषु* पाठो न कर्तव्यो भवति । क्रियायामयं भवँल्लिङ्गसंख्याभ्यां न योक्ष्यते ॥

तत्र तस्येव ॥ ५ । १ । ११६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः [११५] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्ययः । यदान्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते । न च काचिदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयते ॥ ननु च सप्तम्यपि न विधीयते । एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्देन योगे सप्तमीसमर्थाद्वतिं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्देन योगे सप्तमीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नाम एष प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

तदर्हम् ॥ ५ । १ । ११७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः [११५] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्र यदान्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यत इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्मार्हायां क्रियायामर्हतिकर्तरि निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते । ब्राह्मणवद्वर्तते । एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति ॥

---

* १.१.३७, ग०.

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ५ । १ । ११८ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थं नोपसर्गाच्छन्दसि धाताविल्येवोच्येत । धातुर्वै शब्दः । शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति । कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः । साधनम् । किं प्रयोजनम् । साधनेऽयं भवँल्लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यते । उद्गतानि उद्वतः । निगतानि निवत इति ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीवत् पुंवदिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते* तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम् ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति यदयं स्त्रियाः पुंवदिति† निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ५ । १ । ११९ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीभावः स्त्रीत्वम् स्त्रीता । पुंभावः पुंस्त्वम् पुंस्तेति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते* तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयाताम् ॥

वावचनं च ॥ २ ॥

वावचनं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । नञ्स्नञावपि यथा स्याताम् । स्त्रीभावः स्त्रैणम् । पुंभावः पौंस्नमिति ॥

अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति । एवमाभ्यामपि भविष्यति ॥ नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः

---

* ४.१. ८७; ५.१. १.   † ६.३. ३४.

पठन्तीमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति । किं तर्हि । आ च त्वात् [५.१.१२०] इत्येतस्माद्यत्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति न चैताव-त्राभ्यन्तरौ । एतावप्यत्राभ्यन्तरौ । कथम् । अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति ॥ एतदेव न जानीमोऽपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति । अपि च कुत एतदेता-वप्यत्राभ्यन्तराविति न पुनः पूर्वौ वा स्यातां परौ वा ॥ एवं तर्हि वक्ष्यत्या च त्वादित्यत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवतीति* ॥

तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । अभिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने । ये नो भावास्ते नो भावाः पुत्राः पुत्रैश्चेष्टन्त इति ॥

सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त-स्मिन्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यं न चाभिप्रायादीनां भावाद्द्रव्ये देवदत्तशब्दो वर्तते ॥

किं पुनर्द्रव्यं के पुनर्गुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणास्ततोऽन्यद्द्रव्यम् ॥ किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यत् । गुणस्यायं भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन्ख्यापयत्यन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति ॥ अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं न ह्यन्यदु-पलभ्यते । पशोः खल्वपि विशसितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नान्यच्छब्दादिभ्य उपल-भ्यते ॥ अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं तत्त्वनुमानगम्यम् । तद्यथा । ओषधिवनस्पतीनां वृद्धिह्रासौ । ज्योतिषां गतिरिति । को ऽसावनुमानः । इह समाने वर्ष्मणि परिणाहे चान्यत्तुलाग्रं भवति लोहस्यान्यत्कार्पासानां यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम् । तथा कश्चि-त्स्पृशन्नेव च्छिनत्ति कश्चिल्लम्बमानोऽपि न च्छिनत्ति यत्कृतो विशेषस्तद्द्रव्यम् । तथा कश्चिदेकेनैव प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद्द्वाभ्यामपि न करोति यत्कृतो विशेषस्त-द्द्रव्यम् ॥ अथवा यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद्द्रव्यम् । किं पुनस्तत्त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । तद्यथा । आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीताद-यश्च गुणाः प्रादुर्भवन्त्यामलकं बदरमित्येव भवति ॥ अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् । गुणसंद्रावो द्रव्यमिति ॥

यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद्गुणे प्रत्यया उत्पद्यन्ते किमियता सूत्रेण । एतावद्वक्तव्यं

* ५.१. १२०*.

षष्ठीसमर्थाद्गुण इति ॥ षष्ठीसमर्थाद्गुण इतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुः अत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गुणशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव समेष्ववयवेषु वर्तते । तद्यथा । द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुरिति । अस्ति द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । गुणवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । यो यत्राप्रधानं भवति स आह गुणभूता वयमत्रेति । अस्त्याचारे वर्तते । तद्यथा । गुणवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते यः सम्यगाचारं करोति । अस्ति संस्कारे वर्तते । तद्यथा । संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते ॥ अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः समेष्ववयवेषु वर्तते । तद्यथा । द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते । चर्चागुणान्क्रमगुणांश्चापेक्ष्य भवति न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्च ॥ यद्येवं गुणवदन्नमिति गुणशब्दो नोपपद्यते न ह्यन्नस्य सूपादयो गुणाः समा भवन्ति । नावश्यं वर्ष्मतः परिमाणत एव वा साम्यं भवति । किं तर्हि । युक्तितोऽपि । आतश्च युक्तितो यो हि मुद्गप्रस्थे लवणप्रस्थं प्रक्षिपेन्नादो युक्तं स्यात् । यदि तावददेरन्नं नादोऽत्तव्यं स्यात् । अथानितेरन्नं नादो जग्ध्वा प्राण्यात् ॥

शुक्लादिषु तर्हि वत्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति । शुक्लत्वम् शुक्लतेति । किं पुनः कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते न पुनर्वृक्षादयोऽपि । वृक्षत्वम् वृक्षतेति । अस्त्यत्र विशेषः । उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति । इमेऽपि तर्ह्युभयवचनाः । कथम् । आरभ्यते मतुब्लोपो गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्भवतीति* । यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति ॥ डित्थादिषु तर्हि वत्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति । डित्थत्वम् डित्थता डाम्भित्थत्वमिति । अत्रापि कश्चित्प्राथमकल्पिको डित्थो डाम्भित्थश्च तेन कृतां क्रियां गुणं वा यः कश्चित्करोति स उच्यते डित्थत्वं त एतड्डाम्भित्थत्वं त एतत् । एवं डित्थाः कुर्वन्ति एवं डाम्भित्थाः कुर्वन्ति ॥ यस्तर्हि प्राथमकल्पिको डित्थो डाम्भित्थश्च तस्य वत्यभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैव तस्य कार्थंचित्कः प्रयोग एवं वृत्तिरपि भविष्यति ॥

यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने ॥ ६ ॥

किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते । एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः । यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति । तदभिधाने वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ नैवमन्यत्र भवति न हि तेन रक्तं रागात् [४.२.१] इत्यत्र शब्देन रक्ते प्रत्यया उत्पद्यन्ते । शब्दे ऽसंभवादर्थेन रक्ते प्रत्यया भविष्यन्ति ॥

* ५.२.९४*.

तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्ग इति ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* । अनभिधानादभिप्रायादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम् ॥ ८ ॥

त्वतल्भ्यां नञ्समासो† भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम् । त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्‡ । त्वतलोरवकाशः । भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनम् । ब्राह्मणत्वम् ब्राह्मणता । नञ्समासस्यावकाशः । प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनम् । अब्राह्मणः अवृषलः । उभयवचन उभयं प्राप्नोति । अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणता । नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्र त्वतलौ प्राप्नुतः । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते ॥ नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते ॥ प्रधानमत्र तदा ब्राह्मणशब्दो भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वक्ष्यति§ तत्र व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम् ॥

वा छन्दसि ॥ ९ ॥

वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः । निर्वीर्यतां वै यजमान आशास्ते अपशुताम् । अयोनित्वाय । अशिथिलत्वाय । अगोतामनपत्यताम् ॥ भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् अयोनित्वाय अशिथिलत्वायेति । इदं त्वयुक्तम् अपशुतामिति न ह्यसौ समासभावमाशास्ते । किं तर्हि । उत्तरपदाभावमाशास्ते । न पशोर्भाव इति ॥

नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ॥ १० ॥

नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । स्वरोत्तर-

---

* ३.२.१*. † २.२.६. ‡ ३.१. ३; ६.१. १९३. § ५.१. ११९*.

पदवृद्ध्यर्थम् । स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । स्वरार्थं तावत् । अप्रथिमा अम्रदिमा*। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । अशौक्ल्यम् अकार्ष्ण्यम्† ॥

आ च त्वात् ॥ ५ । १ । १२० ॥

किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थः । त्वतलावनुकृष्येते‡ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ त्वतलावनुवर्तिष्येते ॥ अत उत्तरं पठति ।

आ च त्वादिति चकारकरणमपवादसमावेशार्थम् ॥ १ ॥

आ च त्वादिति चकारकरणं क्रियतेऽपवादसमावेशार्थम् । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः§ समावेशो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येवेमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमा त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यतश्चोच्येते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येवा त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भविष्यतो यतश्चोच्येते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमा त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोच्येते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येवा त्वाद्येऽर्थास्तत्र त्वतलौ भविष्यतो यत्र चोच्येते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमा त्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यस्याश्च प्रकृतेरेतस्मिन्विशेषेऽन्यः प्रत्यय उत्पद्यते । किं कृतं भवति । स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं चोदितं¶ तन्न वक्तव्यं भवति ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ ५ । १ । १२१ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । त्वतलोरित्याह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्येते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ । अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणतेति ॥ अत उत्तरं पठति ।

न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते न च तत्र काचिन्नञ्पूर्वा

---

* ५.१. १२२; ६.२. २. † ५.१. १२३; ७.२. ११७. ‡ ५.१. ११९.
§ ५.१. १२२. ¶ ५.१. ११९*.

प्रकृतिर्गृह्यते । तदन्तविधिना* प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् [५.१.१२८] इति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्पत्यन्ताद्यग्भवति नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवतीति । नेष्यते । त्वतलावेवेष्येते । अविद्यमानाः पृथवो ऽस्यापृथुः अपृथोर्भावो ऽपृथुत्वम् अपृथुतेति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययो ऽन्यपूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति । नैवेष्यते । त्वतलावेवेष्येते । परमः पृथुः परमपृथुः परमपृथोर्भावः परमपृथुत्वम् परमपृथुता ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भावप्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्युक्तं† तदुपपन्नं भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्व एते तद्धिताः सापेक्षाद्भवन्तीति यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः [६.२.१५५] इत्याह ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ ५ । १ । १२२ ॥

वावचनं किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा‡ तया वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं त्वतलावपि यथा स्याताम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ च त्वात् [५.१.१२०] इत्येतस्माद्यत्नात्त्वतलावपि भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति ।

पृथ्वादिभ्यो वावचनमण्समावेशार्थम् ॥ १ ॥

पृथ्वादिभ्यो वावचनं क्रियतेऽण्समावेशो यथा स्यात्§ । पार्थवम् प्रथिमा ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ ५ । १ । १२४ ॥

ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । चातुर्वर्ण्यम् चातुर्वैद्यम् चातुराश्रम्यम् ॥

* १.१.७२. † ५.१.११९*. ‡ ४.१.८२. § ५.१.१३१.

अर्हतो नुम्च ॥ २ ॥

अर्हतो नुम्च ष्यञ्च वक्तव्यः । अर्हतो भाव आर्हन्त्यम् आर्हन्ती ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ ५ । १ । १२५ ॥

किमिदं नलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम् । किं चातः । यदि वर्णग्रहणं स्तेयम् नलोपे कृतेऽयादेशः प्राप्नोति* । अथ संघातग्रहणमन्त्यस्य लोपः कस्मान्न भवति । सिद्धो ऽन्त्यस्य लोपो यस्येत्येव† तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ ५ । १ । १३० ॥

अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य घलोपश्च ॥ १ ॥

अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यानं कर्तव्यं घलोपश्च वक्तव्यः । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* ६.४. १४८; १.१. ५७; ६.१. ७८. † ६.४. १४८.

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ५ । २ । ४ ॥

तिलादिभ्यः खञ्च ॥ १ ॥

तिलादिभ्यः खञ्चेति वक्तव्यम् । तिल्यम् तैलीनम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते न यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् [५.२.१] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् ।

उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् ॥ २ ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्युच्यते न चोमाभङ्गे धान्ये । चमेषु यत्पद्यते तद्धान्यं न चैते तत्र पद्येते ॥

तत्तर्हि खञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञिति । यदि तदनुवर्तते व्रीहिशाल्योर्ढक् [२] यवयवकषष्टिकाद्यत् [३] इति खञ्चेति खञपि प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । व्रीहिशाल्योर्ढग्भवति धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्भवति । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । भवनेक्षेत्रेखञ्ग्रहणमनुवर्तते धान्यानामिति निवृत्तम् ॥ अथवा मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥ अथवान्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः । अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतस्य खञो ढग्यतौ बाधकौ भविष्यतो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥ अथवैतज्ज्ञापयत्यनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि । यत्नाद्भवन्ति ॥ अथवा यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं न सिध्यति किं कारणम् उमाभङ्गयोरधान्यत्वादिति । नैष दोषः । धिनोतेर्धान्यमेते चापि धिनुतः ॥ अथवा शणसप्तदशानि धान्यानि ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ५ । २ । ६ ॥

संमुखेति किं निपात्यते ।

संमुखेति समस्यान्तलोपः ॥ १ ॥

संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते । सममुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ५ । २ । ९ ॥

अयानयं नेय इत्युच्यते तत्र न ज्ञायते कोऽयः कोऽनय इति । अयः प्रदक्षिणम् । अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैः पदानामसमावेशः सोऽयानयः । अयानयं नेयो ऽयानयीनः शारः ॥

परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ ५ । २ । १० ॥

परोवरेति किं निपात्यते ।

परोवरेति परस्योत्ववचनम् ॥ १ ॥

परोवरेति परस्यौत्वं निपात्यते । यद्येवं परस्यौत्ववचनमिति प्राप्नोति । शकन्धुन्यायेन* निर्देशः । अथवा नैवं विज्ञायते परस्यौत्वं निपात्यत इति । कथं तर्हि । परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यत इति । परांश्चावरांश्चानुभवति परोवरीणः ॥

अथ परंपरेति किं निपात्यते ।

परपरतराणां परंपरभावः ॥ २ ॥

परपरतराणां परंपरभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परंपरीणः ॥

समां समां विजायते ॥ ५ । २ । १२ ॥

इह समांसमीना गौः सुपो धातुप्रातिपदिकयोः [२.४.७१] इति सुब्लुक्प्राप्नोति । समां समां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानम् । समां समां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति । यदयं यलोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र लुग्भवतीति ।

---

* ६.१. ९४*.

समां समां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम् ॥ १ ॥

समां समां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वक्तव्यः ॥

सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोपवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वपदस्य यलोपो वक्तव्यः ॥

अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वावचनम् ॥ ३ ॥

अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च यलोपो वा वक्तव्यः । समां समां विजायते । समायां समायां विजायत इति ॥

आगवीनः ॥ ५ । २ । १४ ॥

आगवीन इति किं निपात्यते ।

गोराङ्पूर्वादा तस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खः ॥ १ ॥

गोराङ्पूर्वादा तस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खो निपात्यते । आ तस्य गोः प्रतिदानात्कर्मकारी आगवीनः कर्मकरः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ ५ । २ । २० ॥

किं यः शालायामधृष्टः स शालीनः कूपे वा यदकार्यं तत्कौपीनम् । नेत्याह । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः स शालीनः । कूपावतरणमर्हत्यकार्यं तत्कौपीनम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ ५ । २ । २१ ॥

व्रातेन जीवतीत्युच्यते किं व्रातं नाम । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः । तेषां कर्म व्रातम् । व्रातकर्मणा जीवतीति व्रातीनः ॥

हैयंगवीनं संज्ञायाम् ॥ ५ । २ । २३ ॥

हैयंगवीनमिति किं निपात्यते ।

ह्योगोदोहस्य हियंग्वादेशः संज्ञायां तस्य विकारे ॥ १ ॥

ह्योगोदोहस्य हियंग्वादेशो निपात्यते संज्ञायां विषये तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयंगवीनं घृतम् । संज्ञायामिति किमर्थम् । ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित् अत्र मा भूदिति ॥

पक्षात्तिः ॥ ५ । २ । २५ ॥

मूल इति वक्तव्यम् । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मूल इति वर्तते । क्व प्रकृतम् । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ [५.२.२४] इति । यदि तदनुवर्तते पाकेऽपि प्राप्नोति । मूल इत्यनुवर्तते पाक इति निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तेतैकदेशो वा निवर्तेत । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । तद्यथा । संख्याव्ययादेर्ङीप् [४.१.२६] दामहायनान्ताच्च[२७] । संख्यादेरित्यनुवर्तते ऽव्ययादेरिति निवृत्तम् ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ॥ ५ । २ । २७ ॥

इह नानेति सहार्थो गम्येत द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । न न सह सहैवेति ॥ नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृतिविशेषणमेतत् । वि नञित्येताभ्यामसहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थे ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ ५ । २ । २८ ॥

कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति । न सहेति* वर्तते । भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे विशङ्कटे शृङ्गे इति । इह खलु संकटमिति संगतार्थो गम्यते प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यत उत्कटमित्युद्गतार्थो गम्यते† ॥ एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति । किं वक्तव्य-

* ५.२. २७. † ५.२. २९.

मेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्त उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुर्यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः । त एत उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति ॥ एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति । इदं तु न सिध्यति विशालः विशङ्कट इति । एतदपि सिद्धम् । कथम् । अकारो मत्वर्थीयः । विशाले अस्य स्तो विशालः । विशङ्कटे अस्य स्तो विशङ्कट इति ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ ५ । २ । २९ ॥

कटच्प्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कटच्प्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभ्यो रजस्यभिधेय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अलाबूकटः तिलकटः उमाकटः ॥

भङ्गायाश्च ॥ २ ॥

भङ्गायाश्चेति वक्तव्यम् । भङ्गाकटः ॥

गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः ॥ ३ ॥

गोष्ठादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः । गोगोष्ठम् अविगोष्ठम् ॥ कटच वक्तव्यः । अविकटः उष्ट्रकटः ॥ पटच वक्तव्यः । अविपटः उष्ट्रपटः ॥ गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । उष्ट्रगोयुगम् खरगोयुगम् ॥ तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इङ्गुदतैलम् सर्षपतैलम् ॥ शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुशाकटम् मूलशाकटम् ॥ शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इक्षुशाकिनम् मूलशाकिनम् ॥

उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । गवां स्थानं गोष्ठम् । यथा गवां तद्वदुष्ट्राणाम् ॥ कटज्वक्तव्य इति । यथा नानाद्रव्याणां संघातः कट एवमवयः संहता अविकटः ॥ पटच वक्तव्य इति । यथा पटः प्रस्तीर्ण एवमवयः प्रस्तीर्णा अविपटः ॥ गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो

वक्तव्य इति । गोर्युगं गोयुगम् । यथा गोस्तद्वदुष्ट्रस्य । उष्ट्रगोयुगम् ॥ तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य इति । प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते । एवं च कृत्वा तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति ॥ शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव । शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव ॥

इनच्पिटच्चिकचि च ॥ ५ । २ । ३३ ॥

इनच्पिटच्काश्चिकचिचिकादेशाश्च ॥ १ ॥

इनच्पिटच्काः प्रत्यया वक्तव्याश्चिक चि चिगित्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः । चिकिनः चिपिटः चिक्कः ॥

क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी ॥ २ ॥

क्लिन्नस्य चिलिपलित्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ लश्च प्रत्ययोऽस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः । पिल्लः ॥ चुल् च वक्तव्यः । चुल्लः ॥ यद्यस्येत्युच्यते चिल्ले चक्षुषी पिल्ले चक्षुषी इति न सिध्यति तस्मान्नार्थोऽस्यग्रहणेन । कथं चिल्लः पिल्ल इति । अकारो मत्वर्थीयः । चिल्ले अस्य स्तश्चिल्लः । पिल्ले अस्य स्तः पिल्ल इति ॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ५ । २ । ३७ ॥

प्रमाण इति किमयं प्रत्ययार्थः ।

प्रमाणं प्रत्ययार्थो न

प्रमाण इति नायं प्रत्ययार्थः । क्व तर्हि प्रत्यया भवन्ति ।

तद्वति

कुत एतत् ।

अस्येति वर्तनात् ।

अस्येति हि वर्तते । क्व प्रकृतम् । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् [५.२.३६] इति ॥

प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥

ऊरुद्वयसम् ऊरुदघ्नम् ||

प्रमाणे लः .

प्रमाणे लो वक्तव्यः | शमः दिष्टिः वितस्तिः ||

द्विगोर्नित्यम्

द्विगोर्नित्यं लो वक्तव्यः | द्विशमम् त्रिशमम् | द्विदिष्टिः त्रिदिष्टिः | द्विवितस्तिः त्रिवितस्तिः || किमर्थमिदमुच्यते | संशये श्राविणं वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ||

डट् स्तोमे

डट् स्तोमे वक्तव्यः | पञ्चदशः स्तोमः ||

शच्शनोर्डिनिः ।

शच्शनोर्डिनिर्वक्तव्यः | त्रिंशिनो मासाः | पञ्चदशिनोऽर्धमासाः || विंशतेश्चेति वक्तव्यम् | विंशिनो† ऽङ्गिरसः ||

प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये ॥

मात्रज्वक्तव्यः | शममात्रम् दिष्टिमात्रम् वितस्तिमात्रम् | कुडवमात्रम् | पञ्चमात्राः दशमात्राः ||

वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् || १ ||

वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलं वक्तव्यौ | तावदेव तावद्द्वयसम् तावन्मात्रम् | यावदेव यावद्द्वयसम् यावन्मात्रम् ||

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् || ५ | २ | ३९ ||

किमर्थं परिमाण इत्युच्यते न प्रमाण इति‡ वर्तते | एवं तर्हि सिद्धे सति यत्परिमाणग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति ||

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति | उक्तो ऽत्र विशेषः§ ||

मात्राद्यप्रतिघाताय

एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिघातो न भवति ||

भावः सिद्धश्च डावतोः ||

---

* ५.२.३७*. † ६.४.१४२; १४८. ‡ ५.२.३७. § ५.१.१९*.

डावत्वन्ताच्च मात्रजादीनां भावः सिद्धो भवति ॥

वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरूवसो । यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति ॥

किमिदम्भ्यां वो घः ॥ ५ । २ । ४० ॥

केन विहितस्य किमिदम्भ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवति किमिदम्भ्यां वतुबिति यदयं किमिदम्भ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । किमिदम्भ्यां वतुब्भवति । ततो वो घ इति । वश्चास्य घो भवतीति ॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ५ । २ । ४१ ॥

बहुष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कियान् कियन्तौ ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । किमेतत्परिप्रश्ने वर्तते परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञातेऽनिर्ज्ञातं च बहुषु । द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वाद्द्व्येकयोः परिप्रश्नो न भवति परिप्रश्नाभावात्किमेव तावन्नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ५ । २ । ४२ ॥

इह कस्मान्न भवति । बहवोऽवयवा अस्याः संख्याया इति । अवयवे या संख्येत्युच्यते न च काचित्संख्यास्ति यस्या बहुशब्दोऽवयवः स्यात् । ननु चेयमस्ति संख्येत्येव । नैषा संख्या संज्ञैषा ॥

अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययः ॥ १ ॥

अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चावयवाः दशावयवा इति ॥ अथावयविनीत्युच्यमानेऽवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति । पञ्च

पश्चवयवा देवदत्तस्येति । अवयवशब्दोऽयं गुणशब्दोऽस्येति च वर्तते* तेन यं प्रत्यवयवो गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्ययेन भवितव्यम् । कं च प्रत्यवयवो गुणः । समुदायम् ॥ यद्येवमवयविनीत्यपि न वक्तव्यम् । अवयवेषु कस्मान्न भवति । अस्येति† वर्तते ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ५ । २ । ४४ ॥

किमर्थमुदात्त इत्युच्यते । उदात्तो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्ययस्वरेणाप्येष स्वरः सिद्धः‡ । न सिध्यति । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत§ ॥ अथोदात्त इत्युच्यमाने कुत एतदादेरुदात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्त्यस्येति । उदात्तवचनसामर्थ्याद्यस्याप्राप्तः स्वरस्तस्य भविष्यति । कस्य चाप्राप्तः । आदेः । अन्तस्य पुनश्चित्स्वरेणैव सिद्धम् ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ ५ । २ । ४५ ॥

इह कस्मान्न भवति । एकादश माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशत इति ।

अधिके समानजातौ

समानजातावधिक इष्यते ॥ अथेह कस्मान्न भवति । एकादश कार्षापणा अधिका अस्यां कार्षापणत्रिंशतीति ।

इष्टं शतसहस्रयोः ।

शतसहस्रयोरधिक इष्यते ॥ अथेहैकादशं शतसहस्रमिति कस्याधिक्ये भवितव्यम् ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम ॥

यदि तावच्छतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये भवितव्यम् । अथ सहस्राणि संख्यायन्ते सहस्राधिक्ये भवितव्यम् ॥

डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः ॥ १ ॥

डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । न ह्येकादशानां शतमधिकरणम् ॥

---

* ५.२. ११५; ९४. † ५.२. ३६. ‡ ३.१. ३. § ६. १. १६३.

सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पञ्चमीनिर्देशात् । पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । तदस्मादधिकमिति ॥ स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । यद्यपि तावद्व्यापके वैषयिके वाधिकरणत्वे संभवो नास्त्यौपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते । एकादश कार्षापणा उपश्लिष्टा अस्मिञ्शत एकादशं शतम् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ५ । २ । ४६ ॥

किमर्थं शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणम् ।

शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् ॥ १ ॥

शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणं क्रियते । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीतीह न प्राप्नोति एकत्रिंशं शतम् । इष्यते चात्रापि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तग्रहणम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

संख्याग्रहणं च ॥ २ ॥

संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोत्रिंशदधिकास्मिञ्शत इति ॥

विंशतेश्च ॥ ३ ॥

विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । एकविंशं शतम् । चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोविंशतिरधिकास्मिञ्शत इति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ५ । २ । ४७ ॥

निमाने गुणिनि ॥ १ ॥

निमाने गुणिनीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । गुणेषु मा भूत् ॥

भूयसः ॥ २ ॥

भूयस इति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यादल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

एकोऽन्यतरः ॥ ३ ॥

एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति ॥

समानानाम् ॥ ४ ॥

समानानां चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । एको यवानामध्यर्धं उदश्वित इति ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यत्तावदुच्यते गुणिनीति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । गुणेषु कस्मान्न भवति । अस्येति* वर्तते ॥ यदुक्तं भूयस इति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥ यदुक्तमेकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति । तन्त्रं विभक्तिनिर्देशः ॥ यदप्युच्यते समानानामिति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति एको यवानामध्यर्धं उदश्वित इति । अनभिधानात् ॥

निमेये चापि दृश्यते ॥ ५ ॥

निमेये चापि प्रत्ययो दृश्यते । द्विमया यवाः । त्रिमयाः ॥ किं पुनरिह निमानं किं निमेयं यावतोभयं त्यज्यते । सत्यमेवमेतत् । क्वचित्तु काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति । तद्यथा । समाने यागे धान्यं विक्रीणीते यवान्विक्रीणीत इत्युच्यते न कश्चिदाह कार्षापणं विक्रीणीत इति । अथवा येनाधिगम्यते तन्निमानं यदधिगम्यते तन्निमेयम् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ५ । २ । ४८ ॥

तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । पञ्चानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट इति ॥

सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । संख्यापूरण इति वक्तव्यम् । एवमपि घटे प्राप्नोति संख्येयं ह्यसावद्भिः पूरयति । संख्यापूरण इति ब्रूमो न ब्रूमः संख्येयपूरण इति ॥

यस्य वा भावादन्यसंख्यात्वं तत्र ॥ ३ ॥

अथवा यस्य भावादन्या संख्या प्रवर्तते तत्रेति वक्तव्यम् । एवमपि द्वितीयेऽध्या-

*५. २. ३९.

येऽष्टम इति प्राप्नोति सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या प्रवर्तते। चरमोपजाते पूर्वस्मिंश्चानपगत इति वक्तव्यम् ॥ एवमपि एकादशीद्वादश्यौ सौविष्टकृती इदं द्वितीयमिदं तृतीयम् दश दशमानीति न सिध्यति। सूत्रं च भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति। परिहृतमेतत्सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनादिति। तर्हि संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। संख्याया गुणस्य निमाने मयट् [४७] इति ॥ एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते। किं तर्हि। वृत्तिस्थानमुपालभ्यते। वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रत्ययार्थाभावात्। नैष दोषः। वचनात्स्वार्थिको भविष्यति ॥ अथवा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षाया उत्पत्तिर्वक्तव्योत्तरा च संख्यादेशो वक्तव्यः ॥ अथवा न्यूने ऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः। चतुर्षु पञ्चशब्दः ॥ अथवा सर्व एव द्व्यादयो ऽन्योऽन्यमपेक्षन्ते। यद्येवं द्वितीयेऽध्याये ऽष्टम इति प्राप्नोति। भवत्येव ॥

प्रकृत्यर्थाद्बहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते।
पूरणे स्यात्कथं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥
तस्याः पूर्वा तु या संख्या तस्या भवतु तद्धितः।
आदेशश्चोत्तरा संख्या तथा न्याय्या भविष्यति ॥
न्यूने वा कृत्स्नशब्दोऽयं पूर्वस्यामुत्तरा यदि।
सामर्थ्यं च तया तस्यास्तथा न्याय्या भविष्यति ॥
अन्योऽन्यं वा व्यपाश्रित्य सर्वस्मिन्द्व्यादयो यदि।
प्रवर्तन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे ॥
बह्वूनां वाचिका संख्या पूरणश्चैक इष्यते।
अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या वार्क्षी शाखा निदर्शनम् ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ५। २। ४९ ॥

मडादिषु यस्यादिस्तन्निर्देशः ॥ १ ॥

मडादिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्तव्यः। अस्यादिर्भवतीति वक्तव्यम्। अक्रियमाणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोऽयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः।

प्रत्ययान्तरे हि स्वरे दोषः ॥ २ ॥

प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः स्यात् । विंशतितमः* एष स्वरः प्रसज्येत विंशतितम इति चेष्यते† ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रकृतं डड्ग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तस्य पूरणे डट् [४८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नान्तादित्येषा पञ्चमी डडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

षट्कतिकतिपचयतुरां थुक् ॥ ५ । २ । ५१ ॥

चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ॥ १ ॥

चतुरश्छयतौ वक्तव्यावाद्यक्षरलोपश्च वक्तव्यः । तुरीयम् तुर्यम् ॥

अथ किमर्थं थट्थुकौ‡ पृथक्क्रियेते न सर्वं थडेव था स्यात्थुगेव था ।

थट्थुकोः पृथक्करणं पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

थट्थुकोः पृथक्करणं क्रियते पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् । पदान्तविध्यर्थं पदान्तप्रतिषेधार्थं च । पदान्तविध्यर्थं तावत् । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । रथः सप्तथः । पदान्तस्येति नलोपो यथा स्यात्§ । पदान्तप्रतिषेधार्थम् । षष्ठः । पदान्तस्येति जश्त्वं मा भूत्¶ । इह चतुर्थ इति पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा भूदिति** ॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५ । २ । ५२ ॥

बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः । बहुकतिपयवतूनां†† लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिर्वक्तव्या । इहापि यथा स्यात् । बह्वीनां पूरणी बहुतिथी । कतिपयानां पूरणी कतिपयथी । तावतीनां पूरणी तावतिथी ॥

---

* ५. २. ५६; ३. १. ३. † ५. २. ४८; ३. १. ३. ‡ ५. २. ५०; ५१. § १. ४. १७; ८. २. ७.
¶ १. ४. १८; ८. २. ३९. ** ८. ३. १५. †† ५. २. ५१-५३.

बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा ॥ १ ॥

कथम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति ॥

पुंवद्वचनं च ॥ २ ॥

पुंवद्भावश्च वक्तव्यः । बह्वीनां पूरणी बहुतिथी ॥ किमर्थं न भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति* सिद्धम् । भस्येत्युच्यते यजादौ च भं भवति† न चात्र यजादिं पश्यामः । किं कारणम् । तिथुका व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यम् । तिथुक् क्रियतां पुंवद्भाव इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्पुंवद्भावः । नित्यस्तिथुक् । कृतेऽपि पुंवद्भावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । तिथुगप्यनित्यः । अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक् । कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेन तिथुगुच्यत उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य पुंवद्भावः । पुंवद्भावोऽप्यन्तरङ्गः । कथम् । उक्तमेतत्सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति‡ । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्पुंवद्भावः पुंवद्भावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्तिथुक्सिद्धः । बहुतिथी ॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५ । २ । ५८ ॥

असंख्यादेरिति किमर्थम् । इह मा भूत् । एकषष्टः द्विषष्टः ॥ असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति एकषष्टः द्विषष्ट इति । षष्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते कः प्रसङ्गो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना§ प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । एकविंशतितमः¶ एतत्सिद्धं भवति ॥

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५ । २ । ५९ ॥

छप्रकरणेऽनेकपदादपि ॥ १ ॥

छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अस्यवामीयम् कयाशुभीयम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अप्रातिपदिकत्वात् ॥

* ६. ३. ३५*. † १.४. १८. ‡ ४.१. ७८*; ४.२. ३८*. § १.१. ७२. ¶ ५.२. ५६.

सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रातिपदिकविज्ञानात् । कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् ।

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा [१.१.६८] इति वचनात् ॥ ३ ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति । एवं योऽसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्य पदार्थः ॥ किं पुनरन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे । ओमित्याह । कुत एतत् ।

आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् ॥ ४ ॥

स्वरो नियत आम्नायेऽस्यवामशब्दस्य । वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियतास्यवामशब्दस्य । देशः खल्वप्याम्नाये नियतः । श्मशाने नाध्येयं चतुष्पथे नाध्येयमिति । कालः खल्वप्याम्नाये नियतः । नामावास्यायां न चतुर्दश्यामिति ॥

पदैकदेशसुब्लोपदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

पदैकदेशः खल्वप्याम्नाये दृश्यते । अस्यवामीयम् । ननु चैष सुब्लोपः स्यात् । सुब्लोपदर्शनाच्च । सुब्लोपः खल्वपि दृश्यते । अस्यवामीयमिति ॥ यदि तर्ह्यन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे मत्वर्थो नोपपद्यते । अस्यवामशब्दोऽस्मिन्नस्तीति* । न संज्ञा संज्ञिनं व्यभिचरंति ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ५ । २ । ६० ॥

अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक् ॥ १ ॥

अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्वक्तव्यः । स्तम्भः स्तम्भीयः । गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीयः । अनुकः अनुकीयः ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ५ । २ । ६५ ॥

धनहिरण्यात्कामाभिधाने ॥ १ ॥

धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम् ॥

---

* ५.२.९४.

षष्ठ्यर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

षष्ठ्यर्थे हि सत्यनिष्टं प्राप्नोति । धने कामोऽस्येति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति धने कामोऽस्येति । अनभिधानात् ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ५ । २ । ७२ ॥

किं यः शीतं करोति स शीतको यो वोष्णं करोति स उष्णकः । किं चातः । तुषार आदित्ये च प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शीतमिव शीतम् । उष्णमिवोष्णम् । य आशु कर्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति स उच्यते शीतक इति । यः पुनराशु कर्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स उच्यत उष्णक इति ॥

अधिकम् ॥ ५ । २ । ७३ ॥

अधिकमिति किं निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कंश्च प्रत्ययः । अध्यारूढमधिकमिति । भवेत्सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्यामधिको द्रोणः खार्यामिति । इदं तु न सिध्यति अध्यारूढा द्रोणेन खारी अधिका द्रोणेन खारीति गत्यर्थानां हि क्तः कर्तरि विधीयते* । गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते* ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ५ । २ । ७५ ॥

किं यः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः । किं चातः । राजपुरुषे प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । पार्श्वमिव पार्श्वम् । य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ५ । २ । ७६ ॥

किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः । किं चातः । शिवभागवते प्राप्नोति ॥

---

* ३. ४. ७२

एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अयःशूलमिवायःशूलम् । यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान्रभसेनान्विच्छति स उच्यत आयःशूलिकः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ५ । २ । ७७ ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणात् ॥ १ ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा* तयैतत्सिद्धम् ॥

तावतिथेन गृह्णातीति लुक् ॥ २ ॥

तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं लुक् वक्तव्यः । षष्ठेन गृह्णाति षट्कः ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ५ । २ । ७९ ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः ॥ १ ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । न हि तस्य शृङ्खलं बन्धनं शृङ्खलवत्यासौ रज्ज्वा बध्यते ॥

सिद्धं तु तद्वन्निर्देशाल्लुक् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तद्वन्निर्देशः कर्तव्यो लुक् वक्तव्यः । शृङ्खलवद्बन्धनमिति ॥ स तर्हि तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह यन्नान्तरेण यस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्तस्य निमित्तत्वाय कल्पते न चान्तरेण शृङ्खलं बन्धनं प्रवर्तते ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । शृङ्खलसहचरितं बन्धनं शृङ्खलं बन्धनमिति ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ५ । २ । ८२ ॥

प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिः ॥ १ ॥

प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी ॥

---

* ४.१. ८२.

श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ५ । २ । ८४ ॥

किं निपात्यते ।

श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम् ॥ १ ॥

छन्दो ऽधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते ॥

छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इति घंश्च ॥ २ ॥

छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीत इत्येतस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्ययः । छन्दो ऽधीते श्रोत्रियः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ५ । २ । ८५ ॥

इनिठनोः समानकालग्रहणम् ॥ १ ॥

इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम् । अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* ॥

साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ५ । २ । ९१ ॥

संज्ञायामिति किमर्थम् । त्रिभिः साक्षाद्दृष्टं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्चोपद्रष्टा तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति । संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्धनिकान्तेवासिनोर्न भवति ॥

क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ५ । २ । ९२ ॥

किं निपात्यते ।

---

* ३.२.१*.

क्षेत्रियः श्रोत्रियवत् || १ ||

क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते* । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रियजित्येतत्पदं निपात्यते ||

परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति परलोपो घच्च || २ ||

परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो निपात्यते घच्च प्रत्ययः । परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियः ||

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ||

---

* ५.२. ८४*.

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ५ । २ । ९४ ॥

किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते अस्यास्मिन्निति न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद्भवति यच्च यस्मिन्भवति तत्तस्यापि भवति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति । भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति ॥

अथास्तिग्रहणं किमर्थम् । सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं संप्रतिसत्तायां यथा स्याद्भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत् । गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति । न तर्हीदानीमिदं भवति गोमानासीत् गोमान्भवितेति । भवति न त्वेतस्मिन्वाक्ये । यद्येतस्मिन्वाक्ये स्याद्यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति गोमान् यवमानित्येवमिहापि न स्यात् गोमानासीत् गोमान्भवितेति । सति चाप्यस्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्येवमिहापि स्यात् गोमानासीत् गोमान्भवितेति । का तर्हीयं वाचोयुक्तिः गोमानासीत् गोमान्भवितेति । एषैषा वाचोयुक्तिः । नैषा गवां सत्ता कथ्यते । किं तर्हि । गोमत्सत्तैषा कथ्यते । अस्त्यत्र वर्तमानकालो ऽस्तिः । कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते । धातुसंबन्धे प्रत्ययाः [३.४.१] इति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । गावोऽस्यानन्तराः गावोऽस्य समीप इति । अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहण इह कस्मान्न भवति गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः गावोऽस्य सन्ति समीप इति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषु न भवत्येवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । अस्त्यत्र विशेषः । क्रियमाणे ऽस्तिग्रहणे नान्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते । अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे ऽन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते ॥

अथेह कस्मान्न भवति । चित्रगुः शबलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य ॥ अथेह कस्मान्न भवति । चित्रा गावो ऽस्य सन्तीति । कुतः कस्मान्न भवति किमवयवादाहोस्वित्समुदायात् । अवयवात्कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति । अप्रातिपदिकत्वात् ।

ननु च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । सुप्सुपेति* वर्तमाने ऽन्यस्य चान्यस्य च समासो भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते । यावत्येतत्परिसमाप्यते ङ्याप्प्रातिपदिकादिति† तावत उत्पत्त्या भवितव्यमवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये ॥ अथेह कस्मान्न भवति । पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगुः दशगुरिति । प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदिकत्वात्समासात्समासेनोक्तत्वात् । नैतत्सारम् । उक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थ उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः । तद्यथा । द्वैमातुरः पाञ्चनापितिरिति‡ । नैष द्विगुः । कस्तर्हि । बहुव्रीहिः§ । अपवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोति । अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति । कान्तरङ्गता । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते विशिष्टे ऽन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धितेऽस्तिग्रहणं क्रियते ॥

यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्ति बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्तव्यमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति । अथ न सन्ति तद्धितविधावपि नार्थोऽस्तिग्रहणेन । सत्यमेवमेतत् । क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहणम् । तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम् । अस्तिमानिति मतुब्यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । अप्रातिपदिकत्वात् । नैष दोषः । अव्ययमेषोऽस्तिशब्दो नैषास्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा¶ । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यम् ॥ तदेतत्क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थं तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि तन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति** । सति हि तस्मिंस्तेनैव सिद्धम् ॥

अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । भवति । अर्थान्तरे वृत्तादर्थान्तरे वृत्तिः । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते ॥ अथ मत्वन्तान्मतुपा भवितव्यम् । गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति । न भवितव्यम् । किं कारणम् । यस्य गोमन्तः सन्ति गावोऽपि तस्य सन्ति तत्रोक्तो गोभिरभिसंबन्धे प्रत्यय इति कृत्वा तद्धितो न भविष्यति । न तर्ही-

* २.१. २;४. † ४.१. १. ‡ २.१. ५१; ४.१. ८८; ११५. § २.२. २४.
¶ १.४. ५७ ग°; १.१. ३७. ** २.१. ५१*.

दानीमिदं भवति दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । भवति । अर्थान्तरे वृत्तादर्थान्तरे वृत्तिर्भविष्यति । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते ॥ इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । अन्यथाजातीयकः खल्वपि गोभिरभिसंबन्धे प्रत्ययो ऽन्यथाजातीयकस्तद्वता । येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवता समानवृत्तौ सरूप इति वक्तव्यम् । भवति हि दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति ॥

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सनन्तान्न सनिष्यते ॥

किं पुनरिमे मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे भवन्ति । एवं भवितुमर्हति ।

मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे चेदतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे चेदतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । व्रीहिरस्य यवो ऽस्येति ॥ तस्माद्भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् । के पुनर्भूमादयः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

भूम्नि । गोमान् यवमान् ॥ निन्दायाम् । ककुदावर्ती संखादकी ॥ प्रशंसायाम् । रूपवान् वर्णवान् ॥ नित्ययोगे । क्षीरिणो वृक्षाः । कण्टकिनो वृक्षा इति ॥ अतिशायने । उदरिणी कन्या ॥ संसर्गे । दण्डी छत्री ॥ तत्तर्हि भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मान्न भवति व्रीहिरस्य यवोऽस्येति ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अनभिधानादिति* ॥ इतिकरणः खल्वपि क्रियते ततश्चेद्विवक्षा भूमादियुक्तस्यैव च विवक्षा । गोमान् यवमान् । भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते न हि कस्यचिद्यवो नास्ति । संखादकी ककुदावर्ती । निन्दायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते न हि कश्चिन्न संखादकी । रूपवान् वर्णवान् । प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते न हि कस्यचिद्रूपं नास्ति । क्षीरिणो वृक्षाः कण्टकिनो वृक्षा इति । नित्ययुक्तस्यैव सत्ता

* ३.२.१*.

कथ्यते न हि कस्यचित्क्षीरं नास्ति । उदरिणी कन्येति । अतिशायनयुक्तस्यैव सत्त कथ्यते न हि कस्यचिदुदरं नास्ति । दण्डी छत्री । संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते न हि कस्यचिद्दण्डो नास्ति ॥ यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते। कस्यचिच्चतसृभिः कल्पन्ते कस्यचिच्छतेनापि न प्रकल्पन्ते।

सन्मात्रे चर्षिदर्शनात्।

सन्मात्रे च पुनर्ऋषिर्दर्शयति मतुपम् । यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति ॥

गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् ॥ ३ ॥

गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । शुक्लः कृष्ण इति ॥ अव्यतिरेकात्सिद्धम् । न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति ।

अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद्दृष्टो व्यतिरेकः ॥ ४ ॥

दृश्यते व्यतिरेकः । तद्यथा । पटस्य शुक्ल इति ॥

तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ९५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न तदस्यास्त्यस्मिन्निस्त्येव* मतुप्सिद्धः ।

रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते ऽन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम् । मतुबेव यथा स्याद्ये ऽन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्निति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः । रसिको नटः । उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम् । स्पर्शिको वायुरिति ॥

* ५. २. ९४.

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ५ । २ । ९६ ॥

इह कस्मान्न भवति । चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति । प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति । अनभिधानात् ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ९७ ॥

सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लचा मुक्त इनिठनौ* प्राप्नुत इनिठनौ च नेष्येते ।

लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः ॥ १ ॥

लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयं न विभाषा । लच्च मतुप्च ॥ कथं पुनरेतज्ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयं न विभाषेति ।

पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ २ ॥

यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगं करोति† तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोऽयं न विभाषेति । यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् । तुन्दादीन्यपि पिच्छादिष्वेव पठेत् ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् । किम् । तुन्दादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्याताम् ॥ यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः । ज्ञापकार्थ एव ॥

अपर आह । तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य । यदयं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो न विभाषेति । यदि विभाषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् । पिच्छादीन्यपि तुन्दादिष्वेव पठेत् ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् । किम् । पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ मा भूतामिति । यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः । ज्ञापकार्थ एव ॥

---

* ५.२. ११५. † ५.२. १००; ११७.

वस्य च पुनर्वचनं सर्वविभाषार्थम् ॥ ३ ॥

वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्वविभाषार्थम् । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् [५.२. १०९] इति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो न विभाषेति ॥

द्युद्रुभ्यां* नित्यार्थमेके ऽन्यतरस्यांग्रहणमिच्छन्ति । कथम् ! विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते विभाषामध्ये ये विधयो नित्यास्ते भवन्तीति ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ ५ । २ । १०० ॥

नप्रकरणे दद्रवा ह्रस्वत्वं च ॥ १ ॥

नप्रकरणे दद्रवा उपसंख्यानं कर्तव्यं ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । दद्रुणः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते । शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम् । शाकिनम् पलालिनम् दद्रुणम् ॥

विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः ॥ २ ॥

विष्वगित्युपसंख्यानं कर्तव्यमुत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेर्वक्तव्यः । विष्वग्गतान्यस्य विषुणः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ ५ । २ । १०१ ॥

वृत्तेश्च ॥ १ ॥

वृत्तेश्चेति वक्तव्यम् । वार्त्तम् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ ५ । २ । १०२ ॥

अण्च ॥ ५ । २ । १०३ ॥

किमर्थं तपःशब्दाद्विन्विधीयते नासन्तादित्येव† सिद्धम् ।

तपसो विन्वचनमण्विधानात् ॥ १ ॥

तपसो विन्वचनं क्रियते तपःशब्दादण्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं विनं बाधेत ॥

---

* ५.२. १०८. † ५.२. १२१.

अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ज्यौत्स्नः तामिस्रः कौण्डलः कौतपः वैपादिकः ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ ५ । २ । १०७ ॥

अयं मधुशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकोऽस्ति रसवाची । आतश्च रसवाच्यपि मधुन्येव हि मध्विदं मधुरमिति प्रयुज्यते । तद्यो रसवाची तस्येदं ग्रहणम् । यदि हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यादिहापि प्रसज्येत । मध्वस्मिन्घटेऽस्ति ॥

रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । खरः मुखरः कुञ्जरः ॥

नगाच्चेति वक्तव्यम् । नगरम् ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ ५ । २ । १०९ ॥

वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मणिवः हिरण्यवः ॥

छन्दसीवनिपौ च ॥ २ ॥

छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप् । रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । ऋतावानम् । मघवानमीमहे । उद्वा च उद्वती च ॥

मेधारथाभ्यामिरनिरचौ ॥ ३ ॥

मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ । मेधिरः रथिरः ॥

अपर आह । वप्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । बिम्बावम् कुररावम् इष्टकावम् ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ५ । २ । ११२ ॥

वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १ ॥

वलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । भ्रातृवलः पुत्रवलः उत्सङ्गवलः ॥

अत इनिठनौ ॥ ५ । २ । ११५ ॥

इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्ववान् खवान् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ।

एकाक्षरात् । स्ववान् खवान् । कृतः । कारकवान् हारकवान् । जातेः । वृक्षवान् प्लक्षवान् व्याघ्रवान् सिंहवान् । सप्तम्यां च न तौ । दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति ॥ यदि कृतो नेत्युच्यते कार्यी कार्यिक इति न सिध्यति । तथा च यदि जातेर्नेत्युच्यते तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति । एवं तर्हि नायं समुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति । किं तर्हि । जातिविशेषणं कृद्ग्रहणं कृद्या जातिरिति । कथं कारकवान् हारकवान् । अनभिधानान्न भविष्यति ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन । कथं स्ववान् वृक्षवान् सिंहवान् व्याघ्रवान् दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति । अनभिधानान्न भविष्यति ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ११६ ॥

शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इकन्यवखदादिषु ।

किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । इनिरेव शिखादिभ्य इकनेव यवखदादिभ्यः ॥

शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात् ॥ १ ॥

शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनम् । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । किं निवर्तकम् । अनभिधानम् ॥

एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम् ॥ ५ । २ । ११८ ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यन्नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्तत इति ॥

अथात* इत्यनुवर्तत उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तत ऐकगविको न सिध्यति । समासान्ते† कृते भविष्यति । एवमपि गौशकटिको न सिध्यति । अथ निवृत्तमिहापि

* ५.२. ११५.   † ५.४. ९२.

प्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति । निवृत्तम् । कस्मान्न भवति गोविंशतिरस्यास्तीति । अनभिधानान्न भविष्यति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ ५ । २ । १२० ॥

यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १ ॥

यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ५ । २ । १२२ ॥

छन्दोविन्प्रकरणे ऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च ॥ १ ॥

छन्दोविन्प्रकरणे ऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । अष्ट्रावी मेखलावी द्वयावी उभयावी रुजावी हृदयावी ॥

मर्मणश्चेति वक्तव्यम् । मर्मावी ॥

सर्वत्रामयस्य ॥ २ ॥

सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आमयावी ॥

शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ ३ ॥

शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः । शृङ्गारकः वृन्दारकः ॥

फलबर्हाभ्यामिनच् ॥ ४ ॥

फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः । फलिनः बर्हिणः ॥

हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ ५ ॥

हृदयाच्चालुर्वक्तव्यो ऽन्यतरस्याम् । हृदयालुः हृदयी हृदयिकः हृदयवान् ॥

शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते ॥ ६ ॥

शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालुर्वक्तव्यः । शीतालुः उष्णालुः तृप्रालुः ॥

हिमाच्चेलुः ॥ ७ ॥

हिमाच्चेलुर्वक्तव्यस्तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे । हिमेलुः ॥

बलाच्चोलः ॥ ८ ॥

बलाच्चोलो वक्तव्यस्तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे । बलूलः ॥

वातात्समूहे च ॥ ९ ॥

वातात्समूहे च तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे चोलो वक्तव्यः । वातूलः ॥

पर्वमरुद्भ्यां तप् ॥ १० ॥

पर्वमरुद्भ्यां तब्वक्तव्यः । पर्वतः मरुत्तः ॥

ददातिवृत्तं वा ॥ ११ ॥

ददातिवृत्तं वा पुनरेतद्भविष्यति । मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः* ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ ५ । २ । १२५ ॥

कुत्सित इति वक्तव्यम् । यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवति† ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नानायोगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ ५ । २ । १२६ ॥

इह कस्मान्न भवति । स्वमस्यास्तीति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृतिविशेषणमेतत् । स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यत इति ॥

वातातीसाराभ्यां कुक् ॥ ५ । २ । १२९॥

पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् । पिशाचकी वैश्रवणः ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ ५ । २ । १३५ ॥

इनिप्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इनिप्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बाहुबली ऊरुबली ॥

---

* १.४.५८*. † ५.२.१२४.

सर्वादेश्च ॥ २ ॥

सर्वादेश्चेनिर्वक्तव्यः । सर्वधनी सर्ववीजी सर्वकेशी ॥

अर्थाच्चासंनिहिते ॥ ३ ॥

अर्थाच्चासंनिहित इनिर्वक्तव्यः । अर्थी । असंनिहित इति किमर्थम् । अर्थवान् ॥

तदन्ताच्च ॥ ४ ॥

तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् । धान्यार्थी हिरण्यार्थी ॥ किमर्थं तदन्तादित्युच्यते न तदन्तविधिना* सिद्धम् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥ एवं तर्हीनन्तेन सह समासो भविष्यति । धान्येनार्थी धान्यार्थी । स हि समासो न प्राप्नोति ॥ यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यात् । एवमपि क्रियामेव कुर्वाणे स्यात् । तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽभिप्रायेण गम्यतेऽर्थ्ययमनेनेति ॥ एवं तर्ह्ययमर्थशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । अर्थवानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः । अर्थनमर्थ इति । तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम् । एवं च कृत्वार्थिकप्रत्यर्थिकावपि सिद्धौ भवतः† ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* १. १. ७२. † ५, २. ११५.

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ५ । ३ । १ ॥

विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् ।

विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इदानीम्* । न विभक्तौ तुस्माः [१.३.४] इतीत्त्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ यद्येवं किमोऽत् [५.३.१२] क्व प्रेप्सन्दीप्यसे क्वार्धमासाः अत्रापि प्राप्नोति ।

तौ चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति† ॥

इदमो विभक्तिस्वरश्च ॥ ३ ॥

इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् । इतः इह । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः‡ सिद्धो भवति ॥

त्यदादिविधयश्च ॥ ४ ॥

त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम् । यतः यत्र । कुतः कुत्र । विभक्ताविति त्यदादिविधयः§ सिद्धा भवन्ति ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ ५ । ३ । २ ॥

बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ १ ॥

बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्¶ । बहौ बहोरिति ॥ अथ किमर्थं किम उपसंख्यानं क्रियते न सर्वनाम्न इत्येव सिद्धम् ।

द्व्यादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

द्व्यादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानं क्रियते । अद्व्यादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम उपसंख्यानं क्रियते ॥

---

* ५.३.१८. † १.३.४*. ‡ ६.१.१७१. § ७.२.१०२. ¶ ५.३.७; १०.

एतदोऽन् ॥ ५ । ३ । ५ ॥

क्वार्यं नकारः श्रूयते । न क्वचिच्छ्रूयते लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति । यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थमुच्चार्यते । अनेकाल्शित्सर्वस्य [१.१.५५] इति सर्वादेशो यथा स्यात् ॥ क्रियमाणेऽपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति । किं कारणम् । नलोपे कृत एकाल्त्वात् । इदमिह संप्रधार्यम् । नलोपः क्रियतां सर्वादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति । परिगणितेषु कार्येषु* नलोपो ऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते । एवं तर्ह्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति न चाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदानुपूर्व्या सिद्धमेतत् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याकारवचने† प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् । येऽन्येऽकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः क्वौ [८.३.२५] इति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो न भवन्ति । तस्मान्नकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । अ अ अ इति । सो ऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥

एतद इति योगविभागः ॥ १ ॥

एतद इति योगविभागः कर्तव्यः । एतद एत इदित्येतावादेशौ भवतो रथोः । ततोऽन् । अंश्च भवत्येतद इति ॥ केन विहिते थकार एतद आदेश उच्यते ।

एतदश्च थम उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

एतदश्च थम उपसंख्यानं कर्तव्यम् । एतत्प्रकारमित्थम् ॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एतज्ज्ञापयति भवत्यत्र थमुरिति यदयं थकारादावादेशं शास्ति । कुतो नु खल्वेतज्ज्ञापकादत्र थमुर्भविष्यति न पुनर्य एवासावविशेषविहितस्थकारादिस्तस्मिन्नादेशः स्यात्‡ । इदमा थकारादिं विशेषयिष्यामः । इदमो यस्थकारादिरिति ॥

---

* ८.२.२. † ७.२.१०२; ३.१.५२. ‡ ५.३.२३.

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ५ । ३ । ७ ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ ५ । ३ । १० ॥

इदं विचार्यत इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति । कथं चादेशाः स्युः कथं वा परे । यदि पञ्चम्याः सप्तम्या इति षष्ठी तदादेशाः । अथ पञ्चमी ततः परे । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः ॥ कश्चात्र विशेषः ।

तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घैत्त्वौत्त्वस्मायादिविधिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घैत्त्वौत्त्वस्मायादिविधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुब्लुक् । ततस्त्यः यतस्त्यः । तत्रत्यः यत्रत्यः* । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः [२.४.७१] इति सुब्लुक्प्राप्नोति । सुब्लुक् ॥ स्वर । यदा तदा । अनुदात्तौ सुप्पितौ [३.१.४] इत्येष स्वरः प्राप्नोति । स्वर ॥ गुण । कस्मात् कुतः । घेर्ङिति [७.३.१११] इति गुणः प्राप्नोति । गुण ॥ दीर्घ । तस्मिन् तर्हि । अतो दीर्घो यञि सुपि च [७.३.१०१; १०२] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घ ॥ एत्त्व । तेषु तत्र । बहुवचने झल्येत् [७.३.१०३] इत्येत्त्वं प्राप्नोति । एत्त्व ॥ औत्त्व । कस्मिन् कुत्र । इदुद्भ्यामौदच्च घेः [७.३.११७-११९] इत्यौत्त्वं प्राप्नोति । औत्त्व ॥ स्मायादिविधिः । तस्मात् ततः । तस्मिन् तत्र । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ [७.१.१५] इति स्मायादयः प्राप्नुवन्ति ॥

पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सन्तु परे ॥ यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात्तस्यति । यस्मात्तस्यति । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेस्तसिल्भवतीति† तसिल्प्राप्नोति ।

अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दाप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । तसिल्कस्मान्न भवति । स्वार्थविज्ञानात् । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेः स्वार्थे वर्तमानस्य‡ तसिला भवितव्यं न चात्र पञ्चम्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थे वर्तते ॥

---

* ४.२.१०४. † ५.३.८. ‡ ५.४.४५.

तसेश्च ॥ ५ । ३ । ८ ॥

किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते ।

तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थम् ॥ १ ॥

तसेस्तसिल्वचनं क्रियते स्वरार्थम् । लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो* यथा स्यात् ॥ ननु चायं तसिल्तसिं† वाधिष्यते । न सिध्यति । परत्वात्तसिः प्राप्नोति । तसिलोऽवकाशः । ततो हीयते । ततोऽवरोहति । तसेरवकाशः । ग्रामत आगच्छति । नगरत आगच्छति । इहोभयं प्राप्नोति । तत आगच्छति । यत आगच्छतीति । परत्वात्तसिः प्राप्नोति । तस्मात्सुष्ठूच्यते तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ५ । ३ । ९ ॥

पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे ॥ १ ॥

पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यम् । यावत्सर्वतस्तावत्परितः । यावदुभयतस्तावदभितः ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ५ । ३ । १४ ॥

इह कस्मान्न भवति । सः तौ ते । भवदादिभिर्योग इति वक्तव्यम् । के पुनर्भवदादयः । भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मानिति । स भवान् तत्र भवान् ततो भवान् । तं भवन्तम् तत्र भवन्तम् ततो भवन्तम् । तेन भवता तत्र भवता ततो भवता । तस्मै भवते तत्र भवते ततो भवते । तस्माद्भवतः तत्र भवतः ततो भवतः । तस्य भवतः तत्र भवतः ततो भवतः । तस्मिन्भवति तत्र भवति ततो भवति ॥ स दीर्घायुः तत्र दीर्घायुः ततो दीर्घायुः । तं दीर्घायुषम् तत्र दीर्घायुषम् ततो दीर्घायुषम् ॥ स देवानांप्रियः तत्र देवानांप्रियः ततो देवानांप्रियः । तं देवानांप्रियम् तत्र देवानांप्रियम् ततो देवानांप्रियम् ॥ स आयुष्मान् तत्रायुष्मान् तत आयुष्मान् । तमायुष्मन्तम् तत्रायुष्मन्तम् तत आयुष्मन्तम् ॥

* ६.१. १९३. † ५. ४. ४५.

अधुना ॥५।३।१७॥

अधुनेति किं निपात्यते । इदमोऽश्भावोधुना च प्रत्यय इदमो वा लोपो ऽधुना च प्रत्ययः । अस्मिन्काले ऽधुना ॥

दानीं च ॥ ५ । ३ । १८ ॥

इदानीम् । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति* ।

दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः ॥ १ ॥

दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिर्भविष्यति । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरो विभक्तिस्वरस्य बाधको भविष्यति ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । आदौ सिद्धमिति† ॥

तदो दा च ॥ ५ । ३ । १९ ॥

तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥ १ ॥

तदो दावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विहितत्वात् । विहितोऽत्र प्रत्ययः सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा [५.३.१५] इति ॥

तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ ५ । ३ । २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः ॥ १ ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥ द्वेष्यं विजानीयाद्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश इति ॥

---

* ६.१. १७१; १.१. ५२. † ६.१. १६१*.

सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ ५ । ३ । २२ ॥

सद्य इति किं निपात्यते ।

समानस्य सभावो द्यश्चाहनि ॥ १ ॥

समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये । समानेऽहनि सद्यः ॥

परुत्परारीति किं निपात्यते ।

पूर्वपूर्वतरयोः परभाव उदारी च संवत्सरे ॥ २ ॥

पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यत उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरेऽभिधेये । पूर्वस्मिन्संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि ॥

ऐषम इति किं निपात्यते ।

इदमः समसण् ॥ ३ ॥

इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सर ऐषमः ॥

परेद्यवीति किं निपात्यते ।

परस्मादेद्यव्यहनि ॥ ४ ॥

परस्मादेद्यविप्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥

अद्येति किं निपात्यते ।

इदमोऽश्भावो द्यश्च ॥ ५ ॥

इदमोऽश्भावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये । अस्मिन्नहन्यद्य ॥

पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरिति किं निपात्यते ।

पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच् ॥ ६ ॥

पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच्प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहन्यन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहन्यन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः । अपरस्मिन्नहन्यपरेद्युः । अधरस्मिन्नहन्यधरेद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहन्युत्तरेद्युः ॥

द्युश्चोभयात् ॥ ७ ॥

उभयशब्दाद्द्युश्च वक्तव्यः । तस्मान्मनुष्येभ्य उभयद्युः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ ५ । ३ । २७ ॥

इह कस्मान्न भवति । पूर्वस्मिन्देशे वसतीति । नैष देशो देशविशेषणमेतत् ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ ५ । ३ । २८ ॥

किमर्थमतसुच्क्रियते न तसुजेव क्रियेत । तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो* न कर्तव्यो भवति प्रत्ययस्वरेणैव† सिद्धम् । का रूपसिद्धिः दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्य । दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुशब्दः प्रत्ययः । भवेत्सिद्धं यदा अकारान्तौ यदा तु खल्वाकारान्तौ तदा न सिध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । पुंवद्भावेन । कथं पुंवद्भावः । तसिलादिष्वा कृत्वसुचः [६.३.३५] इति ॥ न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावो न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भो दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्युच्यत आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि । दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्ति ॥ यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्शब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक् । शोभना दिगिति ॥ अथ मतमेतद्दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् ॥

विशेषणार्थं तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन [२.३.३०] इति । षष्ठी तसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमान इहापि स्यात् । ततो ग्रामात् । यतो ग्रामादिति ॥

---

* ६.१.१६३. † ३.१.३.

उपर्युपरिष्टात् ॥ ५ । ३ । ३१ ॥

उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते ।

ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च ॥ १ ॥

ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । उपरि उपरिष्टात् ॥

पश्चात् ॥ ५ । ३ । ३२ ॥

पश्चादिति किं निपात्यते ।

अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः ॥ १ ॥

अपरस्य पश्चभावो निपात्यत आतिश्च प्रत्ययः । पश्चात् ॥

दिक्पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

दिक्पूर्वपदस्य चापरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात् उत्तरपश्चात् ॥

अर्धोत्तरपदस्य च समासे ॥ ३ ॥

अर्धोत्तरपदस्य च समासेऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चार्धः उत्तरपश्चार्धः ॥

अर्धे च ॥ ४ ॥

अर्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः । पश्चार्धः ॥

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ५ । ३ । ३५ ॥

अपञ्चम्या इति प्रागसः ॥ १ ॥

अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसस्तद्द्रष्टव्यम्* ॥ क्वेष्यं विजानीयादविशेषेणेत उत्तरमपञ्चम्या इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टेऽपञ्चम्या इति प्रागस इति ॥

---

* ५. ३. ३९.

दक्षिणादाच् ॥ ५ । ३ । ३६ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव† सिद्धम् ॥ विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते [२.३.२९] ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ५ । ३ । ४२ ॥

विधार्थ इत्युच्यते को विधार्थो नाम । विधाया अर्थो विधार्थः । यद्येवमेका गोविधा एका हस्तिविधा अत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि

धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे ॥ १ ॥

धाविधानं धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्तव्यम् । कः पुनर्धात्वर्थपृथग्भावः । किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्त इति । नेत्याह । कारकपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि तत्काल्ये भुङ्क्ते सायं भुङ्क्त इति । नेत्याह । कालपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि शीतं भुङ्क्त उष्णं भुङ्क्त इति । नेत्याह । गुणपृथक्त्वमेतत् । कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया ॥ यद्येवं क्रियाप्रकारेऽयं भवति । विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्ति । एवंविधम् एवंयुक्तम् एवंगतम् एवंप्रकारमिति ॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ५ । ३ । ४४ ॥

सहभावे ध्यमुञ् ॥ १ ॥

सहभावे ध्यमुञ्वक्तव्यः । ऐकध्यं राशिं कुरु ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अधिकरणविचाल इत्युच्यते‡ न चावश्यं स एवाधिकरणविचालो यदेकमनेकं क्रियते यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः ॥

---

* ६.१.१६३. † ३.१.३. ‡ ५.३.४३.

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ५ । ३ । ४५ ॥

धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् ॥ १ ॥

धमुञन्तात्स्वार्थे डो दृश्यते स च विधेयः । पथि द्वैधानि । संशये द्वैधानि ॥

याप्ये पाशप् ॥ ५ । ३ । ४७ ॥

पाशपि कुत्सितग्रहणम् ॥ १ ॥

पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । वैयाकरणपाशः याज्ञिकपाशः । यो हि यापयितव्यो याप्यस्तत्र मा भूदिति ॥

अथ वैयाकरणः शरीरेण कृशो व्याकरणेन च शोभनः कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति । न कर्तव्यः । कथम् । यस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तद्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यं न च कार्श्यस्य भावाद्द्रव्ये वैयाकरणशब्दः ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ५ । ३ । ४८ ॥

पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुं न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्ति यत्र दोषः स्यात् । ननु चायमस्ति मुखतीयः पार्श्वतीय इति* । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमस्य न भविष्यति ॥ उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम् । प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि [४९] इति पूरणाद्यथा स्यात् ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५ । ३ । ५२ ॥

एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानम् ॥ १ ॥

एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधेयः । एकाकिनौ एकाकिन इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एकशब्दोऽयं संख्यापदं संख्यायाश्च संख्येयमर्थः ॥

---

* ४.३.६०*.

सिद्धं तु संख्यादेशवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । द्विबह्वर्थायाः संख्याया एकशब्द आदेशो वक्तव्यः ॥

असहायस्य वा ॥ ३ ॥

असहायस्य वैकशब्द आदेशो वक्तव्यः । असहाय एकाकी । असहायावेकाकिनौ । असहाया एकाकिनः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमेकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानमिति । नैष दोषः । अयमेकशब्दोऽस्त्येव संख्यापदम् । तद्यथा । एकः द्वौ बहव इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । तद्योऽसहायवाची तस्यैष प्रयोगः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशायन इत्युच्यते किमिदमतिशायन इति । देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते । यावद्ब्रूयात्प्रकर्षे ऽतिशय इति तावदतिशायन इति ॥

कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते । ङ्याप्प्रातिपदिकात् [४.१.१] इति वर्तते ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे । ङ्याप्प्रातिपदिकं वै शब्दो न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः । शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकार्थः । द्रव्यम् । न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते । एवं तर्हि गुणः ॥

एवमपि गुणग्रहणं कर्तव्यम् । द्रव्यमपि ङ्याप्प्रातिपदिकार्थो गुणोऽपि तत्र कुत एतद्गुणस्य प्रकर्षे भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्ष इति ॥ क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति । न तर्हीदानीमिदं भवति । अध्वर्युर्वै श्रेयान्पापीयान्प्रतिप्रस्थाता । अन्धानां काणतम इति । समानगुण एषा स्पर्धा भवति । अध्वर्युर्वै श्रेयानन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः । पापीयान्प्रतिप्रस्थातान्येभ्यः पापेभ्यः । अन्धानां काणतम इति काणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते । सर्व इमे किंचित्पश्यन्त्ययमेषां काणतम इति ॥ अदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । महान्सर्षपः महान्हिमवानिति ॥ जातेर्नेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वृक्षोऽयम् प्लक्षोऽयमिति । न तर्हीदानीमिदं भवति । गोतरः गोतरा अश्वतर इति । नैष जातेः प्रकर्षः । कस्य तर्हि । गुणस्य । गौरयं यः शकटं वहति । गोतरोऽयं यः शकटं वहति सीरं च । गौरियं या समां समां विजायते । गोतरेयं या समां समां विजायते स्त्रीवत्सा च । अश्वोऽयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति । अश्वतरोऽयं योऽष्टौ योजनानि गच्छति ॥ तथा तिङश्च [५.३.५६] इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं साधनप्रकर्षे मा भूत् ॥

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते गुणग्रहणं कर्तव्यमिति न कर्तव्यम् । यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य । कथं ज्ञायते । एवं हि दृश्यते लोके । इह समान आयामे विस्तारे पटस्यान्योऽर्घो भवति काशिकस्यान्यो माथुरस्य । गुणान्तरं खल्वपि शिल्पिन उत्पादयमाना द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति । अन्येन शुद्धं धौतकं कुर्वन्त्यन्येन शैफालिकमन्येन माध्यमिकम् ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति न कर्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्धा भवति न ह्याढ्याभिरूपौ स्पर्धेते । वाचकेन खल्वप्युत्पत्त-

व्यं न च शुक्लात्कृष्णे प्रत्यय उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥ यदप्युच्यतेऽदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । अदूरविप्रकर्ष एव स्पर्धा भवति न हि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्धते ॥ यदप्युच्यते जातेर्नेति वक्तव्यमिति न वक्तव्यम् । जननेन या प्राप्यते सा जातिर्न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ॥ यदप्युच्यते तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं साधनप्रकर्षे मा भूदिति न कर्तव्यम् । साधनं वै द्रव्यं न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः ॥

किं पुनरेकं शौक्ल्यमाहोस्विन्नाना । किं चातः । यद्येकं प्रकर्षो नोपपद्यते न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति । अथ नाना समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति ॥ अस्त्वेकं शौक्ल्यं तत्तु विशेषवत् । किंकृतो विशेषः । अल्पत्वमहत्त्वकृतः ॥ अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च । ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवतीति । गुणान्तरेण प्रच्छादनात्प्रकर्षो भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु नाना । ननु चोक्तं समानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति । न कर्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्धा भवति न ह्याढ्याभिरूपौ स्पर्धेते । वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यं न च शुक्लात्कृष्ण उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥

किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम् । द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् । शुक्लमतिशेते शुक्लतरः । कृष्णमतिशेते कृष्णतरः । यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात्कालोऽतिशेते कालीं कालितर इति* प्राप्नोति कालतर इति चेष्यते । तथा काल्यतिशेते कालं कालतरेति प्राप्नोति कालितरेति चेष्यते । तथा गार्ग्योऽतिशेते गर्गान्गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति चेष्यते । तथा गर्गा अतिशेरते गार्ग्यं गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते ॥ एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिको भविष्यति । कालोऽतिशेते कालतरः । काल्यतिशेते कालितरा । गार्ग्योऽतिशेते गार्ग्यतरः । गर्गा अतिशेरते गर्गतराः । यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः कुमारितरा किशोरितरा अव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथमे [४.१.२०] इति ङीप्प्राप्नोति । तरपोक्तत्वात्स्त्रीप्रत्ययो न भविष्यति । टाबपि तर्हि न प्राप्नोति । उक्तेऽपि हि भवन्त्येते टाबादयः । उक्तमेतत्स्वार्थिकाष्टाबादय इति† । ङीबपि तर्हि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते । एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति । शुक्लतरम् शुक्लतरा शुक्लतरः शुक्लतरौ शुक्लतरा इति । आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति ।

---

* ६. ३. ४३. † ४.१.३*.

यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति ॥ अथवा क्रियाभिधीयते । एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति । आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति यश्च ह्यतिशेते यश्चातिशय्यत उभौ तौ तस्याश्रयौ भवतः । नैष दोषः । कथम् । शेतिरकर्मकः । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति कर्तृस्थभावकश्च शेतिः ॥

अथ यद्येव द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकोऽथापि गुणोऽभिधीयतेऽथापि क्रिया किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावद्द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकस्तदा कृत्यल्युटो बहुलम् [३.३.११३] इत्येवमत्र ल्युड्भविष्यति । यदा गुणोऽभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव यदापि क्रिया तदापि न्यायसिद्धमेव ॥ अथवातिशाययतीत्यतिशायनम् । कः प्रयोज्यार्थः । गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति गुणी वा गुणान्प्रयोजयति । कः पुनरिह शेत्यर्थः । इह यो यत्र भवति शेतेऽसौ तत्र गुणाश्च गुणिनि शेरते ॥

शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोऽयं समीक्षितः।
शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि ते ॥
गुणी वा गुणसंयोगाद्गुणो वा गुणिना यदि ।
अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति ॥

इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादातिशायिकः प्राप्नोति ।

अतिशायने बहुव्रीहावुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाद्यतराद्यर्थ इति* ॥

इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि । तत्र पूर्वमपेक्ष्योत्तरे द्वे तरबन्ते । तत्र द्वयोस्तरबन्तयोरेकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति शुक्लशब्दादेव चेष्यते ।

शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम् ॥ २ ॥

शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥

---

२. १. ६९*.

नैतद्विवदामहे शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति नास्तीति । किं तर्हि । शुक्लतरशब्दोऽप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति ॥ ३ ॥

तदन्तादातिशायिकान्तात्स्वार्थे छन्दस्यातिशायिको दृश्यते । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ॥

एवं तर्हि मध्यमाच्छुक्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या । मध्यमश्च शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः परमपेक्ष्य न्यूनो न च न्यूनः प्रवर्तते ॥ अथवोत्पद्यतां लुग्भविष्यति ॥ वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यं न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् ॥ न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् । केन तर्हि । तमपा ॥

पूर्वेण स्पर्धमानोऽयं मध्यमो लभते सितः ।
परस्मिन्न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्तते ॥
अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः ।
परस्मिन्न्यूनतामेति यथामात्यः स्थिते नृपे ॥
अस्तु वापि तरस्तस्माल्लोपशब्दो भविष्यति ।
वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यताम् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५ । ३ । ५७ ॥

• द्विवचन इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ । अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतर इति ॥ यदि पुनर्द्व्यर्थोपपद इत्युच्येत । तत्रायमप्यर्थो विभज्योपपदग्रहणं न कर्तव्यं भवति । इहापि सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति द्व्यर्थोपपद इत्येव सिद्धम् ॥ नैवंजातीयिका द्व्यर्थता शक्या विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति । अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्तव्यं यो हि बहूनां विभागस्तदर्थम् । सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुरा अभिरूपतरा इति ॥ तत्तर्हि द्व्यर्थोपपद इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति ॥ एवमपि

तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । परुद्भवान्पटुरासीत्पटुतरश्चैषम इति ॥

सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । गुणप्रधानत्वात् । गुणप्रधानोऽयं निर्देशः क्रियते गुणान्तरयोगाच्चान्यत्वं भवति । तद्यथा । तमेव गुणान्तरयुक्तं वक्तारो भवन्त्यन्यो भवान्संवृत्त इति ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५ । ३ । ५८ ॥

एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥ इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत । अजादी गुणवचनादेवेति । मैवं विज्ञायि । अजादी एव गुणवचनादिति । किं च स्यात् । न व्यञ्जनादी गुणवचनात्स्याताम् ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ५ । ३ । ६० ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । अजादी गुणवचनादेव[५८] इत्युक्त्वागुणवचनानामप्यजाद्योरादेशा उच्यन्ते । नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयति भवत एतेभ्योऽगुणवचनेभ्योऽप्यजादी इति यदयमजाद्योः परत आदेशाञ्शास्ति । एवमपि तयोरिति वक्तव्यं स्यात् । तयोः परत इति ॥ यदि पुनरयं विधिर्विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । व्यञ्जनादी हि न स्यातामुपाधीनां* च संकरः स्यात्पुनर्विधानादजाद्योः । ननु चैते विशेषा अनुवर्तेरन् । यद्यप्येतेऽनुवर्तेरन्व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम् ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्योऽगुणवचनेभ्यो ऽप्यजादी इति यदयमजाद्योरादेशं शास्ति । ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अजादी गुणवचनादेवेति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।

---

* ५.३.५५; ५७.

अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यम् । आढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥

प्रशंसायां रूपप् ॥ ५ । ३ । ६६ ॥

स्त्रीलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च तेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च पुंनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचनबहुवचनान्ताच्च न स्यात् । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । प्रशंसायां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्रूपप्भवति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृतेरभ्भाववचनम् ॥ १ ॥

प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृते रूपपोऽम्भावो वक्तव्यः । पचतिरूपम् पचतोरूपम् पचन्तिरूपमिति ॥

सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । क्रियाप्रधानत्वात् । क्रियाप्रधानमाख्यातं भवत्येका च क्रिया । द्रव्यप्रधानं नाम । कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्यप्रधानं नामेति । यत्क्रियां पृष्टस्तिङाचष्टे । किं देवदत्तः करोति पचतीति । द्रव्यं पृष्टः कृताचष्टे । कतरो देवदत्तः यः कारको हारक इति ॥ यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति । पचतः पचन्तीति । नैतानि क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि । साधनापेक्षाणि । इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति । पचतिरूपम् पचतोरूपम् पचन्तिरूपमिति । तिङोक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य न भविष्यति । एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति । समयाद्भविष्यति* । द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति । एवं तर्ह्येकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः । एवमपि नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

---

* ३.१.२*.

वृषलादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वृषलरूपः दस्युरूपः चोररूप इति ॥

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्टयवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्य इति वक्तव्यम् । वृषलरूपोऽयम् अप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपोऽयम् अप्ययमक्ष्णोरञ्जनं हरेत् । दस्युरूपोऽयम् अप्ययं धावतो लोहितं पिबेत् ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ५ । ३ । ६७ ॥

ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकल्पः पटुकल्पौ पटुकल्पा इति । एकोऽयमर्थ ईषदसमाप्तिर्नाम तस्यैकत्वादेकवचनं प्राप्नोति ॥

प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । ईषदसमाप्तौ यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कल्पबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ ३ ॥

प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । पयस्कल्पा यवागूरिति ॥

सिद्धं तु तत्संबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तत्संबन्ध ईषदसमाप्तिसंबन्ध उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमीषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । परिहृतमेतत्प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धमिति । ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति यदयं णचः स्त्रियामञ् [५.४.१४] इति स्त्रीग्रहणं करोति । यद्येतज्ज्ञाप्यते बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरित्यत्रापि प्राप्नोति । नाप्यतिवर्तन्ते ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् । पटुकल्पः मृदुकल्प इति । नैतदस्ति । निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञातः ॥ इदं तर्हि । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति । द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम् ॥ इदं तर्हि । कृतकल्पम् भुक्तकल्पम् पीतकल्पमिति ।

क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् ॥ ५ ॥

क्तान्तात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः । किं कारणम् । क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात् । भूतकाललक्षणः क्तः* । कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् । विसमाप्तिवचनाश्च कल्पादयः । न चास्ति संभवो यद्भूतकालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति ॥

सिद्धं त्वाशंसायां भूतवद्वचनात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आशंसायां भूतवच्च [३.३.१३२] इत्येवमत्र क्तो भविष्यति ॥ इदं चाप्युदाहरणं पटुकल्पः मृदुकल्प इति । ननु चोक्तं निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञात इति । लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम् । तद्यथा । पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते यो लघुनोपायेनार्थान्साधयति । पटुकल्पोऽयमित्युच्यते यो न तथा साधयति ॥ इदं चाप्युदाहरणं गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति । ननु चोक्तं द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातमिति । लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम् ॥

विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ॥ ५ । ३ । ६८ ॥

विभाषाग्रहणं किमर्थम् । विभाषा बहुज्यथा स्याद्बहुचा मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा† तया वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं कल्पादयोऽपि यथा स्युरिति‡ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बहुजप्युच्यते कल्पादयोऽपि तदुभयं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणे ऽनवकाशो बहुच्कल्पादीन्बाधेत । कल्पादयोऽप्यनवकाशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशाः कल्पादयः । कोऽवकाशः। तिङन्तान्यवकाशः ॥

---

* ३. २. १०२. † ४. १. ८२. ‡ ५. ३. ६७.

अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ॥ यद्येवमिहापि नार्थः सुब्ग्रहणेन सुप आत्मनः क्यच् [३.१.८] इति । इहापि नास्ति विशेषः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा । अयमस्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति* प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा । कथम् । आरभ्यते नः क्ये [१.४.१५] इति । तच्चावश्यं वक्तव्यं सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्तिङन्तान्मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ङ्याप्प्रातिपदिकात् [४.१.१] इति वर्तते ॥ अत उत्तरं पठति ।

बहुचि सुब्ग्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् ॥ १ ॥

बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्च [५.३.५५; ५६] इति ॥ एवं तर्हि बहुचि सुब्ग्रहणं पूर्वत्र तिङो विधानात् । बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते । किं कारणम् । पूर्वत्र तिङो विधानात् । पूर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्तते तदिहापि प्राप्नोति । ननु च तिङ्ग्रहणं निवर्तेत । अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्यमव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः [७१] इति पचतकि जल्पतकीत्येवमर्थम् ॥ यदि सुब्ग्रहणं क्रियते स्वरो न सिध्यति । बहुपटव एवं स्वरः प्रसज्येत बहुपटव इति चेष्यते । पठिष्यति ह्याचार्यश्चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति† । स्वरः कथम् ।

स्वरः प्रातिपदिकत्वात् ॥ २ ॥

सुब्लुकि कृते‡ प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति ॥

अथ तुग्रहणं किमर्थम् ।

तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम् ॥ ३ ॥

तुग्रहणं क्रियते नित्यं पूर्वो यथा स्याद्विभाषा मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । न विभाषाग्रहणेन पूर्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । बह्वजभिसंबध्यते । विभाषा बह्वज्भवतीति । यदा च भवति तदा नित्यं पूर्वो भवति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पन्नेऽपि प्रत्यये यथा स्यात् । बहुगुडो द्राक्षा । बहुतैलं प्रसन्ना । बहुपयो यवागूरिति ॥

---

* १. ४. १४. † ६. १. १६३*. ‡ २. ४. ७१.

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वार्थिकोऽयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

तमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन* । तमादीनामवकाशः । प्रकर्षस्य वचनमीषदसमाप्तेरवचनम् । पटुतरः पटुतमः । कल्पादीनामवकाशः । ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकल्पः मृदुकल्पः । उभयवचन उभयं प्राप्नोति । पटुकल्पतरः मृदुकल्पतरः । कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥ यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति प्रकृतेरेव च प्रकर्ष इष्यते ।

तमादिरीषत्प्रधानात् ॥ ५ ॥

तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन्यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति । कस्य च प्रकर्षोऽस्ति । प्रकृतेरेव ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः ॥ ५ । ३ । ७१ ॥

कस्य च दः ॥ ५ । ३ । ७२ ॥

किमयं सुबन्तस्य प्राक्टेर्भवत्याहोस्विन्ङ्याप्प्रातिपदिकस्य । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृतम्† । अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । किं चातः । यदि सुबन्तस्य युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति । अथ प्रातिपदिकस्य त्वयका मयका त्वयकि मयकीत्यत्रापि प्राप्नोति । अस्तु सुबन्तस्य । कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति । अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम् ॥

अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् ॥ १ ॥

अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः‡ ।

आसितव्यं किल तूष्णीकामेतत्पश्यत चिन्तितम् ॥

---

* ५. ३. ५५; ६७. † ५. ३. ६८; ४. १. १. ‡ १. १. ४७.

शीले को मलोपश्च ॥ २ ॥

शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णींशीलः तूष्णीकः ॥

इह भिनत्ति छिनत्तीति श्नमि कृते शप्प्राप्नोति* । बहुकृतम् बहुभुक्तम् बहुपीतम् बहुचि कृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति† । उच्चकैः नीचकैः अकचि कृते कादयः प्राप्नुवन्ति‡ । ननु च श्नम्बहुजकचोऽपवादास्ते बाधका भविष्यन्ति ।

श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति नानादेशत्वान्न प्राप्नोति ॥

कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥

कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन§ । कविधेरवकाशः । कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकः मृदुकः । तमादीनामवकाशः । प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनम् । पटुतरः पटुतमः । उभयवचन उभयं प्राप्नोति । पटुतरकः पटुतमकः । तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

कदाचिच्छिन्नकतरादयः ॥ ५ ॥

कदाचिच्छिन्नकतरादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन । छिन्नकतरम् छिन्नकतमम् ॥

एकदेशिप्रधानश्च समासः ॥ ६ ॥

एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अर्धपिप्पलिका अर्धकोशातकिका‖ ॥

उत्तरपदार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम् ॥ ७ ॥

उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । संज्ञायां कन्विध्यर्थम् । संज्ञायां कन्यथा स्यात्¶ । नवग्रामकम् नवराष्ट्रकम् नवनगरकम् ॥

कदाचिद्द्वन्द्वः ॥ ८ ॥

कदाचिद्द्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । प्लक्षकन्यग्रोधकौ प्लक्षन्यग्रोधकाविति वा ॥

---

* ३. १. ७८; ६८. † ५. ३. ६८; ६७. ‡ ५. ३. ७१; ७०. § ५. ३. ७०; ५५.
‖ २. २. २. ¶ ५. ३. ७५; ८७; ६. १. १९७.

कुत्सिते ॥ ५ । ३ । ७४ ॥

इह कुत्सितकः अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति । नैष दोषः । कुत्सितस्यानुकम्पायां* भविष्यत्यनुकम्पितस्य कुत्सायाम् ॥ अथवा

स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ।
समवेतस्य च वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥
अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् ।
प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते । कुत्सितादीनामर्थ इति । आहोस्वित्कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कश्चात्र विशेषः ।

कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ १ ॥

कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकम् पटुका पटुकः पटुकौ पटुका इति । एकोऽयमर्थः कुत्सितं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति ।

कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टाबादिषु ॥ २ ॥

कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति यथा टाबादिषु । कथं च टाबादिषु । उक्तं तत्र† स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्ग इति । एवमिहापि कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति । इदं घृतकम् इदं तैलकम् । इदंशब्दादपि प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । येन कुत्सितादयोऽर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । कुत्सितादिषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

---

* ५. ३. ७६. † ४. १. ३*.

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ५ । ३ । ८३ ॥

चतुर्थात्

चतुर्थाल्लोपो वक्तव्यः । बृहस्पतिदत्तकः बृहस्पतिकः । प्रजापतिदत्तकः प्रजापतिकः ॥

अनजादौ च

अनजादौ च लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः देवकः । यज्ञदत्तकः यज्ञकः ॥

लोपः पूर्वपदस्य च ।

पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः दत्तकः । यज्ञदत्तकः दत्तकः ॥

अप्रत्यये तथैवेष्टः

देवदत्तः दत्तः । यज्ञदत्तः दत्तः ॥

उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

उवर्णादिलस्य च लोपो* वक्तव्यः । भानुदत्तकः भानुलः । वसुदत्तकः वसुलः ॥

अथ ठग्रहणं किमर्थं नेके कृते† ऽजादावित्येव सिद्धम् ।

ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् ॥ १ ॥

ठग्रहणं क्रियत उको द्वितीयत्वे कविधिर्यथा स्यात् । वायुदत्तकः वायुकः । पितृदत्तकः पितृकः ॥

अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत । तद्यथा । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते‡ तान्तादिति§ कादेशो न भवति । एवमिहापि न स्यात् ॥

द्वितीयादचो लोपे संध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ ३ ॥

द्वितीयादचो लोपे कर्तव्ये संध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वक्तव्यः । लहोडः लहिकः । कहोडः कहिकः ॥

---

* १. १. ५४. † ७. ३. ५०. ‡ ४. ४. ५१; ७. ३. ५०; ६. ४. १४८. § ७. ३. ५१.

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ५ । ३ । ८४ ॥

वरुणादीनां च तृतीयात्स चाकृतसंधीनाम् ॥ १ ॥

वरुणादीनां च तृतीयाल्लोप उच्यते स चाकृतसंधीनां वक्तव्यः । सुपर्याशीर्दत्तः सुपरिकः सुपरियः सुपरिलः ॥

इह षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते* पदसंज्ञा न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । जश्त्वं† न स्यात् ।

षडिके जश्त्व उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । सिद्धमचः स्थानिवत्त्वादिति‡ ॥ यद्येवं

वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वागाशीर्दत्तः वाचिक इति ॥

सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । षडङ्गुलिः षडिक इति ।

षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत्§ ॥

अल्पे ॥ ५ । ३ । ८५ ॥

ह्रस्वे ॥ ५ । ३ । ८६ ॥

किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । अल्पं घृतम् अल्पं तैलमित्युच्यते न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतम् ह्रस्वं तैलमिति । तथा ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक इत्युच्यते न कश्चिदाह अल्पः पटः अल्पः शाटक इति ॥

---

* ५. ३. ७८; ८३; ६. ४. १४८. † ८. २. ३९. ‡ १. ४. १८*. § ५. ३. ८३.

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ५ । ३ । ८८ ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्वचनम् ॥ १ ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुटी कुटीरः । शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डार इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । स्वार्थिकोऽयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति* ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ५ । ३ । ९१ ॥

वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृशो वत्सो वत्सतर इति मा भूदिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । यस्य गुणस्य हि भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यं न च कार्श्यस्य भावाद्द्रव्ये वत्सशब्दः ॥

किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ५ । ३ । ९२ ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ५ । ३ । ९३ ॥

किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् ॥ १ ॥

किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्धारणं निर्धारणमिति । यावता द्वयोरेकस्यैव बहिर्धारणं भवति ॥

·५. ३. ६८; (४. १. ९२*).

अपर आह । बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजित्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञातेऽनिर्ज्ञातं च बहुषु । द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वाद्द्व्येकयोः परिप्रश्नो न परिप्रश्नाभावात्किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ५ । ३ । ९४ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् । विभाषा यथा स्यात् ।

प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात् ॥ १ ॥

प्राग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा[*] तयैव सिद्धम् ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ५ । ३ । ९५ ॥

अवक्षेपणे कन्विधीयते कुत्सिते[†] कः क एतयोरर्थयोर्विशेषः । अवक्षेपणं करणं कुत्सितं कर्म । अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति तत्र कुत्सितमित्येव सिद्धं भवति ॥ एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तदिहोदाहरणम् । व्याकरणकेन नामायं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नामायं गर्वितः । यत्स्वकुत्सार्थमुपादीयते तत्तत्रोदाहरणम् । देवदत्तकः यज्ञदत्तकः ॥

लुब्मनुष्ये ॥ ५ । ३ । ९८ ॥

किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते न लुगेवोच्येत ॥

लिङ्गसिद्ध्यर्थं लुब्मनुष्ये ॥ १ ॥

लिङ्गसिद्ध्यर्थं[‡] मनुष्ये लुबुच्यते । चञ्चेव चञ्चा । वध्रिकेव वध्रिका । खरकुटीव खरकुटी ॥

---

* ४. १. ८२. † ५. ३. ७४. ‡ १.२.५१.

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ५ । ३ । ९९ ॥

अपण्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । शिवः स्कन्दः विशाख इति । किं कारणम् । मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः । भवेत्तासु न स्यात् । यास्त्वेताः संप्रतिपूजार्थास्तासु भविष्यति ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ ५ । ३ । १०६ ॥

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । छः[*] । कथं पुनः समासो नाम च्छविषयः स्यात् । एवं तर्हीवार्थः । यदि तर्हि समासोऽपीवार्थे प्रत्ययोऽपि समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । एवं तर्हि द्वाविवार्थौ । कथम् । काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काकतालमिव काकतालीयम् ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ ५ । ३ । ११८ ॥

अणो गोत्राद्गोत्रवचनम् ॥ १ ॥

अणो गोत्राद्गोत्रग्रहणं कर्तव्यम् । गोत्रादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आभिजितो मुहूर्तः । आभिजितः स्थालीपाक इति[†] । गोत्रमिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आभिजितकः । गोत्राश्रयो वुञ्यथा स्यात्[‡] ॥ गोत्रमिति शक्यमकर्तुम् । कथमाभिजितकः । गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* ५. ३. १०५. † ४. २. ३; २४. ‡ ४. ३. १२६; ६. ४. १५१.

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुँल्लोपश्च ॥ ५ । ४ । १ ॥

पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ १ ॥

पादशतग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि वुन्दृश्यते । द्विमोदकिकां ददाति ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ५ । ४ । ३ ॥

कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । चञ्चत्कः बृहत्कः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ५ । ४ । ४ ॥

अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन* । अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्कन्भवतीत्यस्यावकाशः । अनत्यन्तगतेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । भिन्नकम् छिन्नकम् । तमादीनामवकाशः । प्रकर्षस्य वचनमनत्यन्तगतेरवचनम् । पटुतरः पटुतमः । उभयवचन उभयं प्राप्नोति । भिन्नतरकम् छिन्नतरकम् । तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनम् ॥ २ ॥

तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः । भिन्नतरकम् छिन्नतरकम् ॥

---

* ५. ३. ५५.

न सामिवचने || ५ | ४ | ५ ||

सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात् || १ ||

सामिवचने प्रतिषेधोऽनर्थकः | किं कारणम् | प्रकृत्यभिहितत्वात् | प्रकृत्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा कन्न भविष्यति ||

अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः || ५ | ४ | ७ ||

अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात् || १ ||

अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः | किं कारणम् | विग्रहाभावात् | विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिर्न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते ||

तस्मात्तत्रेदमिति सधीनर् || २ ||

तस्मात्तत्रेदमिति सधीनर्प्रत्ययो वक्तव्यः* | राजनीदं राजाधीनम् || यदि सधीनर्क्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति | इह च श्र्यधीनः ऋवधीन इत्यङ्गस्येतीयङुवङौ स्याताम्† | सूत्रं च भिद्यते ||

यथान्यासमेवास्तु | ननु चोक्तमध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावादिति | नैष दोषः | अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति | किं कारणम् | नित्यप्रत्ययोऽयम् | के पुनर्नित्यप्रत्ययाः | तमादयः प्राक्कनो ञ्यादयः प्राग्वुन आमादयः प्राङ्मयटो बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति‡ || एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते | किं तर्हि | प्रकृतिरुपालभ्यते | अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति | किं कारणम् | विग्रहाभावात् | विग्रहपूर्विका समासवृत्तिर्न चाधिना विग्रहो दृश्यते | एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति | किं कृतं भवति | भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहोऽपि बहुव्रीहिः | तद्यथा | शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति | नैवं शक्यम् | इह हि महदधीनमित्यात्त्वकपौ प्रसज्येयाताम्§ | एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति | एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति | राजदन्तादिषु¶ पाठः करिष्यते | अथवा सप्तमीसमासोऽयम् | अधिः शौण्डादिषु** पठ्यते ||

---

* १. ४. १६.　† ६. ४. ७७.　‡ ५. ३. ५५-९४; ११२-११९; ५. ४. ११-२०; ६-३; ६८-१६०.
§ ६. ३. ४६; ५. ४. १५४.　¶ २. २. ३१.　** २. १. ४०.

विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥ ५ । ४ । ८ ॥

दिग्ग्रहणं किमर्थम् । अस्त्रियामितीयत्युच्यमाने प्राचीना ब्राह्मणी अवाचीना शिखेत्यत्रापि प्रसज्येत । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थं यावता दिक्शब्दः स्त्रीविषय एव । भवति वै कश्चिद्दिक्शब्दोऽस्त्रीविषयोऽपि । तद्यथा । प्राक् प्राचीनम् । प्रत्यक् प्रतीचीनम् । उदक् उदीचीनम् ॥

णचः स्त्रियामञ् ॥ ५ । ४ । १४ ॥

स्त्रीग्रहणं किमर्थं न स्वार्थिकोऽयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते* । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्स्त्रीग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति† ॥

एकस्य सकृच्च ॥ ५ । ४ । १९ ॥

सकृदादेशेऽभ्यावृत्तिग्रहणं‡ निवर्त्यम् । किं प्रयोजनम् । पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्न चैकस्य पुनःपुनरावृत्तिर्भवति ॥

अथ क्रियाग्रहणमनुवर्तत उताहो न । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । बाढमर्थः । इह मा भूत् । एको भुङ्क्त इति ॥ अथानुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्मान्न भवति एकः पाक इति । पूर्वयोश्चापि योगयोः§ कस्मान्न भवति द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाकाः दश पाका इति । नैतत्क्रियागणनम् । किं तर्हि । द्रव्यगणनमेतत् । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥ इहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति । पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम् त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भोक्तुम् पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुम् दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति ॥ यदि खल्वपि पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्ते सकृदिति स्यात्त्रिरावृत्ते द्विरिति ॥

---

* ३. २. ४३. † ५. ३. ६७. ‡ ५. ४. १७. § ५. ४. १७; १८.

एवं तर्ह्यनुवर्तते ऽभ्यावृत्तिग्रहणं न तु पुनःपुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः । किं तर्हि । अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः । पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ ॥ यदप्युच्यतेऽनुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहण इह कस्मान्न भवति एकः पाक इति पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाकाः दश पाका इति परिहृतमेतन्नैतत्क्रियागणनम् किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत् कथम् कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । ननु चोक्तमिहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम् त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भोक्तुम् पञ्चकृत्वो भुक्त्वा पञ्चकृत्वो भोक्तुम् दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति द्रव्यगणनान्न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । क्रियागणनाद्भविष्यति । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि भवति ॥

देवतान्ताात्तादर्थ्ये यत् ॥ ५ । ४ । २४ ॥

देवतान्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । पितृदेवत्यमिति । किं कारणम् । न हि पितरो देवता ॥ नैष दोषः । दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल् । एवं च कृत्वा देवदेवत्यमपि सिद्धं भवति ॥

देवात्तल् ॥ ५ । ४ । २७ ॥

तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् ॥ १ ॥

तलि स्त्रीलिङ्गं वक्तव्यम् । देवता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । देवशब्दोऽयं पुँल्लिङ्गः स्वार्थिकश्चायं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । स्वार्थिका अतिवर्तन्तेऽपि लिङ्गवचनानीति* ॥

लोहितान्मणौ ॥ ५ । ४ । ३० ॥

लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा ॥ १ ॥

लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति वक्तव्यम्† । लोहितिका लोहिनिका ॥

* ५. ३. ६८*; (४.१.९२*). † ४. १. ३९.

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ओ श्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः ॥

छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः ॥

अग्निरीशे वसव्यस्येति ॥ ४ ॥

अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति* ॥

अपस्यो वसानाः । अपो वसानाः ॥ स्व ओक्ये । स्व ओके ॥ कव्योऽसि हव्यसूदन । कविरसि ॥ रौद्रेणानीकेन कव्यतायै । कवितायै ॥ आमुष्यायणस्य । अमुष्यपुत्रस्य ॥ क्षेम्यस्येशे । क्षेमस्येशे ॥ क्षेम्यमध्यवस्यति । क्षेममध्यवस्यति ॥ आयुर्वर्चस्यम् । वर्च एव वर्चस्यम् ॥ निष्केवल्यम् । निष्केवलम् ॥ उक्थ्यम् । उक्थम् ॥ जन्यं ताभिः सजन्यं ताभिः । जनं ताभिः सजनं ताभिः ॥ स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । नवम् ॥ प्र णो नव्येभिः । नवैः ॥ ब्रह्म पूर्व्यम् । पाथः पूर्व्यम् । तनुषु पूर्व्यम् । पूर्वम् ॥ पूर्व्याहः । पूर्वाहः ॥ पूर्व्या विशः । पूर्वा विशः ॥ पूर्व्यासः । पूर्वासः ॥ स प्र पूर्व्यः । स प्र पूर्वः ॥ अभि वः पूर्व्यम् । पूर्वम् ॥ तं जुषस्व यविष्ठ्य । यविष्ठ ॥ होत्रवाहं यविष्ठ्यम् । यविष्ठम् ॥ त्वं ह यद्यविष्ठ्य । यविष्ठ ॥ समावद्वसति समावद्गृह्णाति । समं वसति समं गृह्णाति ॥ समावद्देवयज्ञे हस्तौ । समम् ॥ समावद्वीर्यावहानि । समानि ॥ समावद्वीर्याणि करोति । समानि ॥ य ईवत उ लोकम् । य ईवते ब्रह्मणे । य इयते ॥

नवस्य नू त्नप्तनखाश्च ॥ ६ ॥

नवस्य नू इत्ययमादेशो वक्तव्यः । त्नप्तनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूत्नम् नूतनम् नवीनम् ॥

---

* ४.४.१४०*.

नश्च पुराणे प्रात् ॥ ७ ॥

नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्यः । त्नप्तनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । प्रणम् प्रत्नम् प्रतनम् प्रीणम् ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ५ । ४ । ३६ ॥

तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । वागेव । यदेव वाचा व्याह्रियते तत्कर्मणा क्रियते ॥

अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि ॥ १ ॥

अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । कौलालः वारुडः नैषादः चाण्डालः आमित्रः ॥

भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ २ ॥

भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः । भागधेयम् रूपधेयम् नामधेयम् ॥

मित्राच्छन्दसि ॥ ३ ॥

मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः । मित्रधेये यतस्व ॥

अणमित्राच्च ॥ ४ ॥

अणमित्राच्चेति वक्तव्यम् । मैत्रः आमित्रः ॥

सांनाय्यानुजावरानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसांतपनानि निपात्यन्ते । सांनाय्यम् आनुजावरः आनुषूकः चातुष्प्राश्यः राक्षोघ्नः वैयातः वैकृतः वारिवस्कृतः आग्रायणः आग्रहायणः सांतपनः ॥

आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ ५ ॥

आग्नीध्रसाधारणादञ्वक्तव्यः । आग्नीध्रम् साधारणम् ॥

अयवसमरुद्भ्यां छन्दसि ॥ ६ ॥

अयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः । आयवसे वर्धन्ते । मारुतं शर्धः ॥

नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यत् ॥ ७ ॥

नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यद्वक्तव्यः । नव्यः सूर्यः मर्त्यः यविष्ठ्यः ॥

क्षेमाद्यः ॥ ८ ॥

क्षेमाद्यो वक्तव्यः । क्षेम्यस्तिष्ठन्प्रतरणः सुवीरः ॥

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ५ । ४ । ४२ ॥

बह्वल्पार्थान्मङ्गलवचनम् ॥ १ ॥

बह्वल्पार्थान्मङ्गलवचनं कर्तव्यम् । बहुशो देहि । अनिष्टेषु श्राद्धादिषु मा भूदिष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात् । अल्पशो देहि । इष्टेषु प्राशित्रादिषु मा भूदनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात् ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ५ । ४ । ४४ ॥

तसिप्रकरण आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तसिप्रकरण आद्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आदितः मध्यतः अन्ततः ॥

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५ । ४ । ५० ॥

च्विविधावभूततद्भावग्रहणम् ॥ १ ॥

च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । संपद्यन्ते यवाः । संपद्यन्ते शालय इति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि वा अभूततद्भावग्रहण इह कस्मान्न भवति । संपद्यन्तेऽस्मिन्क्षेत्रे शालय इति ।

प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च ॥ २ ॥

प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

समीपादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । समीपीभवति अभ्याशीभवति अन्तिकीभ-

वति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । न ह्यसमीपं समीपं भवति । किं तर्हि । असमीपस्थं समीपस्थं भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्‌द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥ ५ । ४ । ५७ ॥

किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्† ॥ अत उत्तरं पठति ।

डाचि चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

डाचि चित्करणं क्रियते विशेषणार्थम् । क्व विशेषणार्थेनार्थः । लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् [३.१.१३] इति । डा इति ह्युच्यमान इडा अतोऽपि प्रसज्येत । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । इह तर्हि प्राप्नोति । नाभा‡ पृथिव्या निहितो दविद्युतत् । तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

भद्रात्परिवापणे ॥ ५ । ४ । ६७ ॥

भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति ॥

समासान्ताः ॥ ५ । ४ । ६८ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थम् । अन्तो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सिद्धम्§ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः ॥ १ ॥

अव्ययीभावः प्रयोजनम् । प्रतिराजम् उपराजम्¶ । अव्ययीभावश्च समासो

---

* ६. १. १६३. † ३. १. ३. ‡ ७. १. ३९. § ३. १. २. ¶ ५. ४. १०८.

नपुंसकलिङ्गो भवतीति* नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनं नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः [२.४.८३] इत्येष विधिर्यथा स्यात् । अव्ययीभाव ॥ द्विगु । द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम् । पञ्चगवम् दशगवम्† । द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति‡ नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनं द्विपुरी त्रिपुरी§ द्विगोरकारान्तादितीकारो यथा स्यात्¶ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुरशब्दोऽयमकारान्तस्तेन समासो भविष्यति । आतश्चाकारान्त एवं ह्याह ।

क्षेमे सुभिक्षे कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपमिति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं द्विधुरी त्रिधुरी§ द्विगोरकारान्तादिति ङीब्यथा स्यात्¶ । द्विगु ॥ द्वन्द्व । द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनम् । वाक्त्वचम् स्रुक्त्वचम्** । द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति‡ नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनं कोशश्च निषच्च कोशनिषदम् कोशनिषदिनी द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः [५.२.१२८] इतीनिर्यथा स्यात् । द्वन्द्व ॥ तत्पुरुष । तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम् । परमधुरा उत्तमधुरा । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः [२.४.२६] इति परवल्लिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अर्धधुरा†† । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि निर्धुरः अव्ययं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्‡‡ । तत्पुरुष ॥ बहुव्रीहि । बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनम् । उच्चधुरः नीचधुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्§§ ॥

न पूजनात् ॥ ५ । ४ । ६९ ॥

इदं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रतिषेधः । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न च तत्र काचित्पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते ॥ नैतद्विप्रतिषिद्धम् । नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति । कथं तर्हि । न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति ॥

---

* २.४.१८. † ५.४.९२. ‡ २.४.१७. § ५.४.७४. ¶ ४.१.२१.
** ५.४.१०६. †† २.२.२. ‡‡ ६.२.२. §§ ६.२.१.

पूजायां स्वतिग्रहणम् ॥ १ ॥

पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । सुराजा अतिराजा* । क्व मा भूत् । परमगवः उत्तमगवः† ॥

प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च ॥ २ ॥

प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम्‡ । इह मा भूत् । स्वक्षः अत्यक्ष इति ॥

किमः क्षेपे ॥ ५ । ४ । ७० ॥

क्षेप इति किमर्थम् । कस्य राजा किंराजः ॥ क्षेप इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति कस्य राजा किंराज इति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ५ । ४ । ७३ ॥

डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थम् ॥ १ ॥

डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । निस्त्रिंशाद्यर्थम् । निस्त्रिंशानि वर्षाणि । निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि ॥

अन्यत्राधिकलोपात् ॥ २ ॥

अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम्§ । इह मा भूत् । एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः । द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिः ॥

अव्ययादेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । गोत्रिंशत् गोचत्वारिंशदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यतेऽथवैतर्ह्यन्यत्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते ॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ५ । ४ । ७४ ॥

अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते । न चेदक्षधूरन्तः समास इति । आहोस्विन्न चेदक्षः समासार्थ इति । किं चातः । यदि विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति

* ५.४.९१. † ५.४.९२. ‡ ५.४.११३. § २.२.२९*.

सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति । इदं तु न सिध्यति दृढधूरयमक्षः । अस्तु तर्हि न चेदक्षः समासार्थ इति । सिद्धं दृढधूरक्ष इति । इदं तु न सिध्यति अक्षस्य धूः अक्षधूरिति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति नापि न चेदक्षः समासार्थ इति । कथं तर्हि । न चेदक्षस्य धूरिति । एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तः समास इति विज्ञायते नापि न चेदक्षः समासार्थ इत्यथ चोभयोर्न भवति ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ५ । ४ । ७६ ॥

अदर्शनादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । कवराक्षम् ॥ अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम् । कथं ब्राह्मणाक्षि क्षत्रियाक्षि । अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ५ । ४ । ७७ ॥

आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः । विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः । सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः ॥ ततः पर एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंस धेन्वनुडुह ऋक्साम वाङ्मनस अक्षिभ्रुव दारगव ऊर्वष्ठीव पदष्ठीव नक्तंदिव रात्रिंदिव अहर्दिव ॥ ततोऽव्ययीभावः । सह रजसा सरजसम् ॥ ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् ॥ ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ॥ ततो द्विगू । द्वे आयुषी द्व्यायुषम् त्रीण्यायूंषि त्र्यायुषम् ॥ ततो द्वन्द्वः । ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषम् ॥ जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः । जात उक्षा जातोक्षः । महानुक्षा महोक्षः । वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः ॥ ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् ॥ ततः सप्तमीसमासः । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः ॥

चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ५ । ४ । ७८ ॥

पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् । पल्यवर्चसम् राजवर्चसम् ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ५ । ४ । ८७ ॥

अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ १ ॥

अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम् ॥ किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात् । तत्पुरुषाभावात् । न हि रात्र्यन्तोऽहरादिस्तत्पुरुषोऽस्ति ॥

अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥ ५ । ४ । ८८ ॥

अह्नोऽह्नवचनानर्थक्यं चाह्नष्टखोर्नियमवचनात् ॥ १ ॥

अह्नोऽह्नवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अह्नष्टखोर्नियमवचनात् । अह्नष्टखोरेव [६.४.१४५] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति* ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ ५ । ४ । १०३ ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । ब्रह्मसामम् ब्रह्मसाम । देवच्छन्दसम् देवच्छन्दः ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ५ । ४ । ११३ ॥

किमर्थं षच्प्रत्ययान्तरं विधीयते न टच्प्रकृतः† सोऽनुवर्तिष्यते ॥ अत उत्तरं पठति ।

---

* ६. ४. १३४. † ५. ४. ९१.

षचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम् ॥ १ ॥

षचि प्रत्ययान्तरं क्रियते । किं प्रयोजनम् । अनन्तोदात्तार्थम् । अनन्तोदात्ताः प्रयोजयन्ति* । चक्रसक्थम् चक्रसक्थी ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ५ । ४ । ११५ ॥

किमर्थं मूर्ध्नः षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न षच्प्रकृतः† सोऽनुवर्तिष्यते ।

मूर्ध्नश्च षवचनम् ॥ १ ॥

किम् । अनन्तोदात्तार्थमित्येव । द्विमूर्धः त्रिमूर्धः‡ ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ५ । ४ । ११६ ॥

अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ १ ॥

अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् । प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कल्याणी पञ्चम्यस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः§ पक्षः ॥ अथेह कथं भवितव्यं कल्याणी पञ्चम्यासां रात्रीणामिति । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम् । रात्रयोऽत्र प्रधानम् ॥

नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम् ॥ २ ॥

नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पुष्यनेत्राः मृगनेत्राः ॥

छन्दसि च ॥ ३ ॥

छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः ॥

मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठज्विधिः ॥ ४ ॥

मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठज्विधेयः¶ । पञ्चकमासिकः षट्कमासिकः दशकमासिकः ॥

---

* ६.२.१९८; १; ४.१.४१; ३.१.३. † ५.४.११३. ‡ ६.२.१९७; १; ३.१.३.
§ ५.४.१५३; ६.३.३४*. ¶ ५.१.५६.

अग्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ५ । ४ । ११८ ॥

खरखुराभ्यां च नस्वक्तव्यः । खरणाः खुरणाः ॥
शितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः । शितिनाः अर्चनाः अहिनाः ॥

उपसर्गाच्च ॥ ५ । ४ । ११९ ॥

वेर्ग्रो वक्तव्यः । विग्रः ॥

ऊधसोऽनङ् ॥ ५ । ४ । १३१ ॥

ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणम् ॥ १ ॥

ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । महोधाः पर्जन्य इति ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ ५ । ४ । १३५ ॥

गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति ॥ अथानुलिप्ते कथं भवितव्यम् । यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितं सुगन्धिरिति भवितव्यम् । अथ यत्प्रविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम् ॥

शेषाद्विभाषा ॥ ५ । ४ । १५४ ॥

शेषादित्युच्यते कः शेषो नाम । याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते स शेषः ॥ किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते । याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते ताभ्यः कब्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते तत्र बाधका भविष्यन्ति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः ।

कोऽवकाशः । विभाषा कब्यदा न कप्सोऽवकाशः । कपः प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति परत्वात्कप्प्राप्नोति । तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं पुनरिदं शेषग्रहणं कबपेक्षम् । यस्माद्बहुव्रीहेः कब्न विहित इति । आहोस्वित्समासान्तापेक्षम् । यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति । किं चातः । यदि विज्ञायते कबपेक्षमनृचः बह्वृच इत्यत्रापि* प्राप्नोति । अथ समासान्तापेक्षमनृक्कं साम बह्वृक्कं सूक्तमिति न सिध्यति । अस्तु कबपेक्षम् । कथमनृचः बह्वृच इति । विशेष एतद्वक्तव्यम् । अनृचो माणवे बह्वृचश्चरणाख्यायामिति । इदं तर्ह्यूधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं चोदितं† तस्मिन्क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नैव कबपेक्षं शेषग्रहणं नापि समासान्तापेक्षम् । किं तर्हि । अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः‡ सोऽपेक्ष्यते । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति । कथमनृचः बह्वृच इति । वक्तव्यमेवैतदनृचो माणवे बह्वृचश्चरणाख्यायामिति ॥

ईयसश्च ॥ ५ । ४ । १५६ ॥

ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च ॥ १ ॥

ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् । बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ॥

पुंवद्वचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

पुंवद्भावोऽत्र भवतीयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति§ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

* ५.४.७४. † ५.४.१३१*. ‡ ५.४.११३. § ६.३.४८*.

॥ अथ पाठभेदः ॥

पृ० पं०

१, ३ G D k K प्रकृतिः.

३ G a k K E उपपदं.

४ G D k K उपाधिः.

१० k निमित्तकार्या° here & below.

१४ G °मो यज्ञ°.

१४ G om. निमित्तस्य.

१६ k K om. from किं up to the end of the page.

२, १ G A a D & originally E अथवा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्सिद्धम्। प्रधाने; k K प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्सिद्धं। प्रधानस्य कार्ये सं°.

८ G k g यद्येवं.

१० G A a D °वं उपदेशः निमित्तिनश्चैते प्राधान्यं च, k K °वंश्चैवोपदेशः निमित्तिनश्चैते.

१६ g B om. च.

२२ A om.

३, ६ G A a D E संज्ञा हि नाम.

९ G k K before एवमपि, यदि प्रत्याय्यते प्रत्यय इति.

११ G °कारस्तदर्थे.

१६ G k g B °रस्ताविति.

१९ G A a D om. एव.

२० G A D E °न्मध्यः, a °न्मध्यश्च.

२१ G A a D k K & originally E om. यथा.

४, ४ G वाचनिकेन च; D वाचनिके परत्वे च.

९ E by alteration °गमेष्वपि चो°.

११ k K अत्यन्तापरिवृ° here and below (k only in l. 12, अत्यन्तापर°).

२३ g B & by alteration E °धाने ऽप्रत्ययदर्शि°.

२९ k K om. बाभ्रव्यो...प्रयुज्यते.

५, १ g B here & below द्वयसादी°.

३ G A a D k E द्वयसजादयो; K द्वयसजादीनां.

पृ० पं०

५, ६ वै परग्रहणे; G A a D & originally E वै परवचने.

१९ D प्रकृतेर्नि°, K प्रत्ययानियमाभावः.

२० G A a E g B प्रत्ययनियमो.

२१ k K का अस्य तिथीति.

६, ९ Read ऽन्त उदात्त; G A D E चितः अंतोदात्त, k K चितः अन्त उदात्त, a चितः अंत उदात्तो भवतीति, g B चितोऽन्तोदात्त.

११ G A a k K E भविष्यति नार्थ.

११ G A D k K & originally a E om. एवमपि.

१७ G तत्रायमर्थः द्विश्चाद्यु°.

१९, २० k om.; E g B आद्युदात्तस्य.

२१ K E g B आद्युदात्तस्य.

२१ G om. प्रत्यय°.

२३ k K om. यस्मात्स...प्रत्ययग्रहणे; g & in marg. E add विहितः after यस्मात्स; B हि तस्तदादे°.

७, ९ G A a D & originally E तदन्ताग्रहणस्य, k K तदाद्यन्तग्र°.

९ g B om. च; in E struck out.

१३ k आगमादनुदात्तार्थं here & below.

१६ k K g B & by alteration E वागमानु°.

१७ k K g B & by alteration E आगमानु°.

२४ G E g B om. च.

२६ G D k आद्युदात्तमपि.

८, ६ g B om. पविषीय; in E struck out.

१० K E g B शक्यमनेनैव वक्तुं, k °नैवं वक्तुं.

१२ g B & by alteration E शक्यमेवं ल°.

१३ G यद्यवचना°; D B & originally E यद्येवचना°.

१३ MSS. भवंतीत्याग° & भवंतीति। आग°.

१७ शिक्षितः; k K B & in marg. E चिंतितः, g चितितः.

२६ k K g B & in marg. E लोपे, before उदात्त°.

२६ G A a D माधुरीति.

पृ० पं०

८, २७ g B om. प्रत्यय°; in E struck out.

९, ५ त्रिनिकि°; a k K g & by alteration E त्रिल्कि°; D by alteration त्रिन्निल्कि°; B त्रिक्कि°.

१२ G A a D om. आदेरुदात्तत्वमन्त्यस्य लोपः

१४ G om. अवक्तुम्.

१५ G om.; g B प्रत्ययाद्युदात्ताद्धा°.

१६ G A a D E प्रत्ययाद्युदात्तस्या°.

१७ A om. सिमत्वम्.

१८ B om. धूपायति.

१९ G °ङ्कवतीति वि°.

२० G om.; k K om. up to विप्रतिषेधेन in l. 25.

१०, १ चोपनः; A चापनः; E g B कंपनः.

३ A a K E वाद्युदात्तत्वस्य; E प्रत्ययसंनि°.

७ B om.

२२ Before गुपादि°: D गुप् तिज् कित्, a k K & in marg. A गुपतिजकितमान, E गुप् तिज् कित् मान् अनुदात्तेतः, g गुपति-जकितमाना अनुदात्तेतः, B गुप् तिज् कितमाना अनुदात्तेतः.

२२ G & originally E °बंधग्रहणं.

११, ६ G om. लिङ्गं.

७ G A a सनं न, D सनं तावन्न, g B & by alteration E सनंतमेव च न.

८ g B & by alteration E णिजंतं पु°.

११ k om.; K अभ्यासस्य दीर्घत्वे कृतेवर्ण-दीर्घ°; g B अभ्यासदीर्घे.

१३ k प्रतीक्षेत, K प्रतीक्षेते.

२४ G A D अभ्यासस्येति.

२४ G किमिदमभ्या°...°विकारो ऽभ्या°.

१२, २ प्रकर्तु°; G om. प्र; added in D.

५ After कर्म g B & in marg. E सोप-सर्गकमिह वै कर्म.

८ k K g om. अनुपसर्गं कर्मेति; in E struck out; B om. अनुपसर्ग...किं कारणम् । अकर्मत्वात् ॥

९ G D k K E °कर्मकत्वात्.

११ k K E g अकर्मकत्वात्.

१३, ५ G k K g B °त्येषोऽर्थो.

८ E °कर्तृग्र°; k K E °र्थक्यमि°; G °विधात्; K °विधाना.

९ G E °कर्तृग्र°.

१० g om. इच्छायाम°...अभिधानं स्यात्; B om. इच्छायाम°...°द्वानभिधानम्.

पृ० पं०

१३, ११ G A a D °कर्तृकाचानभि°; E by alteration °धानात्.

१२ G °कर्तृकाचोत्प°.

१३ G A °च्छायामभिधानं.

१३ G अनभिधानात्तत्र & in marg. ततः वा पाठः; g तु for ततः.

१४ g om.

१८ k K g B & by addition in E °संज्ञापि सिद्धा.

२१ G k K °कर्मकत्वादिति.

२१ G स्वापेक्षो.

२३ k K E g B °कर्मकत्वादिति.

२४ g B °योगे एषा.

१४, १० A om., but has a stop before the following सन्वक्त°.

११ G om. च.

२१ k K सन्नद्धरज्जुकीलपूल°; g B °कीलपूल°.

२१ तत इच्छा; A तदिछा.

२२ g B & by alteration E भिदा उपजा-यते; k K उपजायन्ते.

२२ देशाद्देशान्तर°; E B देशान्तर°; g देशांत°.

२३ B °संक्रामंति.

२३ खल्वपि; G a D & originally E खलु.

२३ Nâgojîbhaṭṭa mentions the reading शून्याक्षाः.

२६ E g B & in marg. a न वै तिङ°.

१५, २ k K एवं ह्याहुः.

२ D शिरीषो यः स्व°; E शिरीषोयं स्व°.

३ G सुवर्वला; B सुवर्चला.

३ k K कपिलेत्युक्ते; G °मास्कंदयति.

४ G & originally D शृणोति.

१६, ६ G & originally E °मेतस्य ग्रहणं न; A om. नेत्येवमेतस्य.

१२ K om. °त्मग्रहणेने°...up to pag. 18, 10 न प्रयुज्यते; in k short passages are omitted here at regular intervals.

१४ D a E g B om. इह.

२३ प्रकृत; G प्रत्यये.

१७, ४ G विध्यर्थे.

८ G A & originally E समानकर्तृग्र°.

१० G A a D k & originally E om. the third भवति.

१३ G सुवंतग्रहणे.

२० भवति; all MSS. except a k भवतीति.

२४ G यश्चात्र.

पृ० पं०

१७, २४ षष्ठीसमर्थं ; g B षष्ठ्यंतं समर्थं.
२५ षष्ठ्यन्तं ; g B षष्ठीसमर्थं.
२५ G °करणानामुच्यते.

१८, २ A a D k E om. न पुत्र इषिकर्म ; g om. यदि पुत्रो नेषिकर्म.
४ A a k om. विभक्तयः; g B & added in E, न स्युः after विभक्तयः.
१५ G g B om. one भवति.
२४ g B both times सामान्यं क°.

१९, ४ G E g B करोति । किं तर्हि । माणवक°.
१४ A धात्वर्थोयं.
१५ g B इह भवंतस्तावदाहुः.
२१ E g B °दित्येके वक्तव्यमित्याहुः ।।
२२ g B add घटीयति ; E in marg. घटीयति पटीयति ; g B om. हर्म्यीयति.

२०, ३ k काम्याच्चित्कर°; K om. काम्यचश्चित्कर°.
१२ G A om. यः.
१४ Read क्यच्काम्यचेति ; G A क्यच् का°, D क्यच्का°.
१५ Between भवति and न G reads अथवा छांदसोयं प्रयोगः छंदसि च दृष्टमनुविधीयते तस्मान्न कर्त्तव्यश्चकारः, A the same without अथवा ; a has the same instead of अथवा...भवति ; k K instead of अथवा...दृश्यते.

२१, ३ G A E om.
४ G आजोप्सरसो नि°; A g ओजसोप्सरसो नि°; B ओजसोप्सरसोर्नि°.
६ पयस्यत ; g B ओजस्यत.
७ छान्दसः...°धीयते ; g B छांदसत्वात्सिद्धं.
८ A आचारे प्रगल्भ°; D E g B and by addition in a आचारेवगल्भ°.
१६ G A सर्वप्रातिपदिकेभ्यः twice ; E has originally the figure २ after °केभ्यः.
१६ B किब्वा वक्त°.
२० तेन...प्रसज्येत ; a k K तेनानंत्यस्यापि हलो लोपः प्राप्नोति.

२२, २ G च्विप्रतिषेधोनर्थकः.
२ G om., भवत्यर्थे क्यङ्वचनात्, but has क्यङ्वचनात् in marg.
४ k K om. भवति°.
८ k K om., but have a stop before भविष्यति below.
१६ च्विप्रति°; A विप्रति°; G g B प्रति°.

२२, २१ a D g B नन्वनेनास°; E originally ननु तेना°, altered to नन्वेतेना°; k K नासन्दिष्टेन.
२३ g B °विशेषणं स्युः प्रा°, G °विशेषणानि स्युः प्रा°.

२३, १ A k E om.
५ k K सुमनायत इति.
६ G A g B अङ्ल्यब्द्विर्वचनेषु twice.
८ G शूरमित्ये°.
१४ k K om. अयं...कारणम्.
१९ भत्राप्य°; G तत्राप्य°.

२४, १ G A E °ग्रहणेनार्थः.
४ इह; G a D k K & originally E इदं.
५ a om. तुरण्युः.
१२ G D अथवास्त्यत्र.
१३ A k K मा.
२३ G g B om.
२४ k K g B & by alteration E ङित इति नित्यमात्मने°.

२५, २ G A D om. किं ; E has it in marg.
२ G °चतुर्थीसामर्थ्यात्क°.
४ E g B °कष्टकृच्छ्रगहने°.
५ g B & by addition in E °कष्टकृच्छ्रग°.
६ After कष्ट ।।, g B & added in E कृच्छ्र । कृच्छ्रायते । कृच्छ्र ।।
१० G A a D & originally E प्रत्ययांतं नि°.
१३ G उद्गीर्णस्य अवगी°.
१४ G हनुचलने २ इति, D °चलनमिति.
१४ इह...कीटो ; k K किमर्थम् कीटको.
१५ G A E g B have न वानभिधानात् after तत्तर्हि वक्तव्यम्.
१५ G g B न वा वक्तव्यम्.
१७ B om.

२६, २ k K अट्टाट्टशी°; D a k K om. ग्रुष्टा ; G E °ग्रहणं २ क°; k K om. कर्तव्यम्.
४ D A a k K om. ग्रुष्टा । ग्रुष्टायते.
५ For सुदिन°...नीहारायते k K have सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् सुदिनायते दुर्दिनायते नीहारायते.
१० G वेदयति ; A a D वेदयते साधको.
११ G A D k K & originally E °माने अत्र.
१८ k om. सा प्राप्नोति...विधीयते.

२७, २ परिचर्यायाम् ; Kaiyaṭa reads सपर्यायाम्, but mentions our reading ; G in marg. सपर्यायामिति वा पाठः.
३ A D चीवरादार्जने.

पृ० पं०

२७, ३ A a D g B om. व्यसने.
४ चेति ; a k K वेति.
२१ बुध्ये°; Nâgojîbhatta reads बोध्ये°, but mentions our reading.
२८, १ B om.
६ g B & by addition in E, before अनित्यौ, वृद्धिरपि नित्या कृतेऽपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि.
१३ G घञि.
२९, ४ G °ग्रहणे च २ उक्तं ; the other MSS. om. l. 4.
६ G A D °कर्तृकाचान°.
९ G A a D k K हलादेर्वोत्प°; G °द्यमानेन च यङ°.
१३ g B only ऊर्णोतेश्च ; k K om. the line.
१५ A a D E °ग्रूर्णु°; g B °शूर्णोतीनां ग्र°.
१७ k K g B om. सूचि°...°हलाद्यर्थम् ; A a E °शूर्णो°.
२५ E g B लोलूयते पोपूयते.
२६ E g B °संबंधश्च.
२६ G सभावान् both times.
३०, १ A a D g B °संबंधः तस्मा°.
४ g B & by alteration E ° कर्मणोर्लवि°; a D g B क्रियासमभिहारे for क्रियाविशेषे.
९ Before this line the MSS. read the rules P. III., 1, 23 & 24.
९ B om.
१२ a om. च.
१३ G A om. the first भृशं ; in E it is added in marg. ; a D have it after ब्राह्मणो; k K om. भृशं both times.
२१ E g B om.
३१, १ g B & by addition E, after प्राप्नोति, एवं तर्ह्योद्गुरिष्यते । एवमप्यनांगत्वात्पुग्न प्राप्नोति ।.
२ G चोक्तं एवमपि टिलोपः.
२ G om. अथवा...°सामर्थ्यान्न भविष्यति.
७ D om. from हेतुमत्य° up to pag. 32, 19.
९ a g B & by alteration E इत्येव.
१३ k K प्रत्ययपरिग्रहार्थम्, & om. यथा तनूकरणे तक्षः.
१४ G हेतुमतीति twice.
२६ G °भेदयते °छेदयत.
३२, ३ G om. तस्य.
८ G °नोतीत्यादीनामिति, g B °नोतिसुर्वैतीत्यादिना.
१७ कथं ; G A a k K & originally E किं.
२४ G om. च.
२५ G तदभिसंबंधपूर्वकं.
२६ g B & by alteration E यत्सर्वे.
२७ G कर्ता यस्य.
३३, १ E by alteration निमित्तमात्रे.
२ B & by alteration E निमित्तमात्रे ; g हेतुनिमित्तमात्रे.
२ g B & by alteration E द्रष्टव्यः.
३ G k K om. हि.
३ G B & by alteration E वासयति, g वासंयति.
६ G यश्चाह उष्य°, A a D k य आह उष्य°, E य आहेहोष्य°; K om. य......प्रयोजयति.
६ G °त्समर्थानाचरति, k °त्सामर्थ्यान्याचरति.
९ G A अनुयुक्ता.
१४ g B & in marg. E before तूष्णीं°, न चासौ प्रक्ष्यति.
१५ k K प्रच्छि°; a originally प्रछि°; the other MSS. पृछि°.
१७ भवेति; G भवति.
१९ ह्येतेष्व°; G A त्वेतेष्व°.
३४, १ G याज्यादिषु वावि°; g यज्यादिषु च वि°.
१ G वाविप°.
१ k K B here & below पुष्यमि°.
३ k K here & below याज्यादिषु ; G here & below वाविप°.
८ D om.
१० A k K E सूत्रयति मूत्रयति, a सूत्रयति मूत्रयतीति, D सूत्रयति सूत्रयति सूत्रयतीति.
१४ A °त्कृतं। तदा°; g B om. इति.
१७ A a D & originally E बलिबंधनमा°; k बडिबन्धनमाचष्टे बडिं बन्धयति ; K बन्धिवन्धपाचष्टे बन्धिं बन्धयति.
२१ G संज्ञाभूताख्या°; k K संज्ञीभू°.
२२ g B & by alteration E here & below क्रियाख्यान°.
२२ A a D k K & originally E संज्ञीभू°.
२५ k K om.

पृ० पं०

३५, ४ G अल्लोप°, A आल्लोप°, a D k K आलोप°.
५ G इत्यस्मिन्न°.
५ G अलोप°, A आल्लोप°, a D k K आलोप°.
१० G सूर्योद्गमं.
२२ G मन्येत.
२४ a g & by alteration E °पेक्षा, k K B °पेक्ष्या.

३६, ३ E g B तथा य एते दासाः कर्मकरा ना°.
३ a D एतदपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तते, k K एतदपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तते.
४ न नो; G ततो, k K नौ.
८ तर्हि; G ते.
९ Nâgojîbhaṭṭa यदभिप्रायेष्वासज्जन्ते.
९ G A a D & originally E वध्रौ; g B & by alteration E वध्रकौ; k न्त्रौ; K न्त्रौ without कुरु.
१५ G A, originally E, & my MS. of Kaiyaṭa, शोभनिका; k K & by alteration E शौभिका; a D शोभिका; g शौनदा शौभिका; B शौनदा शोभिका.
१७ k K & originally A कंसकर्षण्यश्च; a originally कंसवर्षण्यश्च; D कंसकार्षिण्यश्च; G & by alteration A a कंसस्य वासुदेवस्य च; E कंसस्य च वासुदेवस्य च; g B कंसस्य च कृष्णस्य च; (MS. of Padamanjarî एताः कंसकार्षिण्यो रज्जवः).
१७ शब्दगडु°; k शब्दगडुक°; E by alteration शब्द°; g शब्दग्रंथनगडु°; B शब्दग्रंथन°; Nâgojîbhaṭṭa शब्दग्रन्थगडु° (?).
१८ विनाशाद्द°; G A °शात्। ऋ°; a k K °शात् ऋ°; D °शात् स°; E °शात्तत्तु°; g B °शात् तद्ध°.
१८ सतो; G & originally a संतो.
१९ g B om. हि; in E it is struck out; G व्यामिश्रता हि दृश्यते; k K व्यामिश्रता हि दृश्यन्ते; a व्यामिश्रिता हि दृश्यंते; Nâgojîbhaṭṭa व्यामिश्राश्च दृश्यन्ते.—Haradatta appears to have read व्याश्रिताः (नानापक्षमाश्रयो व्याश्रयः).
२१ G A g B घातिष्यते.

३८, १ G यदा यदंगात्.

३८, २ द्रक्ष्यते; a दृश्यते, A उत्पत्स्यते, k K g B & by alteration E उत्पद्यते.
१३ G A a k K & originally E अचोञ्णितीति.
२१ आसङ्क्रम्; G आसंक्यं.
२१ E g B ङकारानुबंधाद्द°.

३९, १ G A D k om.; E in marg.
११ G कारणं न तत्र.
१६ G A & originally a °चामेः.
२२ णिश्चिण्ण°; G चिण्ण°.
२६ G भवति.

४०, २ G A k K E °करणात्.
६ G A D E °र्भवति.
९ G A D k K E °र्भवति.
१३ k K वोभयथा° here & below.
२४ k om. तु.

४१, १ G A स्यादिबलीयस्त्वात्तु.
९ G E g B यद्यत्रापि, k यद्यन्यत्रापि.
१० G A a D सति वाप्यसति.
१२ G गोपायंति.
१५ शपि; Nâgojîbhaṭṭa mentions the reading शिति.
१५ Read नित्यमित्युच्येत with a; the other MSS. °च्यते.
१८ G g B आर्धधातुके वि०.
२१ G om. न.
२५ G A a D E °षेधार्थम्।; k K तदन्तप्रतिषेधार्थम्.

४२, ४ G A k K E प्रकृतयस्तेषां.
५ G om. तर्हि यद्यपि.
७ G A a D इमेप्यादि°.
१५ After स्यादयश्च, k यक् उत्सर्गः अपवादः शबादिः स्यादयश्च; K has the same, but शबादिभिः for शबादिः.
१६ G & originally a both times °पवादप्रतिषे°.
२५ G करिष्यंति.

४३, ११ G here & below सिबुत्सर्गाः छ°.
१४ G A कर्तव्यं; E g B सनाद्यंताधिकारे च वक्तव्यः.
१५ k K नेष्टाम्.
१८,१९ k K om.

४४, १ g B इडनुदात्तार्थ इति; k K om. the line.

पृ० पं०

४४, २-४ G om. किं...°च्छूयते.
४ G भविष्यति अलोप.
८ A a D k K g B om.
१२-१३ A D K om. चकासांचकार..कर्तव्यम्.
१३ g B चकास्ग्रहणे कास उपसंख्यानं twice.
२१ उवोष; according to Nâgojîbhaṭṭa some read उवोख.
४५, १ k om.
६ A E g B उछांचकारेति.
२० k E g & by alteration a श्रूयेत.
४६, १० k K D g B om.; A om., but has a stop before कर्तव्यम् below.
१४ G अनृच्छ उः अनृ°.
१८ G A न वक्तव्यम्.
४७, ६ g B °मस्तिभुवोः प्र°.
९ g B om.
१४ G किमिष्यत्येव.
२१ G भूत ।.
२३ A a D k K E om.; G अर्थाभावाचान्यस्य २ सिद्धम्; g B om., but have below अर्थाभावाचान्यस्यासिद्धं.
४८, १ G °वचनाः पचादयो.
१ G वानुप्रयोगो, a वा योगो.
७ G लुट्परस्य.
९ G परोक्षकालो.
१४ k K om.
१५, १६ g B om. अर्थसमासेस्तर्ह्ये°...स्यात् ॥
१८ A om.
४९, ९ A च्लिरुत्सर्गः.
९ B om.
१७ G च्लेः सिजि°.
२० A इत्करणं.
५०, १ G om. वै.
५ G अदधादित्यत्रापि, E g B अदधादित्येतदपि.
९ g & added in E, before न चङो, न चङो लुकि द्विर्वचनं.
११ विज्ञायते; G विज्ञास्यते.
१३ E g B न चेदेवमुच्यते.
२१ G विशिष्यमाणे.
२२ G निष्ठायामिति.
२४ g B & by alteration E विशेष्यमाणे.
२४ E by alteration विशेष्यते; g B विशेषयिष्यासि.
२८ G °ङ् न भवि°.

५१, १२ E g B चित्करणं साम°.
१५ G बाधते.
२२ G सिचश्चित्करणं.
५२, ७ A a D K g B इदिद्वा; E has त्वा in marg.
१० G A a om. स्पृश ।.
१६ G A K & originally a E विहितानि°
२३ A E ऽनित्यत्वात्.
५३, १ एवं च; G एवं, B एव च.
२४ g B om.
५४, २ After नियमार्थम्, g B & added in E नियमार्थोऽयमारंभः.
३ g B om. the first च.
९ E g B यथैव क्सो.
१३ B om.
१९ G om.; आलिङ्गने च.
५५, ४ G याति.
५ G यत्कार्यिणो.
१५ A णिश्रिग्रंथि°; E णिश्रिग्रंथिश्रंथि°.
१९ g B om.; E by addition °र्थं पुषादित्वात्; K has only आत्मनेपदार्थम्.
२२ K om.
५६, २० G om. ते after सर्वे.
२० आश्रया; g B & by alteration E आश्रयभूता.
२१ G एवं तर्हि तावद°.
५७, ३ तदा भावे; g B & by alteration E तथाभावे.
९ G. सावधानत्वमुपेति.
१४ अभिव्यज्यन्ते; g B & by alteration E व्यज्यंते.
१४ B om. from कृदभिहितेन up to pag. 79, l. 19.
१४ G A a D & originally E °तेन च पुन°.
१६ G काश्चिद्विशे°.
५८, ३ G भवानित्याह, a भवानाह.
८ तस्मान्नैतच्छ°; Nâgojîbhaṭṭa reads तस्मान्नैवं श°.
९ A D & originally a E लेनास्याभिधानं.
१९ G A a D & originally E om.
५९, ८ G & originally A E कर्तरि च यग्भ°.
८ E जीवंतमानादो.
९ K om. रोग इति.
१३ G a E g have विप्रति°...°लीयस्त्वं twice.
१७ शक्या; G A शक्यते.

पृ० पं०

५९, २६ अथवा ; G D अथ.
६०, १ G K °त्यनुवृत्त्यैव ; g & by alteration E °त्यनुवृत्त्या विना सिद्धे.
३ g स्यादिति ॥.
४ A om. च, & has °बेधवचनाय.
५ A a K g कर्तरीति च योग°.
६१, ६ कर्तव्यम् ; G A a D K & originally E वक्तव्यं.
७ A a D K E g भूम्या.
१३ K छन्दसीति.
१५ a जनयित्वीं.
२४ g om. अथ.
६२, ८ ऽत्र ; g न.–K om. the whole verse.
६३, १ G A K & originally E स्थानिवद्भावात्.
१३ G A om.; E originally तवादिषु चाङित्त्वं २ प्रयोजनम्.
६४, १ K om. सिद्धम्.
६ a D K om. तानि ; struck out in E.
८ G ङिति कृतं प्रा°.
१३ K om., E om. शायच्.
१५ मही अस्कभायत्; G & originally E प्रयोजनं मही अ°; E by alteration प्रयोजनं अस्कभायत्; K महीरस्कतायत्; g मही अस्कार्भयत्.
१५ यो अस्कभायत्; A यो अस्कभायत् प्रयोजनं; K द्यौरस्कतायत् ; D om.; struck out in E.
१५ उद्गृभायत; G उत गृभायत; A a उत् गृभायत; D K गृभायत; E originally उत् गृहीयते (?), altered to उद्गृभायत्; g उदगृहभायत्.
१५ E उन्मथायतेत्येवमर्थम्; g उन्माथायतेत्येवमर्थं.
२६ आण्डा; G आङा.
१ G मातासीं धुरि.
२२ G & originally E चखालं; A a D ऽश्व°, G E श्व°.
२३ शुम्भितमु°; G K शुहि°, A शुपि°, a D शुफि°, E सुभि°.
२३ सुहित° (See Vol. I., p. 315) ; G A a K शुभि°, D शुचि°, E g शुधि°. Haradatta त्रिष्टुभौजः शुफितमुग्रवीरम् । शुभ शुम्भ शोभार्थे । भकारस्य फकार आश्वलायनसूत्रे । तैत्तिरीये भकार एव पठ्यते ॥.

पृ० पं०

६४, २४ G मधोर्गृभ्नाति; A °भ्णाति; E om.
६५, ३ a प्रतीपमन्यमूर्मि°.
९ a g आशिष्यङ्प्रयो°.
१३ G E शक्तिरुहोश्च twice ; a D g शक्तिरुह्योश्चेति.
१३ a समिधं साधया धियः। स्ववंतीमा°.
१५ G E om. पितरं च दृशेयं मातरं च.
१७ G °मेत्याङपि.
१८ G K°भयं लिंगात्, a E °भयलिंगात्.
६६, ४ G साध्वसिं छि°.
७ g & by alteration E °क्रियत्वमभिधीयते.
११ तथा ; G D & originally A यथा.
१२ K om.
१५ K om.
१६ वा ; G E g च.
१७ E g after भूदिति ॥, कर्मस्थभावकानाम् । आसयति देवदत्तम् शाययति देवदत्तम् स्थापयति देवदत्तम् । कर्मस्थक्रियाणाम् । गामवरुणद्धि करोति कटम् । कर्तृस्थभावकानाम् । चिन्तयति मन्त्रयते । कर्तृस्थक्रियाणाम् । गच्छति धावति हसति ॥.
२० G कर्मणः सतः कर्तृरयं.
२४ वा; g & by alteration E च.
६७, १ G कर्म क्रियायाः.
४ G A a D K & originally E स्वयमेवेति.
५ G A E कृद्विधि.
७ G °प्रतिषेधौ.
११ G कर्तृत्वं अस्ति स्वात°.
१७ G A निर्वाते; K om.
१९ E g om. न.
२२ G कर्मवदतिदेशः ; A originally om. the line ; in E it is struck out.
२३ G A कर्मवदतिदेशः.
२५ इतरथा; g & by alteration E अन्यथा.
६८, २ G ऽकर्मणां.
१९ कर्मकर्तुः ; Nâgojîbhaṭṭa ऽकर्मकर्तुः.
१९ a D g हंत्यात्मानमात्मना हन्यत इति; K हन्यत आत्मेति.
१९ a हंत्यात्मानमात्मना.
२३ G om., E in marg.
२४ G K & originally E °श्लिष्यत इति.
२६ K om.
६९, ३ A K om., E in marg.

पृ० पं०

६९, ४ °कर्मकस्येति; A K E g °कर्मकस्य.
७ G कर्मवद्भवति.
११ K E g पयः स्वयमेव.
१२ G लोहितफलं.
१४ D & originally A E om.
१९ D K g om.
२० G om. बहुलं.
२० g & by alteration E पारिवारयति.
२२ G A श्रव°.
२४ स तर्हि; G तर्त्तर्हि.
७०, ३ किरति; K g & by alteration E किरादि, here & below.
५ G A a D E स्वयमेवेति । मंडयते.
९ g हेतुमण्णिचाश्रि°.
१४ G K & originally E °भ्रूमामात्मने°.
१७ K om.
७१, ११ इति प्राप्नोतीति; g & by alteration E इत्यत्रापि प्रा°.
७२, ३ G om. हि.
८ G संप्रधार्य्यते ।.
२४ G लङ्लिटोस्त°, A लङ्लिलोस्त°.
७३, १२ G प्राप्नुवंतीति.
१३ विशेषे; G विषये.
१९ G g विदंतीति.
१६ a om. लस्य.
२० g अलुनन् अपुनन्नि°; E अपुनन् in marg.
२२ g अपिबन् अजिघ्रन्नि°; E अजिघ्रन् in marg.
२३ G A D K °लुनन्निति प्रा°.
७४, १ G प्रसज्येति.
१२ सुपतीति; K सुपितीति.
१६ G om.
१७ G भवंति.
७५, ४ E g om. तु; a D K °न्यत्राप्रसंगस्य.
७ G om. च; K कण्ड्वादिभ्यो व्यप°.
१४ G g om. the first च; in E. struck out.
१४ यत्र च न श्रूयते; G A a D om.; g तत्र न श्रूयते यत्र न श्रूयते; E in marg. यत्र न श्रूयते.
१७ G तदुपपदसंज्ञं सिद्धं भवत्युपपदसंज्ञा सि°.
७६, ६ G & originally a प्राप्नोति.
६ G g & by alteration E महती संज्ञा.
१३ काशकटी°; G शकटी°, K काशटी°.
१९ K om.
७६, २३ E °पदसंज्ञासंनि°; g तत्रग्रहणमुपपदसंज्ञासंनि°.
२४ E g तदुपपदसंज्ञासंनि°.
२५ चेत्प्रत्ययो; E g च प्रत्ययो.
७७, १० G स्त्रीत्वेन सह योगो.
१६ व्यवधानात्; g & by alteration E व्यवधानं.
१७ After व्यवधानमेवेति, G इति समाप्तं वासरूपांतं शास्त्रम्; A & originally E समाप्तं च वासरूपांतं शास्त्रम्; (K has this after °माह्निकम्); a D समाप्तं च वासरूपांतं.
७८, ४ MSS. व्यावक्रुष्टिरिति (G °क्रुष्टि°); a by alteration व्यव°. Haradatta both here & on P. III., 3, 43, also has व्यावक्रुष्टि°; & so has Nâgojîbhaṭṭa on P. III., 3, 43 where he refers to this passage of the Mahâbhâshya.
५ E g °धेयायामिति नापि.
९ g असरूपवावच°.
११ G a चेयम् जेयम् चेतव्यम् जेतव्यमित्यपि.
१९ G A D K तत्रोत्पत्तिर्वा°.
७९, २ G A D K & originally E °त्पत्तिर्वा°.
३ E g ऽन्येन च शब्देन.
८ G A a D K °मर्हतीति.
११ G A a रूपवत्तामयमाश्रित्य; G in marg. °त्तामाश्रित्य पाठां°.
११ वाविधि°; a विधि°.
१९ a तेन योऽसरूपवानन्यपूर्वको.
१९ G om. वा.
२० E g B अनुबंधविभिन्नेषु here & below.
२६ K om.; A a E g B प्रयोगे ला°.
२७ A a K प्रयोगे ला°.
८०, ५ E g B om. कथम्.
६ A a K E g B अथैकांतेषु दो°.
६ K E g B एकांतेषु च.
९ किंचित्तु; E g B किंचिच्च.
१२ G B om. यो.
१३ a चैव.
१४ G प्रयोगेऽसरूपाः.
२५ K कालादिषु तुमुनि; G A a D E g B कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनम्.
२६ तुमुनि; E g B तुमुन्विधाने.
८१, ११ K तव्यः कर्तरि here & below.
८२, ४ a तव्यादीनपि.

पृ० पं०

८२, ५ a तव्यादय°.
६ G A a K E तव्यादयो.
७ G A D K °पूर्वमालाद्यथा; a °पूर्वाद्यथा (See Vol. I., p. 484).
१२ G A a D K यत्यं before जन्यं.
१९ G मुशल°.
२१ G A a D om. हि.
८३, ७ G K om. च.
८४, ५ G E g B अनुभाव्य°.
८ वृषल; G in marg. वृष इति पाठां°.
१२ अस्यै त्वां; D K अस्यै त्वं, g अस्यै त्व; G in marg. तस्यै त्वां पाठां°.
१२ प्रतिगृहाण; a परिगृहाण, E g B प्रतिगृह्यते.
१३ A a D K om. दस्युहत्या; g B & originally E om. श्वहत्या.
१८ वक्तव्यौ; G D पठितव्यौ.
८५, १० इत्येव; G इति.
८६, १४ संभार्या एव संभाराः ; g संभराः ; Nâgojîbhaṭṭa mentions this reading.
१७ G अव्यथ्या
१७ a सूर्यः किं निपात्यते.
२३ a om. the first च.
२५ A E g B om. अकृष्टपच्याश्च मे.
८७, ७ G A D प्राप्नोतीति.
१५ A a D K om. निष्टर्क्ये; g has निष्टर्क्यं; B निष्टर्क्यकृते°.—Nâgojîbhaṭṭa says: निष्टर्क्ये कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थ इत्येव भाष्यपाठ इति कैयटतात्पर्यम् । सांप्रतपुस्तकेषु तु निष्टर्क्ये कृतेराद्यन्ताविपर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थः यथा कृतेस्तर्क इत्यादि दृश्यते ।
१६ a E g B कृतेस्तर्कः ; See Vol. I., p. 31, 16 where A reads कृतेस्तर्कुः.
८८, ४ G a g B हिरण्य इति च twice; A D E हिरण्य इति च । हिरण्य इति वक्तव्यं; K हिरण्यमिति वक्तव्यम्.
८ A om.
९ G समवसर्ग्या रज्जुः.
१० K om.
११ G A D अवलाप्यम्.
१४ G A D विशेष इति.
१५ G E g B om.
१८ g om.
८९, १ G अवश्यं लाव्यं अवश्यं पाव्यं; A a D K E om. अवश्यपाव्यम्.
८९, १८ K E g B सामान्यकृत°.
९०, ३ a twice.
८ पुरीषं; G A E g B पुरुषः, a पुरुषं.
११ A a D K °दात्ता; E g B अभिचित्त्यैत्यंतोदात्तो भावे.
१२ K om. अग्नि°...भवति; A a D ऽन्तोदात्ता.
२१ G om. भविष्यति.
२२ E g B, after °संबन्धानामिति, तुदछंदासि तुरिष्ठेमेयःस्विति चोभयोर्ग्रहणं यथा स्यात्. P. V., 3, 59; VI., 4, 154.
९१, ३ E g B धातुमात्रे दर्श°.
६ G हजादि वर्त°.
८ a वेदाध्यायकः.
८ भूरिति ; G भूतामिति.
११ E g B om. ऽपि.
११ शमनीपारः ; g & in marg. E गमनी°; K शमनीयापारः.
१४ शर्वः ; K शवः ; E B शर्व इति ; g सवः सव इति.
१६ E g B om. पचाद्यनुक्रमणम्.
१८ G जारभारः , a जारभरः ।.
२० A D K °मैषाद्यर्थे.
२१ A a D K E g B मेषाद्यर्थे.
९२, २ वक्तव्यः; A a D K वक्तव्यं, E g B को विधेयः.
३ भिदः युधः सिव इति ; A a D युधो सिप इति, E g B भिद इति.
५ E g B जिघ्रतेः .
११ D om.
१३ a संज्ञायामुपसंख्यानं.
२० ह्वायक ; E g B वायक.
९४, २ A निर्वर्त्यमाने वि°.
४ a E °माण इति चेद्वे°.
५ g B °माने विक्रियमाणे च इति.
६ A g B om. शमनीपारः.
७ A E om.
१२ अपरि°; G परि°.
१६ G अनभिधानादेव वचनं न; a by alteration °धानादेवाल न; g B °धानादल न; K om. the line.
९५, ९ स यथैव शः कं; G यथैव कः शं.
११ वडवासंदाये; G in marg. गोसंदाये.
२१ g B om.
९६, १ G तज्ज्ञापयत्यार्यः.
२ G कांडलावः शरलावः.

पृ० पं०

९६, ३ a K g B om. तु.
३ a मांसं कामो.
६ ऽस्या इति; E g ऽस्या अंभोभिगमेति.
१० G अन्नादाय अन्न°.
१० E om. य; K B °न्नादीं हुत्वा; g °न्नादां हुत्वा.
१७ G has के before संप्रसारणे.
१८ स्यात् ; g B & in marg. G प्रसज्येत.
२२ G अंतरंगात्पू°.
९७, ३ K तं before बाधते.
८ G A a D K E भवतीति.
१३ G कृतेऽप्येत्वे.
२४ A D K E g B संप्रसारणं.
२४ g B पूर्वत्वं हि ।.
९८, ५ K om.
७ G पिबतीति three times.
८ G को भवति सुपीति को भवति.
९ G °विभागात्तावदयं.
१० G भवतीति स्वार्थे भविष्यंति; A a K E om. इति स्वार्थे भविष्यति.
१२ G A a D K E भविष्यतीति.
१४ K om.
९९, २, ३ A K °शीध्वोः.
३ K °ध्वोरिति वक्तव्यम्.
४ पिबतेरिति किमर्थम्; A a E पिबतोरिति वक्तव्यं; K g B °रिति च वक्तव्यं; D पिबतेरिति पिबतोरिति च वक्तव्यं.
१०, ११ B om.
१५ G A D om. the first घटी.
१६ a om.; E has धार्येर्थे here & below.
१७ g B °ख्यानं कर्तव्यं ।.
२० G A a D g B om. स्तम्बकर्णयोः; K has स्तम्बकर्णयो रमिजपोर्हस्ति°.
२१ A a D K E om. स्तम्बकर्णयोरित्यत्र.
१००, ३ B om.
६ D E om. शंकरा शकुनिका; K °त्राजका शकुनिका तच्छीला तस्या°; g B शंकरा शकुंतिका तच्छीला तस्या°.
८ °वस्त्वाह; K °वस्य.
११ K om.
१२ K om. अधिकरणे शेतेः.
१२ उदरशयः ; A a D K उरःशयः.
१४ K B om.
१६ K om.; G has उत्तानादिक°.
१७ G K उत्तानादिक°.

पृ० पं०

१००, २१ गिरौ शेते गिरिश इति; E om. इति; A a B गिरौ गिरौ शेते गिरिशः; g गिरौ गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति गिरिशः; K यथा लोमशस्तथा गिरिशः.
१०१, १३ स्तम्बशकृतोर्व्री° is the reading of K; G A a D E om. स्तम्बशकृतोः; g B om. the line & read below स्तंबशकृतोर्व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यं.—a here & below व्रीहिवत्स°.
१०२, १ G om.
२ कुक्षिं°.. °मानः ; E कुक्षिंभरिश्चात्मंभरिश्चरति यूथः.
५ °शर्धे°; A a D गर्द्धे, E गर्धे, K शवे.
६ शर्धे°; A a D E गर्द्धे, K शवे.
८ शर्ध; G शर्द्ध, a D E गर्द्ध, A K g B om.
८ शर्धंजहा माषाः; g B शर्धंजहा मृगाः, A a D गर्द्धंजहा मृगाः, E गर्धंजहा मृगाः, K शवंजहा मृगाः.
११ Before ततो, G D & in marg. a have नासिकायां धमश्च नासिकंधमः नासिकंधयः, E नासिकायां ध्मश्च । नासिकायां ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यं । नासिकंधमः नासिकंधयः; B नासिकायां ध्मश्च धेटश्च । नासिकायां...=E; g=B, but has the words after मुष्टिंधयः in l. 13.
१३ A K om. मुष्टौ ध्मश्च.
१४ D E नासिका°...°खारीषु twice; B likewise twice, & inserts घट before घटी, & adds below घटंधमः घटंधयः; for खारी K g have here & below खरी which is also the reading of the Padamanjarî.
१४ G नासिका, before नासिकंधमः.
१९ g B om. उपसंख्यानम्.
१०३, १ G A D E om.; a K g B om. वा.
२ A a E K g B om. वा.
३ G A D K E B डे च । विहा°.
४ G om. विहगः.
६ K om.
८ K om.
१० G K E om.
११ A a D K E g सुगं दुर्गं.
१२ A K E om.
१३ E g B निर्गः (निर्गो) देशः.

पृ० पं०

१०४, ३ g पाद° both times.
७ पाणिलेखेति; A a D K om. पाणि here & below; B. om. it here, & E below.
१४ G अप्राणिकर्तृके २ इति; D has अप्राणिकर्तृक twice.
१५ g शकुनीति.
१०५, २२ G a D न च क्खु°; K g न ख्खु°; B न खष्णु°.
इत्येष; G एष.
९ G °दिष्णुजेव भविष्यति; A °जिष्णुज्भषति; a originally °दिष्णुजेव भवति; K
१०६, ६ °त् इखुरेव भवति; B °त् इष्णुजेव भवति.
१० a उदात्तत्वात् भुवः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुचः.
११ °मिष्णुचः; g B & originally a °मिष्यते; A has the line with °मिष्यते in addition to that with °मिष्णुचः.
१४ a एकाजभ्योयं वि°.
१७ G क्विबेति; A क्विब्जेति.
२२ K om.
१०७, ४ G A & originally a कक्करावीति ह्यु°.
४ K याविका अ°; g B याविका इत्य°.
६ G om.; g B om. उपसंख्यानम्.
१० G कर्तरि न प्रा°.
१३ पश्यन्ति जनाः; A a K here & below पश्यति.
१०८, ४ K g B °मात् सस्यादित्ये°.
५ A °व्ये च ॥ अ°; g °व्यग्र°; K om. from °स्यर्थम् up to pag. 111, 8. क्रियते.
६ A g °व्यग्र°; a om. अद्यो ... क्रियते.
१२ a D om.
१४ g B हि before सामान्येन.
१५ G न तदस्ति.
१७ g B add हे उक्थशाः; a has only हे उक्थशा इति.
१८ उत्वा°; a रुत्वा°.
१०९, १ E g B बाधेत.
६ g B उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति.
१३ स्थायी; G D g B स्थंडिलस्थायी; according to Nâgojîbhaṭṭa some divide तद्यथा आस्थायी.
१३ यदा न; G g B यदा स्थंडिले न.
११०, ८ G om. वा.
११ G A D B & originally a सत्यंतोदात्तेन.
११०, १६ g B °तुक एवैतज्ज्ञा°.
१११, ४ G g B °मानतायाः.
९ G प्रकल्प्यंते.
१४ G om. कथम्.
२२ After °दधानस्य, G g B भूतकाले वृत्त्यर्थे भविष्यद्वर्तमान-[g B काल]-संप्रत्ययार्थे.
२३ G om. कुमारघाती शीर्षघातीति.
११२, ४ After भूत्, G A a K g B सुषुपुषोऽनेहा अग्निमादधानस्येत्येवान्यत्र; D E सुषुपुषोऽनेहा अग्निमादधानस्य आदधानस्येत्येवान्यत्र.
६ G क्विबन्येभ्यो.
९ Nâgojîbhaṭṭa: नियमार्थोऽयमारम्भः किमविशेषेणेत्येव पाठः । ब्रह्मादिष्वेवेत्यादिनियमाकारलेखस्तु लेखकप्रमादात्॥
१७ K g om.
२० उत्खा G D; A a E g B उखा; K उख.
११३, ५ G प्रकल्प्यंते.
८ G A a K °ष्युच्यते.
१३ G A K °ज्ञोच्यते.
१३ G नैव.
१४ G तस्मान्नैव.
११४, १ g B यस्मात्, before यद्वा.
१० °परिदृष्टा° G K; A a D E g B °परदृष्टा; Kaiyaṭa reads °परदृष्टा.
१४ A K E यत्तत्कृतं.
१९ g B कानच्कस्वोर्वा°.
२३ अस्त्वनेन; G अनेन.
११५, ५ G वृक्षस्य वद्वधा°.
६ °धानाँ; a K g B °धानां, G A D °धानं, E °धानामर°.
८ °द्भवतीति; G °द्भवति.
१२ तितिराणः G A a D E g B; K om.
११६, ३ G A °नित्यमेव.
१० G तत्रायमर्थ°.
२० G °डर्थे चेद°.
२३ ईयित्ये°; Kaiyaṭa mentions the reading इयित्ये°.
११७, ३ वा; a तु.
१४ K चैकाच्त्वम्.
१५ G A om. च.
१५ एकाज्भ°; G एकादेशे चैकाज्भ°.
११८, १६ प्रत्युत्थितं; A a D K E प्रस्थितं; Nâgo-

पृ० पं०

११८, jîbhaṭṭa mentions besides the reading प्रत्युपस्थितं.
१८ K om.
१९ A D K g B °संततावित च व°.
२२ K om. ऽद्य ह्यो ऽभुक्ष्महीति; E ऽभुंज्महि here & below.
११९, १ विद्यते; G वर्त्तते.
३ K om.
४ g om. लोकविज्ञाते ... °दादिस्य:.
५ मध्यमिकाम् G A a (G in marg. नगरीम्); D K E मध्यमिकान्; B माध्यमिकान्.
१२०, ९ °परिदृष्टा° G K & originally E; A a D g B °परदृष्टा°.
१५ a g B फूत्काराश्च तेषु.
१६ After परोक्षमिति, g B अपर आहुः वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति; K the same, but वर्षशतसहस्र° for वर्षसहस्र°.
१७ कटा°; E कुडचकटा°.
१७ E g वेति.
१८ All MSS. except K have सुप्तमत्तयोरुत्तमः। सुप्तमत्तयोरुत्तम इति.
२० g वर्तमानकालं.
२२ D g वर्तमानकालं.
२२ संयुक्ता°; G युक्ता° g B संप्रयुक्ता°.
२६ g B & by alteration D °म्नेः.
१२१, ७ स्मादिविधिः all MSS.
११ इति तत्र; g B इत्यत्र.
१४ E भवेदेव तद्वा°.
१६ A K om.
१८ अथ...हेतू, only in G.
१२२, १८ G om. हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणाच्च.
२२ A a °वृत्तं.
१२३, ३ G भवंतीति ।.
३ a D पुष्य°; K पुष्यपुत्रं.
६ G D भवंतीति ।.
१३ G A वर्तमानकालं, K वर्तमानः कालं.
१३ G A D मन्येत.
१४ G om. the last वा.
२२ इतीह; A K इति हेहयेषु; a इति हैहयेषु; D इति अतिक्रांता इह; g B इति अतिक्रांता.
२३ g B आहुः.
२३ G °हराति.
२४ G a E g B स्पंद°.

१२४, ३ काक न; K काकने, A काचन, B काकता.
११ G °हराति.
१२ G लक्ष्यत.
१२५, ११ g B °र्थवानिति कृत्वा सर्वै°.
१३ अथवादेशे; A E अथवादेशेन.
१८ K सकृद्गतो.
२३, २४ A E om. ; a D K om. इति.
२५ A a D K E om. इति.
१२६, ६ K om. कुर्वाणतरः.
७ K g om. कुर्वाणरूपः.
७ D K E g B om. कुर्वाणकल्पः.
११ K om.
१३ G °स्तादितरेत°.
२५ G उत्तरपदमिति.
१२७, ३ A a D K E om. पचमानभक्तिः.
१६ G प्रजल्पतिरूपम्.
२० G विभाषेति ततः लटः.
२२ G न वक्तव्यं च.
१२८, १ A K om.
५ A K om., but have a stop before उपसंख्यानं of the next line; K E g B read तत्त्वाख्याने, my MS. of Kaiyaṭa तत्त्वान्वा°.
१२९, ३ A °मसंगार्थम्, a K °मसंसंगार्थम्.
४ A K ऽसंसंगार्थम्, a ऽसंसंग्गार्थम्.
६ G °कालयोविहित°.
७ G °कालयोविहित°.
८ E g B प्रयोजनम् प्रयोजनं पूरण°.
११ g B & by alteration E योगांगमुपजायते.
१९ G °विभागश्च, K E °विभागाच्च.
२३ G om. भवति.
२४ G शतृशानौ.
१३०, १ g B & originally E om.; A has °धानं च.
४ g om.
१२ a नट°, B नद°.
१६ E g B चोरस्य.
१९ G तदेवं.
१९ विध्यर्थं; A a प्रतिषेधार्थं, K प्रतिषिद्धार्थं.
२२ G has सोता after पोता.
१३१, ५ E g B इंद्रो वस्तेन.
५ गा वो; a g B गावो.

पृ॰ पं॰

१३१, ७ चेति ; E g B च वक्तव्यं.
१० G D K om.
१२ g om.
१३ G a om. one क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः; a क्षत्तृभ्यः संग्र°; g B क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यः क्षत्तृभ्यः संगृ°.
१५ स्नोः ; G a E क्स्नोः, B गूस्नो.
१६ स्नोः ; G a क्स्नोः, B ग्स्नोः.
१८ a om.
२२ स्नोः; G E क्स्नोः, B ह्स्तोः.
२२ K om. नैष दोषः & the next line.

१३२, ४ स्नोः ; G क्स्नोः.
८ किङितोरीत्व°; G & originally a क्ङितोरीत्व°; G in marg. & by alteration E कङितोरी°; K & by alteration a क्ङितोरीत्वस्य.
९ किङितो°; G a K क्ङितो°, A किक्ङितो°, E by alteration कङितो°, g किङितो°, B किन्ङितो°.
१५ K E g °कारयोरितोरिति.
१९ स्नो°; G क्स्नो°.
१९ G क्गितोरीत्व°, A जितोरीत्वस्य, K a क्ङितोरीत्वस्य, D क्ङितोरीत्व°, E कङितोरीत्व°.

१३३, ९ B om.
१४ E g B ण्वुल्प्रति°.

१३४, ९ g B युवतिः for कन्या.
११ g B °भालुच् विधीयते.
११ G K °वोच्यते.
११ E om. गृहयालुः.
२२ आतस्तरतुः आतस्तरुरिति; E g B तेरतुः तेरुरिति.

१३५, ३ G A D °रमिमनिनमि°; a om. मनि; K om. विचि.
३ G D रेमिः नेमिः मेनिश्चक्र°; A रेमिः मेनिः; a om. मेनिः; K om. विविचिं रत्नधातमम्.
६ G धाञिक्रु°.
६ A a K g दधि.
९ g B & originally E वृषा समत्सु सासहिः.
१० G om. वावहिः.
१० चाचलिः; g B & originally E ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः (Rigv. X., 173, 1.)

१३५, १४ G D भियः क्रुकनापि २ व°; E g B om. भियः; A B om. भीरुकः.

१३६, ९ G °मथ्यात्संप्रसा°. (B is here very carelessly written).
१० A a D K परत्वात्प्र°.
११ A a D K °ये प्रसा°.
१२ All MSS. except G कृते प्रसा°.
१३ G भविष्यति.
१६ K E om. जुहोतेर्दीर्घश्च.
१७ K om. क्विप्च.
१७ K om. दृदृणातेर्दीर्घतेर्वा.
१८ G D जूज्वरयते°; A om. जू°... °र्वा.
१९ G A D om.; K om. this line & the next up to धीः.
२० a om. च; E g क्विप्चेति वक्तव्यं.
२५ a K om. इह च; G A D om. च.

१३७, ७ G g कथं.

१३८, १३ °भवाश्वौणादि°: E °शब्दाश्वौणादि°, g B °शब्दाश्च अवैदि°.
१३ कथं; D यथा.
१७ E पदार्थविशेषो.
२२ E & by alteration A °दनूबंध°; in g B not clear.

१३९, ६ a K E g B om.
९ G प्रकल्प्यंते.
१४ a न चैषा; E g B नैष.
१५ G om. °मित्यव्यय°.
१७ भविष्यत्येव; G भविष्यत्यर्थे.
१७ °व्ययं; E g B °व्ययमिति.
१९ ऽत; E g B इत.
२३ A D om.
२४ G A D om. भवति.
२४ A पूर्वप्रतिषेधेन; D पूर्वप्रतिषेधेन २.

१४०, १ श्वोऽध्येता; a E g B श्वो भोक्ता; K om.
२ K om. पुरा श्वो भुङ्क्ते.
३ G om. न वक्तव्यः.
६ G °सिद्धिरलिप्सैव.
७ G D स्वर्गलोकं here & below.
१३ G धातुमालदर्शी°.
१९ G एतं.

१४१, ४ E g B ज्ञापनार्थं.
९ G B after भविष्यन्ति, अत उत्तरं पठति.
१० E g B °वन्यनानां च यथा°.
१४ A a D K om. इह; in E struck out.

पृ० पं०

१४१, १४,१५ G E g विशेषणेन.
 १६ G भवंतीयता.
 १८,१९ E g B विशेषणेन.
१४२, १२ G °समाप्तिनिर्दिष्टेति.
 २३ G क्रश्च शेषः.
 २५ G °पदविध्यर्थं स्यात्.
१४३, १ G A D have लृट् शेषे च after हरिष्यतीति; in E it is struck out.
 ३ यथोपजायेत; K °यते; E g यथा विज्ञायेत, B °यते.
 ९ G A K पक्ष्यतीति; K om. पक्ष्यमाणः पक्ष्यते.
 १३ G om. the first श्वः.
 १३ A a D K om. श्वोऽध्येता.
 २० A om.; in E struck out.
 २२ K g B om. वै; in E added.
१४४, २ K om.
 ३ A a K & added in E कंबलस्य स्पर्शे.
 ५ g B अतिसारो.
 ६ G om. शाल°; A a D K have साल°.
 १८ °कान्युत्सृजति all MSS.
 १९ G एकवचनेन च.
 २१ G °भेवतौ भवति.
 २१ G पचतौभेवति.
 २२ G °भेवतौ भवति.
 २३ G पचतौ भवति.
१४५, ७ K अनादिष्टार्थाः.
 ११ G नियमार्थोऽयं ; A a D K om. ऽयं.
 १२ G A D E संज्ञीभूतो ; K संज्ञोभूतको ; g om. this line.
 १४ a om. च कारके ; K om. कारके ; in E it is struck out.
 १७ G A a D °मभ्यंतरे.
 १८ भावभेदो ; K. भावो.
 २४ स्तृती G K, D in marg., E by alteration ; A B, D in the text, E originally स्तुती ; a g श्रुती.
 २५ G °यानामवाद° ; a K °यानामपवाद°.
१४६, ५ K चेदनभि°.
 ७ D भविष्यति.
 १८ G षंढरंडाकल्पः ; (in marg. वंठरंडा सर्वान् मिलति तद्वत् इङ् । षंडरंडा अकृतविवाहा सर्वान् मिलति तद्वत् इङ् सर्वान् कारकान् मिलति); A a K D वंठरंडा°; (D in marg. षंढ इत्यर्थः); E originally षंठरंडा°, altered to वंठरंडा°. Nâgojîbhaṭṭa वंठो मृतभार्यः.
१४६, २० K °द्यावहासंहारावायाश्च; G °श्वेतत्रिपा°.
 २३ All MSS. except G पृथक्क ग्रहणं.
१४७, २ G पृथग्ग्रहणं बाधनार्थं तत्तु ल्यु°; the other MSS. पृथक्क ग्र°...as printed.
 ४ सृती ; a श्रुती, B स्रुती.
 ९ G A a D °यानामपवाद°.
 ११ सृतीं; a g श्रुती, B स्रुती.
 १३ G जारयंतीति.
 १६ E g दीर्यंते ; K दीर्यन्ति तेन दा°.
 १६ G g B जीर्यते ; K जीर्यन्ति तेन जा°.
 २१ A श्री ; D °निवृत्तेषु.
१४८, ७ K E g B °निपातयोः.
 ८ G °निपातयो°.
 १५ पृथग्ग्र° G & by alteration E ; the other MSS. पृथक्क ग्र°.
१४९, १ A D g B om. च.
 ३ णच्; G णच् वक्तव्यः.
 ९ A a D पृथक्क ग्र°.
 १२ G संकूटिन°, a B संकुटन°.
 २० °भ्यश्च G ; the other MSS. °भ्यः.
१५०, १ g B om.
 ४ G निस्पूर्वस्य चि°; D E g निःपू°.
 ४ G निस्पूर्वस्य चि° ; E g निःपू°.
 ५ G °पोऽचो वा.
 ५ G E चेरतस्तेय इति घ°.
 ७ G अभिविधौ.
 ८ G om. स्येयस्य...°षेधात्.
 १८ G D स वशमेतद्वचनं जयो भवतु रणेरणे; A सवशं सैंधवघनं । जयो भवतु रणेरणे; a सवशमेतद्धनंजयो भवतु रणे रणे; K वसशमेतद्वनम् जयो भवतु रणे रणे; E सवशं सैंधवं धनंजयो रणे रणे (in marg. जयो भवतु रणे, but struck out); g सवशं सैंधवं धनंजयं रणे रणे; B सवशं सैधव जनंजयं रणे रणे.
 २२ G om. the second पा.
 २३ a °विधः.
१५१, २० E g B निपातनादिति.
 २५ G K तर्हि ङि°.
१५२, २० स्थायिकामस्थाः; G स्थायिकामास्थाः, A a D E g B स्थायिका.
 २० का स्थायिम्; G कां त्वं स्थायिमास्थाः, E g B का त्वं स्थायिं.

पृ॰ पं॰

१५२, १६ a K °यजींषि° here & below.
१७ G श्रुतिः.
१९ B ग्लाम्लाज्या° here & below.
२० B ग्लानिः म्लानिः ज्यानिः.
१५३, २ g B & originally E om. क्तिनर्थम्.
६ G D °नां निपातनं २ क°; E g °नामुपसंख्यानं क°; B °नामुपसंख्यानं २ क°.
९ A K E g B om.; a भिदा विदारणे २ इति.
११ K E g B om.; G a D °करणे २ इति; A °करणे । इति.
१३ A K E g B om.; G a D शस्त्यां २ मिति.
१५ K E g B om.; G a D प्रपाते २ इति; A प्रपाते । इति.
१७ A K E g B om.; G a D °षध्यो २ रिति.
१५४, ३ E g B इत्येव हि वर्तते.
७ °सिकवचनादिति all MSS.
८ g om.; B om. उपसंख्यानम्; G has here & below घटि after घट्टि, & below घटना after घट्टना.
११ g अन्विष्यतेरन्वे°, B °तेः अन्वे°.
१३ G both times अन्या, K कन्यां.
१७ G K B °यमानेषु.
१५५, ४ a K om. आविः.
५ g B om.
६ g om. वासिः.
७ g B om.
१० a K om. आपत्; K after परिषत्, पर्षत् संसत् उपसत्.
१२ कृतो; A कृत्ये; K g कृत्यल्युटो; B कृल्लुटः । कृल्लुट इति वक्तव्यं । कृतो बहुलमिति वा । कृतो बहुलमिति वा वक्तव्यं.
२१ G एते तस्मि°, g B एत्येतस्मि°.
१५६, ४ G om. च; G K om. यथा...इति; D om. यथा.
९ Before डो E has in marg. खनो डडरेकेकवकाः; A om. डो वक्तव्यः आखः, & has खनो रोकककविकाः.
१४ स्तुतिः; A a E g B श्रुतिः.
१६ सुलवः only in G K.
२२ G खिलपी°.
१५७, २ g B om.
६ E has तद् added before द्वेष्यं.
१० G शासि, युधि, दृशि, धृषि before दुःशासनः &c.; A E सुदर्शनः.

१५७, १२ G D मृषेश्च । मृषेश्चेति व°.
१५८, २ G A D g & originally a वर्तमाना वे°; B वर्तमानो वे°.
४, ९ विशेषेण K; the other MSS. विशेषणेन.
७ G has क्विं before लडे°.
१३ G यजमानः ॥.
१८ G °स्कालः.
१९ K भूतवदनुदेशो.
२४ G भूतसामान्यम्.
१५९, ८ नाम प्र°; G नामाऽप्र°, A a D B नामाप्र°; Kaiyaṭa mentions this reading.
९ नाम प्र°; G नामाऽप्र°.
१९ G ऽधीयीत.
२३ संपत्स्यन्ते; a निपत्स्यंते, K निष्पद्यन्ते.
१६०, ३ A om.
४ G °कालवर्षे.
७ °गतेष्वपि; G °गतेषु.
१० E सर्ववि°.
१६ °स्वं; E g B °स्व°; काल°, G A D g B कालं.
१७ g B यथास्वकालमेता.
१८ G A a D यथास्वं कालमेता, g B यथास्वकालमेता.
२७ ऽभूदिति; G A a K ऽभूत्.
१६१, ७ A om.
११ A g om.
१४ K E g B भविष्यति.
१९ G ऽपि यथा स्यात्.
१६२, ३ g om.
२० D E g B तद्देष्यं.
२३ G °करणमसाम°.
१६३, २ B साधमातिपत्तौ । साधनातिपत्तावि°.
८ G अथाध्ये°.
१० E °प्रकृतौ here & below.
१९ G E °शानचौ तर्हि प्रा°, g B °शानचावपि तर्हि प्रा°.
१९ G om. अपि.
१६४, ४ G किंवृत्तेर्किंवृत्तेपि भ°; A D किंवृत्ते चाकिंवृत्तेपि; K किंवृत्ते च भ°.
१६ G °करणत्वं.
१९ अनेन; E g B both times दक्षिणेन.
१६५, १ A om.; E g B भविष्यदधिकारे च.
५ G B शंसितव्रतः.
७ A इच्छा काम°.

पृ० पं०

१६५, १२ G °र्णामिति ।.
१३ G °हितेनाप्यामंत्रणं भवति ।.
१३ °णम्; G °णं भवति ।.
१६ G विज्ञायेत.
१६ G a K om. इति.
१८, १९ K om.
२१ G प्रकृत्यभिहितः.
२१ G om. कृत्वा.
२२ G °द्धिश्चेका°, A a D K °द्धिरेका°.
१६६, २ G om. इति.
३ g B °विज्ञानात्; K om. प्रत्ययवि°... प्रत्ययार्थे.
९ °न्त्रणमाका°; D °न्त्रिमाका°.
११ g B & originally E यावता चात्रापि द्वि°.
८-११ Instead of कथं पुन°...आकाङ्क्षते, G reads: कथं निमंत्रिनिमंत्रिणा । आमंत्रिश्चामंत्रिणा । निमंत्रिरपि निमंत्रिणा युज्यते । आमंत्रिश्चामंत्रिणा । दृष्टश्च भावेन भावयोगः । तद्यथा । इषिरिषिणा युज्यते । एषितुमिछति एषिषिषतीति । स्त्रीत्वं स्त्रीत्वेनेति । एकस्यात्रिषेरिषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्यय इति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं निमंत्रणादिषु गम्यमानेषु इहापि प्राप्नोति देवदत्तो भवंतमामंत्रयते देवदत्तो भवंतं निमंत्रयत इति ।
१४ °सिद्धिश्चेका° G; the other MSS. °सिद्धिरेका°.
१४ नैष दो°; E g B एषोऽप्यदो°.
१९ विधानं; E g B वचनं.
१९ B & in marg. E, after नियमार्थम्, प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं क्रियते । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् ।.
१६७, ६ K E g B °न्वाधेत.
१२ पचति; G सृजति.
१६८, ३ साधुत्वं; G g धातुत्वं.
११ K om. अस्त्यादिभिर्योगे.
१४ °वंजातीयकं; g B & originally E °वंविषयं.
१९ G °जीत्येतस्मिन्भ°.
१८ G A D हिस्वयोरात्मनेपदपरस्मैपदम°.
१६९, २ कृत्त्वात्कृत्प्राति°; G D कृत्वात्प्राति°.
६ G om. one लुनीहि.

पृ० पं०

१६९, १७ a by alteration लुनीहित्येव.
१८ D K E g B लुनामि.
१९ ऽपिच; G ऽपित्.
२६ K & by alteration a भुङ्क्ष्वेत्येव.
२६ G A a D K भुंज इति.
१७०, १ G °पुरुषैस्यैक°, g B °पुरुषस्यैक°.
१४ G D °भाविनोर्लोट.
२३ G समुच्चये before the second सामान्य°.
१७१, ३ G उपवादा°.
१० G K सदाद्यो.
१४ G A a K भविष्यंति.
२० g B व्यतीहार°, K व्यवहार°.
२१ E g B व्यतीहार°; G एवायमिति, E एव हि मयतिः.
२१ G om. साति.
१७२, १ g B °प्प्रतिषेधेषु.
१२ G A लङ् भवति.
१२ G तद्दत्र प्रष्टव्यं लङ्ग्त.
१२ A D लङ्गत.
१४ K °कयोर्बहु°.
१६ G A E द्विर्वच° both times.
२० A a D E g B om. नाम.
२१ G A K द्विर्वच°.
२३ G °दाय सतुष°.
२९ B °कंटकानुल्त°.
१७३, ८ G व्रजतिक्रिया प्रति.
१० पीत्वा...व्रजतीति; G adds भुक्त्वा पीत्वा स्नात्वा व्रजतीति; E g B have पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वा व्रजति.
१४ °वरकाल°; g B & by alteration a E °परकाल° here & below.
१८ G E कथं चाप्राप्ते.
२२ G om. स तर्हि वक्तव्यः; E g B स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः.
२३ Before उक्त° G has उक्तं च, A D & added in E उक्तं वा; Nâgojîbhaṭṭa reads उक्तं च, & knows the reading उक्तं वा.
२३ G K उक्तमेवैतद°.
१७४, ६ G om.
७ निपात्यते; E g B यथा स्यात्.
७ G E अस्वादुं स्वादुं.
१८ G °धानेऽनभिधाने च.
२६ G विज्ञायते.

पृ० पं०

१७५, ६ G om. the first च.
७ G यदि च सत्यभिधानेनभिधाने च.
२४ G K ऊलोपश्चान्यत°.
२५ A D K तस्मादेव कः.
१७६, ६ E g B विधानम्। अहिंसार्थस्य हन्तेर्णमु°.
९ A D K E om.
१० G om. च.
१२ G वार्त्तिकेन ज्ञा°, A a D वार्त्तिके ज्ञा°, K वार्त्तिकं ज्ञा°.
१६ K E g B बन्ध इति; Nâgojîbhaṭṭa ग्रामे बद्ध इति स्वपपाठः.
१६ G एवं च व°.
२२ A a D K द्विधा कृत्वा.
१७७, १ G A D K & by addition in E नाधार्थप्रत्यये.
८ G °चनमादेशे.
१७ G ऽपादानमिति.
२१ भावभेदो; K भावो.
१७८, १ ते G; the other MSS. तेन.
५ G A D कृत्येष्वेवकारः क्रियते.
२१ °देवतयोस्तु G; the other MSS. °देवतयोः.
२३ प्राप्नोतीति; G A a D K प्राप्नोति.
२४ g B °कं वाक्यं.
२६ G पुनरन्योऽन्यस्यार्थे.
१७९, १ G एवकारश्चार्थे.
१३ G काष्ठभिद्ब्राह्मणः लवणभिद्ब्राह्मणः.
२२ तर्हीदानीमत्र; a K E g B तर्हि.
१८०, ६ g B क्रियेत। तत्रा°; the other MSS. क्रियते। तत्तत्रा°.
९ a क्रियेत, B क्रियतां (?); the other MSS. क्रियते.
२४ After इत्येव, g B & originally E आस्ते शेते.
१८१, १ G g B om. तु.
३ G A D om. लः ... °केभ्य इति.
८ G लादेशसर्व°.
१६ B तस्माद्धि वि°.
२२ G °द्वा अनुवर्तनसामर्थ्याद्वा इत्संज्ञको नामा°.
१८२, २ G & originally a °विधेर्न भवति.
६ E g B वर्णविधेरंतरंग इति.
२१ G तर्हि इटोऽशिति कस्मा°.
१८३, ७ क एष; g B कथमेष.

पृ० पं०

१८३, ८ न्याय्यः; Nâgojîbhaṭṭa appears to read ऽन्याय्यः.
१८४, ३ K om. सर्वादेशार्थम्.
५ G A °त्यंतस्य.
१२ G E g B om. one अ.
१४ g B & originally E °शे क्नेर्जुस्भावस्य प्र°.
२० °मपि बाधते D & originally E; B बाधकाते; the other MSS. बाधेत.
१८५, ३ K °ठकारप्रति°.
७ G वक्तव्यम्.
१२ G आद्गुणप्रति°.
१३ G ऐदित्येवं, A ऐदित्येत्वं, E g B ऐ इत्यैत्वं.
१५ G वक्तव्यम्.
१८६, २ E g B वक्तव्यः.
५ E g B add हृषीष्ट हृषीष्ठाः.
६ g B om.
१८ G D om. किम्.
१९ वा; G च, K एव.
१८७, ११ B om.; g °कारग्रहणं च.
१२ कर्तव्यम्; G K वक्तव्यम्.
१६ G लङः.
१८८, ४ G om.
८ G क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे before स्वाङ्गीनां.
१८९, ७ G स्त्रीत्वेन सह योगो.
१५ G °ग्रहणार्थेनार्थः.
१६ G ङीब्भवतीति.
१९०, ३ G शुक्लतर इति कृष्ण°.
७ G A एकं हीदं वाक्यं तद्वे°.
९ G B यद्येकं.
१८ G om. वृद्धा°...°प्रत्ययार्थे.
१९ K E °तानि ङ्याप्प्रा°.
२३ G om. च.
१९१, ६ तरतीति; G तराति.
१० G om. प्रातिपदिकमिति.
१२ G यद्येष एकादेश ऊङो.
१५ G °लभेत्.
१८ G °रांतादाप उत्प°.
२१ G °रांतादाप उत्पत्तौ.
२३ G एष एव वि°.
२५ a om. मौदकं; A पैप्पलादं; g B have च for वा.
१९२, २ a E only बहुराजेति, K only बहुराजे.

पृ० पं०

१९२, ३ K °शिष्टग्रह°; G ग्रहणं स्यात्.
१९ G om. पितृसदृशी.
२१ G a K °विधिः.
२२ a K g B om. हस्तिमालम्.
२३ a K E g B om. हस्तिनीमालम्.
२७ G मानिनि विधिप्रतिषेधार्थं २ प्र°; a E g मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं । प्र°; A K B om.

१९३, ४ G प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च २ प्र°; a E g प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च। प्र°; A K B om.
६ G उपचारः.
१३ यञिञोः फकि ॥ यञिञोः फक्यति°; A a E g यञिञोः फकि । अति°; G K B यञिञोः फकि अति°, but G has यञिञोः फक्यतिप्रसंगो भवति twice.
१४ G om. यथेह भवति.
१६ समासान्तेषु च ॥ समासान्तेषु चाति°; A E g समासांतेषु च । अति°; G B समासांतेषु च अति°; a K समासांतेषु चाति°.
१८ a K E g B om. कश्मीरराज & कश्मीरराज्ञी.
२२ महदात्त्वे प्रियादिषु ॥ महदात्त्वे प्रियादिष्वति°; G महदात्वे प्रियादिष्वतिप्रसङ्गः । महदात्वे प्रियादिष्वति°; E g B महदात्वे प्रियादिषु । अति°; A a K महादात्वे प्रियादिष्वति°.
२४ ऽस्य; G यस्य.

१९४, १ ञित्स्वरे ॥ ञित्स्वरेऽति°; G A E g B ञित्स्वरे । अति°; a K ञित्स्वरेति°.
३ स्यात्; G A प्राप्नोति.
४ राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥ राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोरति°; G राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः २ अति°, A E K g B ... °योः । अति°, a... °योरति°.
८ समाससंघातग्रहणेषु च ॥ समाससंघातग्रहणेषु चाति°; G समाससंघातग्रहणेषु च २ अति°, A a E g B...°षु च । अति°, K. °षु चाति°.
९ G वहोर्नञ्वत्स्वरः नुञ्सुभ्यामुत्तरपद°.
१४ G °विशिष्टग्र°.
१९ एते ऽस्याः; G एत एवास्याः; A एतस्याः.
१९ E g B om. स्युः.
२० G om. परिभाषा.
२० a K g B om. च.

१९४, २१ G om.; A a E om., but have a stop after तु in the next line.
२९ G a विप्रतिषेधात्तद्धितो°.

१९५, १ G A K तत्र को दोषः समा°; E g तत्र को दोषः । तत्र समा°.
४ K om.; G स्यूङोश्च ग्रहणं २ कर्त°; g B स्यूङोश्चापि ग्र°.
६ G ऊकारा°.
७ a ब्रह्मबंधूतरेति,g °बंधतरेति; B ब्रह्मबंधुतरा ब्रह्मबंधूतरेति.
१० G om. हरिणितरा.
१४ G om. च.
१९ G चोक्तं समासांतेऽयं दो°.
२२ G A लोहितिकेति.
२३ G A K g चेति.

१९६, ७ यद्धि; G तद्धि.
११ यद्धि; G A & originally a एतद्धि, K तद्धि.
१५ G न तत्तु ख°.
१९ B om. तदभावे नपुंसकम्; K तदभावे नपुंसकमिति स्त्रीपुंलिङ्गाभावे.
२० G स्त्रीनपुंसकलिं°.
२० g B नपुंसकं लि°.
२९ G A a g om. यथा.

१९७, ८ G K नोपलभ्यंते.
९ G A भावानामुपल°.
११ °लभ्यते; G °लभ्यत इति.
१६ G °संश्रयं ह्येतत्.
१८ G A K g B om. च.
२२ G a ऽध्यवस्याति.
२७ G A a स्वकृतांतः; K has only संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गं.

१९८, २ G °साधने, A a B °साधनो.
४ For the first स्त्यानं, g B & by alteration a संस्त्यानं; K has स्त्यायनं for स्त्यानं both times.
७ प्रवृत्तिः... कश्चि°; G गुणानां आविर्भावतिरोभावस्थितिः प्रवृत्तिशब्देन उच्यते। प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या न हीह गुणः कश्चि°.
९ °पायेन वा युज्यते; K °पचयेन वा युज्यते यावचपचेतव्यम्.
१० K °भयोरपि विव°.
१२ E K g B om. च; G वचने शिष्टलोकव्यवस्थातो नामै°.

पृ० पं०

१९८, २९ E g B एकत्वात्स्त्रीत्वस्य before एको.
१९९, ४ g B om. च.
७ G A om.; K om. this & स्त्रीसमानाधिकरणादिति of the next line.
१६ E B स्त्री इतीकारो.
१९ B स्त्रियाः before प्रातिपदिकविशेषणत्वात्; K E om. प्रातिपदिकविशेषणत्वात्.
२१ G भवंतीति.
२३ g om. च.
२००, १ K गुणस्य चाश्र°, E गुणवचनस्याश्र°.
५ g यदा द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वगुणः तस्य; B स्त्रीत्वं गुणः तस्य.
७ B om. च.
११ G यद्येकमप्युप°, K यद्युप°.
१२ G A द्वितीयमनु°.
१६ G द्रव्यवद्भवतीति.
१६ सुसुखः; K सुखः, E सुखं.
२० A a K E g B स्त्री इतीकारो.
२१ G °नादेव सि°.
२१ G न before स्त्रिया°.
२०१, २ G om. तु.
११ A E g B जातिरिति च व°.
११ A a E g B सा हि भवति.
१२ E originally शूद्राशब्दो; Nâgojîbhaṭṭa adopts that reading.
२१ G अतिमहती न.
२०२, ३ G A g B यस्मात्स विहितस्तदादे°.
१२ K g om.
१३ G उषा°, वर्ण°.
१७ G a उगितः अंचति°, A उगित अंचति°.
२१ G A a E मघवच्छब्दो, g मघवंछब्दो.
२०३, १ G एवमपि ईद् गतौ प्रेर्स्वरीति.
३ E g B बहुलं छंदसि twice.
३ यज्वनीरिषः; K om.; G यज्वन इरिषः; A a E g यज्वनोरिषः.
५ B om. बहुपीवरी.
७ E B बहुव्रीहेः प्रति°.
८ G कृत्वा उपसंख्यानं चोदितं.
१० a K E विभाषा.
११ a K E विभाषा, A विभाषाया.
१९ स्यात्; a K भवति.
२०४, २ a बहुवर्मिका बहुचर्मिका, K E g बहुचर्मिका बहुवर्मिका.
११ a K E B om. बहुव्रीहेः.

२०४, १३ स्यादिति; G स्यात्.
१७ a K om. विज्ञातुम्.
१८ G ङीप्प्रतिषेधाव°.
१९ G ङीप्प्रतिषेधौ.
२५ g B संप्रसारणं.
२५ G संप्रसारणेपर°, g B संप्रसारणपर°.
२०५, १ G तद्विज्ञायेत.
२ G B संप्रसा°; G K om. न.
२ G संप्रसारणे.
३ G संप्रसारणं पूर्व°.
७ G A both times मथुरा; a om. the second मथुरा, g B the first; K E om. प्रियकुरुचरा मथुरा.
१९ G अतिमहती तत्र तद°.
२०६, ६ G om. च.
१० °यायामणुक्तो; a K E g B °यायामण्.
२०८, ३ a om. हारिकेयी.
७ तव्यद्ग्रहणं; G तव्यग्रहणं.
१० B om. अञ्ग्रहणं...भूत्.
१० तद्वे एते; G तद्धि एते, K ते तद्वेते, E B ते द्वे एते.
११ B परिभाषे इति यदयं.
१२ तत्तद्यु°; G तद्यु°.
२० G शार्ङ्गरवाद्यो ङी°.
२०९, ५ ङीषं; G ङीपं.
८ B om. नञ्स्न°...°ख्यानम्; E om. the following नञ्स्नं°...कर्तव्यम्.
१३ E g B आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थं । आपत्य°.
१३ G °द्यञ्प्रति°; K om. द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम्.
१३ G A a K E g द्वैप्या इति.
२३ K E g B दाक्षिः द्वाक्षिः.
२१०, ३ K सर्वेषु प्राचां यथा.
३ G अवट्यायनी.
५ G A om.; a om. but has a stop before कर्तव्यम् below.
७ G पठ्यते.
१० पूर्वः K B; the other MSS. पूर्वे.
२११, १ B om.; K om. & reads in next line छश्च वक्तव्यः.
८ G पुंसोऽसंप्र°, B पुंसा सहासंप्र°.
१० G °षितस्तत्र उक्त°.
११ G उत्तरकाले.
२१२, ३ G समासाधिकारे.

पृ० पं०

२१२, ४ a om. हि.
१४ B om.
२१३, ९ G °रित्येतास्ति°.
१२ K °ष्यतः रा°, B °र्थ्यतः राः°.
१३ K °ज्ञानत; A D E g B °जानंतः.
१३ K वृत्त्यामेकान्तरालि, D वृत्त्यामेकातरालि, g वत्यामेकात्तरालि; B & Nâgojîbhaṭṭa पत्या एका विरालिकां.
१७ K पृथ्वी इति.
२१४, १ E B °वतोर्लुक् म°, a °वतोर्म°, g °वंतो म°.
४ G & by alteration E जीवत्पत्यां.
७ G has सान्तर्वत्नी first.
८ After तरुणवत्सा ॥, E repeats in marg. the verse अन्तर्वत्पतिव°.
१० G om. क्व तर्हि.
११ B & by alteration E °संयाजा इति.
१२ B om. च.
१२ G K g निवर्त्या.
१२ g om. °दः सायं° to the end of this rule.
१२ G B °र्होमं चरु°.
१३ तस्यासावीष्टि; K तस्येष्टे पत्नी.
१८ a K E g B om. किम्.
२१५, ५ वक्तव्याः; G कर्तव्याः.
११ a E g B om. वचने.
१४ K g B स्त्रीप्रकरणवचनात्.
२१ G लुकि वा प्रत्या°, a K लुकि प्रकृतिप्रत्या°.
२२ G पंचभिः षट्टीभिः क्रीतः पटुः पंच°.
२३ G न च वक्त°.
२१६, १ °भावः; a °पायः.
४ g B om.
६ G क्षमित्येक, A K क्षमित्येके.
७ G A K क्षमित्येक.
७ G °क्षीवियुव°; a °क्षीविद्युव°, in marg रिवयु; K °क्षो युव°.
८ G om.
१३ G om.
१८ G नीला नीली.
२१७, ८ E वस्वी तन्वी, g B वस्वी पत्नी.
९ K °पधाच प्रतिषेधः.
१२ G A E g B गोपालिकादीनां प्रतिषेधः॥ गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः.
१३ G पुनः प्रष्ठ°.
१४ G तत्कृतस्थानो°.

पृ० पं०

२१७, १८ G प्राचार्य.
२३ वर्तेत K; the other MSS. वर्तते.
२४ तत्कृता°; Nâgojîbhaṭṭa reads भर्तृकृता°, but mentions our reading.
२१८, १ G twice; K °कारान्ततातु°.
१० °काराः स्त्रीप्रत्यया°; E in marg. °कारास्तद्धिता°.
१८ G गंगाया.
२१ K °रान्ततातु°.
२१९, ३ G K g B om.; A a om. but have a stop before प्रयोजनम् below.
५ घ्रा°; G व्याघ्रा°.
७ K g B om.; G समासांतस्य णत्वे २ प्रयोजनं; A a समासांतस्य णत्वे । प्रयोजनं.
९ G °हणं समासांत°.
१२ K g B om.; G कृदंतात्तद्धितस्वरौ च २ प्रयोजनं; A a कृदंतात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च । प्रयोजनं.
१५ G भवतीति.
१९ कृत्त्वात्प्रा°; G कृत्तद्धितेत्यत्र कृत्प्रा°.
२० a K °भाषया शक्य°.
२५ G °वयवस्यापि या.
२२०, ८ कर्म च; G कर्मक.
९ G एतच्छीलं, g एतच्छिवं, B एतच्छिल.
१० G °त्ववक्तव्यः २ सू°.
१६ K om.
१९ K om. लिपिः.
२३ g B om.
२२१, ३, ४ g B & originally E अर्य°.
४ g B & originally E अर्या; B & originally E अर्याणी.
१४ G जातस्य प्रति°.
१९ G A a K E g B om.; D बहुलं तणि प्रद्धाविलूनाद्यथा.
२२२, ३ G a K g om. सु.
३ a & by alteration E मासयाता संवत्सरजाता.
३ K E सुखयाता दुःखयाता; K adds तृप्रयाता.
१० G E दृष्टं चेत्तस्य; G श्रुते.
१३ बहुमनाः; A बहुस्वेरा.
१९ शिखा; E अशिखा; Nâgojîbhaṭṭa has this reading, and he mentions the reading शिखा.
२२३, १ G विज्ञायते.

पृ० पं०

२२३, २ स्वडा; A स्वरा.
९ G °समुदायार्थं तु.
१३ यथा all MSS.
१३ g B °कोशलीया.
१३ G A जनपदवध्यो°.
१६ A °र्नाद: । अस्वां°; a K E g B °र्नाद: अस्वां°.
१८ G पूर्वपदं पूर्वं पदं.
१८ G °स्वांगं पूर्वपदं अस्वांगं पूर्वपदादिति.
२२ वर्तत; g B वर्तमान.
२२४, ४ G a E g B °क्षाच पुच्छाच.
६ K om.; G विभाषया...प्रतिषेधो भवति विप्र°.
८ G विभाषया.
१० G °द्यमानात्पूर्वे°.
२३ a ऽनुदात्तवचनं.
२४ A a K E g B om. प्रत्यङ्मुखी.
२२५, १ a E g B ङीप: प्रसंग:.
२ G A om. हि.
२ G A a प्रसज्येत ङीप्प्राप्नोति; g B om. ङीब्विधाने..प्रसज्येत; K has instead इहापि ङीप्प्राप्नोति.
१८ असर्वलिङ्गां; G सर्वलिंगां च.
१९ G A E om. the first च.
२४ G A क्वचिदस्त्री°.
२२६, ८ K E g & originally a om.; in a the figure २ is added after प्रतिषेधो below; G सत्प्राक्कांड°.
९ G सत्प्राक्कांड°; a originally सद्कांड°, in marg. प्राक्, at the top सदच्कां पाठ:.
९ After प्राक्पुष्पा, E & in marg. a प्रत्यक्पुष्पा.
११ K E g & originally a om.; in a the figure २ is added after प्रतिषेधो below; A सभस्त्रा°; G A फलात्प्रतिषेध:.
१२ A a सभस्त्रा°.
१३ G om. the first भस्त्रा.
१५ B श्वेताच श्वेताचेति; A K E & originally a om. the line.
१६ G त्रेश्च २ प्र°; A E त्रेश्च । प्र°; K instead of त्रेश्च ... अमूला, मूलान्नञ: अमूला त्रेश्च प्रतिषेध: त्रिफला.
१८ E om.; A a g om. but have a stop before प्रतिषेधो below.

२२७, १ K °जातेरिति इञ, B °जातेरितीञ.
५ G नोङ्धात्वोरित्यु°.
७ धीवबन्धू°; a B here & below वीरबन्धू°, K नीवबन्धू° or वीवबन्धू°. (On P. VI., 1, 175, VI., 3, 44, & VII., 1, 54, the MSS. of the Kâśikâ-vṛitti which I have been able to compare read mostly धीवबन्धु°.)
८ °च्छत्त्रम्; G A a g °छत्रं.
१२ °च्छत्त्रम्; G A a E g छत्रं.
१७ G A a g B °रज्वादीनाम्.
१८ G °राकादी°, A °रक्षादी°, a g °रज्वादी°.
२१ B सहितसहाचेति.
२१ G सहोरु:.
२४ G गुग्गुलु:, जंतू:.
२४ A has in place of पतयालू:, a K in place of मधु: ...पतयालू:, & g B in place of गुग्गुलू:...पतयालू:, पीला नचलद [K नचदल] मधूनिप- [g B य] -तेरजावतीभृं-[A a भृं] -गजतू: [B तृ] कुरूरवो [A कुरूरदो, K कुरूरेवा, g B कुरुभ्रवो] लक्ष्मी: [g B om.:] पतयालू: [A लु: ; K om. लक्ष्मी: पत]. See Atharvaveda IV., 37, 3 गुग्गुलू: पीला नलद्यौक्षगन्धि: प्रमन्दनी; IX., 2, 22 यावतीर्भृङ्गा जत्व: कुरूरवो; VII., 115, 2 लक्ष्मी: पतयालू:.
२२८, २ G om.
३ G पौतमाक्ष्या, K पौतिपाषा.
३ G तत्रायमर्थ:.
३ G गोकक्षशब्द:.
५ G A इत्येवं; a इति.
६ K गौकक्ष्याप्रतिषेध.
९ G ङीब्भवतीति पूर्वं°.
१७ G आवट्याल्फस्या°.
२३ G एव च तत्र.
२४ G om. च.
२२९, २ A g B and G K (?) आतिशायि°.
४ Kaiyaṭa reads प्रकर्षे च, & he mentions the reading प्रकर्षे चेत्.
७ G B अव्ययादिति.
१२ G A a ऽपेक्ष्यते; K ऽपेक्ष्य इति चेत् किञ्चित्.
१३ G किलोद्गतौ द्वौ भ°.
१६ a E ष्यङ् कर्तव्य:.

पृ० पं०

२२९, १९ G g B om. विधिश्चामो न लक्ष्यते.
२१ G °माभ्यंतरं (?).
२२ In B two leaves are missing, from °स्तमस्त्वि° up to pag. 231, l. 18.
२९ G °मेध्याया छा°.
२३०, १ a द्विराण्विधिश्च.
२ g om. औदमेघ्यायाश्छा°...वक्तव्यः.
२ G A E संघाः औदमेघाः.
४ G °देश नलो°, E °देशोऽनूलो°.
५ G शिरोलोम्येति.
१३ K om. यजादौ तद्धिते.
१८ g om. ननु....अनुबन्धौ.
२३१, ५ चेकारः; G A g चेतीकारः.
६ E स्वरार्थस्तर्हि twice.
६ Instead of स्वरार्थस्तर्हि...स्यादिति, K has: कथं तर्हि स्वरः एकादेशात्प्रत्यययोः स्वरः पिदपितोर्मम उदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्ता इति सानिवत्त्वात् इआदेशे स्वरस्ते टापि दुष्यति ञ्नित्यादिरुदात्त इति चापं विनान्तोदात्तत्वं न.
७ G चित इत्यंतोदात्तत्वं.
१० a E om. तु.
१० K उक्तेष्वपि भवन्त्येते उक्तमेतत् स्वार्थिकाष्टाबादयः उक्तेपि स्त्रीत्वे भवन्त्येव टाबादय इति सिध्यति.
२३२, ३ G A प्रसज्येत.
१७ प्रधानं; G प्रधानौ.
२० G संप्रसारणं.
२९ G यदेजंतस्तस्य.
२३३, १० G om. ऽगुरूपोत्तमार्थोऽयमारम्भः; A गुरूपोत्तमयोर्यामा°.
११ K om.; A °वयवत्वात्प्रसंगः.
१२ G E B अष्टाशीति.
१७ For the second रौढ्या° & in l. 18 G has रूढ्या°.
२० K लोके गोत्रवदभिमता गोत्रावयवा.
२३४, ४ K om.
७ G om. किमर्थम् । प्रथमवचनं.
१० G om. प्रथम°...°भिधानम्; E om. न ह्य°...°भिधानम्.
१२ G वाक्यमिति यथा.
२१ G वैक्षिमा°.
२१ G नैवं.
२३५, ५ G om. परिभाषा.
७ चोदितं; G A a K चोदयिष्यति.
२३५, ८ G °करणमिति.
११ K om. प्राग्व°...°धानार्थम्; G om. सकृद्विधानार्थम्.
१३ G उपतिष्ठति.
१७ A a E om.; G तस्मात्प्राग्वचनं २ कर्त°.
१८ In g one leaf is missing, from अथ up to pag. 237, 5.
२४ G यान् काश्चिदेव.
२३६, १० A K E B om.; G D °ख्यानं २ कर्तव्यम्; a °ख्यानं ॥ कर्तव्यम्, and २ added before कर्तव्यम्.
१२ G पितृमात्यः.
१४ G K B पार्थिवी पार्थिवा, A पृथिवी पार्थिवा.
१९ A a B om.; G देवस्य यञञौ२ वक्तव्यौ; E देवस्य यञञौ । व°; K has only देवस्य यञञौ दैव्यम् दैवम्, D only दैव्यं दैवं.
१७ G वहिषष्टिलोपश्च यञ्च २ वक्तव्यः; B the same, without २; A लोपश्च । यञ्वक्तव्यः; a E °लोपश्च । यञ्च वक्तव्यः; K °लोपो यञ्च वक्तव्यः; D °लोपश्च ॥ यञवत २ वक्तव्यः.
१९ G ईकक् २ वक्तव्यः; A ईकश्च व°; a ईकक्च ।, & in marg. वक्तव्यः; D ईकक्च २ व°; E ईकक्च । व°; K B ईकक्च व°.
२१ G ईकञ्छंदसि २ वक्तव्यः; A ईकश्छंदसि व°; a K B ईकञ्छंदसि व°; D ईकछंदसि २ व°; E ईकञ्छंदसि । व°.
२३७, २ A om. स्थाम्नो... औडुलोमिः.
३ G बहुषु २ अकारो; a B बहुष्वकारो; E बहुषु । अकारो; D बहुष्न २ कारो; K has only लोम्नोपत्येष्वकारो.
४ B om. शरलोमाः.
७ g B om. गोरिदं गव्यम्.
११ E B add अदितिर्देवतास्यादित्यः; K has only this.
१२ a E वालेयः; K om. वालेयः.
१२ G अपत्यस्यार्थे°.
१३ G शाक्कुलिकम्.
१९ K om.; B om. up to अच्छन्दसीति.
२२ पैप्पलादकं वा; B °कं च, E °कं इति, K °कं.
२३८, ५ G om. करिष्यत.

पृ० पं०

२३८, ६ G °राशिरिति.
८ G om. स्त्रैणाः.
१० G K इष्टमेतत्सं°.
१४ After विशेषः, G A तस्मान्नञ्स्नञौ वक्तव्यौ.
१७ B °दित्युच्यते.
२३९, ४ G पंचनद इति.
६ पञ्चनदे; g B तत्र.
१० B & Kaiyaṭa द्विगुनिमित्तं ; G A a K E द्विगुनिमित्तो; Kaiyaṭa mentions this reading ; g °निमित्ततो.
१९ तन्निमित्त°; G निमित्त°.
१९ दोषो भवति; G दोष.
२२ तन्निमित्त°; G निमित्त°.
२२ G om. द्विगोरिति.
२३ G E B संबंधे षष्ठी.
२३ G लुग्भवतीति.
२४०, २ G B & Kaiyaṭa °त्यव्यविकन्यायेन; a K E & in marg. G °त्यविराविक°; Kaiyaṭa mentions this reading ; A °त्यविरविरविक°; g °त्यव्यविराविक°.
३ G A °र्भविष्यति.
४ G A a E संस्कृतमिति; g om.
८ K om.
१० A a E g B तदेतदितरे°.
१२ A om. ; K प्रतिषेधविधानात्तु.
१३ G भवति.
१९ B om. वात्सीया.
२३ G छस्तदा.
२४१, १ G °लुकः संगं प्रतीक्षते छो.
३ G A चापवाद°.
३ तत उ°; G पुनरु°.
८ K om. ; G °वचनाद्विर्व°.
१० B वैदयोर्वा विदाः.
१९ g B अत्राप्यलुक्प्राप्नोति.
२० G लुग्भवति.
२१ G °प्रत्ययस्यालु°.
२३ G °कुशिकेत्येव°.
२४ G om. वा.
२४२, १ G A °च्यमाने लु°.
८ A K उक्तं च; B om. उक्तं वा । किमुक्तम् ।.
९ आपत्यो K ; the other MSS. and the commentators read here आपत्यं. See below pag. 254 & 266.

२४२, ९ G आपत्याद्वा ञी°.
१३ अविरविकन्यायेन all MSS; Kaiyaṭa: अविरविकन्यायेनेति । केचिदाहुरनन्थोऽयमिति परमप्रकृतेश्चापत्य इति वाचनिकत्वादस्यार्थस्य । अन्ये तु वचनस्यैवाव्यविकन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः ॥.
१८ B हलि नेति प्राति°.
२४३, ४ A B om.; G इञण्यौ सर्वत्र २ प्रयोजनम्
५ K औपगव्यस्य यून°.
७ E g B तर्हि इञ् प्रयो°.
११ हि न सन्ति; G om. न; K न सिध्यन्ति.
१२ G इत्येवं.
१९ K B om. कापोतिः.
२० K om.
२४४, १ A °दिश्यते.
४ वृद्धवन्न; G न.
६ यून्यपि; G यूनि.
११ K om. ll. 11—16.
११ °दिश्येत; all MSS. °दिश्यते.
२० G K माणवकः here & below.
२४ G om. यदि.
२६ Before गोत्रेणेञं, G इञो गोत्रे इत्यण्प्राप्नोति नैष दोषः.
२४५, ४ G तर्हीदमिदमुच्यते.
६ G ये च तस्य.
८ g B यो ह्युत्स°.
८ K g B °बाधनार्थे सति.
१३ K °मर्थादेशः.
१९ G om. किं कारणम्.
२६ a K E g °नुत्सृजति.
२४६, ३ G सर्वनाम्नोऽयं.
५ K om.
६ G om. ऽञो.
१२ B om.
१३ K नपुंसकत्वात्.
१९ G om. च.
२२ G एकार्थे च श°.
२४ K om.
२४७, ४ तस्य च; g तस्य चा; E तस्य चाभिसंबंधस्य.
९ a °सीनं (in marg. वृष्टा) कश्चित्कंचित्पु°.
१२ K om. प्रतिषेधो गोत्रे.
१४ K g B गोत्रे प्रत्ययः.

पृ० पं०

२४७, १६ K om.
१८ ह्याचार्यौ; K चाचार्यः, B त्वाचार्यः.
२० G संक्रामि°.
२४८, ३ ह्यपत्य°; G A अपत्य°, g B तर्ह्यपत्य°.
११ °तरि ह्यप°; G K °तर्यप°, A °तर्ह्यप°, g B °तरि तर्ह्यप°.
१८ G K देवदत्तस्तस्योत्पा°.
२० a K E सर्वेषामपत्य°; a °श्रोत्रप्राति°.
२१ a K सर्वेषामपत्य°.
२२ A a E g B भवतीति.
२७ G ऽनेकप्रत्ययः.
२४९, ३ G °र्दशतर्यः प्र°.
३-८ कतरस्मिन्पक्षे ... कथम्. This is the reading of all MSS. except K, and is approved of by Kaiyaṭa; but Kaiyaṭa states that in some MSS. the whole passage is omitted, and that in others the whole passage from कतरस्मिन्पक्षे (pag. 247, l. 25) is here repeated instead. The last is actually the case in K, where pag. 247, l. 25—248, l. 11. (कतरस्मिन्पक्षे–उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः) are somewhat incorrectly repeated here; subsequently K goes on: उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः कथम् अपत्यसमुदाय°.
६ तर्ह्यप°; G ह्यप°.
७ G नोपपद्येत.
७ G om. एष.
९ ऽत्र; B ऽस्य.
१० B & by alteration E तस्मिंस्तु ब°.
११ E B तस्मिंस्तु ब°.
११ G om. प्रत्ययाः.
१३ G यद्यप्यु°.
१३ G om. गोत्रा°...भवति.
१४ G स्त्रियां.
१६ G अण् यः उपस°, E अण्च यः अनुपस°.
२१ G °द्भावः प्राति°.
२३ G A पर्युदासि°.
२७ A K om.; G तस्मात्प्रतिषेध २ वक्तव्यः.
२५०, ४ K गोत्राद्यूनि च.
१६ G g °सामर्थत्वान्न, a °सामर्थ्यान्न.
२६ G om. भवति.
२७ G कापिञ्जलिः.
२५०, २८ A a B च दृष्टस्य, K विदृष्टस्याः.
२५१, ३ G करिष्यति.
३ G °त्येवं.
५ G इति च |.
९ G लोका हि.
१० °पञ्चरन्ति K g; the other MSS. °पाञ्चरंति.
१० G प्रथमा.
१० ऽपत्ये; g B गोत्रे.
२५२, २ K om.; G विप्रतिषेधः.
४ G om. यादायनिः.
४ K तामसा°.
५ G B स्लुवाय°.
६ g B om. म्लुचुकायानिः.
८ G तद्राजश्च इञो विप्रति°; A a E तद्राजश्च । इञो भवति विप्रति°.
१२ Kaiyaṭa appears to read लौकिके गोत्रभावे.
१५ G वहवस्तस्य.
१७ g B °प्रत्ययानां च तत्स°, A °प्रत्ययानां । तत्स°.
२५३, २ A a K E g B om.; G D सुधातृव्यासयोः २ इति व°.
४ K वरुट; below वारुटकिः.
४ G D °विंवानां २ इति.
९ G वृद्ध्यर्थम्.
१२ G फञित्यु°.
१२ K इत्युच्येत.
१४ G चेदानीमविशे°.
१८ G A om. ऽपि.
२१ G & originally a ञकारानुवंधादा°.
२३ च ञितो; g B ञितो, G कितो.
२५४, ४ G A K केचित्फञ°.
६ G श्रूयते here & below.
९ °पत्यो; G °पत्या, K E B °पत्यं, g °पत्य.
१० G द्वितीये युवसंज्ञा.
१६ G om. किं कारणम्.
२० A & originally a °ज्ञायते तस्या ऋष्या°.
२७ G इत्येवं सि°.
२५५, ४ G A अंगिरस°.
४ G विछेद्येत, a विछिद्यते.
७ K °विहितः इती°.
८ G येन तस्य.
११ G A K °विहित इती°.
१३ A K E g B कः पुनरसौ.

पृ० पं०

२५६, २ G A °स्त्ययणौ ढ°, g B °स्त्ययणोर्ढ°.
४ A तुलिः, बालिः; K गाणिकेरः instead of तुलि—बालेयः.
५ A अविः.
५ G माकंदिका.
६ A K & originally a गाणिकेरः; E काणिकेरः गाणिकेरः.
६ G भवाति.
११ K हैरण्यवाहेयः instead of कामण्डलेयः माद्रवाहेयः.
१२ g B ढकूढञौ.
२५७, ३ K om.
६ G A K °कुर्वाणः.
८ K om. वैश्वामित्रः.
८ B पाणिषेण्यः; K has only हारिषेण्यः.
१० G स्वाफल्कः.
१० G g श्वैतकः, B चैत्रकः.
१२ बालदेवः; K आनिरुद्धः.
१५ K इति न वक्तव्यम्.
२५८, ५ G om. the first वा.
५ a इड् विड् । ऐडः । वैडः.
पृथ्; G & originally E पृथु, g पृथ; K पृथु पार्थिवः.
६ दरद् दारदः; A a शरद् शारदः, G शरद् शारदः दरद् दारदः.
९ G B om.
१० A om. वडवाया वृषो वाडवेयः.
१४ मूषि°; G मौषि°ः; a मूषिकार; Nâgojîbhaṭṭa reads मूषिकाया अपत्यं पुमान्.
१९ G K om.; a om. but has २ before कर्तव्यः below.
२० G पुल्लिंगनिर्देशः.
२३ K g B om.; G om. लुक्.
२५९, ३ °न्ता र°; G °न्ताद्र°, A °न्तात् र°, a °न्तात् रक् प्र°.
५ मौण्डारः; A a D मौहारः, K E g B om.; E जाडारः, B जारारः; K जाण्डारण्वाण्डार.
१७ K om.
२६०, २ A om.
११ g B लुगर्थे तर्हि.
१९,२२ All MSS. except a om.; a has फनर्थे तु । २ ण°, & पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । २ ण°.
२३ G गार्ग्गी...गार्ग्गभार्यः.

पृ० पं०

२६१, २ g B गार्गा इति.
४ g B न च स्त्री.
५ यावता; G यावत्.
९ परः; g B अंत्यः, in G written above परः.
१२ G A a K फांटाहतो जाल्मः, E फांटाहताः.
१५ G वृद्धमेव तत्प्रा°.
१६ g B om. तु...°धार्थो.
२६२, २ G a K वामरथ्यस्य here & below.
३ A a g B स्वरवर्जम् before स्वरं.
४ G वामरथ्याः.
५ G A a K यदि च क°.
७ After संघः, E g B वामरथः.
८ °च्येत; all MSS. °च्यते.
९ G वामरथ्याः here & below.
१३ G om.
१४ G K ताक्ष्णाः.
१४ तक्षन्श° B; the other MSS. तक्षश°.
२१ कौसल्य°; G writes the word here & below with श, g with श or स.
२२ G after क्रियते, न कौशलकर्माराभ्यां युडागम इति.
२६३, १ G A a K E om.; but a has २ after the following युड्वेति, & in G there are some marks above & below the syllable ड्वे of युड्वेति, which seem to indicate that the figure २ has disappeared.
२ युड्वेति, K युग्वादिष्टस्येति.
४ G om. युटि कृते.
७ च; G चाऽ, g B om.
११ क्रियते g B; the other MSS. करिष्यते.
१२ प्राप्नोतीति g B; the other MSS. प्राप्नोति.
१४ A युड्वादि° a g. युडादि°.
१४ G °स्य २ इति व°.
१७ G g B क्रियते.
१८ G कुटि सति प्रत्य°.
१९ G प्रत्ययादेशो.
२२ क्रियते K; the other MSS. करिष्यते.
२२ G वार्म्मि°, चार्म्मि°.
२४ सिध्यति; G A a K प्राप्नोति.
२५ G A a K प्राप्नोति.

पृ० पं०

२६४, ५ G वर्म्मिचर्म्मि°.
७ E इञः फिञगोत्राद्विप्राति°.
८ G °तस्मादिञो गोत्रात्फिञ्भवति प्राति°.
१८ a K E g B यलोपः.
२१ G राजमनुष्य°.
२३ A K °प्रभृतिगोत्र°.
२४ A K E g B तस्य पौत्रप्रभृतिगो°.
२४ °संज्ञा; E °संज्ञं, g °संज्ञ.
२६५, ४ K om.
८ °हेसि; a K g B °हंसीति.
११ a K om. चेति.
२५ प्रीता; B पूजिता.
२६६, ११ G कृत्वा गोत्र°.
१४ विरशब्दा°; K युवशब्दा°.
२१ G किंचित्प्रा°.
२६७, ३ G A यास्कायनः लाह्यायनः; B om. लाह्यायनयः.
१४ G A K B काण्वायनस्य..काण्वाय°.
१८ यश्चात्र; G A कश्चात्र.
१९ B कण्वादिभ्यः परः ॥.
२३ G °नेकप्रत्ययः.
२६८, १ G लुग्भवति.
२ G पैलीयस्य पैलीयः.
४ G ननु वक्तव्यः.
५ g B om. तु.
६ G इष्यते.
११,१२ G माणवकः.
२६९, ९ E om.; K om. समान.
१८ निचक नैचक्यः; G निचकः नैचि क्यः A निचकः नैचक्यः, K नैषध्यः.
१८ g B नीय; g नैप्यः; K om. नीप...प्राप्नोति.
१९ A आचक्रंदिः.
२० A K बुधः; g बुधो; B बुधेर्वौधिः.
२३ नैशो; K निशो, B वैशो.
२४ B वैश्यः.
२७०, २ A a g B चोला°; E om. the line.
३ a B चोला°.
३ G चौडः, B चोलः.
३ कडेरः; K कण्डरः, B कंडेरः, g om.
४ K केरडः, & adds उरः उलः.
१० G A K g B °भेवति.
११ G A K पार्श्वा°.
११ K पार्शूः रक्षः; Kaiyaṭa रक्ष इत्ययुक्तः पाठः.
२७०, १२ a K ज्ञापकं ; G K पार्श्वा°.
१४ G K पार्श्वा°.
२७१, ३ G °नर्थकम्.
९ B om.
१२ G वक्तव्यम्.
१४ B om.; A K °महाराजना° here & below.
१५ G K महा°.
१६ G A पाराविति.
१९ G B नाम स भवति.
२७२, ५ K om. पौषमहः.
९ G B om. च.
१२ G नाम स भवति.
१३ G °समीपे गते here & below.
२१ G om. हि.
२२ K °शेष तु गम्यते.
२३ G लुग्भवति, A K g B लुग्भविष्यति.
२७३, १ G A B लुक्प्राप्नोति.
८ G सामेत्यर्थे क°, g साम क°.
९ K om. सर्वसाम्रिकालिभ्यां ढक्.
१० a K दृष्टमाग्नेयम्.
१० B om. अग्नौ भवमाग्नेयम्.
११ A a K om. साम.
११ B om. कलौ भवं कालेयम्.
१३ चाप्यण्; a K E g B च अण्.
१९ a K E g B om. तृतीया विद्या.
१९ G °स्येव भवति.
२७४, ७ G किमर्थौ.
१० G °ग्रहणम् कर्तव्यम्.
२१ A a K E g कुमारीं पतिरुपपन्नः.
२७५, ९ E g B असंज्ञायां हि ग°; K om. असंज्ञायां.
११ G K om. स्यात्.
११ A a K g om. दशरात्रे; B has only पंचरात्रे; Nâgojîbhaṭṭa reads पंचरात्रे दशरात्रे.
१७ G A g कस्मायनु°, E B कस्मायानु°.
१७ G कायानुब्रूहीति वक्तव्यम्.
२७६, २ g B °नाग्निरयं वा हविः.
२ कर्तव्यः ; G वक्तव्यः.
१५ g B भवे चेत्प्रत्यय°.
२७७, ७ K om.
१४, १५ व्यडुलचौ ; G व्यात् डु°, g B व्यडु°; Nâgojîbhaṭṭa reads व्यन् & mentions the readings व्यत् and व्य.
१९ G K om. भ्रातरि-

पृ० पं०

२७७, १८ g om. पितरि.
२२ K om. षिच वक्तव्यः.
२७८, ३ a K पितामहा इति; g B मातामहः पिता°.
५ G K °सोढः.
७ G here & below °पैंजौ, °पैंजः.
९ पिञ्जश्छन्दसि डिच ॥ पिञ्जश्छन्दसि डिच; G छंदसि डिच २, A छंदसि ड्विच, a छंदसि डिच.
१० दण्डानतम्; see Atharvaveda XII., 2, 54 तिल्पिञ्जं दण्डनं नडम्.
२० All MSS. except K वृद्धाच ॥ वृद्धाचेति.
२२ कपोत; G कापोतः, A g कपोतः.
२७९, १ G ग्लुचुकायनिः.
२ G तुञ्भवतीति पू°.
७ A a K om. आपूपिकम्, g B om. मौदकिकम्.
९ G A E g B गणिकायाश्च ॥ गणिकायाश्चेति.
१२ यनो वा; G यञो वा.
१४ E g B °ख्यानं चोद°.
२८०, ३ G K अह्लाय; G धूतपाप्मनो; K पूतपाप्मानो; G भास्वरा; B जित°.
४ G om.
८ E g B खंडिकाशु°.
९ G °दात्तत्वे प्रयोगो, K °दात्तप्रयोगो.
२० G A a °कोशलीया.
२३ G g B कार्येषु स तद°.
२८१, ३ G यथा चा°.
४ g B °नाम्नि ठकमु°, K °नन्यकमु°.
७ G °मालवकशब्दा°.
१३ G om. च.
१९ G °संज्ञायामिति.
२० g B om.
२१ A a K E g B om. हि.
२८२, १ G A a K E om.
३ a om.
४ G डकिनी, E g B डाकिनी.
४ E कुटुंविनीति, g कुटुंविर्नीति, B कुटुंबिनींति.
६ g B लुब्बहुवचनात्.
८ G A a पुंड्राः.
१० K g B वासातयः.
११ G शैवाः शि°.
१२ G om.

२८२, १३ G A K राजन्यः रा°.
१३ दैवयातवाः; G देवयातयः, K दैवयातः.
१३ दैवयातवकः; G दैवयातयः, K B दैवयातकः.
१९ K om. निवासविवक्षायां...°विषयत्वात्.
२२ स निवा°; G तन्निवा°.
२८३, ३ E g B प्रत्यय इत्येव.
९ K यश्च वेत्त्य°.
१४ G भवति.
१६ E g B बाधीते.
१६ G इत्येवं.
१७ G च लुग्वक्तव्यः तत्तर्हि.
१९ इति । तत्र; G A इत्यत्र.
२८४, ३ पार°; K E g B मात्र°.
३ वार्त्तिक°; K वार्ति°.
४ a K om. सांमहसूत्रिकः.
५ K om.
६ K °धर्मसंसर्गत्रि°, & adds below संसर्गविद्यः.
६ G om. क्षात्रविद्यः.
८ G °श्च ठक् व°, A E °श्च । ठग्व°, g B °ष्ठग्व°.
९ G इतिहास पुराण, before ऐति°.
१९ G °षष्ठे षि°.
२० G A वेदेति च व°.
२४ प्रोक्तादिति; G प्रोक्तादिति । प्रोक्तान्तादिति; A K प्रोक्तादिति; a originally प्रोक्तादिति, by alteration प्रोक्तांतादिति.
२८५, २ G माहव°, g महावा°; before कालापकः G adds चांदनगंधिकः, A चांदनगंधिः.
८ G सिध्यति.
११ G °त्रोश्चैतद्वि°, A a K °त्रोश्चैव तद्वि°.
१६ G °वेदित्रोर्म°.
२२ G g °वल्क्यानि.
२८६, ६ G A K E g B om.
१० °स्युच्यते all MSS.
११ G °कानां तद्वि°, B °काणस्तद्वि°.
१२ E by alteration °काणमध्ये°.
१६ G कौशिक, A कौशकिन.
१८ G °यतां चे°, A °याता वे°.
२४ K g B °यमेकयोग; यद्येकयोग.
२४ A a K E g B om. उत्तरेष्वर्थादेशनेषु; D has only उत्तरेषु; G A a D E g have a stop after the first नाम्नि.

पृ॰ पं॰

२८७, ४ G K °ईकयोगः.
५ All MSS. except G om. उत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तत्राग्नि.
७ Before प्रमाद°, G नैष दोषः.
१४ कन्नतु कान्नतवम् a E; G कंनतु कांनतवम्, A तन्नतु कान्नतवं, D कतंतु कांनतवम्, K कक्कुतुः काकुतवम्, g कत्वतु काकतवं, B कक्षतु काक्षतवं; g adds कार्केठेलवं, B कार्कपेलवं; in E कार्कठेलवं is struck out.
२० G मालावतः.

२८८, ७ All MSS. except K माहिषाच। माहिषाचेति.
९ G a B क्रियते, K क्रियेते.
१६ G A K प्राप्नोति.
१८ G A सिद्धमेतत् सिद्धं । कथं कुद्र कुड्डादि°; E g B कथम् । आदिष्टस्य कुड्चनात् । कु°.

२९०, २ G °श्चातुरर्थिकप°, g °श्वतुरर्थप°, B °श्चतुर्थप°; K has only अपत्यादिभ्यो.
४ G भवति, g भवंती.
८ g B परा परा.
९ G a E °पेक्षते.
१२ g परा २, B पारा.
१२ G g प्राप्नुवंति.
१७ G A a E स्युरिति अप°.
२० g B निवास इति ।.

२९१, ४ G A a K E प्राप्नुवंतीति.
६ E B फिञ्ंता°, g फिता°.
६ G फिञर्थ°, K फिणर्थ°.
७ G फिञ्ंतं.
८ K दैवयातग्र°.
११ B om. अवारपारीणः.
१२ K om.
१४ G g here & below कन्र्यादि°.
१५ All MSS. except K ग्रामाच। ग्रामाचेति.
१८ g B कौलेयकः कौक्षेयकः ग्रैवेयकः.
२० G कौलेयको भ°, K कौलेय इति भ°.

२९२, २ G A a E वाह्वादिपाद्भ्यश्च before बाह्व°; Nâgojîbhaṭṭa mentions the reading वह्वादि°.
२ g वाह्वा°; B बाल्ह्यायनिः औद्दायनिः पाद्दायनिः.

२९२, ४ K राङ्कवो.
५ A a K & originally E °र्थक्यं च मनु°; B om. मनुष्य° . °र्थकम्.
६ B om. मनुष्य° .. °धानात्.
९ A a K E om. अमनुष्ये here & below; G g °णौ ज्ञा°, A °णो ज्ञा°.
१० G g °णौ ज्ञा°.
१२ K E g B ऽण्विधानात् here & below.
१९ g B om. यतस्त्यः & यत्नस्त्यः.

२९३, २ g B om. the stop which the other MSS. have after गते, & om. also इति.
३ K om. अरण्याण्णः
३ अरण्याण्णो; G अरण्याणा, g अरण्याणो.
३ K om. दूरादेत्यः.
६ G अव्ययात्त्यवित्यत्नावि°.
७ A चारु, g B चारुरासु.
८ G अव्ययरूप्योत्तरपादो°.
९ B om. this line.
११ G before आरातीयः, छो भवति विप्रतिषेधेन.
११ कखतीर; G A कखतीरः, K काखतीरम्. g कखतीरा, B om.
११ काखतीरी; g काखतीरां. B कारवतीरं.
१३ G °दात्त्र्यो, g °दादञ्.
१३ चणाररूप्य; G चाणाररूप्यम्, A K चणाररूप्यम्, E वणाररुप्य.
१३ चाणाररूप्या; A चणार°, E वाणार°, K g B °रूप्यम्.
१५ g om शिव°...°वकाशः.
१५ G A शिवपुरी, a K E B शिवपुरं; G शैवपुरम्.
१६ G before कोपधा°, छो भवति विप्रतिषेधेन.
१७ A निलीनकः, K निलीनकम्, g B नीलीनक.
१७ G before औलूकीयः, छो भवति विप्रतिषेधेन.
१९ भवती; G भवति.
२० G g B कारतंतविकी कारतंतविका, A करंतिविकी का°.
२१ K om. आरात्का...कास्तीरिकी.
२१ G तीररूप्योत्तर°.
२२ A कखतीरं, B करवतीर; G कखतीरी.
२२ g B कास्तीरं.

पृ० पं०

२९३, २३ G °पद्राज्ज्यो.
२४ त्रणाररूप्य; G a त्रणाररूप्यः, K °रू-प्यम्, E वणाररूप्य.
२४ त्राणाररूप्या; K त्रणार°, E वाणार°, g त्राणाररूप्यं, B त्राररूप्यं.
२९४, १ शिवपुर; A शैवपुरः, a K B शिवपुरं.
१ शैवपुरः; g B °पुरं.
३ A K निलीनकं.
५ g B सौसुकीयाः.
८ G °दीनामभावात्.
९ G °वृत्त्यर्थं कर्त्तव्यम्.
१४ G om.
१९ A E & originally a °कर्षूः, K °कर्षुः; a by alteration निषादकर्षूः निषादक-र्षुकः; g निषाद (?) कर्षूर्नाम देशः नैषा-दकर्षुकः, B निषादकर्षूर्नाम देशः नैषाद-कर्षुकः.
२० G दाक्षिकर्षुकः ह्राक्षिकर्षुकः.
२२ K om.; E om., but writes below नक्षत्राण् । छा°; G A नक्षत्राण्.
२९५, १ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्ग° below.
४ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्ग° below.
७ MSS. om., but G has २ & a E g have a stop before छाङ्ग° below.
११ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्ग° below.
१३ G E °नर्तिकं.
१४ A in marg.; the other MSS. om., but G has २ & a E have a stop before छाङ्ग° below.
१६ A a K g आपणिकः.
१७ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्ग° below.
२१ All MSS. except A om., but G has २ & a K E have a stop before छाङ्ग° below.
२९६, १ MSS. om., but G has २ & A a K E have a stop before छाङ्ग° below.
५ MSS. om., but G has २ & A a E g have a stop before छाङ्ग° below.
७ g B om. मौदकिकः.
७ G पायसिकम्.

२९६, ८ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्ग° below.
१२ MSS. om., but G has २ & A a E g have a stop before छाङ्ग° below.
१६ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्ग° below.
१८ G वामरथम्.
२० MSS. om., but G has २ & a E have a stop before छाङ्ग° below; A द्वंद्वाद्वुन् [in marg. द्वंद्वाद्वुञ्] वैर°.
२१ G A वुञ्.
२३ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before छाङ्ग° below.
२९७, १ g B om. म्लौचुकायनकम्; in E it is struck out.
५ G & originally A कण्वाः.
९ g B कारतंतविकी कारतंतविका.
१० A a K E g °कर्षूः; B निषादकर्षूः नैषाद°.
१५ G B °मुवर्णांतं न च वा°, g न चावा°
१६ G °ग्रामः त°.
१७ G ननु चत्रा°.
२० यदे°; G A तावदे°, K तदे°.
२१ G °णं तदनवकाशत्वाद°.
२२ MSS. om., but A a have a stop before ठञ्ञिठाभ्यां below.
२४ After सांकाश्यकः, g कांपील्यकः, B कांपिल्यकः.
२४ K g B here & below दाशरू°.
२९८, २ K om. from पातान° to एव before कौकुडी°, B from पातान° to एव before नान्दी°.
२ पातान°; G तान° here & below.
५ G a E g B वातवहं.
६ कौकुडीवहं; K g कौकुटी°, B कौकुटी°.
६ कौकुडीवहकः; g B कौकुटी°.
७ MSS. om., but G has २ & A a E have a stop before वुञ् below; g B ओष्ठञ्जो वु°.
८ G नैषाद°, B नैषादककर्षुकः.
९ g B आप्रीतिमा°, K आत्रीतमा°.
१० MSS. om., but G has २ & A a have a stop before ओष्ठञ्जो below.
१२ B जिन्हवो...जैन्हवकः.
१३ A g काषिका, a °कः, K °काः.

पृ० पं०

२९८, १६ G om. वुञ्प्रवाइत्वारण:.
२० A नीली°.
२० G a K B आरीहणकम्, A °कः.
२२ A in marg.; the other MSS. om., but G has २ & a E K g have a stop before छौ below.
२४ K पारेधन्वम्.
२५ G °कीयमिति, B °कीयं.
२९९, ७ K om.; A a E °र्वुञ्ञो वि°.
८ G °र्वुञ्विञ्ञो वि°.
१६ K om. न्याय & below आरण्यको न्यायः.
१८ a om. आरण्यको मनुष्यः.
१९ G A g B वा गोमयेषु । वा गोमयोष्विति.
३००, २ G om. काच्छको मनुष्यः.
३ °स्येक्षितम्; g B °स्येप्सितं.
७ g B °च्छादिषु पा°.
११ G साल्वादीनां.
१३ G °धानार्थम्.
१७ g om. पूर्व.
१९ G A a E K °द्भर्त्ते, B °द्भर्त्तः.
१९ G अंगकः.
३०१, ३ G om. °मध्ये भवो.
८ ईकान्ता°; G A a कांता°.
८ G पैणिकीयः, in marg. वैणकीयः; A पैणिकीयः, a ऐणिकीयः.
११ G सौसुकीयम्.
३०२, ६ G °धार्थे; g B संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः.
९ °वचने; g B °विधाने.
११ ततः खञ्; G ततः खञ्.
१२ समसंख्या°; g B संख्यातानुदेश°.
१६ G om. अणि च.
१६ G g B om. इति.
३०३, ३ G विशेषे°.
४ G before आस्माकीनः, अस्माकं छाल.
४ G A E स्यात्.
१० G A a गौमतार्द्धिकः.
११ G °च्यच ठञ्च; g दिक्पूर्वोच्यच; K om. the line; a om., but has a stop before ठञ्च below.
१३ यराद्य न्यास; g B यथान्यास.
१५ G विजानीयात्सर्वमेव twice.
१५ G विकल्प, g विकल्पित.
१५ G सुहृद्भून्वाचष्टे.
३०४, २ g तुद्वादि°.
३०४, ४ करिष्यते; g B क्रियते.
१३ G om. च; before हेमन्तस्या° g B read हेमंतस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकं हेम्नः प्रकृत्यंतरत्वात्, & they read किं कारणम् हेम्नः प्रकृत्यंतरत्वात् प्रकृत्यंतरं हेमन्शब्दः अलोप°.
१६ A °भ्यः त्वः । व°; g B चिरपरुत्परारिभ्यस्त्वः । चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो व°;.
१७ G A a E g °पश्च । त्नश्च.
१८ a °मच् । स्मृतः.
१९ E अंताच । इति, g अंताच. इति, B अंताच २ इति; K om. अन्ता°...अन्तिमम्.
२० सायंचि° E g; the other MSS. सायंचि°.
२१ A a K सायंचि°; G A a g B & originally E प्रत्ययसंज्ञासंनि°.
२२ A a K सायंचि,° B साचि°.
२२ G A प्रत्ययसंज्ञासंनि°.
३०५, १ All MSS. except B have सायमो ऽह्ने मलोपः; g has it twice; B om. सायमो...कथं; for the second सायमो ऽह्ने K has only अह्ने.
२ g B सप्तम्यां चेति.
४ g B om.
९ G तुटि...प्राप्नोति twice.
१२ K g पुरस्तनम्.
१३ G g B om. इति विसर्जनीयः.
१४ G a प्राप्नोति.
१६ G °स्येति च व°.
१८ E g B चसंनि°.
२३ g सुवंताभ्या चेति व°, B सुवंतत्वं चेति व°.
३०६, ६ g B इहापि तर्हि लु°.
७ g B इहापि तर्हि वा°.
१० g K सति च लुक्य°; B om. सति लुक्यलुका भवितव्यम्.
१२ G °हापि बाधिका स्यात्.
१२ g B दिवातनमिति.
१४ °मेतद्यावता; G °मेतत् तथा यावता.
१५ G कथम् समर्थात् ङ्याप्प्रा°.
१८ A a K पष्ठ°; G originally षष्ठ°.
१८ G a कीलालप आगतं twice; B om.; K वीरालप आगतम् कीलालप आगतम्.
२३ G संप्रधाते । लोपः.
२७ G a om. सुब्विधिः.

पृ० पं०

३०७, १ a g B om. हि; A a E K नाम भवति.
११ A a E K om. ऽनेन.
१२ यत्र; G तत्र.
१५ K °धानार्थं वा.
१९ G before प्रावृष°, तत्र जात इति.
२१ K B om.; g om., but has a stop before कर्तव्यम् below.
२३ G om. the first रेवती; after the last स्त्री G has रोहिणी.
३०८, १ A फल्गुन्याषा° here & below.
२ G वक्तव्यम्.
४ K °ष्ठीया °ढीया, B °यः °यः.
५ g B तर्हि वक्तव्यम्.
७ MSS वक्तव्यं.
१३ G g B after प्रायभवः, नित्यभवस्तत्र-भवः.
१५ K यं भवान्मुक्तसंशयं तत्रभवं न्यायं मन्यते.
१६ G °मुदकारामदेशादी°, B °मुदग्देशादी°; Nâgojîbhaṭṭa mentions & approves of the last reading.
१८ g B om. सौघ्नाः प्रासादाः.
३०९, १२ G कलापिना सह°.
१६ K तत्रपुनर्व°, a तत्रेति प्रकरणे पुनस्त-त्प्रकरणं का°, g B तत्रप्रकरणे पुनस्त-त्रवचनं का°.
१९ A °संबंधं.
३१०, ३ g B पार्योष्ठ्यम् between पारिमुख्यम् and पारिहनव्यम्.
४ G अव्ययीभावात् ज्यो वि° here & below.
५ G om. औपकूलः & writes उपशालः; A E g B om. औपमूलः.
९ g B om. अध्यात्मादिषु चेष्यते.
११ a B om. आधिदैविकः.
१२ g B twice.
१३ G और्ध्वदेहिकम्, A a K और्ध्वदैहिकम्, E °देहिकः.
१४ g B twice.
१८ A om. च
१९ g B कुक्कागमः, after वक्तव्यः.
२२ A a om.; E वापि प्रत्ययौ, K g B प्रत्य-यौ तथा.
२३ G & originally a मध्यमः.
३११, १ g B मध्यो म°.
३११, २ G °दिनं; g B उपगायति.
४ K E om.
६ उला°; E उष्ट्रा°; g B only कृष्णाजिनः सिंहाजिनः.
७ G गांभीर्यश्च ञ्य; g थ गंभीराञ्ज्या, B यथ गंभीराञ्ज्य.
१० K om. भव°...क्रियते.
१३ a K om.
२४ B सुक्रोशलेति.
२६ प्राकारा; G प्रकारा, B प्रासादा.
३१२, ३ K om.
६ A K om.; a E om., but have a stop before लुग्व° below.
७ व्याख्यानं; G व्याख्यान, E by altera-tion व्याख्यानः.
९ G A K after वक्तव्यः, न वक्तव्यः.
१० K om. न वा.
११ G A om वा.
१४ G A a °स्तत्र उत्प°, g B °स्तत एवोत्प°.
१५ G A अग्नि°; A a E om. वाजपेयिकः.
१६ G पाञ्चय°.
१६ G om. शातौदनिकः, a E om. साप्तौद-निकः; g has पांचौदनिकः दाशौदनिक इति, B पांचौ° शातौ° दाशौदनिक इति.
१८ य एव; G एवं, K य एवं.
१८ G A अग्नि°.
१९ साप्तौ° शातौ°; g साप्तौ° दाशौदनिक इति, B शातौ° दाशौदनिक इति.
३१३, २ G किं च तर्हि.
५ वालवायो; g B वालवायशब्दो.
१८ G A g अभिनिसृतः, a अभिनिस्मृतः.
२० g B om. अधिकृत्य कृते ग्रन्थे; G °ख्यायिकेभ्यो.
२१ G A K लुग्वक्तव्यः.
३१४, १२ G B पूर्वनिपातनं.
१७ A °निह्रा°; a °निह्र° here & below.
१९ A g B om.
२० A मद्रो.
२० g माद्रक.
३१५, १ G वृजक इति यथा.
५ G ग्रामग्रामे.
१२ G g B om. the last च.
१४ G A या ह्यसौ.
१५ G पैप्पलादकं।.
१७ A K g B माथुरी.

पृ० पं०

३१५, १८ A a K जारूकाः.
२१ g B om.
२२ G °भ्यो वा मा.
३१६, १ G खांडायन here & below.
१० K प्रोक्तः श्लोक इति.
१४ G यज्ञवल्क्यादिभ्यः.
१५ G A B & originally a याज्ञवल्क्यानि.
१८ A मक्षिकाभ्यो here & below.
२० G om.
२१ g B पौतिकं here & below.
२२ G om. न वक्तव्यः.
३१७, १ K om.
३१८, २ ऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्; a K E g B ऽप्राप्तिः.
५ G यद्योगात्षष्ठी here & below.
७ A om.
१३ K om.
२० g om.
३१९, १ g B om.
६ g B om. कालापकम् मौदकम्.
८ G °मेवोपलभते.
९ G एवं तर्हित्ये°.
१८ K g B om.
२० G om. वृद्ध्यर्थः.
३२०, १ g B om., & read in next line, g °र्थं तु। णका°, B °र्थं तु णका°; K om. तु...°षेधार्थम्.
२ G E °धार्थस्तु.
६ A °पादादण् here & below.
७ g B कौपिंजलः हास्तिपदः; G हास्तिपादाः.
८ K om. ; g om. up to इदमाथर्वणार्थम्.
९ G A a K °लोपश्च अण् वक्तव्यः.
१० G A °थर्वशब्द.
१४ G सिद्धं भवति अथ°.
१४ G om. च। अथ; A om. च; B has च तत्र.
१४ G °दिष्वथर्वण°.
१५ G °दिष्वथर्वण°.
१७ After साध्यम्, g B अथर्वाणमधीते आथर्वणमधीते आथर्वणिक इति.
१७ G om. शब्दयोः.
१८ g B °त्यव्यविक°.
३२१, २ G om. शैषिकानिवृत्त्यर्थम्.
५ K निवासो विकार इति.

३२१, ११ G सर्वमपवा°, K सर्वमस्यापवा°, E सर्वमप्यपवा°.
१३ G भवानधिरुह्य.
१६ G A a E K have न वा संप्रत्ययः only once, but G A have a stop after it.
१७ E g B इत्येवमाधि°.
२० G °प्राण्यौष° here & below.
२१ G अवयवाप्रा°, g B अवयवे अप्रा°.
३२२, ३ G छोत्सर्गोऽप°; K अनुवृत्तेर्हि च्छोत्सर्गाप°.
६ K न वा संप्रत्यय इति संप्रत्ययः इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेः न ह्य°.
६ G निवृत्तिरिति.
७ तस्य सापवादस्याणः; G तस्यण.
८ A a E K g B °स्तानपवा°.
१२ After षष्ठाः, g repeats pag. 321, 16 to 322, 5 & om. the following up to IV., 3, 140.
१३ G प्रसंगोदयः प्राण्यो°.
३२३, ४ K om.
६ निघाते; A a K g B & originally E विनिघाते.
८ a पदस्यात्तु°, B पदस्याद्यनु°; g om. up to न वा in l. 11.
९ निघातः; G A a K B & originally E विनिघातः.
१२ G इह हि प्रसज्येत.
१३ A a K om. त्वचो विकारः.
१५ निघात; A g B & originally a E विनिघात; K पूर्वविनिघात.
१८ निघातौ; A a K g B & originally E विनिघातौ.
१८ G °स्तस्मादन्नंता°.
१९ निघात°; G पि निघात°, A a K g B & originally E विनिघात°.
२० निघात; a K विनिघात.
३२४, २ E g B किमर्थं मयड्वैतयोरि°.
४ E g B मयड्वैतयोरि°.
५ B om.
६ G E g B तद्वेष्यं.
१४ G ञितश्च प्रत्य°.
१५ A om. च.
१८ A om. उत्तरे पञ्चालाः; g om. घृतं भुक्तम्.

पृ० पं०

३२५, १ g om.; A om. तेनानभिधानात् up to चेत्तन्न.
५ a अभिधानेन; E ह्य struck out.
६ G अनभिधाने; A a K E g B om. हि.
९ °त्फलाच लु°; G has २ before लु°, but it appears to be struck out; a has a stop before लु° and above it added २; K °त्फलाल्लु°.
१० G °गृहीतं भवति औष्ट्रिकेत्यैवं भ°.
१२ °मञ्चो; G A °मञ्जो.
१३ °दनुपस°; G °दुपस°.
१३ भविष्यति; G भवितव्यम्.
१४ अणन्ता°; G अञंता°.
१५ तस्मादस्तु न तेनानभिधानादिति; Kaiyaṭa: केषांचित्तु ग्रन्थः । नैष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यं यश्चाध्येत्र्यां वर्तते लुप्तः स यश्च श्रूयत उत्पन्नस्तस्मादीकारः । अथवा पुनरस्तु न तेनानभिधानादिति ।. He rejects that reading as incorrect.
१७ प्राणिति; g B प्राणीति.
२४ G प्रत्ययास्ते.

३२६, ५ G om. हि.
७ G A °न्मयड्विप्रतिषेधेन.
८ K तिन्तिडीकः.
१० A om.; K om. up to दारुमयम्.
१३ A K g जरद्वृक्षः.
१६ K om. मयटः....°षेधेन.
१९ अनवकाशत्वादपवादो मयट्; G in text only अनवकाशत्वात्.
२३ विप्रतिषेधो; G विप्रतिपिधेव.
२४ G स यथैवं औरज्ञं.
२५ G a K वाधंते; A om. एवं...वाधेत.

३२७, १ G प्राणिभ्यः प्रति°; A om. the line and has in the next line प्राणिप्रतिषेधो.
७ G प्राण्यञ्भवति विप्रति°.
९ G A g B जरद्वृक्षः; G जारद्वृक्षी.
१२ G शौवाविधम् वृद्धान्मयडिति मयट् प्राप्नोति.
१७ A om. एकान्त°.. इति.

३२८, १ g B om. च.
२ a E g B om. च.
२ G A K & originally a लुग्च°.
२ G om. the last च.

३२९, ८ °शायिकः; a by alteration °शायनिकः, B °सापतिकः, K °शाय्यिकः.
९ B om.
११ K आकषा°.
१४ °र्यादिभ°; G °रिषादिभ्यो भ°, A a°र्यादिभ्यो भ°; K आकषपर्यादिभ्यो भ°.
१५ E g किशरा°, K किषरा°.
१७ G वीवधात् वीवधाचेति.
१७ B वीवधिकः.

३३०, १ G A & by alteration a क्लेर्म°.
४ त्रेर्मन्नित्यवचनं; G क्लेर्मम्वचनं, A क्लेर्म्मम्नित्यवचनं, a by alteration क्लेर्मम्नित्यवचनं; B त्रेर्मव्वचनं नित्य°; K om. up to अस्ति प्रयोजनमेतत्.
५ त्व्यन्तं; G क्त्वंतं, A क्तांतं.
७ A om.; g B तद्विषयताप्र°.
८ G एवं क्त्वंतं, B एवं त्र्यंतं.
९ Before एवं तर्हि, A भावप्रत्ययांतादिमप्.
११ त्रेः । त्रेश्चमब्भवति; G त्रेर्मप् त्रेश्च मब्भवति, A त्रेः । त्रेश्च मब्भवति; g om. त्रेः.
१२ After भूदिति, G क्लेर्मम्नित्यम्, A त्रेर्म्मनित्यं, K त्रेर्मम्नित्यम्. E g B त्रेर्मन्नित्यं.
१४ G om. इति, A om. इनि°.
१९ B संसृष्टिनिमित्तः.

३३१, ६ गर्ह्याय । इति ॥; G गर्ह्यायते; the other MSS. गर्ह्यायेति.
९ K मेस्याच्छब्दलोपो वा.
१० G °च्छब्दस्य लोपो द्र°.
१२ G वृद्धेर्वाधुषि°, K वृद्धेर्वृधुषी°, B वृद्धेर्वृद्धुषि°.
१३ G वृद्धेर्वार्द्धुषि°, K वृद्धेर्वृधुषी°.
१३ G g B वार्द्धु°.
१९ G A E °मञ्वेति, a °मञ्चिति.
२० The MSS. do not give this nor pag. 332, l. 1 separately, but G has २ & the others have a stop after °लोपश्च in both cases.
२१ °श्चाञ्च व°; G A a E g om. च.

३३२, २ °श्चाञ्च व°; G A a E g om. च.
६ B मार्दंगिकः मौरजिकः पाणविकः पै°.
९ G B °कारांते क°.
१४ G A विधिर्नि°.
१८ G A om. ऽत्र.

पृ० पं०

३३३, १ A E g B om. ऽत्र.
१ G गुरुत्वम्.
२ च; G A वा.
४ G भक्त्या here & below.
६ K om.
८ G om. न कर्तव्यः.
११ G कारणम् । पूर्वं विहि°.
१९ G A वहतीति अन्यो.
२० G द्वौ twice.
२१ G र्थयोर्वोढेति स.

३३४, ५ G सर्वकालप्रत्यय°; A & originally a सार्वकालः प्रत्यय°.
५ G A a विज्ञायते.
८ A विध्यत्यविकर° here & below.
२२ G मध्वनंतरमिति; a K E g B मध्वस्मिन्ननंतरमिति; A has मध्वास्मिन्नस्मिन्नंतरमिति वा.

३३५, १ A om.; Nâgojîbhaṭṭa mentions the reading °रशब्दाश्च प्रत्ययाः.
२ तपः; G यभः (?).
३ रेफश्च; K रकारश्च.
५ K om. छन्दस.
६ ओ; G उ, A g आ.
७ G has यजेति द्व्यक्षरम् before ये यजा°.
९ A g B om.
११ MSS. om., but in next line G a have °स्य २ उप°, E °स्य । उप° & A K g B without Sandhi °स्य उप°.

३३६, ९ G उपगवा°.
१२ a K g B om. ऽपि.
१५ प्रतिनिर्दि°; a निर्दि°.
१७ K om. ऽपि.
१९ a K तज्ज्ञापयत्याचार्यः ना°.
२२ A K °वोच्यते.
२२ E g B ऽर्थेष्वेव भव°.
२३ G °च्छं न बाधते.

३३७, १ G उपगवा°.
४ A a कर्पासः; K, instead of दारु... कार्पासः, परशव्यम् पिठव्यः.
४ a E वाध्रं, K वात्रम्.
७ K चर्म। यञ्ञ्यौ भवतः पूर्वविप्रतिषेधेन.
८ K om.
९ G ढञ् भव°.
१२ G A & originally a E विभाषा यत्.
१३ G & originally a E विभाषा य°.

३३७, १७ G विभाषा य°.
१८ G A a g B सूर्याः सूरीयाः.
२२ a E g B तत्रैव चोच्यते.
२३ K प्रत्ययविधानानुप°.

३३८, २ G तस्मिन्नभ्यमि°.
३ A om. च.
१० G & originally A चखाल°.
१९ G A a K E ऊर्णा.
२० पर्युदासे; G परिमाणपर्युदासे.
२१ K g B om. परिमाणार्थे; G has परिमाणार्थे च.

३३९, १ K om.
७ G om. ऽपि; K has °शब्दश्चापि.
१० G ब्रह्मशब्द°.
१० G A E °व्य इत्येवं.
११ G तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् न कर्तव्यम्
१२ G समनार्थावेतौ एवं.
१५ वृष्यमिति भविष्यति; G वृषशब्दादुत्पत्तिर्भविष्यति, A a E वृष्य इति भविष्यति, K om. भविष्यति.
२२ °प्रधाने; K °हिते.

३४०, २ G मात्रीयं पित्रीयं; K has मातृभोगीणः पितृभोगीणः before मात्रीयः.
५ G राजाचार्याभ्यामिति व°.
५ च; K वक्तव्यम्.
१३ G स्नानादिक्रिया.
१७ बाहुम्; K बाहुमिति; A a E g B om.
२० G पांचजनीनः.
२६ G A a E g B om., but a E have a stop before ठञ्व° below.

३४१, ४ G °जनासमाना°, K °जनभोगोत्तरपदात्समाना°.
९ वेति; G A वावचनं चेति.
९ G सार्वीयः.
१० MSS. om., but G K write below °वृधे इति, and A °वृधे । इति.
१३ पौरुषेयम्; A a E पौरुषेयं न दैवं; K has after पौरुषेयो वधः, वध विकार यः पौरुषेयेण कविषा समक्ते विकार समूह पौरुषेयं समागतं समूह तेन कृत पुरुषेण कृतं पौरुषेयम्. See Ṛigveda X., 87, 16.
१६ G इंद्रमहार्थम् ऐंद्रमहार्थम् ऐंद्रमहिकम्; g B काशेरुपज्ञिकं.
१८ G प्रयोजनकृतत्वात्.

पृ० पं०

३४२, १ G न उपाधि°.
१३ G प्रसादो.
१६ कं; G A & originally a किं, B कथं.
१७ G चखलमिति.
२२ G & by alteration A नगरस्य स्यादिति.
३४३, ४ G °स्रोत्पन्नोत्पद्यमानेन.
५ G om. प्रत्ययेन.
८ G K अथ किमर्थं.
१३ G om. संज्ञा°.
१८ After न्यायसिद्धमेवैतत्, G अन्या संख्या अन्यत्परिमाणमिति, K अन्यैव हि सं°.
१९ बचापरिमाणं; Kaiyaṭa mentions the reading यच परिमाणं.
१९ सर्वस्य ..ब्रवीति; a सर्वस्य संख्या भेदमाह, E तस्य सर्वस्य संख्या भेदमाह, K सर्वसंख्या भेदमात्रं ब्रवीति; A in the text सर्व संख्या भेदमाह, in marg. सर्वस्य संख्या भेदमात्रं ब्रवीतीति वा पाठः.
२६ G परिमाणमिति.
३४४, ५ G कुतश्चतः.
७ प्रकल्पत; G कल्पत.
९ G om. च.
१५ G वस्त्रं.
१५ G A K °वस्त्रप्रभृतय.
१८ E परिप्रश्ने.
२१ g B om. पानमर्हति.
२६ K °ह्योजनादिवृत्पत्तिर्न भवति.
३४५, ४ G om. मांसौदनिका°...नैष्किक इति.
५ E परिप्रश्ने.
६ A a K om. नैष दोषः.
१० G नैवं.
१९ A a E g B om. अत्र...भवति; A has तदंतविधिः सिद्धो भवति in marg.
२० इत; G अत.
२४ A a E g B om. इति.
३४६, ४ A द्वैशौर्प्पिकं त्रैशौर्प्पिकं.
८ K om. अन्य°...निदानम्.
१० G A a g B डतेश्च डतेश्चेति.
१० G कतिभ्यः.
१२ तिप्रति°; G & by alteration A प्रति°.
१८ K °काभ्यामिति.
३४७, १ A a E g B °ल्करणस्य प्रयो°.
१६,१७ टिठनर्धाच । टिठनर्धाचेति; G & originally A अर्द्धाचेति, A in marg. added अर्द्धाच.
३४७, १९ G g B कार्षापणाद्वा टिठन्व°.
१९ G om. कार्षापणिकः.
२१ G °पूर्वाद्विगो°.
३४८, ३ K E om. त्रिशौर्पिकम्.
४ G अर्थविशेषासं°.
८ K om. हि.
११ यथा; G यदा.
१३ तन्निमित्त°; G निमित्त°.
१४ G किं च द्विगोर्यस्तद्धितः तन्निमित्तम्.
१७ After the first क्रीतम्, G & in marg. A द्विशूर्पम् त्रिशूर्पम्, K द्विशूर्पम्, g B द्विशूर्पमिति.
१८ a K om. कारिष्यते.
१८ °विरविकल्प्यायेन; A a g B °व्यविकल्प्यायेन.
२१ भविष्यति; G भवति, K om.
२२ अथासं° only G; the other MSS. असं°.
२२ G पांचकाला°.
२३ A K om. च
२५ G द्विगुसंज्ञास्ति.
२५ A a E °दुत्पद्येत.
२५ तन्निमित्तं only K; the other MSS. तन्निमित्तः.
३४९, १ G has अध्यर्धग्रहणस्य before उक्तं, & om. तस्मादि° ... °क्यम्; a °ग्रहणमनर्थकम्.
३ a E om. तस्मादि° ... °क्यम्.
६ G कर्षापण° here & below.
८ K after °सौवर्णिकम्, द्विसुवर्णम् द्विसौवर्णिकम्.
१४ G °योर्भावः द्वैयोगं द्वि°.
१६ g B om.; a om. च.
२० a om.; K om. खार्या ईकन्.
३५०, १ a om.; K काकण्या° here & below.
२ a K °काकणी° here & below.
२ a om. द्विकाकिणीकम्.
३ A a E om.
५ K शाणा शतशाणाद्वा वक्तव्यम्; K om. from here up to pag. 356, 7 °वचना भवन्ति भाव°.
९ G g B om.; A in marg.
१० G °ण्वेति.

पृ० पं०

३५०, १९ G after पञ्चकम्, सप्तकः शत्यः शतिकः साहस्रः.

२० एकवचनात् । एकवचनान्तादिति; G एकवचनादिति, A एकवचनांतादिति, a एकवचनांतात् एकवचनांतादिति.

२२ A a E g B om. द्विगोश्च.

२४ a °वचनादि°.

३५१, १ G परिमाणसंख्याया.

१ तत्तर्ह्यं°; G तर्ह्यं°.

४ G A a उक्तं च.

८ a g B om. स; added in A; E om. स भवति.

९ a E om. स; added in A.

१६ a om.

१७ G निमित्तसंयोगो.

२० E om.

२२ G om. सप्तकः.

३५२, ४ G g B om.

६ G सिध्यतीति पुरणांतादित्युच्यते.

७ a °स्तमाह तीय°.

१० g B om.

११ G om. द्रोणं पचति.

१३ लुक्खय°; G खलुग्य°.

१८ A om., but has a stop before प्रत्यय below.

१९ G उत्पाद्यते.

३५३, १ g om.

४ E om. जीवित°...कर्तव्यम्.

८ G °र्जीवितं परि°.

१४ a E g B om. इमे.

३५४, १ परमर्हात्; G originally परमर्हत्, by alteration परमार्हत्.

८ A a E पंचदशाद्यर्थे; g B om.

३५५, ५ G & originally E शतिप्रत्ययो.

६ A a विंभावश्च.

१० न वैवं; MSS. न चैवं.

११ G °लक्षणसमासो.

१२ G om. च.

३५६, ७ G भाववचनात्संतो.

८ G E om. च.

९ व्यपदिश्यते; K. विशेष्यते.

९ Before पदस्य, A a E g B तद्यथा.

११ Before परिमाणिनि, G यत्तावदुच्यते.

१३ G अथ यदा षष्ठी.

१३ विशेष्यते; K व्यपदिश्यते.

३५६, १४ वचनपरिहार उभयोरेव K; the other MSS. read वचनपरिहारः उभयोरेवम् उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्वा वचनपरिहारः.

१४ K °वचनाः सधर्मभिरेभिरन्यै°.

१५ G K अन्ये पुनर्गुण°.

१७ K श्रितो भवति गुण°.

१७ G A om. च.

१८ G K om. वै.

१९ A a E g B om. तद्यथा.

२० K वाशतमनुयान्ति; A in marg. तमनुयान्ति इति वा पाठः; K om. ते; G दक्षिणाः; a E समृध्या.

२० G अथ तत्रान°, K अथान°.

२१ वाढं; G वा; K om. वक्तुम्.

२२ a E तीर्णानीति.

२२ पञ्च फलकशतानि तीर्णानि G; instead of फलक, A a g B वभ्री, E तुभ्रीं; K पञ्च तुभ्रीशतानि तीर्णानि पञ्च फलकशतानि तीर्णानि.

२५ G °पत्यमिति एको.

२६ G विवक्षितो भवति.

२८ a E K & originally A दक्षेर्वक्षिणा; g B दक्षतेर्वृद्धि°.

२८ तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति only in G.

३५७, १ K om. विंशत्यादिषु ... भविष्यति, A a E g B om. तस्यै°...भविष्यति.

३ K om. अयं तर्हि.

५ G K g B °नूबंध्यो.

५ A a E g B om. प्रोक्षण.

६ G °रंभणालंभनादीनां.

७ °रम्भणादीनि K; the other MSS. °रंभणादयः.

१० G पथो.

११ K °पथिभ्यां; g विग्रहणादर्श°, B विग्रहणदर्श°.

१४ G पथो.

१७ G °भ्यामपि विग्रहो न.

१९ a °योरप्यपायः.

२२ G K om.

३५८, ३ G om. यः परस्य करोति.

४ यश्चरुपु°; K यश्च पु°.

४ °र्वैपति; G B °वर्त्तयति, g °वैर्त्तयति.

६ K इङ्याजो° here & below.

पृ० पं०

३५८, १ Before यश्चैवा°, A in marg. न वोभयोनिर्वर्तकत्वात् । न वा एष दोषः । किं कारणं । उभयोर्निर्वर्तकत्वात् ।.
९ यश्च चरुपु°; A यश्चरुपु°; G K g B यश्च पु°.
१३ G om. योजनशत.
१४ क्रौश°; G A क्रोश° here & below.
१४ यौजन°; G A योजन° here & below.
१५ All MSS. except K om., but E g B have a stop before क्रोश° below; K reads ततो विगमनमर्हतीति च.
२० G g B & originally E om.
२१ वारिपथेन; a K °पथं; K has below everywhere °पथं गच्छति for °पथेन ग°; Kaiyaṭa refutes that reading.
२२ G गच्छतीति वा°.
२२ °हृतं वारिपथिकम् K; the other MSS. °हृतो वारिपथिकः.

३५९, १ G °पथेनागच्छति.
२ G °पथेनागच्छति.
३ G °पथेनागच्छति.
५ G g B om., but G has २ & g B have a stop before इति वक्तव्यम् below.
९ a g B & originally E om., but a g B have a stop before वक्तव्यः below.
१० स्थलाद्वक्तव्यः; G वक्तव्यः, K वक्तव्यः स्थलात्.
१२ K om. °दर्शनात्... सिद्धं तु चतुर्थी°.
१४ G °मध्येष्यते.
१७ स तर्हि; G तर्हि.
१७ G om. न कर्तव्यः.
२० g B om.

३६०, ५ K उक्तं च.
९ K om. महानाम्नीनां...कर्तव्यम्.
१० A E महानाम्निकं.
११ MSS. om., but G g B have २ & A a E a stop before महानाम्न्या° below.
१२ A K महानाम्निकः.
१७ डिनिर्व°; G डिविनिर्व°.
१७ After तिलव्रती, G देवव्रती.
१८ All MSS. except K om., but G B have २ & A a E a stop before डिनिश्च below.

३६०, २० All MSS. except G K om., but B has २ & A a E g have a stop before डुंश्च below.
२१ G यलोपश्च वक्तव्यः डुंश्च.

३६१, १ A K चातुर्मा°.
२ G om. तत्र.
२ A a B & by addition in E चतुर्षु चतुर्षु.
४ G a E om., but a E have a stop after संज्ञायामण् below.
६ G तस्य च द°.
७ आख्या°; Nâgojîbhaṭṭa: ह्रस्वपाठस्तु (*i.e.* आख्य°) युक्तः.
७ G संज्ञीभूता.
८ वाजपेयिक्यः only in G.
१० g B om. दाशौदनिक्यः.
११ K तदाख्यमाला°.
१६ भवं; G परा, a E om.
१६ G om. one तत्र.
१८ G om. one तत्र.

३६२, २ All MSS. except K om., but G A a g B have २ & E has a stop before कर्तव्यम् below.
३ त्रीणीमान्यग्र°; G इमानि त्रीण्येवाग्र°.
४ G om. प्रयोजनं.
१३ All MSS. except K om., but G a have २ & E has a stop before कर्तव्यम् below.
१५ पदि; G A g B पुरि पदि.
१५ K om. अश्वप्रपदनीयम्.
१५ रुहि; G A g B पदि रुहि.
१७ A om., but has a stop before प्रत्ययो below.
१८ K om. आयुष्यम्.
१९ All MSS. except K om.; A has २ over लुग्व° below.
२० K om. शान्तिवाचनम्.
२३ G ठन्प्र°.

३६३, १ a K E चौर.
२ K E °चौर.
५ G A g B °पातनानर्थक्यम्.
८ A a E g B om., but A has २ & E g B have a stop before वक्तव्यः below.
९ °ढंश्च; G °ढन्, K °ढंश्च ठम्.
११ G यत्तृतीया°.

पृ० पं०

३६३, १३ A a K E om. आतश्च...ह्याह.
१४ K °कारणम्.
१६ पिङ्गलः; G K पिङ्गलाक्षः.
१७ G g B कुर्वतीति.
१७ G समुदायेपि च.
२२ G यत्तुल्यं.
२४ After प्राप्नोति, K g B स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो याति (K यातीति); Kaiyaṭa mentions this reading.

३६४, १ G E यत्तुल्यं.
२ All MSS. except K तृतीयासमर्थोपि.
६ G om. the first च.
९ G अपि च चाव्ययेषु वतेः पाठो, K अपि चाव्ययेषु कृतेषु वतेः पाठो.
१३ K om. प्रत्ययः.
१४ K उत्पद्यते.
१४ K E न च कदाचिदि°
२१ K उत्पद्यते here & below.
२१ G निश्चितं ब°; K °बलादाने.

३६५, २ G & originally K °वोच्यते.
५ प्रयोजनम्; K g B कृतं भवति.
७ All MSS. except K om., but G E g B have २ & a has a stop before कर्तव्यम् below.
९ G g °दित्युच्यते.
१४ All MSS. except K om., but G A E g B have २ & a has a stop before कर्तव्यम् below.
१७ G °च्यते.
१८ G om. च here & below.
२१ A om., but reads in the next line originally सिद्धं । एतत्.

३६६, ५ g B वक्ष्यते आ च.
६ a K °करणे प्रयो°.
७ K तस्य भावादित्य° here & below.
९ a K & originally E om. भोजने.
९ पुत्राः; G पुत्रैः, g B पुत्रा; पुत्रै°, G g B पौत्रै°; °श्वेष्टन्त इति, K°: पठिष्यन्त.
१४ K के गुणाः.
१४ a K रसरूप; G om. गुणा.
१५ G °वेश कुर्वन् व्याख्याप°.
१६ अनन्य°; G K & originally E अन्य°.
१८ G om. तद्यथा.
१८ G A B औषधि°, g अषधि°.

३६६, १९ परिणाहे; Kaiyaṭa reads परिमाणे, but mentions our reading.
२३ G प्रादुर्भावास्तु.
२७ G उत्पाद्यंते; K प्रत्यय उत्पद्यते.

३६७, २ नैष दोषः; K किं कारणम्; Kaiyaṭa om., but he mentions the reading नैष दोषः.
४ G शस्यानि.
४ च वर्तन्ते; G E वर्त्तते, a च निर्वर्त्तते.
४ °प्राधान्ये; G & originally A °प्रधान्ये, K E °प्रधाने.
५ K E g B °प्रधानो; G om. भवति.
९ K om. भवति.
१० G रूपादयो.
१९ अत्रापि; A a E g B तत्रापि.
२० a E g B गुणान्वा.
२५ G द्वाभ्यामर्थाः.
२६ K om. वा.

३६८, १६ तत्र व्यव°; Nâgojîbhaṭṭa mentions the reading तद्व्यव°.
१८ MSS. om., but A has २ & a a stop before नञ्स° below.
१९ यजमान; G जयमान.
१९ अपशुताम्; K E अपशुतां गौः, g B अपशुतां गौ.
२२ G समासाभाव°.
२२ After इति, G पशुर्मा भूवम्, A in marg. पशुर्मा भूवमिति.
२३ G °वृद्ध्यर्थः.
२४ विप्रति°; G पूर्वविप्रति°.

३६९, १ G om. च.
९ G °स्ताभ्यस्त्वलौ भविष्यतः, in marg. यथा स्यातां.
१० G K यतश्चोच्यते.
११ G K यतश्चोच्यते.
११ G प्रयोजनम् आ च त्वा°.
१४ G विशेषेऽन्यप्रत्यय, K विषये प्रत्यय.
१७ The MSS. give the text of the Sûtra only as far as लवण; my MSS. of Pâṇini, the Kâśikâ & Padamanjarî have बुध (not शुध).
२२ °धो वक्तव्यः; a °धः, E g B °धः क्रियते.
२३ G न च काचित्तत्र नञ्पू°.

३७०, ५ G °वेर्ष्यते.
७ G °लावेष्यते; om. परमः पृथुः.

पृ० पं०

३७१, १ G मुम्च here & below.
२ G g B व्यञ्जवक्तव्यः.
८ घलोपश्च; a K E g B यलोपश्च; Kaiyaṭa mentions this reading.
३७२, १० °षष्टिका°; G °खष्टिका° here & below.
११ K संबद्धम°.
१३ K om. भवति.
१६ प्रसक्तस्यापवादः ; K प्रसक्तस्य.
१६ a K °कारस्यानुक°.
३७३, २ समुमुखस्य, g B, by alteration A, & Nâgojîbhaṭṭa ; a & originally A संमुखस्य, G E सम्मुखस्य, K सनुमुखस्य. After संमुखीनः K has समपदपूर्वात्र.
९ B परोवरे पर°; G परस्यौत्व°.
१० All MSS. except G परस्योत्वं.
११ A a g B परस्योत्वं.
११ G निपात्यते, without इति.
१२ G परशब्द°.
१४ E om.; G परंपरतराणां परपरंभावः, g परपरतराणां परभावः; K has च after परपरतराणां here & below.
१९ G यद्यलोपं.
३७४, ५ G यलोपो व°.
६ Before सिद्धमेतत्, G सिद्धमेतत् कथं पूर्वपदस्य यलोपो वचनात्.
७ G A g B om. च; G om. वा.
८ G अनुवृत्तौ.
१२ K °पूर्वपदाश; a om. गोः.
१४ कर्मकारी; a K E कर्म करोति.
१८ G °हंति कार्ये.
३७५, ३ G हैयंग्वा° here & below.
८ G om. न वक्तव्यम्.
१५ G om. हि.
१७ All MSS. except G स्वार्थ इति.
१८ G शालच्संक°.
२० G विसंकटे; G om. शृङ्गे इति, A a E om. इति, g B om. विशङ्कटे शृङ्गे इति.
२० K इह तु खलु.
३७६, ८ K om. उपसंख्यानम्.
१३ G A g B गोष्ठजादयः; Kaiyaṭa reads गोष्ठादयः.
१४ G g B & by alteration A गोष्ठजादयः.
१४ K both times °गोष्ठः ; g B om. अविगोष्ठम् .

पृ० पं०

३७६, १५ कटच; G संघाते कटच् संघाते कटच् प्रत्ययौ, K कटश्च, g B संघे कटच्.
१५ a K E om. उडुकटः & उडुपटः.
१५ पटच; G विस्तारे पटच् विस्तारे पटच् प्रत्ययौ, K पटश्च ; a E om. वक्तव्यः.
१६ गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो; G द्वित्वे गोयुगच् द्वित्वे गोयुगच् प्रत्ययौ, a गोयुगशब्दः प्रत्ययो; E originally द्वित्वे गोयुगशब्दः प्रत्ययो, altered to गोयुगच्शब्दः प्रत्ययो.
१६ तैलशब्दश्च; G स्नेहने तैलच् स्नेहने तैलच्.
१७ G इंगुदीतै°.
१७ a E शाकटशब्दः प्र°.
१७ Instead of शाकटशब्दश्च...मूलशाकिनम् G has : भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ इक्षुशाकटम् मूलशाकटम् इक्षुशाकिनम् मूलशाकिनम्.
१८ A g B शाकिनश्च प्र°.
२१ G कटच् न वक्तव्यः। ; K शकटश्च न वक्तव्य इति.
२२ G एवमर्थीनां संघातोपि कटः.
२२ G पटच न वक्तव्यः।; K पटश्च न वक्तव्यः.
२३ G a अविपटाः, E om.
२३ G गोयुगच प्रत्ययो वक्तव्य इति ; K गोयुगशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्यः.
३७७, १ गोर्युगं; a गवां युगं, K गवोर्युगं.
१ K यथा गवोर्युगं तद्व°.
१ G तैलच प्रत्ययो वक्तव्यः न वक्तव्य इति; K तैलशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्यः.
३ एव; G इति एवं; K has only शाकटशब्दो वक्तव्य एव शाकिनशब्दश्च.
४ g B om. एव.
७ G इनच्पिटच्का इत्येते प्र°.
७ च प्रकृत्यादेशा; G प्रत्ययादेशाश्च.
११ A चुल्वक्तव्यः, with २ above चु.
१७ प्रमाणं प्रत्ययार्थो न K ; G A a g प्रमाणे प्रत्ययार्थे, E प्रमाणे प्रत्ययार्थे इति, B प्रमाणे प्रत्ययार्थ इति.
२१ G A E g B अस्येत्यनुवर्तनात्; a has कुत एतत्तदस्येत्यनुवर्तनात्.
२२ अस्येति हि वर्तते only in G K.
३७८, १ K adds जानुद्वयसम् and जानुदघ्नम्.

पृ० पं०

३७८, ४ All MSS. except K om., but all have a stop before लो below.
७ a g B E & originally A om., but A E have a stop before वक्तव्यः below.
८ K adds सप्तदशस्स्तोमः.
९ A a शन्शतोर्डि°.
१० A a g B विंशतेश्च विंशतेश्चिति.
१२ A repeats the line in marg.
१३ E om. दिष्टिमात्रम्; A a E g B om. वितस्तिमात्रम्; K adds प्रस्थमात्रम्.
१३ A a K कुडुव°.
२१ K om. डाव°...°माणमिति.
२२ G °मन्यत्परिमाणमन्यत्प्रमा°.
२३ A g B °प्रतीघाताथ.
२४ All MSS. except G प्रतीघातो.
३७९, २ G here & below चतुष्प्र°; K om. उपसंख्यानम्.
३ G om. छन्दसि.
९ A a E g B om. वश्चास्य घो भवतीति.
१३ A a E g B किमित्येतत्प°.
१४ G पुनर्निर्ज्ञातत्वा°; a पुनर्ज्ञातं निर्ज्ञातत्वा°.
१४ भवति only in G.
२२ G °च्यमानेपि अवयव°.
३८०, २ A a किं च प्र°.
८ पुनरन्त्यस्येति all MSS.
१० A अंत्यस्य.
२२ K E °भधिकस्याधि° here & below.
३८१, २ A a E g B om. पञ्चमीनिर्देशात्.
४ A a g B °धिकरणे सं°.
११ G एवमर्थमित्युच्यते.
१२ G om.
३८२, १ K एकोन्यतरश्चेत्.
३ K यमानाम् यमानामिति व°.
४ A a E g B here & below °ध्यर्धमुदश्चि°; Nâgojîbhaṭṭa rejects the reading एको यवानामर्धमुदश्चित.
५ G om. न वक्तव्यम्; A has न वक्तव्यं। उक्तं वा।.
६ अस्येति वर्तते॥ यदुक्तं; K उक्तं वा किमुक्तं अनभिधानादिति अस्येति वक्तव्यम्.
८ यदुक्तमेक°; K एक°.
८ °न्नं भवति; G °न्नति.
९ K समानामिति.
३८२, १४ G सत्यमेतत्.
१९ °क्रीणीत इत्युच्यते only K E; the other MSS. °क्रीणीते (G °णीते).
२१ K om. इति here & below.
२४ g B om. वा; Nâgojîbhaṭṭa reads °न्यसंख्यत्वं.
३८३, १ A a E g B चरम उप°; before चर° A has in marg. चरमे उपजाते पूर्वस्मिंश्चानपगते.
७ G °मुपलभ्यते, K °मिदमुपलभ्यते.
९ A a g B °पेक्षया उत्प°, E °पेक्षयोत्प°.
१४ G वचनादिह ल°.
१७, १८ K om.
१८ G न्याय्यं.
१९ वा व्यपा°; G g B वाच्यमा°, A वा व्यमा°.
३८४, १ G हि सति स्वरे; A सति in marg.; E om. हि.
२ G A om. सति.
५ G नांतादिभ्यो विभाषा पंचमी.
१३ K पदान्तविधिप्रतिषेधार्थं च.
१४ a रथ्यः.
१५ G पदांतविधि। प्रतिषे°, K पदान्तविधिप्रतिषे°.
१६ K इह च चतुर्थ.
१९ G om. बहु°...°त्पत्तिः.
२० K om. कतिपयानां...तावतिथी.
२१ G कतिपयतिथी.
२१ G तावत्तिथी.
३८५, ६ K om. न प्राप्नोति.
९ तिथुक्; G थुक्.
१२ K om. पुंवद्भावे...बहुतिथी.
१७ नैव; G न च.
२२ K °पदादपीति वचनम्.
३८६, ३ K g स्वरूपं.
४ K B स्वरूपं.
४ K शब्दस्य संज्ञा भव°.
६ K °पूर्व्यदेश°.
९ g B नामावास्यायामधीयीत न चतु°.
१० K °सुलोप°; g B °सुब्लोप°.
१२ E g B before यदि, तस्मादन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे.
१३ ऽस्मिन्न°; A a g B ऽत्रा°, E ऽस्या°.
१६ K °वाक्ययोर्वा लुक्.

पृ० पं०

३८६, १८ अनुकः अनुकीयः E g B, originally A, & by alteration a; K अण्डकः अण्डकीयः; G, originally a, & by alteration A अनुवाकः अनुवाकीयः.
२० K om.
३८७, २ G धानेन का° here & below.
८ G उच्यते स उष्ण°.
१० G A कश्च; K °लोपश्च कंश्च; K has अध्या°...कंश्च twice.
११ खार्यामधि°; G खार्या अधि°, E by alteration खार्याः। अधि°.
११ खार्यामिति; G A a E खार्या इति.
१९ G A g B °पुरुषेपि प्रा°.
३८८, ९ K om. this line.
१० K om. करभ.
१३ g B °देशो लुक्.
१६ K om. बन्धनं...शृङ्खलं.
१७ G शृंखलबंधनमिति.
१९ g B om.; A in marg.; K has किं निपात्यते वटकेभ्य इनि वटकेभ्य इनि वक्तव्यः वटकिनी.
३८९, १ G a g B & originally E श्रोत्रियंछंदो.
३ G A a g B & originally E श्रोत्रियंछंदो; G वाक्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पद°.
१० G E भुंक्ते.
१४ G g B साक्षाद्द्रष्टव्यं भवति.
३९०, १ g has only क्षेत्रियवत्, B only श्रोत्रियवत्.
४ a om.; g om. तत्र; G A घंश्च, K B घश्च.
९ G om. तत्र.
९ G A B घंश्च, K g घश्च.
३९१, ५ G after भवन्ति, तस्मादस्यास्मिन्ग्रहणं।.
१० K om. भवति...भवति.
१० A a E g B यदि त्वेतस्मि°.
१२ A a E g B चास्तेः.
१३ °हापि स्यात्; K °हा श्रूयेत; G in marg. स्यादित्यत्र श्रूयते वा पाठः.
१५ G °कालवृत्तिरस्तिः.
१५ K °भविष्यत्कालता गम्यते.
१८ g B समीपा इति here & below.
१९ सान्ति समीप इति; G समीपे संतीति.
२२ G ऽर्था न गम्यते.
२३ गम्यन्ते; g गम्येरन्.

३९१, २९ G A g B गावो यस्य.
३९२, १ ऽन्यस्य चान्यस्य च K & Kaiyata; G A a E g ऽन्यस्यान्यस्य च; B अन्यस्य च.
४ G K संतीति; g B गावः संत्यस्य स पंच°.
६ °स्तद्धितः; G °स्तद्धित उत्पद्यते.
११ भूरिति; G A a g B भूत्.
१४ A E g B नैषोऽस्ते°.
२१ G A a g B °प्रयोग इति.
२२ G प्रयोगे.
२४ g B वृत्तत्वादर्थो°.
३९३, २ सप्तम्यर्थे वर्तते; G B सप्तम्यर्थे वा वर्त्तते.
४ K अन्यजाती° both times.
६ K °न्मतुपः प्र°.
७ ब्रुवता; G वदता.
१० a E g B सरूपप्र°.
१२ G E om.
१४ A a E have the figure २ added after °ग्रहणं.
१५, १६ K has instead: भूमनिन्दाप्रशंसा नित्ययोगोतिशयस्सङ्गम इति.
१६ संसर्गे; G संगर्गे, a संसंगे; A ससंगे in marg. संसर्ग्गे इत्यपि वा पाठः.
१७ भूम्नि; K भूमा.
१७ निन्दायाम्; K भूमा निन्दा.
१७ संखादकी; G शंखावर्त्ती, K सङ्खादवती, g शंसखादकी.
१७ प्रशंसायाम्; K निन्दा प्रशंसा.
१८ नित्ययोगे; K प्रशंसा नित्ययोग.
१८ अतिशायने; K नित्ययोग अतिशय.
१९ संसर्गे; A संसंगे, a संसंगी, K अतिशय संसङ्ग.
१९ तत्तर्हि; G तर्हि.
२३ च; G om.; K च भवति.
२४ K कस्यचिद्दौर्नास्ति.
२५ G शंखादकी.
२५ संखादकी; G शंखावर्त्ती, K संखादति; E by alteration न हि कस्यचित्संखादकी नास्ति.
३९४, १ K अतिशययुक्त°.
२ संसर्ग°; A a संसंग°, K E संयोग°.
३ °प्रसवाः; K °प्रजनानि, E °प्रजानाः.
३ G E g B कल्प्यंते.
४ K तावतीनां.

पृ० पं०

३९४, ४ G कल्प्यते, g B कल्प्यंते; K °भिरपि कल्पन्ते; E °भिरपि कल्पंते, altered to °भिरपि कल्प्यंते.

४ G g B न प्रकल्प्यंते, K कल्पन्ते.

६ K यवमतीभिर्यूपं.

७ K om. मतुपो.

९ a K व्यभिचरति ।.

११ K before दृश्यते, अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेत्.

१३ G om. कृत्वा.

१८ K twice.

१९ क्रियते...भूवन्निति; K क्रियते मतुबेव यथा स्यादन्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति.

२१ K रसी राजा उर्वशी वै रुपवन्यप्सराः.

३९५, ३ G om. तर्त्तर्हि वक्तव्यम्.

६ G इनिठनौ च प्रा°.

८ g B om.

११ K °करणज्ञापकंमसमा°; B ज्ञापकं समा°.

१७ A a K E तुंदादिभ्यश्च पि°.

१७ K ज्ञापकम् समा°.

१८ G समुदायो न, E समुचयोऽयं न.

३९६, १ G K वस्य पुन°; a originally वस्य, altered here & below to तस्य.

४ A a °मेके । अन्य°, E g B °मेके अन्य°; K °र्थमित्येकेन्यन°.

५ G om. ये; K °मध्ये च ये.

७ K om. च.

९ °दद्रूणां only K; the other MSS. °दद्रा.

१० K दद्रुणः.

१४ G a E °द्धार्चावृत्तिभ्यो णः.

१६ A a E वार्त्तः.

३९७, ४ G ऊषशुषि°.

५ G ऽस्ति च द्र°.

८ g B om.; G रप्रकरणे मुख°.

१० K E g B नगाच । नगाचेति; A has नगाच in marg.

१० After नगरम्, K रूपादिभ्य इति वा मांसुरम् पाण्डुरम् स्वार्थे वा पाण्डुरो वर्णः यथान्ये श्यामलादयः श्यामलः पिङ्गलः पिशङ्गिलः.

१२ g B om.

१४ G om.; a om. but has a stop before वक्तव्यौ below; A in marg. without च°.

३९७, १७ All MSS. except A K om.; A in marg.; K has मेधारथाभ्यामिरन्निरौ three times.

१८ G om. रथिरः

१९ K विम्वा (?) वः कुररावः इ°.

२१ K °पर्षदो

२२ E g B om.

३९८, २ G a E g B om.; A in marg.

३ G om. इनिठनोः.

३ a श्ववान् स्ववान् here & below.

६ a K स्मृतौ, after तौ.

७ K कार्यी हार्यीति न.

७ A a K om. च, E g B om. च यदि.

९ कृद्या K E; the other MSS. कृद्यौ.

१२ K adds तुन्दादिभ्य इलच्.

१३ K इनिर्वाच्यश्चखादिभ्य इक°.

१५ K °यवाख° here & below; a K E नियमावचनं.

३९९, ४ a E B om.

७ ऽष्ट्रा°; a here & below उष्ट्रा°, उष्ट्रावी; G दीर्घस्य, K दीर्घ.

१० K मर्मणश्च मर्मणश्चेति.

१३ a E om.

१५ a E g B om.; A in marg.; G has only फलवर्हाभ्यामिनच वक्तव्यं.

१७ E om.; K हृदयादालुजन्यतरस्याम् हृदयाचालुरन्यतरस्यां वक्तव्यः.

१८ G om. हृदयी हृदयिकः.

१९ a E om., A in marg.; G g B om. but write in next line सहते इति; K °भ्रेभ्यस्तत्र सहत इति चालुः शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तत्र सहत इत्यस्मिन्नर्थे चालु°.

२१ a here & below °चैलुः; Nâgojîbhaṭṭa mentions this reading.

४००, १ K बलाचूलः.

२ G वलादूलो, K बलाचूलो.

३ A a E om., but have a stop before तत्र below.

५ a E om., but have a stop before वक्तव्यः below; K तप्पर्वमरुद्भ्याम्; Nâgojîbhaṭṭa mentions the reading तन् for तप्.

११ G om. न वक्तव्यम्.

१८ G g B om.; K इन्प्रकरणे here & below.

पृ० पं०

४०१, १ A in marg.; the other MSS. om., but E g have in next line सर्वादेश्च ॥ इनि°; & G a B सर्वादेश्च इनि°; K only सर्वादेश्चेति वक्तव्यम्.
२ E om. सर्वधनी; K °केशे नटः. (See vol. I., p. 404.)
३ a om.; E om.; but has a stop before इनि° below.
१० A a E g B °त्समर्थानाच°; K तूष्णीं चाप्यासीने तत्सामर्थ्यान्याचरत्यभिप्रायेण.
४०२, ५ G A a प्रेप्सं दी°; MSS. दीव्यसे; E originally क्र प्रदीव्यते. (See vol. I., p. 262.)
८ A in marg.; a E om., but have a stop before प्रयोजनम् below.
९ g om. इतः; K om. इह.
९ G A a g B °तीयादिविभक्ति°.
११ G K om.; A in marg.; a E om., but have a stop before प्रयोजनम् below.
१२ यतः यत्र; K इतः यतः.
१५ G om.
१८ G A E g B om.
४०३, ८ K °पूर्व्यसिद्ध° here & below.
११ G om. किम्.
१४ क्रियते न्यास एव all MSS.
१४ A E g B om. one अ.
१६ a g B om.
१८ अंश्च; G g अश्च.
१९ K °ख्यानं कर्तव्यम्; g B om.; a om., but has a stop before कर्तव्यम् below.
२१ A a K E एतदेव ज्ञा°.
४०४, ३ MSS. कथं वा-(?).
५ G om. समानो निर्देशः.
६ E °दीर्घत्वैत्वौ°, K °दीर्घत्वौ°, g B °दीर्घत्वेत्वौ°; E B °स्मादादि° here & below.
१९ G प्रतिषेधः २ वक्तव्यः.
२२ °प्रतिषेधः; G °प्रतिषेधो वक्तव्यः.
४०५, ३ G om.
६ g B om. तसेरवकाशः...°ष्ठुच्यते.
७ G तत्र आग°.
१० G g B om. च.
१३ G K दृश्यते.
१४ G g B °योगे २ इति, A °योगे । इति.
४०६, ४ A a इदानीं च.
६ G A a g B इदानीमिति here & below.
८ G निपातस्वरः; K om. आद्युदात्त°... भविष्यति.
१६ g B om.
४०७, ४ K सामान्यस्य सभावो य° here & below.
२० G K एद्यसुच् here & below.
२३ K उभयस्मिन्नहनि उभयेद्युः.
४०८, २ G तस्मान्मनुष्य उ°.
७ G तसुजेव क्रियते, K तसुरेवोच्येत.
९ K तःशब्दश्च प्र°.
१० G om. तु खलु.
१५ a K g B दिगपदिष्टानि.
१७ दिगिति; G दिगत्रापि प्राप्नोति.
२१ a K विशेषणार्थस्तर्हि.
४०९, ३ G om.
४ G °स्योपरिभावो.
७ आतिश्च प्रत्ययः; K आच.
८ आतिश्च; K आच.
९ G K om.
१० चापरस्य; G अपरस्य च, A a g B अपरस्य.
१० आतिश्च प्रत्ययः; K आच.
१० K om. उत्तरपश्चात्.
१२-१६ K has only; अर्धोत्तरपदानां समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः पश्चार्धः.
१३ G om. च.
१३ a om. उत्तरपश्चार्धः.
४१०, ५ K °युक्ता इति.
७ g B °कगोविधा.
९ K °र्थः पृथ°.
११ G यद्देव°.
११ कारकपृ°; G काप्टृ°.
१२ तत्काल्ये; K तत्काले, E g B तत्कल्पे; G तत्काल्पे उष्णं भुंक्ते सायं शीतं भुंक्त इति.
१५ G A g B °वंतीति.
१९ G °विचाले चेत्यु°.
४११, २ K धमुञन्ताच स्वा°.
३ पथि द्वै°; Kaiyaṭa mentions the reading मतिद्वै°.
३ A K संशयद्वै°.
५ A g B om.; a E om., but have a stop before कर्तव्यम् below.

पृ० पं०

४११, ८ शोभनः क°; G शोभनस्त क°, E शोभनस्तत्र क°; in A तत्र added; E कर्तव्यं, & in marg. स्यात्; K शरीतः कृशो व्याकरणे च शोभनः कर्तव्यं. (See Gaṇaratnamahodadhi, p. 220.)
९ K E न कर्तव्यम्.
१२ G °कर्तुम् कथम् न ह्यपूरणप्रत्ययस्तीय°, K °कर्तुम् कथम् न ह्यन्तरेण पूरणं तीयान्तः शब्दो.
१४ G पूरणशब्दग्रहणं.

४१२, ३ K om.
८ A a K g B द्युम्न्य.
८ अन्या; A K E एका अन्या.
९ G A g B क्षुद्रैर्जि°.
९ G तद्य एषो ऽस°.

४१३, २ अतिशायन...इति; G किमिदं अतिशायन इत्युच्यते अतिशायन इति, A किमिदमतिशायनमिति, a E किमिदमतिशायन इति, K अतिशयन...अतिशायन इति.
६ G शब्दे कार्यासंभ°.
६ G ङ्याप्प्रातिपदिकस्यार्थः, K प्रातिपदिकार्थः.
७ गुणः; G गुणस्य प्रकर्षे.
८ ङ्याप्प्रा°; G K प्रा°.
११ प्रतिप्र°; G प्रति° here & below.
१४ °तम इति; G °तमः.
१४ K इति च व°.
१४ A a महत्सर्पं; G महाहिमवान्.
१५ G जातेर्नेति च। जातेर्नेति च वक्तव्यम्। वृक्षो.
१६ अश्वतर इति; G g B अश्वतरः अश्वतरा इति, K अश्वरः अश्वतरेति, A अश्वतरा इति.
२१ G यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य च प्र°.
२३ K E विस्तारे च प°.
२५ G शुद्धधौतकम् अन्येन शैवालिकम् अन्येन माध्यनिकम्; A a B शैकालिक°; for शै A in marg. नै; K शुद्धा धौतकं.

४१४, २ K इति च व°.
३ K °र्नेति च व°.
४ K तथा before तिङ°.
१० G °पद्यत इति न हि.
११ °षो भवतीति; K °षोस्तीति, E °षापकर्षौ स्त इति.
११ G भविष्यतीति.
१३ G °गुणयोरेव.
१७ कालितर; G कालतर.
१८ गर्गतर इति; G A g B गर्ग्गतरः; K गर्गतरा प्राप्नुवन्ति गर्गतराश्चेष्यन्ते। एवं.
२३ स्त्रीप्रत्ययो न; E स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न, K स्त्रीत्वस्य.
२७ भविष्यन्ति; G B & originally a भवंति, g भंति.

४१५, १ A E g B om. च.
५ G °पदिष्टाश्च वि°.
७ B अथ यद्येवं. G अद्येवं.
८ G क्रियापि किं.
१० G इत्येवभिति ल्यु°.
११ K °शायनः.
१३ गुणाश्च; a E गुणा.
१४ a E निर्देशे; K निर्देशे यस्समी°.
१५ G कारितार्थे.
१६ G °द्गुणी वा गुणिना यह.
२० G g B आतिशायने, K आतिशयेन.
२१ All MSS. except K °राद्यर्थ इति उत्तर°.
२४ A a K om. द्वयो°...°युक्तात्, g B om. प्रकर्षयुक्तात्.
२५ G A a g °द्वेष्यते.

४१६, ६ °र्वक्तव्या; K °र्भविष्यति.
७ G om. न च न्यूनः.
१० ऽयं मध्यमो; A a य उत्तरो, K यमुत्तरो, E यो मध्यमो, g B यः उत्तरो.
१४ G & by alteration A तरप् तस्मा°.
१५ K °कः श्च प्रयु°.
१९ All MSS. except K इत्युच्यते.
१९ G तत्रायमर्थः.
२१ G K °जातीयका.
२३ K om. हि.
२५ G A g B & by alteration E उच्यत इति व°.
२६ a E om. एवमपि; A in marg.

४१७, ३ K °तर ऐष°.
५ A a K E om. गुणप्रधानत्वात्.
५ A a E om. क्रियते.
६ a E om. तद्यथा; A in marg.
६ K °न्योद्य भवान्संपन्न इति.
११ G B एवं.
१६ a K E आदेशं शास्ति.

पृ० पं०

४१७, १७ After °ज्ञायेत, G प्रशस्यस्य श्र आदेशो भवति अजादी च भवत इति ।.

१९ G नैष दोषः, before एवं.

२० G एतेभ्योप्यऽगु°.

२२ सप्तमी°; G षष्ठी°.

४१८, १ G A K g B °भक्तिपरिणामो.

१२ E °भावात् किं तिङ्प्र°.

१३ पचन्तिरूपमिति; G पचंतिरूपम्, K om.

१५ क्रियाप्रधानत्वात् only in G.

१८ K कारको यो हा°.

२० E om. पचतिरूपम्.

२४ a om. न वक्तव्यम्.

२४ लिङ्ग°...°ङ्गस्य; all MSS. except K उक्तं वा किमुक्तम् लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति.

४१९, २ A a E g B om. चोररूपः; K has चौररूपः before दस्यु°.

३ G प्रकृत्यर्थस्य वैस्प°; g °वैशिष्ट्य°.

४ °ष्ट्ये इति व° G a; A E B °ष्ट्ये व°, g °ष्ट्यै व°; K °ष्ट्यं व°.

५ K पलाण्डुसुरां.

५ K चौर°.

६ G °पो ऽप्ययं; K धावन्त्या लो°.

९ A E g B °कल्पः पटुकल्पा पटुकल्पौ, K पटुकल्पम् पटुकल्पा पटुकल्पः पटुकल्पौ.

११ A g °षणास्ति°.

१८ °वचनात्; K °विधानात्.

१९ E तत्संबद्धे; a E °प्तिसंबद्धे; K om. ईषदसमाप्तिसंबन्धे.

२३ K om. ऽपि.

२४ G यद्यप्येत°.

४२०, २ G समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिश्च, A a g समाप्तिर्विसमाप्तिश्च भवति, E B समाप्तिर्विसमाप्तिर्वा भवति, K समाप्तिर्भवति विसमाप्तिर्वा (?).

५ K °पत्तिस्तस्य भूतलक्षण°.

७ K om. क्रान्ता°...°वचनात्.

९ °श्चेति; G °श्चेत, K °श्च.

१३ K °प्तिर्भवति.

१३ K लोके.

१५ G साधयति चेवं चा°.

२१ G & by alteration A कल्पबादयो.

२१ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्; A a E g B ननु च.

४२०, २२ G & by alteration A कल्पबादयो.

२२ ऽपि K; G ऽपि यथा स्युरिति, A a E g B ऽस्युच्यंते.

२२ G om. हि.

२३ G कल्पबा° here & below.

४२१, ३ K om. यद्येव°...अयमस्ति विशेषः.

६ °पदिकादप्यु° a E; the other MSS. °पदिकादु°.

७ वक्तव्यं; K कर्तव्यम्.

८ After भविष्यति, G यद्येवमिहापि नार्थः सुब्ग्रहणेन । नास्त्यत्र विशेषः सुबंतादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा, K तदेवमिहापि नार्थः सुब्ग्रहणेन इहापि नास्ति विशेषः सुबन्ताद्वोत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा.

११ K बहुच्चि सुब्ग्रहणं पूर्वत्र तिङो विधानात्.

१२ G °धिर्यथा विज्ञायते, K °धिर्विज्ञायते.

१३ G तिङो ग्रहण°.

१४ K सुब्ग्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् बहुच्चि सुब्ग्रहणात्पूर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्तते तदि°.

१५ किं कारणम् only in G.

१६ निवर्तेत K E; G निवर्त्स्यते, A a B निवर्तते, g निवर्त्त.

१९ G E °हुजकज°.

२१ K om. सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्; E has प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि कृते.

२४ G क्रियते किमर्थम् नित्यपूर्वार्थम् नित्यं.

२५ K पूर्वत्वमभि°.

२५ K °ऽभवति यदा च बहुऽभवति.

२६ A a K E g B तदा पूर्वो भवतीति.

४२२, ३ G K om. ऽपि.

५ K om.; G तमबादिभ्यः कल्पादयो भवंति वि°.

६ G तमपादिभ्यः कल्पबादयो.

१० G तमादिप्र°, K तमादिभ्यः प्र°; E om. तमादिः.

११ g B om.; K E, originally a, & Nâgojîbhaṭṭa °त्प्रधानत्वात्.

१६ G प्राक्टेर्भविष्यति आहो°.

१९ प्राति°; K ङ्याप्प्राति°.

२० G om. अस्मकासु.

२४ तूष्णीकामेतत्पश्यत चिन्तितम् K; G तूष्णींकां एतत्पश्यति चिंतितम्; A a E g B have only तूष्णींकां.

४२३, ३ A a E g B om. बहुकृतम्, K om. बहुपीतम्.

पृ० पं०

४२३, ६ G °हुजकजक्षु.
७ K om. अम्ब°... वक्तव्यः.
८ After प्राप्नोति, K न वोक्तत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग इति अबहुजकक्षूक्तत्वात्तस्यार्थस्य पुनरुत्पत्तिर्भविष्यति.
१३ पटुतमकः; K मृदुतरकः, G पटुतमकः मृदुतरक इति.
१४ K छिन्नकादयः here & below.
१५ K om. विप्रतिषेधेन.
१६ K om.
१९ K om. कन्.
२० समासः कविधेर्भ°; A a E g B समासो भ°.
२१ a °ग्रामकः.
२२ B om.; a g om., but have a stop before कविधे° below; A in marg.
२३ G प्लक्षन्यग्रोधाविति; K has only प्लक्षन्यग्रोधकावपि.
४२४, ३ A a E g B °कंपायां अनुकंपि°.
५ G om. the first च.
५ K वचनं लिङ्ग वचने विभक्तौ च.
६ G °पेक्ष्यमाणश्च, A °पेक्षमाणस्य, E °पेक्षमाणः.
७ A प्रियकुत्सादिषु.
१० G °मर्थ इति चेल्लि°.
११ °कम् °का °कः; G °कः °कम् °कः, A °कं °कः °कः, a g °कं °कः °का, B °कः °का °की.
१४ K om.
१७ A a K E g B om. कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेत्.
१७ K इदं घृतम् इदं तैलम्.
२३ G om. वर्तते.
४२५, २ K om.; G A a चतुर्थालोपः.
५ K g B om.; G अनजादौ च २ लोपौ, A a E अनजादौ च । लोपौ.
१० g B om. यज्ञदत्तः दत्तः; A in marg.
१४ K °मुग्द्वितीय° here & below.
१५ G क्रियते किमर्थम् उकः द्वितीयत्वे कविधानार्थं उको द्वि°.
१८ तद्यथा; G यथा.
२० g B om.; A in marg.
४२६, १ G A E g B शेवलसुपरि।, a in marg.; K शेवल।.
२ G A K g B om. च.
४२६, ३ G वरुणार्यमादीनां; K om. च; A a g B °धीनां च व°.
३ °शीर्दत्तः only G; the other MSS. °शीः; G सपरियः before सुपरिकः.
५ इत्यजादि°; K इति ठाजादि°.
७ K जदत्वमुक्तम्.
१० °शीर्दत्तः only G; the other MSS. °शीः.
११ K °क्षरपदानामु°; g B om. the line & have in next line सिद्धमेकाक्षरपूर्व°.
१२ A a E g B वाचिकः, after वक्तव्यः.
१३ G om. तर्हि.
१५ G सिद्धमेतत् कथम् ठाजादिपूर्वपदाद्वितीयादच इति.
१८ G °थौ प्रतिनिर्दिश्येते यदल्पं.
१९ G तद्भविष्यति.
२० G g B शाटक उच्यते.
४२७, २ K पुंवद्भावे वचनम्.
९ E om.
१८ °रेकस्यैव; K °रेव तस्यैव.
४२८, १ Kaiyaṭa: किं कारणम् किमित्येतदित्यादिरिहाग्रन्थः। किमः संख्यापरिमाणे डति च [५.२.४१] इत्यत्रत्य एवायं ग्रन्थ इत्याहुः। न ह्यत्र संख्याग्रहणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्योपयोगः स्यात्। अत्यन्तासंबद्धश्चेहायं ग्रन्थ एकाद्विविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात्। को भवान् कतरो भवतोः कठ इति॥.
७ K °प्रकरणम्.
१३ K E कुत्सित इत्येव.
१३ G कुत्साद्यर्थमु°.
१४ K om. गर्वितः both times.
१९ K वधिकेवा वधिका.
४२९, २ शिवः; g om., B has शिं.
३ G मौर्यै (not clear) हि°, g B मौर्येहि°.
३ K °भिरर्थाः प्र°.
८ कथम् only in G.
८ G A a K °मिव काकतालपतनम् काकतालपतनमिव काकतालीयम्.
१४ G गोत्रमिति व°, K गोत्र इति व°.
१५ K om. गोत्राश्रयो ...°जितकः, and has गोत्रादयं स्वार्थिकः यावता before गोत्रादयं.
१६ G A a g B °भिजितकं.
४३०, १ G वुञ्लो°.

पृ० पं०

४३०, ४ G तुम् दृ°.
४ K after ददाति, त्रिमोदकिकां ददातीति.
९ क्कान्तात्; A a E g B क्कात् here & below.
१५ K तदन्तात् स्वार्थे.
४३१, ९ E सधीनन् here & below.
१० K °त्रेदमित्थस्मिन्नर्थे सधीनट् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्.
१० G राजादीनम्.
११ E B स्त्र्यधीनः; A भ्वधीन.
१५ G अमादयः.
१७ K °र्नास्तीति.
२० G सुमुखी.
४३२, २ अवाचीना; g B प्राचीना.
४ All MSS. except K have न before यावता; K reads यागता, & has भवति after एव.
५ A g B om. प्रत्यक् प्रतीचीनम्.
१२ ऽ°भ्या°...°र्थम्; K अभ्यासप्रवृत्तिग्रहणं निवृत्त्यर्थम्.
१८ After °ज्ञवतीति, G ननु चोक्तम्.
२१ G E g B °वृत्तेः सकृदिति स्यात् त्रिरावृत्तेः द्वि°; in A by alteration °वृत्तेः स°; a originally °वृत्तेः सकृदिति स्यात्। त्रिरावृत्तेर्द्वि°; K has instead of °वृत्तिर्द्वि°...°रिति, °सवृत्तिः द्विरावृत्तिः सकृदिति स्यात् द्विरावृत्तिः त्रिरावृत्तिः.
४३३, ५ °नमेतत्; G °नमिति; A a g B om. कथम्.
६ G सकृद्भोक्तुम् & om. पूर्वयोश्चापि योगयोः.
७ G A g B om. त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भोक्तुम्.
१० A a E g B om. भवति; K द्रव्यवदपि भवति क्रियावदपीति.
१२ G °दैवत्य° here & below.
१२ किं कारणम् only in G.
१६ K तालि च लिङ्ग°.
४३४, १ K om., & has अक्षरसमूहे after the following कर्तव्यम्.
३ G यजेति द्व्यक्षरम् before ये यजा°.
४ G °पतेर्यज्ञम°.
५ A g B om.; K om. उपसंख्यानम्.
७ Instead of l. 7 & 8 A a E g B have only अभिरीशे वसव्यस्येति, G अभिरीशे वसव्यस्येति। उपसंख्यानं कर्तव्यम्, K अभिरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् अभिरीशे वसव्यस्य.
४३४, ११ A K अपस्यो वसाना; G om. अपो वसानाः.
११ G स ओकाः स ओकः; A E g B स्व ओक्यः स्व ओकः; a स्व ओकः स्व ओक्यः; K स्व त्वक्ये स्वो उके.
११ K कव्योसि कव्यवाहनः.
१२ रौद्रेणानीकेन K; G A a E B रौद्रेणानीके, g रौद्रेणागीके; K om. कवितायै.
१३ G क्षेमस्येशे क्षेम्यस्येशे; a E om. क्षेमस्येशे, g B have it twice.
१३ G क्षेममध्यवस्यति क्षेम्यमध्यवस्याति; a E g B om. क्षेममध्यवस्याति.
१४ G वयुर्वचस्यम् वच एव वचस्यम्; A a E वायुर्वचस्यं वच एव वचस्यं; g B वायुर्वर्चस्यं वर्च एव वर्चस्यं; K वजयुर्वचस्यं वच एव वचस्यम्; my MS. of Kâś. Vṛitti on V. 4, 25 आयुर्वर्चस्यः; see Vâj. Saṁh. XXXIV., 50 आयुष्यं वर्चस्यम्
१५ G has शंसंति after उक्थम्.
१५ G om. सजनं ताभिः; K has only सजन्यस्ताभिः सजनस्ताभिः.
१६ G नव्येभिर्नव्यैः; K प्रा णो.
१६ पाथः पूर्व्यम्; G A g B पाथः। पूर्वम्; in a broken off.
१७ K om. तनुषु...अग्निं वः पूर्व्यम् पूर्वम्; तनुषु all MSS.; (see Ṛigveda I., 142, 1, VIII., 13, 14 तनुष्व पू°).
१७ g B पूर्व्याहः; पूर्वाहः only in E.
१७ G A g B om. पूर्व्या विशः, a om. पूर्वा विशः.
१८ G अग्नि वेः पूर्वे पूर्व्ये.
१९ G यविष्टयं यविष्ठम्; E तज्जुषस्व; K तज्जुषस्व यविष्ट्यं.
१९ यविष्ठम्; G यविष्ट्यं.
१९ a त्वं ह यद्यविष्ट्यं यविष्टं, K त्वं ह यविष्टयष्ट्यं.
२० K समानद्वसवति समं वसति समावत् गृह्णाति समं गृह्णाति.
२० K समावदेव°.
२१ समम्; a E समां, g B समा, K om.
२१ K समावद्वीर्यावसति समानि; g B om समानि.

पृ० पं०

४३४, २२ य ईवत उ लोकम् य ईवते ब्राह्मणे (Rigveda VI., 73, 2; IV, 4. 6); K य ईवत वलोकं य ईवते य ईवते ब्राह्मणे; the other MSS. य ईवते लोके । य ईवते ब्रह्मणः.

२२ य इयते; G य ईवते; A originally य ईवते, altered to य ईयते; a य ईशते; E g B य इवते; K ईयते.

२३ MSS. नप्तनखाश्च; a E by alteration त्वप्तनखाश्च.

२४ MSS. नप्तनखाश्च; E by alteration त्वप्तनखाश्च; in a broken off.

२४ MSS. नूनं; a E by alteration नूत्नं.

४३५, १ A a E g B om.; G त्व(?) श्च पु°.

२ नश्च; G त्व (?) श्च; A K & originally E त्वश्च, E by alteration नश्च; a त्वश्च, altered to नश्च; g न्तश्च, B त्तश्च.

२ MSS. नप्तनखाश्च; a E by alteration त्वप्तनखाश्च.

२ G प्रत्न प्रणं; A प्रत्नं प्रणं; a has प्रत्नं first but २ above it; g B प्रतं प्रणं; K प्रत्नम् प्रणम्; after प्रीणम् K has प्रीणान्माना.

७ K om.; G A & originally E वरुट; a चरुट, altered to चतुर.

८ G K वरुट, A बरुट; a चरुट, altered to चतुर.

९ G K & originally E वारुटः, A बारुटः; a चारुटः, altered to चातुरः.

१० K om.

१२ a K g B om.

१४ G A g अण् मित्राच; a अमित्राच altered to अणमि°; E in marg. अण् मित्राच, altered to अणमि°.

१५ G g B अण् मि°; a अमि°, altered to अणामि°; E अण्मि°, altered to अणमि°.

१५ A E g B मैत्रं; in a broken off.

१५ Between मैत्रः and आमित्रः G has अमित्राचेति वक्तव्यम्.

१६ G °रानूष्ठकचातुःप्राशारक्षो° ... °णाग्राहायण°; A °महायणासां°; a °जावरानुष्टुभकचातु°...°वष्कृता°; K साचाय्या°... °इयरक्षो° ... °सान्तपना निपा°; g सांतपना । निपा°.

१७ G g सान्नाय्यः, B सान्नाय्याः.

४३५, १७ G आनुपूकः, a in marg. आनुष्टुभः.

१८ a वारिवष्कृतः, K वारिस्कृतः.

१८ K सान्तापनः.

१९ G here & below आग्नींध्र°; A here & below आग्नींध्रसाधर°; K आग्नीध्रः सा°.

२० G आग्नींध्रसाधारणम्; K साधारणः.

२० After साधारणम् G has स्त्रियां ङीप स्त्रियां ङीप्वक्तव्यः आग्नींध्रसाधारणी.

२१ G A K g B om., but K has in next line no Sandhi between °न्दसि and अव्व.

२२ G अववस°, A g B अपवस°, K अवयव°.

२२ G अववसे, A g B आपवसे; K आवयसे रमन्ते.

२२ शर्धः; K च्छन्दः, B शब्दः.

४३६, २ A a E K नव्यं.

४ G क्षेम्यम् for क्षेम्य°...सुवीरः.

६ g B & by alteration E °न्मंगलामंगलवचनं.

७ g B °न्मंगलामंगलव°.

११ G K g B om.

१२ G A a om. अन्ततः.

१४ G g B om.

२० G K g B om.

४३७, १० G इत्युच्य°, g B इति उच्य°.

११ G A E g B °र्थकस्येतीत्येव°.

११ इह तर्हि प्राप्नोति K; G इदं तर्हि प्राप्नोति; A a E g B इदं तर्हि.

११ K पृथिव्याम्; G K दविद्युत्.

१४ A has २ above वक्तव्यम्, & in marg. added भद्राच; A om. भद्राकरोति.

१५ G a K & originally A समासांतः.

१७ G इदं तु तर्हि.

१८ K °द्ब्रहणेन ग्रहणस्य प्र°.

१९ K °संज्ञा.

२० अव्ययीभावः प्रयोजनम्; G has instead अव्ययीभावद्विगुद्वंद्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः प्रयोजनम् । अव्ययीभावः।.

२० G has अतिराजं before प्राति°; K has only उपराज अधिराजं.

४३८, ११ a K लक्त्ववचम्.

२० G om. च.

२४ K पूजनेन प्रकृतिर्गृह्यते, E पूजनांता प्रकृतिर्दृश्यते.

पृ० पं०

४३९, १ K g B om.
४ A om.
६ G E om. च; K प्राग्बहुव्रीहेरिति च वक्तव्यम्.
९ अत्यक्ष; G A प्रत्यक्ष.
१६ G अव्ययादेः अव्ययादेरिति व°, a अव्ययादेरिति व°, A E g B अव्ययादेरिति च व°, K अव्ययादिति च व°.
१९ G °क्षधुरंतः here & below.
२० समासार्थे; G समास.
४४०, ३ न चेदक्षधू° only A K; the other MSS. अक्षधूर°.
३ न चेदक्षः; G om. न.
४ कथं; G किं.
४ न चेदक्ष°; G om. न.
५ नापि न चेदक्षः only by alteration in A; the other MSS. & originally A नाप्यक्षः
७ K कम्बरा°, E G B कंवरा°.
८ क्षत्रियाक्षि only in G.
१६ G सरजस.
१७ द्विगू E; द्विगुः G A a, द्विगु K g B.
२१ K श्वा इव गो°.
४४१, २ G has ब्रह्मवर्चसम् हस्तिवर्चसम् before पल्यराजभ्यां; in A पल्यराजभ्यां च is added in marg. before पल्यराजभ्यां चेति.
४ g B om., but B has a stop before द्रष्टव्यम् below.
९ G om. किं कारणम्.
१२ a om. अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि; g has it twice.

पृ० पं०

४४१, १५ K om. न टच्प्र°...क्रियते.
४४२, २ किं प्रयोजनम् only in G; G om. अन्तोदात्तार्थम्.
३ चक्रसक्थम् चक्रसक्थी A a; G चक्रसक्थं चक्रसक्थि, K चक्रसक्थी वक्रसक्थीति, E वक्रसक्थी चक्रसक्थी, g B चक्रसक्थं वक्रसक्थी.—Kaiyaṭa remarks on चक्रसक्थी, अयुक्तोऽयं पाठः। अत्र ह्यक्रान्तादिति विकल्पनिषेधाच्चित्त्वान्नित्येनान्तोदात्तत्वेन भाव्यम्। तस्माद्गौरसक्थीत्यन्तोदात्तत्वाभावपक्ष उदाहार्यः; Nâgojîbhaṭṭa वञ्चसक्थीति (my own MS. वक्तसक्थीति) भाष्ये पाठः। वञ्चु प्रलम्भन इत्यस्य निष्ठायां रूपमित्यन्ये.
१० प्रधानं; G प्रधाना.
११ K कल्याणीपञ्चमीकः.
१४ G B om.; K om. the following नेतु°...कर्तव्यम्.
१६ Only A in marg., but A a E g B have a stop before नेतुरु° below.
१८ G °प्रत्ययः पूर्व° here & below.
४४३, २ च only in G; E has नस्॥ वक्तव्यं.
३ K अर्चनानाः both times.
५ After विग्रः, E ख्यो वक्तव्यः विख्यः, g B ख्यश्च वक्तव्यः विख्यः; instead of वे°... विग्रः K has वेः ख्यो वक्तव्यः अपि ग्रादेशो वक्तव्यः विग्रः.
७ Only in K.
१३ G °समीहितं.
४४४, ६ माणवे; G माणवकः here & below.
७ इदं; K इह.

CORRIGENDA.

Page 6, l. 5 read ऽन्त उदात्त
P. 20, 14, read क्यङ्काम्य°
P. 26, 17, read नमः-
P. 41, 9, read न (instead of न-)
P. 41, 15, read °स्युच्येत
P. 43, 14, put a stop after नेषतु
P. 52, 10, read अस्प्राक्षीत्
P. 71, 5, del. the stop after °ग्रहणं
P. 82, 7, read यि (instead of यि-)
P. 96, 26, read ¶ ६.४. ६४; ६.१. १०८.
P. 106, 3, read °मात्वमेत°
P. 120, 26, read कलिङ्गा°
P. 143, 13, read ततो
P. 153, 5, read निपात्यते
P. 156, 1, read ॥ ३ । ३ । १२३ ॥
P. 202, 24, read ब्राह्मणीति
P. 208, 22, separate न वा
P. 244, 13 read °स्यामिति
P. 261, 3, read ७ (instead of ६)
P. 323, 3, read ॥ ४ । ३ । १४० ॥
P. 324, 20, read न (instead of न-)
P. 339, 11, read तत्तर्हि
P. 346, 19, read ॥ ५ । १ । २३ ॥
P. 348, 14, put a stop after °षष्ठी
P. 360, 5, separate उक्तं वा
P. 364, 1, separate नैष दोषः
P. 382, 15, read त्यागे
P. 384, 8, read °पयश्चतुरां